

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIV

Sa. 270

Ağustos 2010

ANKARA - 2010

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	<u>Sayfa</u>
BENTER, MATHIAS: Milas'taki Pilavtepe Miken Oda Mezarı (5 levha ile birlikte)	343
ÇETİN, ALTAN: Memlûk Devleti'nde Cezalar ve İşkencelere Dâir	351
ÖZCAN, ALTAY TAYFUN: Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs.....	369
ŞEYBAN, LÜTFİ: Mankalya Esmâ (Han) Sultan Câmii Hazîresi Mezartaşı Kitâbeleri (32 resim ile birlikte).....	389
GÖLEN, ZAFER: Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasî Olaylar (3 harita ile birlikte)	421
BEŞİRLİ, MEHMET: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'ta Fiyatlar	477
TOSUN, ALİ RIZA: İlk Kapsamlı Türkçe Mühendislik Kitabı Mecmûât El-Mühendisîn'in Ele Aldığı Konular ve Niteliği Hakkında Bir Değerlendirme	517
EFİLOĞLU, AHMET: Fuat Dündar'ın, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan "Modern Türkiye'nin Şifresi"	531
ÖZKAN, KENAN – KILIÇ, EMRE: Ahmed Refik'in "İki Komite, İki Kıtıl" Adlı Eseri ve Eskişehir'deki Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler (10 belge ile birlikte)	571

Kitap Tanıtımlar:

BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Georgia Eglezou: <i>The Greek Media in World War I and Its Aftermath: The Athenian Press on the Asia Minor Campaign (I.B. Tauris, 2009)</i>	619
KAYAPINAR, AYŞE: Gaza David - Pal Fodor: <i>Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)</i>	623
Özetler	631
İngilizce Özetler	636
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	643
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	646

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. ALİ BİRİNCİ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezihi TURAN (Kırıkkale Üniversitesi)

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Remzi DEMİR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa KAHRAMANYOL (Em.)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Aliye ÖZTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yasemin AVCI (Pamukkale Üniversitesi)
Necdet İŞLİ

Adres / Address:
Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli
Hakemli dergidir.
1 Ağustos 2010 – ANKARA

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
Serpil Sokağı Nu. 7/1 Seyranbağları / ANKARA

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ tarafından basılmıştır.
Adres: Akhun Caddesi No: 1 Sincan Organize Sanayi / ANKARA
Tel: (0312) 267 16 11

BELLETEN

Cilt: LXXIV

AĞUSTOS 2010

Sayı: 270

MİLAS'TAKİ PİLAVTEPE MİKEN ODA MEZARI*

MATHIAS BENTER

2001 yılının sonbahar döneminde, Milas ile İasos arasında bulunan Pilavtepe'nin güney yamacında, şimdiye kadar bozulmamış bir oda mezarı tesadüfen bulunmuştur. Bir su kanalının kazı çalışmaları sırasında oda mezarının tavanı delinmiştir. Mezarın bulunduğu gün içinde kurtarma kazısı yapılmış ve sonlandırılmıştı¹. Mezar buluntuları emniyet altına alınmıştır. Buluntu kayıtlarına ait eksiklikler, kurtarma kazısının, mecburiyetten ötürü kısıtlı zamanda yapılmış olmasından dolayıdır.

75 metre yüksekliğinde doğal bir tepe olan Pilavtepe, akarsu alüvyonlarının kenarında, Sodra dağ zincirinin güneybatısında ve Milas-Bodrum karayolu üzerinde bulunmaktadır (Res. 2 ve 3). Yolun batısında kalan kısmının prehistorik ve tahminen historik dönemde de Güllük körfezinin iç koyu olduğu söylenebilir. Bu koy, geçmiş dönemde körfezin doğu kıyısında, bugün Hamzabey ve Sarıçay'ın bıraktığı tortular sebebiyle dolmuştur². Yaklaşık 700 metre genişliğe sahip koy, körfezin girişini kolayca kontrol edebileceği bir mevkedir. Buna ilaveten, bir yerleşim yeri olarak Pilavtepe'ye, kuzeybatı-güneydoğu (Herakleia/Bafa gölü - Ören/Keramos)

* Çeviren: Vedat İnce

¹ Mezar envanteri Tenzile Uysal-Benter ve yazar tarafından, Milas Müzesi eski müdürü Mehmet Çakıcı'nın izni ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü eski müdürü Alpay Pasinli'nin onayı ile çalışılmış ve yayımlanmak üzere değerlendirmeye alınmıştır. İzinlerinden dolayı sayın Mehmet Çakıcı ve Alpay Pasinli'ye teşekkür ederiz. Tüm malzemenin yayımlanması hazırlık aşamasındadır.

² Kanaatimizi, jeolojik açıdan yazılı olarak onaylayan B. Schröder'e teşekkür etmek istiyorum.

ve güneybatı-kuzeydoğu (Mindos / Müskebi / Halikarnassos – Beçin / Milas / Stratonikeia) istikametlerindeki yolların kesişme noktasında bulunmasından dolayı başka anlamlar da yüklemek mümkündür.

Bugünkü karayolu bağlantısı İasos'u, Akbuk üzerinden Milet'e bağlamaktadır. Pilavtepe'den kuşuçuğu 13 km uzaklıkta bulunan İasos'un Akropolis tepesi görüş mesafesi içinde kalmaktadır.

Buluntular, şimdiye kadar araştırılmamış olan bu bölgede, yerleşimin Geç Neolitik dönemde başlayıp Geç Antik dönemde bittiği yönünde izlenim vermektedir. Bir hektardan küçük ve düz olan tepenin üst kısmı, işlenmemiş taşlardan oluşan 2 m genişliğe sahip bir duvar ile çevrilmiştir. Tepe yükseltisinin yaklaşık orta kısmında, onu çevreleyen bir teras mevcuttur. Pilavtepe'nin yaklaşık 400 m güneybatı istikametinde yapılan kaçak kazıların birinde 3,5 - 4 metre, diğerinde ise 2,5 - 3,0 metre derinlikte, kuzey-güney istikametli, dikdörtgen biçimli taştan yapılmış bir savunma duvarı ortaya çıkarılmıştır³.

Oda mezar, güney yamacın üçte birlik kısmının altında yer almaktadır (Res. 4 ve 5). Yumuşak çökel kayaların içine oyulan 2,30 x 2,50 metre ebatındaki dikdörtgenimsi oda mezar, 1,80 metrelik bir yüksekliğe sahiptir. Önceden de belirttiğimiz zaman darlığı sebebiyle, beklenen dromos açığa çıkartulamamış, ancak stomionun girişi açığa çıkartılabilmektedir. İşlenmemiş taştan oluşturulan stomionun 1,20 metre yüksekliğindeki tavanı, aşağıdan yukarıya doğru olmak üzere 1 metreden 0,7 metreye kadar alçalmaktadır⁴.

Mezar hediyeleri, kuzey ve batı duvarında olduğu gibi oda mezarın güneybatı köşesine de bırakılmıştır⁵. Fazlasıyla parçalanmış durumda olan kemik buluntuları mezarın batı kısmında bulunmuştur⁶. Kemiklerin iyi korunmamış olması sebebiyle, gömülmüş olanların sayısı, yaş ve cinsiyetleri hakkında bilgi sahibi değiliz.

³ Kaçak kazıya ait çukur tekrar doldurulmuştur. Ne yazık ki, bu duvara ait, Milas Müzesi tarafından çekilen fotoğraflar bulunamamaktadır. Duvara ait tam bir tarif mevcut değildir.

⁴ Alışılmadık olan, stomionun, yükselen kaya kütesinden dikkatlice işlenen kapı çerçevesidir. Ne kazı fotoğrafları ne de kazı raporu bu kapı çerçevesini açığa mı çıkarıldığı ya da en azından kısmen mezarın güney duvarı ile birlikte mi oluşturulduğu açıklanamamaktadır.

⁵ Bazı kaplar, müze çalışanlarının bölgeye gelişinden önce işçiler tarafından mezardan alınmış ve mezar dışına taşınmıştır. Mezar içindeki durumları hakkında bilgi sahibi değiliz.

⁶ Kazı raporunda, iskelet kalıntıları çok fazla parçalanmış olduğu belirtilmektedir. Kemiklerin durumundan dolayı, mezarda gömülmüş olanların sayısı ve cinsiyetleri hakkında fikir yürütmek mümkün değildir.

Bir kaç tanesi kırık olmak üzere toplam 30 kap bulunmuştur ve bunlar GH IIIA2 ile IIIC erken dönemleri arasına tarihlenmektedir. Buna göre, oda mezarının kullanımı en fazla 200 yıl ile sınırlıdır. M.Ö. 1375'den 1130'a kadar⁷. Keramik buluntular ışığında yapılan ilk tahminlere göre en az üç, ancak muhtemelen de daha fazla gömünün bulunduğu söylenebilir⁸. Form ve bezeme açısından Miken oda mezarlarında tipik olarak bulunan objeler, burada da mevcuttur⁹. Kapalı kapların, açık kaplardan 17:10¹⁰ oranında daha fazla olduğu görülür (Res. 6-7). Kap yüzeyinin işlenişi ve bezemesi bakımından beş grup oluşmaktadır:

- Perdahlanmış kap ve kap parçaları (Res. 6.3, küçük gri fincan, Env. Nr. 2839; Res. 6.8, açık yeşil-gri kylix ayak parçası, "kapak" Env. Nr. verilmemiştir¹¹)
- İç ve dış monokrom, siyah-kahverengi çizgili ve cilalı iki kap yani kap parçaları (Res. 6.4, büyük fincan, Env. Nr. 2853; Res. 6.5, kulbundan kaseye kadar çepeçevre dikey yiv bezeli kyliks¹², Env. Nr. 2846; Res. 6.9, kyliks ayak parçası, "kapak" Env. Nr. verilmemiştir.)
- Çizgi ve/veya şerit, dolayısıyla tek merkezli çemberler ile taban kısmı boyanmış üç kap yani kap parçası (Res. 6.10, kyliks ayak parçası "kapak" Env. Nr. verilmemiştir; Res. 7.10 iki kulplu, omuzlu alabastron. Env. Nr. 2847; Res. 7.4, üzengi kulplu kap, Env. Nr. 2832)
- Çizgi ve/veya şerit süslemelerine ilave olarak figürlü olmayan dekorlarla işlenmiş onaltı kap (Res. 6.11, içte ve dışta şeritler ve altta da spirallerle süslü kulpsuz çanak, Env. Nr. 2838; Res. 6.13, içte ve dışta şeritler ve altta

⁷ Kronolojik dayanak P.A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Introduction* (2001) 4 Tab. 1.

⁸ Örneğin MacDonal, GH III A2'den C'ye kadar olan dönemde, Rodos'taki toplulukların gelişimine ait çalışmasında, bir mezarda her cenaze başına ortalama beş kap olduğundan hareket etmiştir. C. Macdonald, *Problems of the Twelfth Century BC in the Dodecanese*, BSA 81, 1986, 128.

⁹ Mountjoy (Bkz. dn. 7) 125f., W. Cavannagh, "Innovation, Conservatism and Variation in Mycenaean Funerary Ritual", in: K. Branigan (Ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age* (1998) 103ff.

¹⁰ Mezar odasında onlara uyan başka parçalara rastlanmadığı için, üç kylix ayağının, dik çemberli alabastron ve/veya amphora kapağı olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bkz.: P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, I (1999) 389 Res. 135, 65. 68; 390; 392 Res. 137, 79. 80. Kylix ayaklarının, kapalı ile açık kaplar arasındaki ilişkisi göz ardı edilmemektedir.

¹¹ Envanter numarası olmayan kap parçaları ya da diğer buluntular, Milas Müzesi tarafından "Etütlük" malzeme olarak tarif edilmektedir.

¹² Benzer canlılıktaki bir dekora sahip kap, İria'daki Argolis'de bulunmuştur. 1939 yılının kazı sonuçları *Tiryns* 6 (1973) 173 Katalog A 20 Tab. 72, 2. Kap parçaları GH IIIB2'den IIIC erkene tarihlenmektedir. Bu tip canlılıktaki bir dekora nadiren rastlanır. Bizim kabımızdaki uzun çentiklerin benzer şekle sahip bir cismin bastırılması suretiyle yapıldığı izlenimini vermektedir.

da spirallerle süslü kulpsuz çanak, Env. Nr. 2836 Resim 6.1, şerit ve dalgalı çizgilerle süslenmiş skyphos, Env. Nr. 2844; Res. 6.2, antitetik spiral işlemeyle skyphos, Env. Nr. 2837; Res. 6.7, kısa kaidesi, N-Band bezemeli kylix, Env. Nr.2835, Res. 6.12, yüksek kaidesi üzerinde büyük krater, üç kulplu ve kulplar arasında uçları sonunda birleşen iki dalgalı şerit bulunmakta, Env. Nr. 2854; Res. 7.1 çift dalgalı şeritli küçük testi Env. Nr. verilmemiş; Res. 7.14, çepeçevre çizgi şeritli amphoriskos, Env. Nr. 2851; Res. 7.16, kulplar arasında S-desenli amphoriskos Env. Nr. 2840; Res. 7.17, üç kulp arasında çeşitli omuz süslemeli, yan yana sıralanmış dalga çizgili ve yay desenli amphora Env. Nr. 2848; Res. 7.11, üç kulplu "Rock Pattern"li alabastron, Env. Nr. 2834; Res. 7.7, iki kulplu, omuzlu, tekli ve çift dalga desenli alabastron, Env. Nr. 2842; Res. 7.9, iki kulplu, omuzlu, şeritler arasında dikey çizgi gruplu alabastron Env. Nr. verilmemiş; Res. 7.8, üç kulplu, omuzlu, iç içe geçmiş üçgen bezemeli alabastron Env. Nr. 2852; Res. 7.5, yuvarlak formu, omuzu açılı desenli üzengi kulplu kap, Env. Nr. 2831; Res. 7.2, iki tarafta da tek merkezli çemberler, sırt kısmı dalgalı matara, Env. Nr. 2850)

- İlave olarak, çizgi ve/veya şerit dekorlu figürleri gösteren beş kap (Res. 6.6, Oktopuskyliks, Env. Nr. 2845; Res. 7.3, kuvvetlice stilize edilmiş, yan duran triton salyangozlu küçük testi, Env. Nr. 2841; Res. 7.15, omzunda çok basitleştirilmiş natilus desenli dolayısıyla spiral desenli, üç kulplu amphora, Env. Nr. 2849; Res. 7.13, papirüs çiçekleriyle bezenmiş, üç kulplu amphora, Env. Nr. 2855; Res. 7.6, yassı, basık formu, omzunda triton salyangozlu üzengi kulplu kap, Env. Nr. 2833).

Bu bölümde kısaca mezarda bulunan keramik buluntularının karakteristik özelliklerine dikkat çekilecektir. Figürlü süslemelere sahip bu beşli grupta "Deniz Stili" hakimdir. Deniz Stili ile birlikte "Bitki Stili" güneydoğu Ege için GH IIIA2 ile IIIB dönemleri arasında karakteristiktir. Küçük testinin omuz kısmına yan yerleştirilmiş, sadece çizgilerden ve baş kısmındaki S-figürü ile stilize edilen triton salyangozu, şimdiye kadar görülmemiş bir şekildir (Res. 7.3). Böylece bu desene yeni bir varyasyon ilave edilmiştir (FM 23). Aynı durum, amforanın üzerindeki papirüs çiçeği için de geçerlidir (Res. 7.13).

Burada kısaca iki kap formundan bahsedilecektir¹³: Birincisi kulpsuz kaplar (Res. 6.11 ve 13), ikincisi ise üç kulplu krater (Res. 6.12). Burada gösterilen kulpsuz kapların, şekil ve bezeme bakımından karşılaştırma imkanı sunan örneklerine Milet'in Miken tabakalarında rastlanmıştır¹⁴. Şimdiye kadar ne Yunan anakarasında ne de Ege adalarında karşılaştırma imkanı sunan parçalar bulunmamıştır. Buna karşın Levant bölgesinde (Kuzey Suriye), kulpsuz kaplar bilinmektedir. Bu kaplar bölgede GH IIIC ile Submiken döneme tarihlendirilmektedir, ve bizim örneklerimizden daha geç döneme aittirler. Bu zamansal farklılık Levant örneklerinin nisbeten daha yüksek ve hem içte hem de dışta basit çizgisel bezemeler ile alt kısımda spiral süslemelere sahip olmaları ile anlaşılmaktadır¹⁵.

Krater'in (Res. 6.12) form ve bezeme bakımından nerdeyse aynı Astypalias'ın kuzey sahilinden, Synkairos'dan bilinmektedir¹⁶. Bir Miken oda mezarına ait olan bu kap ile birlikte başka Miken kapları ve kurşun ağ ağırlıkları bulunmuştur. Bunların yanında başka bir kap daha bulunmaktadır. Bu kap şekil bakımından bizim örneklere benzerlik gösterse de yapılış itibarıyla minyan kaplarını çağrıştırmaktadır. İki krater de, Miken yerleşimleri olmayan Troya VI (orta-geç) ile Beycesultan II yerleşimlerinden bilinen yüksek kaideli keskin kenarlı kraterlerle form açısından benzerliğe sahiptir¹⁷.

¹³ Bu kaplara ne A. Furumark, *Mycenaean Pottery I. Analysis and Classification* (1941)'da, ne de P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, I/II (1999)'inde karşılaştırma örneği bulunmamaktadır.

¹⁴ Bu bilgi için W.D. Niemeirer'e teşekkür ederim.

¹⁵ A. Pruss, "Ein Licht in der Nacht?", in: E.A. Braun-Holzinger - H. Matthäus (Ed.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion* (2002) 165f. Res. 3e. - Bkz.: A. Kempinski, Megiddo, *A City-State and Royal Center in North Israel, Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 40 (1989) 69f. Res. 27, 5.

¹⁶ Chr. Dumas, *ADelt* 30, 1975, Chron 372 Taf. 272b. Bu bilgi için P.A. Mountjoy'a teşekkür ederim.

¹⁷ Bununla ilgili olarak karşılaştırma malzemesinin eşleştirilmesi ve tartışılması için B. Kull'un makalesi faydalıdır. *Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in Anatolien und ihre Bedeutung für die absolute Datierung der europäischen Bronzezeit*, PZ 64, 1989, 58f. Res. 4. Anadolu akımlarına P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, II (1999) 1138'de işaret etmektedir. Kabin, kanaatimce başka bir özelliğine işaret etmek istiyorum: Kap, konik omuzdan gövdeye bombelikanlı geçişli ("Wulstknick"), benzer kap tiplerinde olduğu gibi, geç bronz Miken döneminde, 11-13 tabakalarında, Libya'da Kamid el-Loz'da da görülmektedir: R. Hachmann, Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kamid el-Loz in den Jahren 1971 bis 1974, *Saarbrücker Beiträge zur Alterkunde*, 32 (1982) 135 Res. 80, 1. Karşılaştırma imkanı veren bir krater de Megiddo'dan, GH IIIB dönemine tarihlenen Stratum VII A'da görülmüştür: Kempinski (Bkz. dn.15) 75-77 Res 29, 23.

Diğer keramikler için karşılaştırma malzemesi en çok Müskebi, Kos ve Rodos Nekropollerindedir¹⁸. Şekil ve bezeme bakımından bizim Oktopuskylix'e (Res. 6.6) benzerlik gösteren kap, Rodos'ta, Vati köyünün batısındaki Passia nekropolündeki 1 nolu mezardan çıkarılmıştır¹⁹. Bu kapların aynı atölyeden geldiklerini düşünmek mümkündür.

Diğer mezar hediyeleri olan araç, gereç ve takılar burada gömülü olanların cinsiyetleri hakkında ipucu ve ailelerinin sosyo-ekonomik statüleri ile ilgili bilgi vermektedir. Burada sadece şekil ve/veya işlev ile malzeme açısından özellik gösteren buluntular ile meşgul olunacaktır.

Kil ve taştan yapılmış araç-gereç olarak; altı adet kil ve üç adet taş ip ağırsağı; bir bileği taşı (Res. 8.1), uzunlamasına delinmiş, üzerinde dört nokta işlenmiş, köşelerden ve kenarlarından yuvarlatılmış dörtgen biçimli prizma²⁰ (Res. 8.4); üç adet mühür bulunmuştur (Res. 8.3). Ağırlık için karşılaştırma malzemesi şimdiye kadar bulunmamıştır.

Kesitte düz paralel kenar olan mühür üzerine noktalar, çizgiler ve tek merkezli yaylardan oluşturulan simetrik figürlerin iki ayna görüntüsü yerleştirilmiştir. Bu iki mercimek formlu mühür için de, kullanılan hammadde muhtemelen steatitti. Bu madde cam macunu kıvamına gelinceye kadar eritilmiş ve tahminen bunun ardından şekil verilmiştir. Büyük mühür üzerinde otlayan bir yaban keçisi görülmektedir. Uzun boynuzları belirgin olmasa da, varlığı bilinmektedir. Daha küçük olan, mercimek biçimli mühürün, mühür yüzeyinde delinmeye çalışılması sırasında kırıldığı ve kenarın

¹⁸ Y. Boysal, *Katalog der Vasen im Museum in Bodrum I. Mykenisch - Protogeometrisch* (1969); Boysal, Vorläufiger Bericht über die Grabungen 1963 in Müskebi, *Bulleten* 121, 1967, 67-83; C. Özgünel, "Mykenische Keramik in Anatolien", *Asia-Minor-Studien*, 23 (1996); G. F. Bass, "Mycenaean and Protogeometric Tombs in the Halicarnassus Peninsula", *AJA* 67, 1963, 353-361; L. Morricone, "Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Età del Bronzo a Coo", *ASAtene* 43-44, 1965-66, 5-311; , Morricone, "Coo - scavi e scoperte nel "Serraglio" e in località minori (1935-43)", *ASAtene* 50-51, 1972-73, 139-396; Morricone, "Vasi della collezione Akavi di Rodi", *ASAtene* 57-58, 1979-80, 217-343; G. Jacopi, "Nuovi scavi nella necropoli micenea di Jaliso", *ASAtene* 13-14, 1930-31, 253-345; Jacopi, "Sepolcreto miceneo di Calavarda", *CIRh* 6-7 (1932-33) 135-50; A. Maiuri, "Jaliso -Scavi della Missione Archeologica Italiana a Rodi", *ASAtene* 6-7, 1923-24, 83-341; G. Monaco, "Scavi nella zona micenea di Jaliso", *CIRh* 10 (1941) 41-185; C.B. Mee, *Rhodes in the Bronze Age* (1982); S. Dietz, *Lindos IV, I: Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Mycenaean Period* (1984); M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea* (1992).

¹⁹ Dietz (Bkz. dn.18) 25 Res. 7

²⁰ Bunun bir ağırlık olduğu tahmin edilmektedir. Dört nokta, rakam işaretleri olarak görünmektedir. Aynı zamanda dört nokta, dört yüzeysel prizmanın iki tarafında da bulunmaktadır. Bunlar (Orta Minos) mühürü olarak görünmektedir. Bizim prizmamızın aksine tek merkezli daireler mevcuttur. Bkz.: V.E.G. Kenna - E. Thomas, "Nordamerika II. Kleinere Sammlungen", *CMS* 13 (1974) 97 Taf. 86.

zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Cepheden bakıldığında badem şekilli bir göz açıkça görülmektedir. Mühür üzerindeki bu gözün, ne şeklinden, ne pozisyonundan, ne de büyüklüğünden bir insana ya da bir hayvan başına ait olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Cepheden ya da profilden bakılması da bu durumu değiştirmemektedir.

Bronz alet olarak bir keski, bir oymacı kalemi, bir spatül²¹ ve küçük bir bıçak (Res. 8.2) bulunmuştur. Bu aletler, en azından spatül tıbbi kullanımı düşündürmektedir²².

Takı buluntuları çok parçalı bir durumdadır. (Res. 10.1-6). Bronz buluntular içinde en çok dikkati çeken büyük ilmik delikli, gövdesi altınla kaplı ve burmalı uzun iğnedir. Bir ilmik deliğinin iki parçası benzer bir iğneye ait olabilir. Bu tip iğneler için karşılaştırma malzemesi bulunmamaktadır. Diğer bronz buluntular, bir kıvrık başlı iğne ve bir spiral halkadır (Res. 10.1).

Fayans takı, (Res. 10.2) miken fayans boncuk için bilinen şekilleri göstermektedir: sekiz yapraklı gül deseni, papirüs çiçeği, kakule çekirdeği, bir kilit, mercimek biçimli değişik ve küresel boncuklar ile çok sayıda sarı, mavimsiyem ve beyaz-gri renkli yassı biçimli inciler. Çok renkli cam aplikasyonu ile işlenmiş bir fayans boncuk, Levant bölgesinden bilinen minyatür başları hatırlatmaktadır (Res. 10.3)²³.

Tartışmalara açık olan, dört kıvrımlı granulat süslemeli altın çerçeve içinde sekiz granüllü gül yaprağıdır (Res. 10.4). Delinmiş ve muhtemelen benzer gül yapraklarından oluşmuş bir zincirin parçasıdır. Karşılaştırma malzemesi bildiğim kadarıyla mevcut değildir.

Aynı durum, üç kemerli ve iki kulptan delinmiş yuvarlak levha için de geçerlidir (Res. 10.5). Bu, sadece erken bronz döneminde, boyun zinciri olarak gördüğümüz bir altın süsleme elemanıdır. Troya'daki A define bu-

²¹ Bkz.: K. Demakopoulou (Ed.), *El Mundo Micenico*, Ausst.-Kat. Madrid (1991) 303 Res. 264.

²² İ. Uzel, *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri* (2000) Taf. 84. 1-5.

²³ Polikrom fayanslarla ilgili olarak: E. Peltenberg, "Greeting Gifts and Luxury Faience: a Context for Orientalising Trends in Late Mycenaean Greece", in: N. Gale (Ed.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, *SIMA* 90 (1991) 162-179; Gale, "East Mediterranean Faience: Changing Patterns of Production and Exchange at the End of the 2nd Millennium BC", in: E.A. Braun-Hölzinger - H. Matthäus (Ed.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.* (2002) 75-107.

luntusu ile Peloponnes'deki²⁴ Thyreatis altın buluntusu buna örnektir. Bu süsleme elemanına ait Erken Bronz Dönemi'nden başka örnekler ise Girit'te (Archane, Tholos C) ve Kiklad'da bulunmuştur²⁵.

Oda mezarının tekrar kullanıma hazırlanması sırasında, kıymetli eşyaların alınmış olabileceği ihtimalini göz ardı etmek istemiyorum. Altın süslerin gözden kaçtığı ya da ölüye duyulan saygıdan dolayı mezarda bırakıldığı açık değildir.

Taş ve yarı kıymetli taşlardan yapılan boncukların yanında, üç adet amber boncuğu da bulunmuştur. Bir boncuk sağlam olarak bulunmuştur (Res. 10.6). Bunlar; Anadolu'da bir Miken oda mezarında bulunan ilk amber boncuklarıdır²⁶.

Özetleyecek olursak, buluntulara göre mezarın birçok kez, zengin ve önemli bir aile tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. İki önemli bölgenin kesişme noktasında ve denize açılan bir mevkiye bulunan Pilavtepe'nin, Karya çevresinde merkezi bir anlam ifade ettiği görülmektedir. Bu oda mezarın kullanım müddeti, zengin süs eşyaları ve kısmen parçaları bulunmuş olmakla birlikte kıymetli ve prestij göstergesi olan mezar hediyeleri dikkate alındığında, bu mezarın Batı Anadolu'da Mikenlerin varlığının araştırılmasında büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel Malzemeye Ait Kaynakça

Res. 5'teki fotoğraf Milas Müzesi'nden alınmıştır; bütün diğer fotoğraflar ve çizimler M. Benter tarafından yapılmıştır; Res. 2'de Ruslar tarafından yapılmış Harita yer almaktadır 1: 50 000 (Batı Türkiye 1986).

²⁴ Troya ile ilgili olarak: W.P. Tolstikow und M.J. Trejster, *Der Schatz aus Troja. Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Ausst.-Kat. Moskau* (1996) Nr. 82. 95. 101; Thyreatis ile ilgili olarak: C. Reinholdt, "Der Thyreatis-Hortfund in Berlin", *JdI* 108 (1993) 1-41 Res. 1. 2. 5.

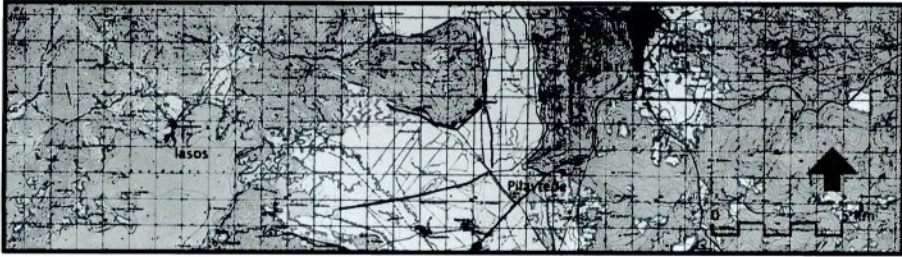
²⁵ Archanes ile ilgili olarak: I. Sakellarakis, *Prakt* 1972 Taf. 284a; Kiklad'la ilgili olarak: *Kunst und Kultur der Kykladeninsel* im 3. Jahrtausend v. Chr., Ausst.-Kat. Karlsruhe (1976) 157f. Res. 148.

²⁶ Amberle ilgili olarak: A.F. Harding - H. Hughes-Brock, "Amber in the Mycenaean World", *BSA* 69, 1974, 145-172 Res.2. 3.

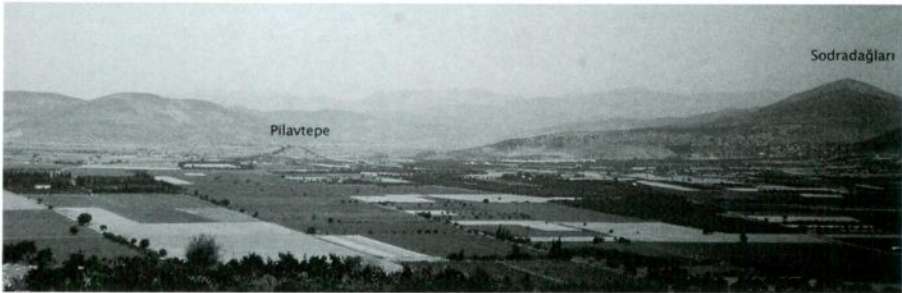
Levha I

Res.1 Yunanistan - Ege - Batı - Küçük Asya

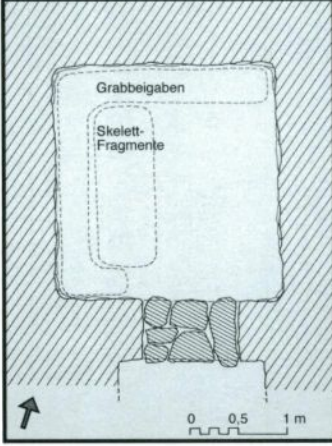

Res. 2 Pilavtepe ve çevresi

Res. 3 Pilavtepe ve çevresi (günevden)

Levha 2

Res. 4 Oda mezarının ana hatları

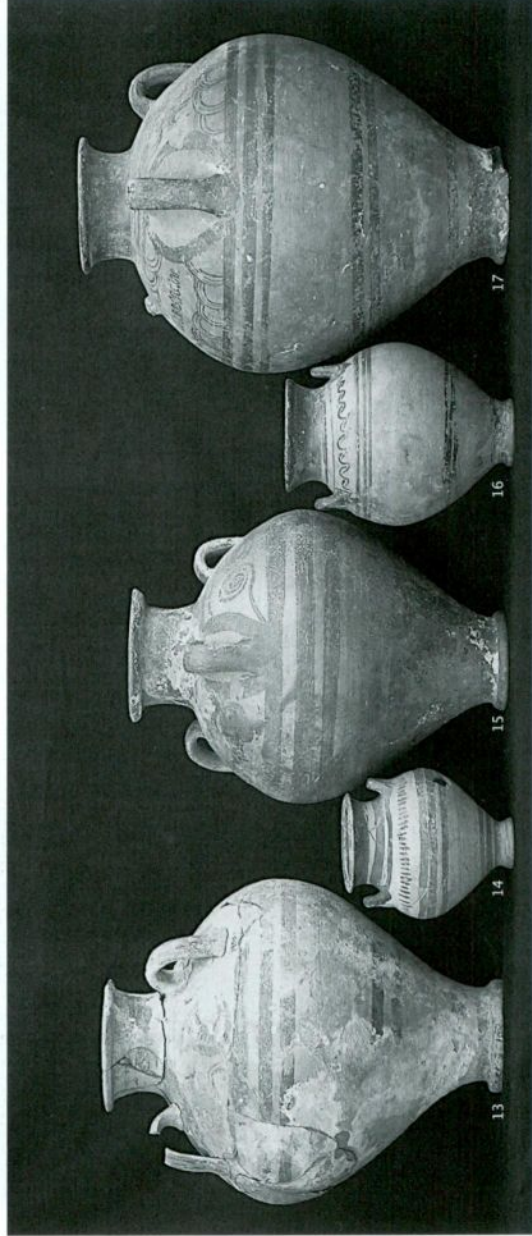
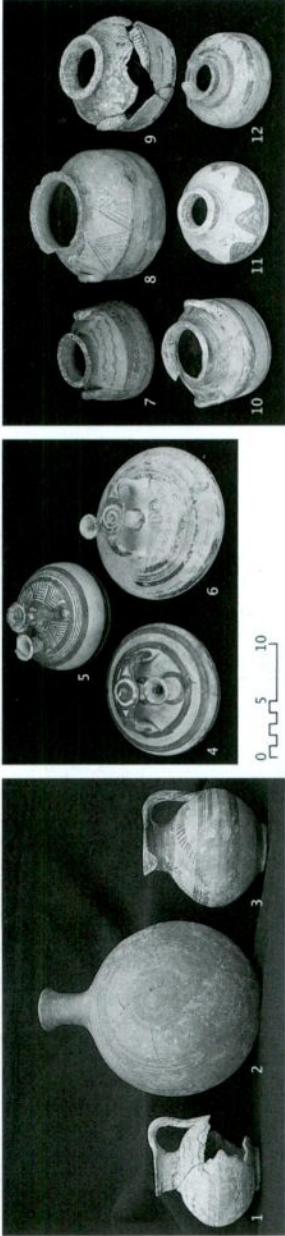

Res. 5 Oda mezarı

Res. 6 Açık kaplar

Levha 3

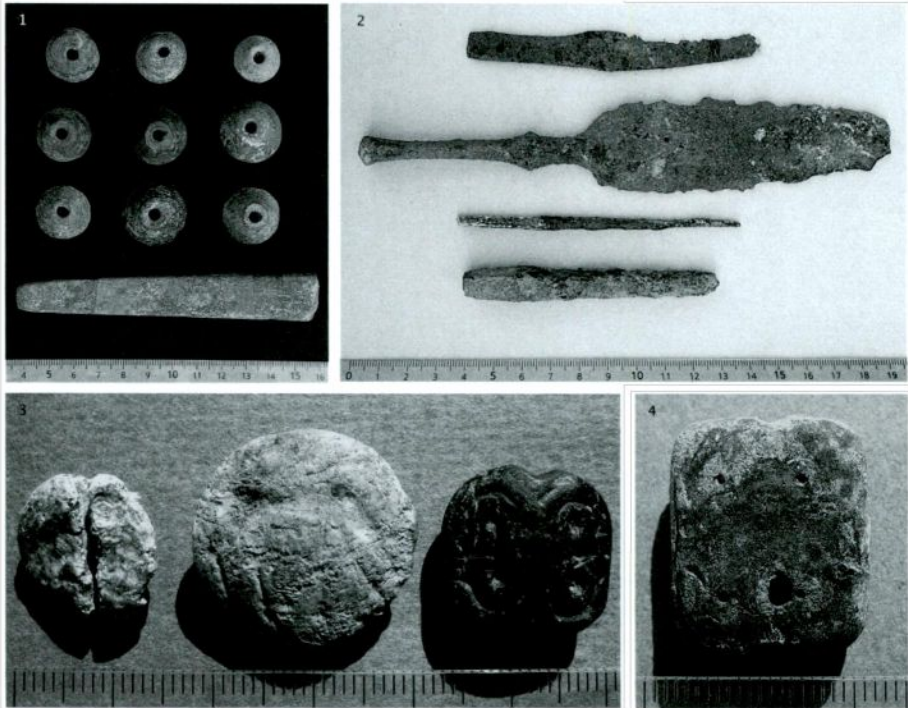

Res. 7 Kapalı kaplar

Levha 4

Res. 8 Krater

Res. 9 Araç ve gereçler

Levha 5

Res. 10 Takılar

MEMLÛK DEVLETİ'NDE CEZALAR VE İŞKENCELERE DÂİR

ALTAN ÇETİN*

Giriş

Ceza ve işkenceler tarih boyunca toplumların yaşadıkları, tarihin sayfalarında hep karşılaşılan ve bilinç dünyamıza girmiş olan olgulardandır. Ceza ve çoğu kez ona bağlı olarak görülen işkence, resmi ve hukukî (veya gayri resmi) bir düzenleme (uygulama) vasıtası olmanın ötesinde tarihte sosyolojik bazı ilişkilerin anlamlandırılması bakımından da önem taşır. Madalyonun ön yüzünde krallar veya sultanların parlak zaferleri ve icraatları dururken arka yüzünde duran olgulardan biri de ceza ve işkencedir. Elbette hikmet-i hükümet ödülü gerektirdiği kadar cezayı da icap ettirir. Mamafih ceza hukuken bir adalet ve düzen vasıtası olmanın yanında kimi zaman siyasi olarak bir iktidar koruma vasıtası olarak da dikkatleri çeker. Bu makalenin ana konusu Yakın Şark Türk-İslâm devletlerinde devlet idaresinde iktidarın siyasetinde önemli bir rol oynayan ödül ve ceza unsurlarından cezaya dair Memlûkler devrindeki durumu tespit etmektir. Burada devlete “Devlet Baba” veya “Baba Devlet” telakkisi açısından da baksak cezanın ve buna dair hukukun devlette önemli bir yeri olduğunu ve bunun diğer yüzünde de ihsanların ve bağışların bulunduğunu gözden kaçırmadan cezaların siyasi literatürdeki mazmununu göstermeye çalışılacağız.

Sultan, ihsanlarla gönüllerde muhabbet yaratırken, cezalar ve işkencelerle korku ve dehşet oluşturmaktadır. Ancak bu korku (mehabet) zemininin kurulmasında iktidar sahiplerine bahşedilmiş keyfi bir tasarruf hakkından ziyade, geleneği olan hukuki bir zeminde hareket edildiği görülmektedir. Bunlar meşrulaştırıcı sebepler zamanla anlam kaymasına veya kaybına uğrayabilirler. Her çağ başka bir çağa indirgenmeden kendi mantığı içinde anlaşılmalı ve yorumlanmalıdır. Bu bağlamda Ortaçağlar da kendi ceza mantığı içinde anlaşılmalı ve bu genel çerçeve içinde devletlerdeki durum karşılaştırılmalı ve tahlil edilmelidir. Zira anakronik kolaycılıklarla basit yargılamalar bilimsel olmaktan çok ideolojik bir tavrı temsil ederler.

* Doç. Dr., Gazi Üniv., Fen-Ed-Fak. Tarih Bölümü.

Ceza, yasalara karşı gelerek suç işleyen kişiye maddi ve manevi acı çektirilmesi ya da suçlunun bir haktan yoksun bırakılmasıdır. Filozoflar, devletin bireyleri cezalandırmasını dört şekilde; yani sırasıyla bir intikam, caydırıcı bir unsur, toplumun korunması ve nihayet cezalandırılan kişinin ıslah edilmesi ya da yeni baştan biçimlendirilmesi olarak haklı göstermeğe çalışmışlardır. Bunlardan birincisi genellikle deontolojik (ahlakî) bir konumdan hareketle, diğer üçü ise tipik bir biçimde sonuççu temellere dayanılarak savunulur¹. Ceza, işlenen suçunun niteliğine ve ağırlığına göre değişir. Bu, suçlunun hayatını (ölüm cezası), bedeninin bir parçasını (elinin kesilmesi gibi), özgürlüğünü (hapis cezası, sürgün ya da gözetim) ya da parasını (para cezası) yitirmesi olabilir. Modern zamanlarda ceza anlayışı giderek değişmeye başlamıştır. Bu anlayışa göre cezanın asıl amacı suçluyu eğitip topluma yeniden kazandırmaktır. Ne var ki, bu anlayışa kolay varılmamıştır.

Ceza mevzu bahis olunca gündeme gelen bir konu olan işkence, ister bedenî isterse ruhî olsun, bir göz korkutma, caydırma, intikam alma, cezalandırma veya bilgi toplama aracı olarak bilinçli şekilde insanlara ağır acı çektirmekte kullanılan her türden uygulamalar olarak görülmektedir; İşkence itiraf almak amacıyla sorgulama taktiği olarak da kullanılabilir. İşkence ayrıca bir baskı yöntemi olarak veya tehdit olarak algılanan toplulukları kontrol altına alma aracı olarak idareler tarafından kullanılmıştır. Tarih boyunca, din değiştirme veya politik yeniden-öğretim (re-education) amacıyla sık sık kullanıldığı da vakidir. Suçludan öç alma ve yaptığını ödetme düşüncesi, cezalandırmada uygulanan ilk yöntemlerdi. Oysa çağdaş uygulamalar daha çok, suçluları bir daha suç işlememeleri için eğitmeye ve suç işlemekten caydırmaya dayanır. Hak ve haklılık kavramının izafi zemininde suç ve ona bağlı olarak gelişen ceza usulleri de değişmiştir. Bunun ötesinde kayıt dışı ceza diyebileceğimiz işkence ise ilişkilerin tabiatında hep olagelmıştır. Bir yerde toplum ilişkilerinin varlığı ve onun ötesindeki mücadele ve çekişmelerin olması hali ilişkilere bir nizam verme gereğini de gündeme taşımıştır. Kanun koyucular muhtelif kaynaklara istinaden hukuk normları oluşturmuşlar ve tanımladıkları suça muhtelif cezalar öngörmüşlerdir. Bunun ötesinde yaşanan mücadele ortamı güce dayalı olarak işkenceyi de gündeme getirmiştir. Kanunun kaynağı her ne olursa olsun, suç ve ceza nasıl tanımlanırsa tanımlansın, insanlar değişik zamanlarda türlü cezalardan nasibdar olmuşlardır. Bu ister hukukun emriyle isterse de hâkim gücün iradesiyle olsun, ceza ve işkence olguları var olagelmıştır. Herhalükarda cezadan murad, failden ziyade fiili cezalandırmaktır. Ferdi olandan çok

¹ Nigel Warburton, *Felsefeye Giriş*, (Ter. Ahmet Cevizci), İstanbul, 2000, s.90.

umumileşmesi muhtemel halin madun kılınması esası önemlidir. Ama bu tespit de zaman ve şartlara göre izafi olmak maluliyetinden hali değildir.

Yukarıda biraz temas edilen işkenceyi tanımlamak kolay değildir. İşkencenin muhtevasının tam ve doğru bir tanımını yapmak aslında zaman ve mekâna bağlı görünmektedir². İşkencenin modern ve ananevî hukuk içinde değişik değerlendirmeleri yapılmıştır: “Uluslar arası insan hakları belgeleri ve sözleşmelerinde işkence: “Bir şahsa veya üçüncü bir şahsa, bu şahsın veya üçüncü şahsın işlediği veya işlediğinden şüphe edilen bir fiil sebebiyle, cezalandırmak amacıyla bilgi veya itiraf elde etmek için veya ayırım gösteren herhangi bir sebep dolayısıyla bir kamu görevlisinin veya bu sıfatla hareket eden bir başka şahsın teşviki veya rızası veya muvafakatyı uygulanan fizikî veya manevî ağır acı veya ıstırap veren bir fiil anlamına gelir. Modern sözleşmelerdeki bu işkence tanımı ve kapsamı Modern Türk Anayasası tarafından da kabullenilmiştir. Ceza Hukukumuz da bu bağlamda işkenceyi menetmiştir. İncelenen devrin hukukî zeminini oluşturan İslâm Hukukunda ise, işkence Kuran ve Hadis kaynaklı olarak, yasaklanmıştır.”³ Bu arada işkence ile cezalandırma arasında kesin bir sınırın olmadığı da açık bir şekilde ifade edilebilir. Hiç kimse yaptığının işkence olduğunu kabul etmeyecektir. Her sistemin kendisini ve fiillerini mantığa bürüdüğü haklılıkları vardır. Meşrulaştırıcı gerekçeler hep mevcut olacaktır. Jean D’Arc’ı yakan Kilise asla bunun bir işkence olduğunu kabul etmeyecektir. Bu onlara göre cadılık suçunun sert ve kesin cevabıdır. Ceza ve işkence arasındaki fark büyük oranda birey olarak kurbanın bedenî ve zihnî olarak acıya verdiği tepkiye ve bu kavramların hangi doğrularla meşrulaştırıldığına bağlıdır; hangi şartlarda birinin diğerini içerdiği de göz önünde bulundurulmalıdır. İşkenceyi, cezalandırma sınıflaması içine koyarak mazur göstermeye çalışmak ve dahası bu yolla herhangi bir işkence biçimini kullanıldığını tamamen inkâr etmek, medeniyetin başlangıcından günümüze kadar bir toplum ve devlet geleneği olagelmış gibi gözükmektedir. Cezalandırma teriminin işkencenin yumuşatılmış bir karşılığı olarak kullanıldığı, neredeyse her yerde görülen bir uygulama olması sebebiyle tanım her zaman muğlak kalmak zorunda

² “İşkence”, Farsça “şikence” kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. “İşkence”nin sözlük manası, azap ve eziyet demektir. Eziyet veya eza, incinmek, incitmek, rencide olmak veya rencide etmek anlamına gelir. Kanunlarda ve literatürde azap yerine aynı kökten gelen ve şiddet manasına da delâlet eden “ta’zîb” kelimesi kullanılmaktadır. Azap, işkence, nekâl ve ukubet manasına gelir ki çoğulu âzibedir. Ta’zîb de aynı manaya gelmektedir. Aslında nefse zor ve ağır gelen her şeye azap denir.”, Hakkı Aydın, *İslâm ve Modern Hukukta İşkence*, İstanbul, 1997, s. 45. Memlûkler devrinde işkence karşılığı olarak ta’zîb kelimesi kullanılmaktaydı.

³ Aydın, *a.g.e.*, s. 47-100.

gibi görünmektedir. Kanunî ve kültürel tanımlar ve sınırlar işkenceyle cezanın izafi ayırımında eldeki somut verilerdir. Elbette kanunî olanın kabulü ve bunun dogmalaştırılarak tanımında esas alınması her zaman adaletin tecelli ettiğini düşünmek ve devlet-kanun ilişkisindeki izafiliği göz ardı etmek demek de olabilir. Burada suçun tanımı ve kanunun suçluyu belirlemedeki ölçütleri gibi bu çalışmanın konusunu aşan başka hususlar da devreye girmektedir⁴.

Ortaçağlar, cezalar ve işkenceler konusunda, insanlık tarihinin adeta medyatikleştirilmiş bir devridir. Bunda gerçekten ceza ve işkencenin dramatik varlığı kadar modernitenin bu çağı (Ortaçağ) ötekileştirmek dürtüsünün de payı olduğu kanaatindeyiz. Dramatize edilen cezalar ve işkenceler bugün müzelere konu teşkil edecek kadar dikkat çekicidir.

Memlûk Devleti (1250–1517), İslâm ve Türk tarihinin en mühim siyasî teşekküllerinden biridir. *Memlûk* tarihi bir yönüyle İslâm medeniyetinin Mısır'daki bir tezahürü iken diğer yönüyle de merkezi Asya'dan kopup gelen ve Selçuklularla devam eden tarihî gelişmenin tabii bir uzantısı olarak Türk adının yeniden bütün kudret ve azametiyle bir kere daha tarihe mâl olduğu bir devirdir. Siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel bakımdan Klasik Orta Zaman nizâmını temsil eden bu devletin teşkilâtı, tarihî tecrübenin ve ihtiyaçların terkibiyle oluşmuştur. Devletin omurgasını Türk ve İslâm devlet geleneği ile mezcedilerek oluşturulan “*memlûk nizâmı*” teşkilâtın tepesindeki sultandan en sade “*memlûk*” (asker)'e kadar bir askerî iktâ nizâmı oluşturmaktaydı. Klasik Türk-İslâm devletlerinde görülen bu nizâm *Memlûkler* devrinde en olgun devrini yaşamıştır. Memlûklerde *intisap* ve *bağlılık* çok önemseniyordu. Bu *emirle-memluk* arasında olduğu gibi *hoşdaşlar* arasında da önemliydi. Bu bağlılık ve iç disiplin sultanın muhtelif *in'am ve ihsanlarıyla*⁵ olabildiği kadar, hâkimiyeti pekiştirici dehşetengiz *cezalar ve işkencelerle* de oluyordu. Cezalarda şer'iat esas olmakla beraber örfi cezalar da vardı. Hülâsa *memlûk düzeninde* ödül ve cezaya dayanan bir denge bulunmaktaydı. Cezalar hafif olabildiği gibi, fevkalade ağır ceza ve işkenceler de vardı. Ortaçağların, bir yönüyle iktidar ve güç sultanlığı olan Memlûk Devletinde ceza ve onun ötesinde işkenceye varan uygulamalar kaynaklarda sık rastlanan bilgi-

⁴ Bu konuda bkz. George Ryley Scott, *İşkencenin Tarihi*, (Ter. Hamide Koyukan), Ankara, 2003, s.17-18; Bu konuda ayrıca bkz., 'Alâ Taha Rizk Hüseyin, *es-Süçün ve'l-'Ukubât fi Misr: Asr Selâtin el-Memâlik*, el-Haram (Gize), 2002.

⁵ Bu konuda bakınız, Altan Çetin, “Memlûk Sultanlarının İhsan ve İn'amlarına Dâir”, *Ekev Akademi Dergisi*, S.26, 2006, s. 1019-114. Daha önce ödül (ihsân ve i'nam) şubesini incelediğimiz bu sosyolojik dengenin bu çalışmayla ceza ayağını da ele almış, en azından konuya bir giriş yapmış oluyoruz.

ler cümlesindedir. Konuya girerken burada bu dönemdeki ceza ve işken-
cenin şiddeti konusunda verilecek iki örnek konuyla ilgili canlı şahitlik ya-
pacaktır. Örnekler cezayı alan ve veren üzerinden seçilmiştir.

Bir Sultan ve Bir Memlûk: Suç ve Ceza.

İlk olarak Emîr Karasungur ile ilgili şu misal dikkat çekicidir; Emir Muhenna'ya Sultan (en-Nasır Muhammed) tarafından Karasungur'u Haleb'e gönderme emri gönderildi. Karasungur çok korktuğu için oraya gitmek istemediğini söyledi: "*Haleb'e dönüşüme gelince, hayır vallahi hayatımı tehlikeye atamam; can tatlıdır; Ben yaşlı biriyim ve işkenceye dayanacak gücüm yok. Eğer onun huzuruna çıktığım zaman anında öldürüleceğimi ve kurtulacağımı bilsem, vallahi gitmekte gecikmezdim.*"⁶ İkinci olarak uygulanan beden cezaları ve işkenenin boyutları ve çeşitleri hakkında el-Makrizî'nin en-Nâsır Muhammed ile ilgili verdiği şu bilgiler cezalarla alâkalı olarak zikredilmeye değerdir; "*Sultan en-Nâsır öldürmekten ve müsâdereden dolayı emirlerin kalplerine mehabet verdi; çünkü bazıları **açlık ve susuzluktan** öldürdü, bazıları **boğdurarak** öldürttü, bazıları sürgüne gönderdi ve bazıları **hapse** attırdı...*"⁷ Sultan Kayıtbay (1468-1495) hakkındaki bilgilerde konumuz itibariyle ilginçtir: "*Kayıtbay, eşine az rastlanır bir derecede gaddar ve merhametsiz idi. Kamçılamalarda ve işkencelerde hazır bulunmaktan hoşlanır, bazen bilfiil iştirak ederdi.*"⁸

Memlûkler devri bir yönüyle iç çekişmeler ve dış mücadeleler tarihidir İçeride emirlerin bitmek bilmeyen mücadeleleri ve dışarıda devam eden Moğol ve Haçlı mücadeleleri gibi harici olaylar bu devrin önemli unsurlarındandır. Esas olarak askerî bir karakteri olan bu devlet "*memlûk*" denilen askerlere müstenitti. Bu bakımdan başta sultan olmak üzere saray ve çevresi "*memlûk*" asıllı asker ve kumandanlardan teşekkül ediyordu. Bu hiyerarşik düzende "Sultan"ın mutlak hâkimiyeti söz konusuydu. Bir memlûk emîri sultan olduğu zaman, onun maiyetinde bulunan veya onunla işbirliği yapan ümerâ ve memlûkler de onunla birlikte yükseliyorlardı. Sultan bu bakımdan merkezi konumdaydı; ona intisap ve itaat çok önemseniyordu. Sultan da buna karşılık ihsan ve in'amlarıyla bu grubu desteklemekte ve şerefli-dirmektedir. Bütün mansıplar ve tevcihler sultan tarafından yapılıyordu.

⁶ Aybek ed-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. 'İzz ed-Dîn, *Kenz ed-Durer ve Câmi' el-Gurer/ ed-Durer el-Fâhîr fî Siret el-Melik en-Nâsır*, (Tah. Hans Robert Roemer), c. 9, Kahire, 1960, s.224; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir, 1993, s. 97-98.

⁷ el-Makrizî, Taki ed-Din Ahmed b. Ali, *Kitâb es-Sulûk li Marifet-i Duvel el- Mulûk*, (Tah. M. Mustafa Ziyade- Said Abdulfettah 'Âşûr), c.2, Kahire, 1934-1958, s. 524; Kortantamer, *a.g.e.*, s. 83.

⁸ M. Sobernheim, Kayıtbay, *İ.A. (M.E.B.)*, c.6, s.464.

Bunun yanında sultanın en yakın adamları da kendi çaplarında ihsan ve in'amlarda bulunuyorlardı. Bu toplumda *üstâz* (üstâd,usta) ile *memlûk* arasında baba oğul ve *hoşdaşlar* arasında ise kardeş ilişkisi vardı. Bu kader, menfaat ve görev ilişkilerinin yanında memlûkler arasında rekabet ve çekişmeler de hiçbir zaman eksik olmuyordu. Memlûk toplumundaki bu çekişmeler muhtelif şiddetlerde ceza ve işkenceyi de gündeme getirmiştir. Bu çalışmada bir makale sınırlarında mahdut örneklerle kaynaklarda rastlanılan bazı olaylar münasebetiyle tespit edilebilen ceza ve işkenceler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Burada yalnızca iktidar ilişkileri bakımından değil, değişik vesilelerle görülen ceza ve işkencelere de temas edilecektir. Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkılarak tespit edilebilen ceza ve işkenceler tasnif edilip bunlara dair örneklerle bir neticeye varılmaya çalışılacaktır. Burada sunulan bilgiler mahkeme ve kadı huzurunda verilen cezalardan ziyade devlet merkezli ve sultanı odak alan bir tarih yazımının bize ulaştırdığı malumatın yola çıkılarak ele alınacaktır. Memlûk hukuk sistemi ve mahkemeleri başka bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Daha çok devlete yönelik suçlara dikkat çekilen bir tasarımla söz konusu olduğundan ve elimizde Osmanlı Şeriiye Sicilleri gibi çok ayrıntılı bilgiler veren belgeler olmadığından Memlûk vakayinamelerinin sunduğu bilgi ve kurgudan yola çıkarak döneme bakılabilmektedir.

Memlûkler Devrinde Cezalar

Bu giriş mahiyetindeki tespitlerden sonra kaynaklarda tespit edilen bilgilerden yola çıkılarak Memlûklerde uygulanan cezalar (*ukubat*) ve işkencelerin (*ta'zib*) genel bir tasnifi yapılmak istendiğinde bunların çok çeşitli olduğu görülecektir: En hafif cezalar, *tevbih*, *zecz/bahh* (azarlamak), *ta'zîr* (döverek cezalandırmak), *celd* (sopa ile döverek cezalandırmak), *red'* (alıkoymak), *takayyud* (bağlama), belli bir yerde ikamete zorlama (*tahdîd el-ikâme*), ellerinden astırarak bekletmek⁹, *aç ve susuz bırakmak* ve *tersîm* (tutuklamak) şeklindeydi. Kamçılanarak (*mekâri'*) cezalandırılma ve *tecrîs* denilen zil çalınarak ve bir eşek veya devenin üzerine oturtularak *teşhîr* edilme ayrıca dikkati çeken cezalardandı. Ağır cezalar ise *tavsît* (göbek hizasından ortadan ikiye bölme), *tesmîr* (ellerden çivilemek), Hıristiyanlar için *salb* (çarmıha germek), *hark* (yakmak), *ma'sara* (pres işkencesi), vücudun bazı azalarını kesmek (özellikle el kesilmesi) ya da koparmak (*kat'ihrâc*), *tekhîl* (gözlerin kör edilmesi), *hank*, *şank* (asma), *tağrik* (boğmak), hançerle öldürme (*katl bi'n-nemçe*), turnağa şeker kamışı çakmak, kulağa kazık vurmak, azı dişlerini sö-

⁹ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, s. 544.

küp başa çakmak, kaynar kazana oturtmak veya ayak tabanına at nalı çakmak, ateşte kızartmak, deri yüzmek (*selh*), kazığa oturtmak (*havzak*), canlı canlı toprağa gömdürmek şekillerinde olabiliyordu¹⁰. Bunların dışında öldürülen insanların kellelerinin teşhiri ve bir yerlere asılması gibi manevi (psikolojik) işkence sayılabilecek beden parçalarına yapılan muamele de vaki idi¹¹. *Sürgün* (*nefy*) diğer bir ceza idi. Memlûk Devleti'nde *el-battâlûn*¹²/*el-ümerâ el-battâlûn*¹³/*el-memâlik el-battâlûn*¹⁴/*el-ecnâd el-battâlûn*¹⁵/*el-memâlik el-battâle*¹⁶ olarak kaynaklara akseden *battâlık*; emîrler ya da ecnâddan devletteki vazife, iktâ ve yerlerini sultanın kızgınlığı sonucu cezalandırılarak kaybeden ya da geçici olarak açığa alınan ve *sürülen memlûkler*dir¹⁷. Sultanın kızdığı emîrler herhangi bir yere *sürgün* edilir ve bu emîrlerin kalacakları yer ve hareket sınırları sultan tarafından belirlenirdi¹⁸. Battal olan emirlerin sürüldüğü en bilinen yer Kudüs idi. *Hapis edilme* (*sicn/habs*) beden verilen cezalar cümlesinde birisiydi. Başlı başına bir konu teşkil eden bu konuya şimdilik kısa bir temasla değinmekle yetineceğiz. Memlûk Devleti'nde bulunan hapisaneler başlıca beş gruba ayrılmaktaydı; emîrlere, memlûklere ve askerlere has olanlar; kadınlara mahsûs olanlar; katillere, hırsızlara yol ke-

¹⁰ Samira Kortantamer, "Memlûklerde Hapishaneler", *Hapishane Kitabı*, İstanbul, 2005, s. 97-99; Abd el-Munim Macid, *Nuzum Devlet Selâtin el-Memâlik ve Rusumuhum fi Misr*, Kahire, 1964, s. 129-134; Hüseyin, *es-Sucûn*, s. 135-156.

¹¹ İbn İyâs, Zeyn ed-Din Muhammed b. Ahmed, *Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi ed-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), c.3, Kahire, 1982, s. 32-33.

¹² Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, İstanbul, 1987, s. 239.

¹³ İbn Tagribirdî, Ebû el-Mehâsin Cemal ed-Din Yûsuf, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.14, Kahire, 1963, s. 204; es-Sayrâfi, Hatib el-Cevherî Nûr ed-Din Ali b. Davud es-İsrâilî el-Hanefî, *Nuzhet en-Nufûs ve el-Ebdân fi Tevârih ez-Zeman*, (Tah. Hasan Habeşi), c.1, Kahire, 1974, s.177; c.2, s. 385.

¹⁴ İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.14, s. 96.

¹⁵ el-Makrizî, Taki ed-Din Ahmed b. Ali, *Kitâb es-Sulûk li Marifet-i Duvel el-Mulûk*, (Tah. M. Mustafa Ziyade- Said Abdulfettah 'Âşûr), c.3, K.2, Kahire, 1934-1958, s. 1029; es-Sayrâfi, *Nuzhet*, c.1, s. 385.

¹⁶ İbn el-Furat, Nâsır ed-Din Muhammed b. 'Abd er-Rahim b. Ali, *Tarih İbn el-Furat*, (Tah. Kostantin Zurayk/Neclâ İzzeddin), c.9, K.2, Beyrut, 1936, 1939, 1942, s. 22.

¹⁷ el-Kalkaşandî, Ebû el-'Abbâs Ahmed b. Ali, *Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.7, Beyrut, 1987, s. 219; Muhammed Ahmed Duhman, *Mucem el-Elfâz et-Tarihîyye fi el-'Asr el-Memlûki*, Dimaşk, 1990, s. 35; Altan Çetin, "Memlûk Devleti'nde Battâlık ve Tarhânlık", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul, 2005, s. 425-436.

¹⁸ el-Kalkaşandî verdiği bir battâllık mersûmu örneğinde bunu açıkça ortaya koymuştur; "Bistikrâr ba'z el-ümerâ bi-el-Kuds eş-şerîf battâlen... (Bazı emîrlerin Kuds-i şerîf'te battâl olarak bulunmaları ...)", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.7, s. 219; es-Sehâvî, Şems ed-Din Ebû el-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, ed-Dav' el-Lâmi' li- Ehl el-Karn et-Tâsi', c.1/2, Tarihsiz, s. 268; el-Makrizî, es-Sulûk, c.4, K.2, s. 889; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.15, s. 114; es-Sayrâfi, *Nuzhet*, c.4, s. 321; İbn İyâs, *Bedâi'*, c.1/2, s. 34; Said 'Âşûr, *el-'Asr el-Memâlik fi Misr ve eş-Şam*, Kahire, 1994, s. 404.

senlere ayrılmış olanlar ve yalnız kadınlara mahsus olanlar¹⁹. Nihayet *idam* bedene uygulanan cezalardan bir diğeridir. Bu genel giriş mahiyetindeki bilgilerden sonra şimdi Memlûk tarihi boyunca uygulandığı görülen ceza ve işkencelere örnek teşkil edecek olaylardan bazı örnekler verilecektir.

Bu çalışmada amaç cezaların ve işkencelerin sebeplerini ve hangi suçta ne ceza verildiğini tespit eden ziyade icra edilen bedenî ceza ve işkencelerin türlerini ortaya koymaktır. Bu cümleden olmak üzere Memlûk tarihinin başından sonuna kadar tespit edilen bazı örnekler takdim edilecektir. Bir giriş mahiyetindeki bu deneme şüphesiz ki pek çok örnekle zenginleştirilebilir. Burada tümünden gelimci bir metottan ziyade örneklerden hareketle tümevarım anlayışı benimsenmiştir.

Tarihi Süreçte Kaynaklara Yansıyan Cezalardan Örnekler Bahri Memlûkler Dönemi

Cezalar zamana ve duruma göre tüm halk kesimlerine yönelebiliyordu. 1256 senesinde Kahire’de çıkan yangından mesul tutulan Hristiyanların yakılması (*hark*) emri verilmiş ancak daha sonra para cezasına çevrilerek bu ceza kaldırılmıştı²⁰.

Siyasi gelişmelere bağlı sorunlar Memlûk Devleti’nde şiddetli cezaların en başta gelen sebeplerinden birisi olmuştur. Sultan Aybek’in 1258 senesinde hamamda boğularak (*hankan*) öldürülmesinden sonra suçlu olduğu anlaşılan Şecer ed-Dürr öldürülmüş ve bu sıra suçlu bulunan diğer kişiler de cezalandırılmıştı. Kaynak 40 kadar *tavaşi’nin tavsit* (ortadan ikiye bölme) şekliyle öldürüldüğünü kaydetmektedir²¹. Bu işe karışan huddâmdan bazıları ise çarımha (*sulibe*) gerilmişti²².

Asayişin temin etmek devletin başlıca vazifelerinde biriydi: 1265 senesinde Sultan Baybars halkın durumunu görmek üzere tebdili kıyafet Kalat el-Cebel’den Kahire’ye indiğinde gece bazı kumandanların şahısların bir kadına sarkıntılık eder halde uygunsuz vaziyetini görünce nuvvâb el-vulât ve el-mutekaddiminden bir grubun *ellerini kestirmişti*²³.

¹⁹ el-Makrizî, *Hitat*, c.3, s. 303–306; Samira Kortantamer, “Memlûklerde Hapishaneler”, s. 100; Hüseyin, *es-Sucûn*, s.29–61.

²⁰ İbn İyâs, *Bedâi*, c.1/1, s. 324.

²¹ el-Makrizî *es-Sulûk*, c.1, s.404; İbn İyâs, *Bedâi*, c.1/1, s.294.

²² İbn İyâs, *Bedâi*, c.1/1, s. 294.

²³ el-Makrizî *es-Sulûk*, c.1, s. 540.

Devlet her zaman sükûnet ve asayişin teminatı olmak zorundadır. Kervanların yürüyemediği bir devlette zaaf kapıyı çalmaya başlar. 1302 senesinde el-Vech el-Kibelî'de bulunan *urban* yol kesilicilik yapıp tüccarlara zarar verinde bölgeye silahlı bir güç yollanmış ve yaklaşık on bin kişi *tavsît* yoluyla öldürülmüştü²⁴.

Yolların güvenliği demek bir anlamda ülkenin ve ticaretin güvenliği anlamını taşıyordu: Sultan Kalavun devrinde, 1282 senesinde yol keserek soygunculuk yapan ve el-Kerîdî olarak bilinen şahıs yakalanmış ve bir *devenin üzerine çivilenerek* günlerce Mısır ve Kahire çarşılarında *dolaştırılmıştı*. Bu sırada kendisi *aç bırakılarak yiyecek ve içecek de verilmemiş*, nihayet bu şahıs hapisanede ölmüştü²⁵.

Dinin Ortaçağ toplum hayatında rolü büyüktü. Bu nedenle din konusunda yaşanan bir zaaf, bu önemli sosyal kuruma zarar gelmemesi için, dikkatle ortadan kaldırılmaya çalışıldı: Sultan Halil Eşref devrinde 1291'de vezir İbn es-Sal'ûs'un aleyinde bulunduğu başkadı İbn Binti el-A'azz'a düzenlenen tertip sonunda Dimaşk başkadısı olarak tayini düşünülürken, şahitlerin ortaya çıkmasıyla, kendisinin hâlâ Hıristiyan olduğu ve bunun alameti olarak zünnarı taktığı ve sefahate daldığı gibi gerekçelerle Sultan nezdindeki itibarı sonlandırılmış ve Sultan kendisine bir *eşeğe bindirilerek teşhîr edilme cezası* vermişti²⁶. Memlûk Devleti tarihinde bu tip makus inişler ve çıkışlar hep olagelmıştır. Saltanat kayığından Nil nehrinin dibini boylamak ya da bitti zannolunurken en zirveye çıkıvermek.

Dine intisab ve ondan dönme aynı oranda getiri ve götürüler içerir. İslâm medeniyetine dayanan bir toplumda dini kavramlı ithamlar ve cezalandırmalar yaşanabilmekteydi. Zındıklık İslâm tarihinde önemli bir ötekileştirme veya durum tespiti kavramıdır: Aynı yıl Feth ed-Dîn Ahmed el-Bakakî el-Hamevî'nin zındıklık suçuyla *boynu vurulmuştu*. Kendisinin Kur'an ve sünnetle tenakuza düşmesi, haramları helal kılması, âlimlerle alay etmesi gibi sebeplerle zındıklığı sabit olmuş ve cezası infaz edilmişti²⁷.

Devletin yükseklerinde oturmak "ikbaldir" ama bu aynı zamanda bir "zeval" sebebidir. Kişinin kendisi ve ailesi için facialara yol açabilir: 1291 senesinde Emîr Toruntay öldürüldükten sonra ailesi ve çevresine baskı

²⁴ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, s. 920-921.

²⁵ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, s. 689.

²⁶ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, s.772; Kortantamer, *a.g.e.*, s.128.

²⁷ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, s.923.

yapılmış ve hattâ bazı şahıslar pres aletinde (ma'sara/ç.meâsîr)'de işkence görerek (*ussira*) emîrin malları konusunda sorgulanmışlardı²⁸.

Memlûkler devrinde cezalandırmaların en sertlerinden biri en-Nâsır Muhammed'in ilk saltanatı sırasında vukubulmuştur. Siyaset ve rekabet Memlûk toplumunda çok öne çıkan kavramlardı. Buna bağlı olarak da şiddetli çekişme ve çarpışmalar: 1294 senesinde en-Nâsır Muhammed b. Kalavun ilk saltanata geldiği zaman Emîr Ketboğa, Eşref Halil'in katillerini yakalatmıştı. Yakalanan şahıslar bağlanmış (*kuyyide*) ve sonra hapsedilmişlerdi (*sucine*). Daha sonra Emîr Baybars el-Çaşnigir bu kişilerin suçu sabit olanlar ve olmayanların hepsinin cezalandırılması işini üstlenmişti. Akabinde Emîr Ketboğa bu şahısların ellerinin ve ayaklarının kesilerek bunları develerin üzerine çivilemişti (*tesmîr*). Bu hâlde onları Kahire'de dolaştırmış ve *meşâliyye* denilen cellad "Efendimizi öldürenin cezası budur" diye bağırıyordu. Daha sonra da bu şahıslar Sûk el-Hayl'da bulunan er-Remle'de *tavsût* ile cezalandırılmışlardı²⁹. Aynı yıl içinde es-Sâhib Şems ed-Dîn b. es-Sal'ûs yakalanmış ve her gece işkenceye tabi tutulmuştu. Kaynakta kendisinin her gün *makari'* ile dövüldüğü ve göğsünden *meâsîr* (pres)'de sıkıştırılarak darbenin altında ölene kadar kadar işkence edildiği kaydedilmiştir³⁰.

Zevali devlet olunca ricalin hali yamandır: 1297 senesinde naib es-Saltana olan Karasungur yakalandığı zaman kâtibi olan Şeref ed-Dîn Yakub ölene kadar *dövülmüştü*³¹.

Halifelik Memlûk Devleti'nde yeniden ihya edilen önemli bir kurumdur. Kahire Abbâsî Halifelerine dair pek çok bilgi kaynaklara aksetmiştir. Bunlardan bir tanesi de bu çalışmanın konusu bakımından dikkat çekicidir. en-Nasır Muhammed 1310'da üçüncü kez sultan olduğu zaman kendisine halife ve oğluyla ilgili şikayetler gelmişti. Halifenin oğlunun sultanın hassa birliklerinden bir kişiyle arkadaşlığı haberi üzerine o kişi *sürgüne* yollanmıştı. Ayrıca Halifenin eğlenceye daldığı ve güzel yüzlü Ebû Şâme adlı birisiyle samimi olduğu ve yanında sık sık kaldığı haberi de gelmişti. Bunun üzerine *câmedar* olan bu kişi *dövülerek* Safed'e *sürgüne* gönderilmişti. Ayrıca halife ile *câmedar* arasında habercilik yapan kale müezzinlerinden birisi de *dövülerek* öldürülmüştü³².

²⁸ İbn İyâs, *Bedâi*, c.1/1, s. 366.

²⁹ İbn İyâs, *Bedâi*, c.1/1, s. 379.

³⁰ el-Makrizi, *es-Sulûk*, c.1, s. 798; İbn İyâs, *Bedâi*, c.1/1, s. 379.

³¹ el-Makrizi, *es-Sulûk*, c.1, s. 829.

³² el-Makrizi, *es-Sulûk*, c.2, s.416; Kortantamer, *a.g.e.*, s.73.

Sultana saldırı devlete saldırıdır. Ve cezası en ağır şekilde verilir: 1334 senesinde Kale'de bulunan camide el-Maksûre es-Sultâniyye'de elinde bıçak olduğu halde Sultan'a saldıran bir kişiye önce çeşitli işkenceler yapılmış (*uzzibe bi-envai'l-'azab*), sonra *tavsît* cezasıyla öldürülmüş, akabinde cesedi Bâb ez-Zuveyle'de asılmıştır³³.

Devlette yükselmek ışıklı bir heyecanken düşmek de karanlık bir zaman demektir. en-Nâsir'ın emirlerinden Tenkiz gözden düşüp tutuklanmasından sonra çevresindekiler de tasfiye edilmiş ve mallarına el konulmuştu. Bu cümleden olarak Emîr Tenkiz taraftarı olduğu düşünülen Dımaşk emirlerinden üçü tutuklandı. Bunların dışında iki memlûk ve Emîr Tenkiz'in *Emr-i Ahûr'u* olan Tugay'ı ve en kıdemli memlûku olan Cengay'ı getirtilip *dövdürüp*, itirafa zorladılar ve mallarına el koydular. Bundan sonra onları Sûk el-Hayl'da 1339 senesi Temmuzun 15'inde ikiye böldüler ve asıldılar. Sonra Emîr Saruca el-Muzafferî'yi yakalayıp *kör ettiler (ekhelehu)*³⁴.

İslâm toplumunda dini kavramlar üzerinden siyasi ötekileştirmelere gidildiği hep vakidir: Sultan Hasan devrinde vezirlik makamında bulunan 'Alam ed-Dîn Abdullah b. ez-Zunbûr'un herkesin dikkatini çeken ve kendisine pek çok düşman kazandıran bir serveti vardı. Vezir nihayet gözden düşüp tutuklandıktan sonra düşmanları kendisinin Hıristiyan olduğu, Kudüs'e gidince önce Kıyamet Kilisesinde namaz kıldığı, el-Aksa Camii'nde ise kılmadığı, hâlâ Hıristiyan olup, İslâm'dan çıktığı haberini yaydılar. Bu sebeplerle İbn Zunbur ağır işkenceler gördü. Zincire bağlanıp iyice dövüldükten sonra *sıkma aletine* (mengene, *mi'sara*) konuldu ve ardından üzerine su ve tuz serpildi. Mi'sara, çoğulu me'âsir, bir işkence aleti olup Haçlı Seferleri döneminde Latince'ye geçerek "*masseris*" oldu. Bu sıkma aleti birbirlerine bağlı iki tahta parçasından oluşurdu. Suçlunun başı, ayakları ve bacakları tahtaların arasına konur ve tahtalar sıkı bir şekilde bağlanırdı. Bu arada bulunan şahsın kemiklerini kırılmasına sebep olurdu³⁵. 1352'de İbn Zunbur ve oğlu servet konusunda bilgiler istenerek cevap alınamayınca dövülmüşlerdi. İbn Zunbur'un çıplak olarak *dövdüğü* kaydedilmiştir. Emîr Sargıtmış kendisi hakkında konuşan İbn Zunbur'un hanımını da sıkma aletine koyarak (*'usiret*) cezalandırmıştı³⁶.

³³ Aybek ed-Devedârî, *Kenz ed-Durer*, c.9, s.379.

³⁴ Aybek ed-Devâdarî, *Kenz ed-Durer*, c.9, s.300; Kortantamer, *a.g.e.*, s.94.

³⁵ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, s.740, dipnot 3; c.2, s. 883; Kortantamer, *a.g.e.*, s.136.

³⁶ el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, s. 879; Kortantamer, *a.g.e.*, s.138.

İsyan bir devletin varlığı için en tehlikeli konulardan biridir ve sert cezalandırılır. Emîr Tâz isyanını müteakiben İskenderiye’de hapsedilip gözlerine *mil çekilmiş* daha sonra serbest kalan bu emîr Dimaşk’ta *battâl* olarak bulunurken 1361 tarihinde vefat etmiştir³⁷.

Bu devirde görülen cezaların temelde iki konuya dayandığı görülür; ilki asayişin temini ve ikincisi devletin bekasıdır. Görüleceği üzere kaynakların kurgulanmasında devlet üzerinden vaki olaylara bağlı cezalar gündeme gelmiştir. Burada gerek devlet gerekse devlet için özel anlamı olan din gibi konularda vukubulan olaylara dair cezalar söz konusu olmuştur. Bunların yanında aşayişi ihlal eden bazı adi vakalarda kaynaklarda zikredilmiştir.

Burci Memlûkler Dönemi

Din ve ona bağlılıktan ayrılmak konusundaki cezalar Burcî Memlûkler döneminde de görülmeye devam edilmiştir: 1387 senesinde Mihail es-İslâmî adlı şahıs Hristiyan iken ihtida ederek 1387 senesinde sultanın huzurunda Müslüman olmuştu. Kendisi katura bindirilmiş ve Tacir el-Has görevine atanmış daha sonra ise bu yılın (1388) Muharrem ayında İskenderiye’de görevlendirilmişti. Ancak bu şahsın 50 kişiden 49’nun şahitliği ile zındıklığı sabit olmakla Rebiü’l-Ahir’in 13. günü İskenderiye’de boynu vurulmuştu³⁸.

Devlet ricalinin belli konulardaki ihmalkârlığı toplum hayatı adına yıkıcı zincirleme bir tehdidi içerir, bu bakımdan önlem alınması zarureti vardır: 790/1388 senesinde Sultan Mukaddem el-Memâlik Bahadır’a Ali el-Bahr’ın evinde sarhoş olarak bulunduğu için çok kızmış ve onu *döverek* Safed’e *sürülmesini* emretmişti³⁹.

İsyana karşı duruş devletin en temel varlık ve savunma sebebidir; 1389 senesinde Mintaş Sultan’a gittiklerini duyduğu dört emîri *çiviletmişti* (*summira*)⁴⁰.

Ekonomi ve ona dair şeylerin muhafazası bir anlamda devletin temel esaslarının korunması demektir: Devlet kalp para basanları yakalayınca en

³⁷ el-Aynî, Bedr ed-Dîn Mahmud b. Ahmed, *es-Seyf el-Mühenned fî Siret el-Melik el-Mü’eyyed Şeyh el-Mahmûdî*, (Tah. Fahim Muhammed Şaltût-Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire, 1966-1967, s. 218.

³⁸ İbn Hacer el-Askalanî, Şihâb ed-Dîn Ebi el-Fazl Ahmed b. Ali, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Omr*, (Tah. Muhammed Abdulmuid Hân), c.2, Beyrut, 1986, s. 256.

³⁹ İbn Hacer, *İnbâ el-Gumr*, c.2, s. 288-289.

⁴⁰ es-Sayrafi, Nuzhet, c.1, s. 254.

ağır şekilde cezalandırıyordu. el-Müeyyediye medresesinde ikamet eden ehl-i tasavvufun bir kişide *zağl* aletleri (kalp para basma) yakalanınca; Sultan bu zatın *elinin kesilmesini* emretmiş ve ayrıca bu şahıs *dövülerek* hapse atılmıştı⁴¹. 1392 senesinde İskenderiye'de darbedilen vezni ve ayarı düşük fulûslar fiyatların yükselmesi ve piyasadaki mal miktarında daralmaya yol açmıştı⁴². 1427 senesinde Barsbay devrinde *zağl* işiyle uğraşan Nâsır ed-Dîn Muhammed b. el-Ayazî ve adamları yakalanarak cezalandırılmıştı⁴³. Vezir Nâsır ed-Dîn Muhammed eş-Şeyhî'nin yanında *zağl* ile uğraşan kimseler ortaya çıkınca görevinden azl edilmişti⁴⁴.

Burcî Memlûkler döneminde ekonomik sıkıntıya paralel olarak bazı sorunların ortaya çıktığı görülür. Bir devletin parasıyla oynamak bir anlamda devletin onuruyla oynamaktır. Ötesi ise ekonomik çöküşe zemin hazırlamaktır. 1455 senesi Ramazanında sahte para (*zağliyye*) irtikabı işleyen on kişi yakalanmıştı. Bunların hepsinin ortadan ikiye bölünerek (*tavsût*) öldürülme cezasına çarptırıldıkları görülmektedir⁴⁵. 1460 senesinde Sultan Aynal devrinde *ez-zağliyye* suçu işleyenlere ortadan ikiye bölünerek öldürülme cezası verilmişti. Bu devirde alınan tedbirlerle gümüşün durumu iyileşmişti⁴⁶.

Sultanın gazabı ricali devlet ya da gazabın yöneldiği şahıs için feci bir sonun da gelişi demektir: 1408 senesinde Bab es-Silsile'de Emîr Akberdi, Emîr Comak, Emîr Esenbay et-Türkmanî ve Esenbay Emîr Ahur Sagir sultanın emri ile *tavsût* cezası ile öldürülmüşlerdi⁴⁷. 1410 senesinde sultan kızdığı bir elçiyi *tavsût* cezasıyla öldürmüştü, yanında bulunan İmam es-Sahra et-Türkistanî'yi ise *makâri* (*kirbaç*) ile dövdürmüştü. 1414 senesinde Fâris el-Mahmûdî'nin sultan aleyhine haber taşıdığı ortaya çıkınca önce *çivilenmiş* (*tesmîr*) daha sonra *ortadan bölünerek* (*tavsût*) öldürülmüştür⁴⁸.

Asayiş konusunun önemi ve tedbir alınması zarureti açıktır. Kaynaklar bu konun önemine binaen dikkat çekici bir olayı kaydetmişlerdir. Hırsızlık

⁴¹ İbn Hacer, *İnbâ el-Gumr*, c.8, s.42.

⁴² İbn Hacer, *İnbâ el-Gumr*, c.3, s.123; "Paranın ayarındaki her türlü değişme ya da oynama piyasaları hemen etkiliyor, halkın alm gücü bu sebeple azalıyor ve ekonomi de durgunluk yaşamaya başlıyordu.", el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.2, s.454, s.774.

⁴³ es-Sayrafi, *Nuzhet*, c.3, s.116.

⁴⁴ Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedid ve ed-Dürr el-Ferid fima ba'd Tarih İbn Amid*, (Tah. E. Blochet), c.3, Belçika, 1983, s.108.

⁴⁵ İbn İyâs, *Bedâi*, c.2, s.335.

⁴⁶ İbn İyâs, *Bedâi*, c.2, s.368.

⁴⁷ es-Sayrafi, *Nuzhet*, c.2, s. 241.

⁴⁸ es-Sayrafi, *Nuzhet*, c.2, s. 327

gibi toplumsal olaylarda cezadan çok umumun hakkının korunması vardır: 1468 senesinde Sultan Kayıtbay, hırsızlık yaparken yakalanan bir şahsın *elinin kesilmesini* emretmişti. Şahıs önce *teşhir* edilmiş sonrada *eli kesilmişti*⁴⁹.

Devletin bazı durumlarda görülen öfkeli yüzü Burcî Memlûkler döneminde de kaynaklara yansımaya devam etmiştir. 1469'da Sultan Kayıtbay devrinde Alâ ed-Dîn b. es-Sâbûniherkesin gözü önünde *dövülmüş* ve *bacaklarına çok sert bir şekilde vurulmuştu*. Kendisine 100 bin dinar da nakdi ceza kesilmiş ve *Tabakat ez-Zimâm*'da hapsedilmişti (*tersîm*)⁵⁰.

İsyanın cezası ve ondan caydırmak adına yapılan şeyler bir devlet için hayati önem taşır: Yine 1469'da Şahsuvar'ın kardeşi Mâl-Bay'ın ve diğer iki emrinin kellesi Kahire'ye getirildiğinde Kahire'de dolaştırılmış ve daha sonra kelleler Bab ez-Züveyle'de asılarak teşhir edilmişti⁵¹.

Ordunun intizam ve nizamının korunması devlet adına çok önemlidir. Zira bir ordu ciddi bir devlete aitse ciddi yönetilir ve iç disiplini ciddiyetle takip edilir: Sultan Kayıtbay devrinde, *Memlûk* ordusunun yolda ilerlerken veya vardığı yerlerde yağma yapmamasına dikkat edilirdi. 1470 senesinde Dördüncü Şah-Suvar Seferine gidilirken Zagrağın köyü yağmalanınca, Türkmân, Ekrâd, *ecnâd* ve naipilerin *memlûkleri zincire vurulmuş*; üzerinden çalıntı mal çıkan *tavsit (ikiye bölünerek katl)* edilmiş ya da *topuz, çekiç gibi silâhlarla öldürülmüş, elleri kesilmiş* ve çalınan mallar bulunup getirilerek sahiplerine iade edilmişti⁵².

Kayıtbay'ın sert mizacı belki de yaşadığı devrin zorluğundan kaynaklanmaktaydı. Cezaların sertleşmesi de bu sıkıntılı şartlarda caydırıcılık adına ortaya çıkmaktaydı: 1470 senesinde, Sultan Kayıtbay evinde *battal* olarak bulunan Zeyn ed-Dîn Üstadârı yakalatarak getirtmişti. Huzuruna getirildiğinde Sultan onu azarlamış (*bahhahu bi'l-kelâm*) ve daha sonra kendi huzurunda *dövülmesini* emretmişti. Öyle şiddetli *dövülmüştü* ki neredeyse ölecekti. Bunun akabinde Kale'de el-Burc'ta *hapsedilmişti*; hergün Sultanın huzuruna getirilerek çok şiddetli *dövülmekteydi*. Nihayet emir el-Burc'ta vefat edince Sultan öldüğüne inanmamış cesedi Sultanın huzuruna getirilmiş, yüzü açılarak öldüğü anlaşılınca Sultan cesedi tekmeledikten

⁴⁹ İbn İyâs, *Bedâi*, c.3, s.17.

⁵⁰ İbn İyâs, *Bedâi*, c.3, s. 22

⁵¹ İbn İyâs, *Bedâi*, c.3, s. 32-33.

⁵² İbn Ecâ, Muhammed b. Mahmûd el-Halebî, *Rihle Emîr Yeşbek*, (Tah. Ahmed Duhman, *el-Irak beyne el-Memâlik ve el-Osmaniyyîn el-Etrâk*, Dimaşk, 1986), s.90.

sonra yıkanıp defnedilmesi için evine göndertmişti. Kaynağın ifadesine göre Bu zat ile Sultan arasında çok eski bir düşmanlık vardı. Sultan tahta geçince böyle intikamını almıştı. Kendisinde çok para olduğunu düşünen Kayıtbay, ondan bunu istemiş, vermeyince de, bu bahane ile onu cezalandırmıştı. Aslen Ermeni olan bu şahıs Yahya b. Abd er-Rezzâk el-Ermenî olarak biliniyordu. Sultan Çakmak devrinde üstadâr makamına yükselmiş ve kaynağın ifadesiyle Memlûk Devletinde çok az kişiye nasip olan bir ikbalin sahibi olmuştu. Kendisi pek çok cami ve medrese de yaptırmıştır. Ancak bu ikbal ve izzet bir süre sonra idbara dönmüş ve emîr Zeyn ed-Dîn malları müsadere edilerek, *masara*'da işkence edilmiş, pek çok kere *dövülerek*, Medine ve Kudüs'e *sürgün* edilmişti. İkbalindeki izzetin hatırası ve kendisine mal edilen *mezalimin* vebaliyle, Sultan Kayıtbay devrinde bahsedilen işkenceler altında ölmüştü⁵³. Memlûkler devrinde pek çok örneğini gördüğümüz ve el-Makrizî'nin eserinin daha en başında yer alan "Allah dilediğini aziz dilediğini zelil eder" ayetine makes olan bu çeşit manzaralar pek çoktur. Sade bir memlûkun dünyaya azametini kulelerinden bakmasının ardından zindanda can vermesi hiçde görülmeyen şeylerden değildi. Bu çalışma vesilesiyle bunun bazı örnekleri tespit edilmiş olmaktadır.

1470 senesinde Emîr Yeşbek ed-Devedâr el-Vech el-Kıbelî'den (Güney Mısır) döndüğünde Memlûk tarihindeki en ürpertici ceza ve işkence örneklerinin de oluşmasına sebep olmuştu. Yaklaşık 7 ay bölgede kalan Emîr Yeşbek daha önce hiç duyulmamış zulümler (mezâlim) yapmıştı. Buradaki urbanı tedib için gönderildiği anlaşılan Emîr Yeşbek'in söylendiğine göre Mahmûd Şeyh b. Adıyy adlı kişiyi ateşte kızarttırmış (*şevâ bi'n-nâr*), urbandan bir grubu kazığa oturtmuş (*havzaka*), bir grubun derisini yüzdürmüştü (*selh*) ve bir kısmını da canlı canlı toprağa gömdürmüştü. Daha önce kimse-nin yapmadığı çok çeşitli işkenceleri (*azab*) yapmıştı. Kendisi dönüşünde pek çok ganimetle gelmiş ve Kale'ye çıktığı zaman Sultan Kayıtbay tarafından çok iyi karşılanmış, kendisine hilat giydirilmişti⁵⁴. Bu olay Sultanın iktidarı ile ceza ve işkencenin paralelliği arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İsyana dair ceza haberleri kaynakların sıkça aktardığı bilgilerdendir: 1471 senesinde Yeşbek, Kanıbay idaresindeki *Ayıntâb*'i on günlük bir ku-

⁵³ İbn İyâs, *Bedâi*, c.3, s. 39-40.

⁵⁴ İbn İyâs, *Bedâi*, c.3, s. 43.

şatma sonrasında Şahsuvar'ın adamlarından geri aldığı haberini yollamıştı. Bu kuşatmada *Aymtâb*'in burçlarından "*Burc el-Mâ*" yıkılmıştı. Bu yenilgiden sonra Şahsuvar takip edilerek yakalanmış ve 1472 senesinde kardeşleriyle beraber Kahire'de Bâb ez-Zuveyle'de asılmışlardı⁵⁵.

Bahsedildiği üzere paranın değerinin düşmesi devletin düzeninin bozulması demektir. Bunu yapanın cezası da çok ağırdır: 1484 senesinde Sultan Kayıtbay Miskâl isimli *re's en-nevbe es-sikâ* olan tavâşinin Mekke'ye sürülmesini emretmişti. Bu durumun sebebi Sultanın bu kişinin mağşûş dirhemler (*derâhim mağşûşe*) bastığını öğrenmiş olmasıydı. Bu kişiyle beraber Atâbek Özbek'in memlûklerinden Temürboğa isimli bir kişi de yakalanmıştı. Miskâl'in evinde sahte para (*ed-derâhim ez-zağl*) basımında kullanılan bir alet de (*alet ed-darb*) bulunmuştu. Sultan önceleri bunların *ellerini kestirmeye* niyetlenmişse de daha sonra onları bağışlamış, Miskâl es-Sâkî *sürülmüş* ve Temürboğa *hapsedilmiş* ve ölene kadar burada kalmıştır⁵⁶. Yine 1495 Cumade'l-Ulâ'sında Sultan Kayıtbay sahte para (*ed-derâhim ez-zağl*) darb eden sekiz kişinin *ellerinin kesilmesini* emretmişti. Bunlar arasında seksen yaşını aşmış bir kişi de bulunmaktaydı. Bunlar Sultanın emri uyarınca *elleri kesilerek* Kahire'de *teşhîr* edilmişti⁵⁷. Sultan el-Gavrî devrinde *zağl* işiyle uğraşanlar yakalandıklarında eşek üzerinde götürüldükleri sırada meşailiye denilen görevliler münâdi olarak durumu ilan ediyorlardı⁵⁸. 1505 senesinde Sultan el-Gavrî devrinde *el-Etrâk*'tan mutasavvıf eş-Şeyh Santabay adlı Sunguriye medresesinde kalan kişi sahte dirhem ve dinârlar (*ed-derâhim ve ed-denânîr ez-zağl*) bastığı gerekçesiyle Sultana ihbar edilmişti. Bunun üzerine Sultanın bu kişiye karşı olan tavrı değişmişti. Yakalanmak için evine geldiğinde sahte paralar (*darb ez-zağl*) bulunmuştu. Onun yanında bu işle uğraşan bir grup bulunuyordu. Sultan ellerinin kesilmesini emretmişti. Korkmas el-Atâbekî onun affedilmesi için araya girince ellerinin kesilmesi cezasından kurtulmuş ve *battâl* (sürgün) olarak Kudüs'e sürülmüştü⁵⁹. 1509 Rebiü'l-Ahir'inde Cemâl ed-Dîn ez-Zağlî yakalanmış ve Sultan bu kişinin asılmasını emretmişti. Eşeğin üstünde çıplak (uryan) olduğu hâlde *teşhîr*

⁵⁵ es-Sayrafî, *Enbâ el-Hasr fî Ebnâ el-Asr*, (Tah. Hasan Habeşi), Kahire, 1970, s.325-326; İbn İyâs, *Bedâi'*, c.3, s. 62, 78; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara, 1989, s.70-71; İbn Ecâ, *Rihlet Emîr Yeşbek*, s.91; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, Ankara, 1998, s.142-143; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akköyünlü, Karaköyünlü Devletleri*, Ankara, 1988, s.172.

⁵⁶ İbn İyâs, *Bedâi'*, c.3, s.211.

⁵⁷ İbn İyâs, *Bedâi'*, c.3, s.318.

⁵⁸ İbn İyâs, *Bedâi'*, c.4, s.158.

⁵⁹ İbn İyâs, *Bedâi'*, c.4, s.88.

edilmiş, *el-meşâliyye* denilen kişiler bağırarak durumu ilan ettikleri hâlde *ümerâ el-aşarât'tan* Temürbey'in evine getirilmiş ve evin kapısında *asılmıştı*. Onunla beraber aynı zamanda bu suçlu işlemiş olan beş kişi daha *idam* edilmişti⁶⁰.

Burcî Memlûklerdöneminde de cezaların Bahrî Memlûkler döneminde olduğu üzere asayiş ve devletin bekası kaynaklı olduğu görülmektedir. Ancak bu devirde özellikle ekonomik durumdaki hassasiyet bağlamında sahte para basanlara verilen cezalar dikkat çekmektedir.

Hülasa, bir yönüyle salt hukuki bir olgu olmanın ötesinde ceza ve işkencelerin şahsi ve toplumsal ilişkileri anlamlandırma ve açıklamada epistemolojik/bilgi değeri bulunduğu söylenebilir. Bunun ötesinde var olan cezanın ruhî/soyut/ontolojik hakikati tarihi süreçte, gerçekliklerini toplumdandan topluma değişen doğrularla elle tutulur bir ceza kültürü oluşturarak ete kemiğe bürünür ve bilgi noktasında bir anlam da taşır. Ceza ve işkenceler epistemolojisi izafi ve ontolojisi değişken bir yapıdadır. Memlûkler devrinde bu makalenin ele almadığı pek çok nedenle bedenî cezalar ve işkence uygulandığı görülmektedir. Bu uygulama hâkim bir sınıfın ötekilere uyguladığı kontrolsüz şiddet olmaktan çok, iktidarın ceza ve ödül gerektiren yönünün bir tecellisi olmak özelliği taşır. Sultanın ihsanları kadar cezaları da câridir. Bunlar bazen hafif bazen şiddetli yoğunlukta gerçekleşmiştir. Çok sembolik bir tarafı da bulunan işkence Emîr Kara Sungur örneğinde vecizeleşir bir bakıma; ölümü yeğleyen bir caydırıcılık. Ama hiç kimse işkence yaptığı düşüncesinde değildir. Vaki durum, işlenen fiilin karşılığıdır ve hak edilmiştir. Ancak sadizm ve mazoşizm gibi psikolojik sorun sonucu olan işkence, bize uzak ve varlığı belgelenemeyen bir durumdur. "Cadı Avı" fenomeni ise medenî ve kültürel çerçevesi itibariyle Memlûkler devrinin çok yabancı olduğu durumlardandır. Ve elbette Memlûkler dünya üzerindeki tek ceza uygulayan devlet değildi. Memlûkler devrinin bir bölümü itibariyle çağdaş olduğu İngiltere'deki Tudor hanedanı (1485-1603) dönemi işkenceleriyle karşılaştırdığında idam, yakma, kırbaç, dövme amacıyla zincire vurma, nehire batırma, kızgın demirle dağlama, boyundurukla gezdirme, işkence masasında yapılan işkenceler, Leominister suya daldırma makinesi⁶¹ gibi yöntemlerle cezaların verildiği göz önüne alınırsa modern anlamda çok

⁶⁰ İbn İyâs, *Bedâi*, c.4, s.158.

⁶¹ <http://www.smr.herefordshire.gov.uk/education/tudor/tudor%20crime%20and%20punishment.htm>

zalimce görülen uygulamaların dünyanın pek çok yerinde aşayışı sağlama adına uygulandığı da görülecektir. Yine Tudorlar devrinde Londra Kulesi işkencelerle şöhret bulmuştu. Ortaçağlar için benzer devirlerdeki daha etraflı karşılaştırmalar kavram olarak işkencenin ve bir anlamda cezanın daha iyi tanımını yapmamızı sağlayacaktır. Neticede esas olan bir taraf için en azından suçu ve suçluyu önlemektir. İncelenen devirde yöntemler bazen zalimce görülse de kurumsallaşmış bir işkence kültüründen ve despotik bir idarenin varlığından söz etmek zordur. Zira cezalar görüleceği üzere suça verilmekteydi. Şahsi bir sadızmden çok toplumsal bir asayiş güdüsünün tezahürü olarak görünmektedir. Memlûkler devrindeki duruma dair sunulan bu çalışma daha ilerdeki genel değerlendirmelere katkı sağlamayı hedeflemektedir. Devlet denilen devin gülen yüzü kadar asık suratı da belgelerden bize ulaştığına ortaya konulmuştur. Ama son sözü söylemek için son bilgiye kadar bakıldığını söylemek için henüz çok erkendir. Neticede değişken tarih bilgisi önümüzde bir bilgi ve yorum alanı daha sermiş bulunmaktadır. Suç ve ceza bir devrin makûs yüzü olabildiği gibi başka bir devre kapı da açan ve derin felsefi tartışmaların ve romanların konusu olan önemli kavramlardır. Bir dönemin suçluları talihin rüzgârı tersten esiverince diğer dönemim kanun koyan meşruları olarak önceki devre suç isnat etmektedirler. Memlûk tarihinin arkeolojisinde dileriz ortaya konulan bilgiler Memlûk Devleti'nin tarihinin bilgisinin yeniden kurgulanmasında ve anlaşılmasında yol açıcı olur. Tarih ne övünülme ne de yerinmek alanı değil bilakis maddiyonun bütün yüzlerine bakılarak en azından gerçeğe yakını anlamaya çalışmanın sahasıdır. Bir bestenin pes sesleri kadar tiz sesleri olduğu da unutmamalıdır. Memlûkler devrinin biraz da şiddet gösteren bu yüzü gerçeğinin kaynaklara yansıyan bir parçasıdır ve onun var oluşunun elemanlarından biridir. Bu nedenle tarihe çok yönlü ve güçlü bir tefekkürle bakmak zarureti vardır. F. Nietzsche'nin dediği gibi "Tarih ancak güçlü kişilikler tarafından çekilip taşınır, güçsüzler ise bütünüyle söndürürler onu."⁶² Bu sözler Marc Bloch'un "Tarihin tarihçiler elinde yok edildiğini görmek acı verici bir olaydır"⁶³ tespitleriyle desteklediğimizde daha anlamlı bir hale gelmektedirler. Var olan tarih ile nesneleştirilen tarihin tarihçilerin bilinç dünyasında nasıl bir kurgu süzgecinden geçebileceği dikkatle takibi gereken bir husustur.

⁶² Friedrich Nietzsche, *Tarih Üzerine*, (Çev. Nejat Bozkurt), İstanbul, 1998, s.111.

⁶³ March Bloch, *Feodal Toplum*, (Ter. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 2005, s. 23.

TRİFON KARABEYNIKOV'UN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE XVI. YÜZYILIN SONLARINDA KUDÜS

ALTAY TAYFUN ÖZCAN*

Moskova'nın önde gelen tüccarlarından Trifon Karabeynikov (Коробейников) 1582 senesinde beraberindeki yol arkadaşlarıyla Kudüs'e gitti. Amaçları Kudüs'teki Aziz Catherine Kilisesi'nin yanına bir yapı inşa etmektir. IV. İvan'ın himayesinde gerçekleştirilen bu sefer, seyahat raporu bırakılmasıyla neticelenmiştir. Seyahate katılanlardan Trifon Karabeynikov'un anlatımıyla yazıya geçen raporda, Osmanlı hâkimiyetindeki Akdeniz dünyası ve özellikle de Orta Doğu'nun durumu açısından önemli bilgiler verilmektedir. Seyahatnamenin önemi, söz konusu dönemde bölge ile ilgili seyahatnamelerin azlığı göz önüne alınacak olursa daha da artmaktadır.

Karabeynikov'un seyahatnamesi halka ulaşmasından hemen sonra çok kıymet gördü. Öyle ki XVI. ve XVII. yüzyılda Rusya'da çok okunan eserlerden birisi oldu. Bunda eserin dini içerikli olmasının önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kudüs'ü canlı bir şekilde tasvir eden seyahatnamenin buraya gidemeyen kimselerde ruhani bir hac hissi yarattığı kuşku götürmez. Bu rağbet neticesinde Karabeynikov seyahatnamesinin birden fazla yazma kopyası ortaya çıktı. Bunlardan bazılarında bazı eklemelerin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Örnek verecek olursak ilk baskılarda seyahat İstanbul'dan başlatılırken, son zamanlarda yapılan baskılarda onların Moskova'dan itibaren ki maceralarına yer verilmiştir. Buna benzer bilgilerin metne sonradan eklendiği yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir¹. Eser matbaa baskısı olarak ilk kez 1783 senesinde yayınlandı. Bunu 1786, 1803 ve 1810 baskıları takip etti. XX. yüzyılın başına kadarki bu baskıların sayısı 36 idi ki bu rakam, eserin Rusya'da çok okunan ve üzerinde pek çok çalışma yapılmış bir eser olduğunu göstermektedir. Ancak en önemlilerinden birisi, bizim de çeviride esas aldığımız, İvan Mihailov tarafından 1826 senesinde

* Araş.Gör. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ ABD.

¹ "T. Karabeynikov mad.", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom IX, İzd. Pod. İmperatorskogo İstoriçeskiego Obşçestva, A.A. Polovtseva, Sanktpeterburg 1903, s.268.

yapılan baskıdır². Bunun yanında I.P. Saharov'un 1849 ve H.M. Laparev'in 1888'deki baskıları da kıymetlidir.

Karabeynikov ve arkadaşlarının amaçlarının buraya bir yapı inşa etmek olması, Rusya'nın ilerde takip edeceği Ortodoksluğun hamiliği iddiasının ayak sesi olarak değerlendirilebilir. Daha önceki Rus hacılar "kutsal topraklara" hac yapmak için gelmiş olmalarına karşın, onlar şahsi bir amaç güdüyorlardı. Bu farklılık elbette ki Rusya'daki siyasi ve dini anlayışların zaman içindeki farklılaşmasıyla ilgiliydi. Kudüs Hıristiyan cemaati ile Ruslar arasındaki siyasi temele sahip ilişkilerin ne zaman başladığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak seyahatnameden anlaşıldığı kadarıyla Kudüs'teki dini cemaat, söz konusu heyet Kudüs'e gelmeden önce Moskova'dan çeşitli bağışlar alıyor, yapıların tamiri için yardım talep ediyor, elçiler gönderiyor ve taleplerini elde etmekte başarılı oluyorlardı. Bu durum Moskova'nın, XVI. yüzyılda Türk hâkimiyetindeki Ortodoks dünyasında yardım umulacak bir güç olarak görülmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Karabeynikov'un seyahatnamesi Osmanlı hâkimiyetindeki Akdeniz ve Ortadoğudaki hayatı yansıtmaya açısından önemlidir. Seyahatnamenin ilk kısmında İstanbul ile Kudüs arasındaki yol ve duraklardan bahsedilir. Bu bilgiler kuşkusuz ki XVI. yüzyılda söz konusu yol üzerindeki istasyonları göstermesiyle kıymet arz eder³. Bu kısmın ardından Kudüs, Mısır'a giden yol üzerindeki yerleşim birimleri ile Mısır'daki bazı kentler hakkında bilgiler verilir. Söz konusu bilgiler dikkatli gözlemlere dayanmıştır. Karabeynikov'un bazen detaylara takılıp kalması ve bizim için pek de önemli olmayan mevzularla ilgili uzun uzadıya bilgiler vermesi bunun bir sonucudur. Bunlar arasından biz Kudüs ile ilgili olarak verilen bilgileri inceleyeceğiz.

Kudüs ile ilgili bilgilerin yer aldığı, seyahatnamenin II. Kısımında kentin fiziki yapısı, III. Kısımında Hıristiyanlarca kutsal sayılan Paskalya töreni, IV. Kısımında bu törenlerde diğer Hıristiyan cemaatin adetleri hakkında bir takım bilgilerle Ortodoks gelenekleri, V. Kısımında Kudüs'teki David isimli bir mabet ile ilgili bilgiler ve VI. Kısımında da kentteki kiliselerin bir listesi verilerek bunlar hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Bunlar XVI. yüzyılda Osmanlı idaresindeki Kudüs'te yaşayan Hıristiyan halkın sosyal ve dini

² H.M. Laparev, "Hojdeniye Trifona Karabeynikova", *Provoslany Palestinskiy Sbornik*, Tom IX, Vıp Tretiy, Sanktpeterburg 1889, LLLXXIII.

³ A.T. Özcan, "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVIII, S.46/2009, ss.265-274.

hayatı ile Osmanlı yönetiminin bunlara karşı tutumunu göstermesi açısından önemlidir.

Karabeynikov'un kentin topografisine ilişkin verdiği bilgiler detaylı, fakat kolay anlaşılır değildir ve başka bir kaynaktan yardım almaksızın bir harita sunmak noktasında elverişten uzaktır. Bunun nedeni, seyyahın kentin topografisini ortaya koymak ve bu arada kentteki dini cemaatin yaşama yerlerini belirlemek değil, kentteki Hristiyanlık için kutsal yerlerin nerelerde bulunduğunu tespit ve tasvirini vermekle ilgili olmalıdır. Bizim için çok önemli olmasına rağmen seyyah, kentteki ahalinin nerelerde oturduklarıyla ilgili bilgi vermez. Ancak biz, diğer deliller ışığında Karabeynikov'un bahsetmediği bu hususları biliyoruz. Buna göre Hristiyanlar kentin kuzey batı, Müslümanlar kuzey doğu, Yahudiler güney doğu ve Ermeniler ise güney doğusunda yaşamaktaydılar. Bir de Yahudi mahallesinin batısında pek de büyük olmayıp Mağripliler tarafından iskân edilmiş küçük bir mahalle bulunuyordu⁴.

Karabeynikov'un verdiği bilgilere göre Kudüs'ün kuzey batısında bulunan Hristiyan yapılarının en önemlisi, içinde İsa'nın lahdı olduğuna inanılan bir mermerin bulunduğu ve seyyahın "İsa'nın Dirilişi Kilisesi" olarak bahsettiği Osmanlı kaynaklarında Kamame Kilisesi olarak geçen Kutsal Lahit Kilisesiydi⁵. Seyyahın verdiği bilgilerden kilisenin fiziki durumunu, iç mimarisi ve hatta bazı detay hatlarını, Osmanlı idarecilerinin de buraya çok önem verdiklerini, kilisenin önemine binaen ibadete kapalı tutulduğunu anlamak mümkündür. Osmanlı Sultanlarının Avrupa hükümdarlarına fermanlar gönderirlerken "Kutsal Lahdin Koruyucusu" olmakla övünmüş olmaları verilen önemin çarpıcı bir göstergesidir⁶. Bunun yanında kentteki diğer kiliseler ve dini mekânların çoğu da İsa'nın Dirilişi Kilisesi gibi ziyarete müsait bir durumdaydı ve kesinlikle enkaz halinde değildi. Bu durum Osmanlı idaresinin kentteki dini mekânlara saygı gösterdiklerini ve gerekli

⁴ A. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.120. (Kent planı için bk. s.121.); D. Ze'evi, *XVII. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.26; Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.65, No.2, Jun. 1975, ss.252-254 (Kent planı için bk. s.253)

⁵ Bu kilise gerek tarih gerekse sanat özellikleri açısından şu çalışmada incelenmiştir. R. Ousterhout, "Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Scripture", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol.48, No.1, Mar. 1989, ss.66-78.

⁶ M.D. Kagan, "Legendarniy Tsikl Gramot Turetskogo Sultana k Evropeyskim Gosudaryam Publitsistiçeskoye Proizvedeniye Vtoroy Polovini XVII v.", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, red. D.S. Lihaçev, Tom. XV, Moskva-Leningrad 1958, s.226, 240, 247.

olan düzenlemeleri yerine getirdiklerini göstermektedir. Kentte ibadete açık olan kilise sayısının fazlalığı da gösterilen bu öneme işaret etmektedir.

Kentte çok büyük bir kiliseden başka on bir ilise daha bulunuyor, bunlardan sekizi ise sürekli olarak ibadete açık tutuluyordu. Ayrıca, Hıristiyanlığın ilk ortaya çıktığı dönemlerden kalma yeraltı kiliseleri de varlığına devam ediyordu. Yine Kudüs'ten İstanbul'a, buradan da tekrar Kudüs'e getirilen ve İsa'nın gerildiğine inanılan bir çarmıhın da burada bulunduğu, hiçbir şekilde Osmanlı idarecilerden gizlenmeden elde tutulduğu ve bunu rahatça ziyaret edebildikleri anlaşılmaktadır. Bundan başka Karabeynikov, hiç zorlanmadan İsa'nın başına dikenli taç konduğu yerlerde dolaşmış, hapsedildiği zindanı ziyaret edebilmiştir. İşte, Karabeynikov'un seyahatnamesinde sayılan kiliseler ve tarihi mekânların varlıklarını hiçbir kısıtlama olmaksızın devam ettirmesi ile Hıristiyanlıkla ilgili hatıraların yaşatılabilmesi, Türk idaresi altındaki Kudüs'te din hürriyetinin en geniş şekilde yaşandığını göstermektedir. Ancak bu hürriyet ortamı Osmanlı görevlilerinin sağladığı imkânlar neticesinde ortaya çıktığı bir gerçektir. Zira onlar bazı dini konularda çeşitli yasaklar ve düzenlemeleri de zorunlu kılmışlardı.

Karabeynikov'un seyahatnamesinden anladığımız kadarıyla Osmanlı idarecileri kentteki ibadete ilgili bazı hususlarda sınırlamalar getirmişlerdi. Bununla ilgili ilk bilgi, kentteki en büyük kilisenin boyu ile ilgilidir. Seyyahımızın verdiği bilgiye göre kilisenin yüksekliği 70 sajen, yani yaklaşık 150 metreydi ve Hıristiyanlar tavan kısmının tamamlanması için Osmanlılar'dan izin alamıyorlardı. Karabeynikov bunun nedeni ile ilgili bilgi vermemektedir. Bu, kilise boyunun cami boyunu geçmemesine gösterilen özenle ilgili olsa gerektir. Yapılardaki uzunlukla ilgili bir diğer yasaklama ise, Mihail Kilisesi'nde Osmanlı görevlilerinde yıkılmış sütunla ilgilidir. Onlar Karabeynikov'un verdiği bilgiye göre buranın tamiri için, 1552 senesinde Rus Çarı'ndan "sadaka" almışlarsa da⁷, bunun başarılması için Sultana başvurmuşlar ve o da buranın Sancak Beyi'ne bir ferman yazarak sütunun tamirini emretmiştir. Bu ferman sayesinde sütunun tamirine başlanmış, ancak Sancak Beyi'nin girişimleri neticesinde yeniden yıkılmıştır. Seyyah bundan sonra efsaneyle karışık bir şekilde Sancak Beyi'nin azizler tarafından cezalandırılmasından bahseder. Bu efsanevi bilgiler bizim için önemi

⁷ Buna dair bir başka bilgi de 1561 senesinde Kıbrıs Piskoposu "Damaskin" ile IV. İvan arasında var olduğunu öğrendiğimiz ilişkidir. Rus kaynaklarından öğrendiğimiz bu bilgiler Rus kilisesinin ve dolayısıyla Çar'ın Akdeniz ve Orta Doğu'da etkili olduğunu göstermektedir. Bu temas için bk. O.A. Belobrova, "Skazanie 'O Kipr'skom Ostrove' Neizvestnyy Literaturnyy Pamyatnik XVII v.", *Trudy Otdel Drevnerusskoy Literatury*, red. Ya. S. Lur'e, Tom. XVIII, Moskva-Leningrad 1962, s.311.

haiz değildir. Ancak Sultan'ın izin vermesiyle hasarın onarımına başlanması ve buna karşı olan Sancak Beyi'nin de bunu yıktırtması, Kudüs'teki kiliselerin tamiri işinde Osmanlı idarecilerinin mutlak yetkilerinin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlılar Kudüs'teki törenlerle ilgili düzenlemelerde de bulunmuşlardır. Karabeynikov'un verdiği bilgiye göre ahalinin kentin en büyük kilisesi olan İsa'nın Dirilişi Kilisesi'ne girmesi de yine Osmanlı idarecilerin iznine tabi idi. Dahası buraya giriş ancak önemli dini günlerde yapılabiliyor ve kentin komutanı ve patriğin de katıldığı bir törenin ardından kilise kapıları açılıyordu. Karabeynikov tören esnasında büyük bir kalabalığın toplandığını bildiriyor. Bu bilgi, söz konusu törenin ahali tarafından önemli bir etkinlik olarak görüldüğünü göstermektedir. Seyyahımızın verdiği bilgiye göre herkesin hazır olmasından sonra Osmanlı görevlileri buraya geliyor, kapının üstündeki kilidi ve mührü açıyorlar, ardından giriş başlıyordu. Karabeynikov içeri girenlerden vergi alındığını ve buna karşılık "bilet" verildiğini ifade etmektedir. Biletin neye benzediğini ifade etmiyorsa da vergi manasına gelen "poşlinin varlığı ödemeyi belirmektedir" ifadesi bunun cismi bir şey olduğunu göstermektedir. Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki törenlere katılmış bir başka seyyah olan Simeon da ücret karşılığında bilet verildiği ve bunun, kiliseye girerken görevlilere verildiğinden bahsetmektedir⁸. Seyyahımız içeri girme karşılığında ahalden 4 Macar veya 10 altın paranın alındığını ifade etmektedir. O. Peri, XVI. yüzyılın ortalarında Kudüs'ü ziyaret eden Hıristiyan hacılardan toplanan vergi kalemlerini bir Osmanlı kaydına dayanarak ortaya koymuştur. Söz konusu belgede, burayı ziyaret edenlerden resm-i kumame⁹ olarak adlandırıldığı anlaşılan verginin standart olarak toplanmadığı, farklı bölgelerden gelen kimselerin farklı miktarlarda vergiler ödemelerinin buyrulduğu anlaşılmaktadır. Bunların en yüksekini 7 florin vermek zorunda olan Latinler üstleniyor, Gürcistan ve Etyopya'dan gelenler ise herhangi bir para ödemiyorlardı¹⁰. Karabeynikov'un ifade ettiği 4 Macar parası veya 10 altın para, 7 florin karşılığı bir miktar olsa gerektir. Zira XVI. yüzyılın sonlarında resm-i kumame daha çok florin üzerinden toplanmıştır¹¹. Ancak kesin olan husus Osmanlı idaresinin bu işten önemli bir meblağ vergi elde etmiş olmasıdır. Öyle ki, Karabeynikov verginin yüksekliliğine vurgu yapar. Bu gözlem, Osmanlı kayıtlarından da doğrulanmak-

⁸ O. Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem*, Brill Publ., Leiden-Bsoton-Köln 2001, s.173.

⁹ a.g.e., s.165.

¹⁰ a.g.e., s.162-164.

¹¹ a.g.e., s.167.

tadır. O. Peri'nin yaptığı çalışmalara göre resm-i kumame adıyla geçen söz konusu kilisenin ziyareti vergisi XVII. yüzyıl Kudüs gelirlerin %13'ünü oluşturuyordu¹².

Kutsal Lahit Kilisesi'ndeki tören Osmanlı idarecilerinin iznine tabi olmakla birlikte bu durum ahaliye dini baskı yapıldığı manasına gelmemektedir. Bu, raporda Osmanlı idarecilerinin ahaliye eziyet ettiklerine dair hiçbir bilgi verilmemesinden anlaşılmaktadır. Dahası ahali, ziyaretin tamamlanmasını müteakip tekrar Kiliseyi ziyaret etmek istediklerinde kent yöneticisi halkın isteğini zorla bastırmak yoluna gitmemiş, aksine Kilisenin mührünü tekrar açarak isteklerini yerine getirmelerine müsaade etmiştir. Kentte XVII. yüzyılda A. Raymond'un ifadesiyle "kent'in savunma gereksinimi aşan" 100'ü yeniçeri, 300 Osmanlı askerinin olduğu göz önüne alınacak olursa¹³ Osmanlı idaresinin buradaki hadiseleri kolaylıkla bastırabileceği düşünülebilir. Bu serbestlik kuşkusuz ki, Osmanlı idaresinin Kudüs'teki dini hareketlere hoşgörüle yaklaşmış olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı idarecilerinin Kudüs Patriğine saygı gösterdikleri de dikkati çeken bir başka husustur. Osmanlı idaresi ile buradaki Patriklik arasındaki ilişkilerin, İstanbul'un ele geçirilmesinden hemen sonra başladığı bilinmektedir. Dahası bu temas bizzat Kudüs Patriği'nin başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Dostane geçen ziyaretin neticesinde Patriğe bir ferman verilerek ülkesine gönderilmiştir¹⁴. Bu temas neticesinde Kudüs Patrikliği doğrudan İstanbul Patrikliğine bağlı hale getirilmişti¹⁵. Bu şekilde başlayan iyi ilişkilerin XVI. yüzyılda da devam ettiği Karabeynikov'un seyahatnamesinden anlaşılmaktadır. Özellikle kentteki törenlerde Patrik hiçbir şekilde Osmanlı idarecilerinin altında ezilen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmamakta, aksine bir takım hususlar hariç tutulacak olursa son derece serbest bir şekilde dini töreni idare edebilme selayetine sahip bir kişi görüntüsü çizmektedir.

Karabeynikov buradaki diğer Hıristiyan cemaatin geleneklerine de değinmektedir. Onlar da Ortodokslara benzer törenler yapmaktadır. Bu cemaatin törenleri de Ortodokslarınki gibi tertipli ve "ritüel" tarzda geçmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ancak seyyah onlar arasından sadece Ermenilerin törenlerinin karmaşa içinde geçtiğine işaret eder.

¹² *a.g.e.*, s.189.

¹³ A. Raymond, *a.g.e.*, s.39.

¹⁴ Bu ziyaret için bk. R.S. Hattox, "Mehmet the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, No.90, 2000, ss.107-110.

¹⁵ Hattox, *a.g.m.*, s.113, 116, 117.

Tüm bu bilgiler ışığında, XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı idaresi altındaki Kudüs'te hoşgörünün ve refahın egemen olduğunu söyleyebiliriz. Bu hoşgörünün temelinde de kuşkusuz ki ananevi Türk idaresinin etkisi vardır. Zira, Türklerle ilgili hemen her dilden kayıtlarda Türklerin dinî hoşgörüyü genel bir kültür olarak muhafaza ettikleri açık şekilde teşhis edilmektedir.

Biz bu dönem ve coğrafya ile uğraşmamakla birlikte Türk ve Batı âleminde bilinmeyen bu seyahatnamede geçen bilgileri çevirmeye karar verdik. Bu çeviride İvan Mihailov'un 1826'daki neşrine bağlı kaldık¹⁶. Çalışmamızın Osmanlı dönemi Orta Doğusu üzerine çalışmalar yapan araştırmacılara katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

METİN

KISIM II

Aziz Kent Kudüs'ün Tasviri

Kudüs kenti doğuda, Sion dağı (eteklerinde) kuruludur ve üç verst(lik bir sur ile) çevrelenmiştir. Haç şeklinde dört köşesi vardır ki ilki güney diğeri ise kuzey, üçüncüsü doğu, dördüncüsü ise batıya doğrudur. Kentin güney ve doğu köşesi Ağlama Duvarı'ndan başlar. Batı ve kuzey (tarafı) dağda sona erer. Kentin sabah kısmında, (yani) güneyinde Azizlerin Azizi ismini taşıyan Solomon Tapınağı kalıntıları vardır. Buranın altında Muhammedî'lerin ibadet yerleri vardır. Solomon tapınağının yakınında büyük bir geçit vardır ki oslyattaki¹⁷ İsa'ya gider. Duvarın içinin karşısındaki köşede bir çukurda Siloam banyosu¹⁸ vardır. Kuzey köşesinde, kentin içinde İsa'nın Dirilişi (isminde) çok büyük bir kilise vardır ki 70 sajen uzunluğunda, 50 sajen genişliğindedir. Bunun üst kısmı Türklerin yıkmaları (=hasar vermeleri) nedeniyle eksiktir ki halline izin vermemektedirler. Kilisenin süslemelerine gelince: duvarın dışı mermerle ve noktalı plakalarla kaplı, duvarın içinde ise zamanın portrelerinden daha enfes resimler vardır. Kilisenin içinde Çariçe Eleni'nin bağışladığı (ve) efendiler Yosif ile Nikodi'nin yattıkları 95 karış boyunda ve 5 (karış) uzunluğunda beyaz mermerden yapılmış lahit vardır. Bu kutsal yere giriş taştandır, Türk komutanının izni

¹⁶ *Putestvoïye Moskovskago Kuptsa Trifona Karabeykova vo Yarusalim, Egipet i k Sinayskiy Gore, sostavlenn: İvan Mihailov, V Tipografi P. Kuznetsova, Moskva 1826.*

¹⁷ Oslyat kelimesinin ne manaya geldiğini tespit edemedik.

¹⁸ Metni Slavcadan aktaran Mihailov'un ifadesine göre bu suyun isminin İbranice manası "tatlı"dr. Buna göre "Tatlı Banyo", "Tatlı Su" olarak anlaşılmalıdır.

olmaksızın halk (buraya) giremez. Angelos tarafından dört lambaya dolan yağın daima yandığı yerde bulunan efendinin mezarı için gönderilmiş taşın oradaki girişin önü geniş olmayan bir sınırla inşa edilmiştir. Mezarın altında efendiler tarafından ikiye ayrılmış set yapılmıştır ve içi mermerlidir, bunun üstünde bir mermerden, aynen Tanrı'nın hizmetindeki Bulgarlardan gelen tahtın inşa edildiği yerdeki gibi yüksek bir yer (Терема¹⁹) yapılmıştır. Bunun sağında yedi köşede aynı lahitler görünür ki mermer plaklarla kaplı, yedi damga mühürlü ve bilerek açılmış sondaj deliğine sahip kürsünün üst tarafındaki duvara eklenmişlerdir. Lahitlerin önünde 43 gaz lambasında (zeytin) yağ(ı) daima yanar, her nasıl oluyorsa lambalardan hiçbirisinde ateş sönmez; sonra talep edilen yağın taksimi için yaşlıları kasten gönderirler. Lahdin çevresinde mermerden yapılmış bir küre vardır. Bunun köşesinden 6 sajen uzaklıkta küçük (bir) İsa'nın Dirilişi Kilisesi vardır ki buraya Kudüslü ve Grek Patrikler hizmet etmeye gelirler; bu Kilise üç sajenlik bir yüksekliğe sahiptir, çevresi ise beş (sajendir). Gece ortası tarafının aşağısında, İsa'nın Dirilişi sunağının arkasında Yahudilerin (İsa'yı) dikenli taçla hicvettikleri yerde taht bulunmaktadır. Bu tahttan uzak olmayan bir yerde iki farklı (taht) daha bulunur ki bunlardan birisi efendinin giysisini²⁰ kadere fırlattıkları yerin civarındaki yerde, diğeri ise onu (hayattan) ayırdıkları yerdedir. Altı sajen geride Meryem'in İsa'nın ızdırabından ağladığı yerde (de) bir taht kuruludur; bu tahtların hepsinin önünde zeytinyağı dolu gaz lambaları asılıdır ve daimi surette yanar. Batıdaki tarafta beş sajen geride Yahudilerin İsa'yı kapattıkları zindan bulunmaktadır; bu kutsal yerde sıkıntısız bir şekilde ibadet edebilmek için üç adım taşlık merdivenden gidilir, burada asla sönmeden yanan dört lamba vardır. Bu zindandan on sajen ileride zamanında İsa'nın ızdırabından havarilerinin yakardıkları bir yer vardır. Güney kısmında, İsa'nın Dirilişi kilisesinde üç sajen ileride beyaz mermerden yapılmış bir heykel vardır ki İsa ile ilişkilidir ve bunun bir kısmı İstanbul'da Meryem Ana kilisesinde, bir kısmı ise Roma'da Aziz Apastopol Petr kilisesindedir. Bu heykelin yakınlarında taştan bir merdiven vardır ve iki yüz sajen uzunluğuna yükselir, Lobn yerine çıkar. Bu doğudaki yerdeki merdivenden İsa'nın Dirilişi sunağının arkasında kapı vardır, mağaranın derinliğine uzanır ve 300 adımlık taştan merdiven vardır; bu mağaranın içinde Çar Konstantin ve annesi Elena adına bir kilise vardır ve içini yanan

¹⁹ Terema kelimesi için bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Tretiy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1912, s.950.

²⁰ Burada İsa'nın kastedildiğine şüphe yoktur. Ancak onun öldürülmesinin bu şekilde ifade edilmesi herhalde kendisine saygısızlık yapmamak gibi bir nedenden ileri geliyor olsa gerektir.

üç lamba aydınlatır. Bu kilisenin arkasında farklı bir mağara vardır ki yedi taştan merdivene sahiptir. Bu mağarada kurtarıcının (=İsa) ve iki hırsızın çarmıha gerildiği haç bulunmaktadır; bu mağarayı yanan altı lamba aydınlatmaktadır ki bunlardan birisi Katolikler tarafından yapılmıştır. İlk mağaranın yüzeyine çıkınca sağında İsa'nın Dirilişi Şapeli vardır ki 300 taştan merdiveni vardır, Yahudilerin İsa'yı çarmıha geldikleri ve artık Lobn ve Kranie yeri²¹ olarak anılan Galgaf dağına doğru gider. Galgaf dağının altında çok büyük bir kilise inşa edilmiştir ve Melhisedekov'un lahtini de barındırmaktadır; bu kiliseden Galgaf dağı görülebilir. (Bu kilise) Yahudilerin bir ordusunun İsa'nın üzerine yürümesi ve onun katıksız ruhunu gördüklerinde inşa edilmiştir, (ki onlar) sınıra girdiler ve sonunda hiçbir iz bırakmadan dağda gözden kayboldular. Bir süre sonra (dağın) genişliği iki verşka²² arttı. Buraya bir haç yaptılar. Bu yerde dağın içine bir sajenlik bir oyuk açtılar ve (içini) gümüşle kapladılar. Güneyindeki aynı dağda İsa'nın, oğlu İsak'ı feda etmesini emrettiği ve onun da (İsak'ı) zeytin ağacına bağlı halde ona getiren Avraam'ın yeri olan bir mekân vardır. Dağın eteğinde Haçla Kurtulmuş²³ Kilisesi inşa edilmiştir ve Yusuf, Efendinin temiz cesedini buraya yerleştirmiş, (onu) mermer bir plakaya koymuştur, mezarı görmeye gelenler bunun önünde günah çıkarmaya gelen halkın getirdiği sekiz lambanın asılı olduğunu (görürler). Kilise Çar Konstantin ve annesi Eleni tarafından dört surla çevrelenmiştir ki bunlar arasında(ki mesafe) 800 adımdır; bu kiliselerde, kilise mensuplarının uyacakları kurallar²⁴ Patrik tarafından konmuştur. Diğer dine sahip olanlar²⁵ burada kalmaya kalkışamazlar, çünkü onlar kendi kiliselerine sahiptirler ki (bunlar) Büyük Kilisenin duvarına eklenmiştir. Diğer dine sahip olanlar²⁶ da Kudüs'ün sakinleridir ki şunlar da vardır: Latinler, Habeşiler, Kıptiler²⁷, Nasturiler²⁸, Er-

²¹ Bu yer isimlerini tespit edemedik.

²² Eski Rus ölçü sisteminde bir birim. Yaklaşık 4,4, 4,5 metre gibi bir miktar.

²³ Aslında tam bir mana veremedik. Metinde "Tserkov Snyaziya so Kresta" olarak geçmektedir.

²⁴ Liturgiy kilimesi için bk. Slovar Drevnyago Slavyanskago Yazıka, sostavlennoy F.Mikloşç, A.H. Vostokov, Ya.I. Berednikov, I.S. Koçetov, Izdaniye A.S. Suvorin, Sanktpeterburg, 1899, s.367.

²⁵ İnoverts kelimesi için bk. Mikloşç, s.285.

²⁶ Burada Latinlerle diğer Doğu Hıristiyanlığı açık şekilde Ortodoksluktan ayırıyor ki son derece dikkat çekicidir.

²⁷ Araplaşmış ancak Hıristiyanlığı benimseyen ve eski Mısır ahalisinin torunları olan halktır. XIII. yüzyılda Fatimilere sadık kalmakla rahat bir hayat yaşadılar. Onlarla ilgili olarak bk. F. Micheau, "Eastern Christianity (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", *Cambridge History of Christianity*, Vol.5, ed. Michael Angold, Cambridge University Press 2007, s.376 (vd.); Jean Richard, "The Eastern Churches", *The New Cambridge Medieval History*, Vol.IV, Part I, ed. D. Luscombe, J. Riley-Smith, Cambridge University Press, 2006, s.593-595.

meniler, Yakopitler²⁹, Tevritler, Maronitler³⁰, Asfanlar, Araplar, Sivirianlar, Dioskopitler ve daha başkalarıdır. İsa'nın Dirilişi Kilisesi'ne gitmek için iki kapı vardır. Bunlardan ilkinden tüm halk girebilir, diğeri ise Türk sultanının emriyle kilitli ve mühürlüdür, tüm Hıristiyanların ismi için, Efendinin lahdini selamlamak için kiliseye gelmek isteyenler altın para olarak poşlin³¹ öderler. Bu kapıda altı mermer masa vardır, bunların üçünde koyu yeşil renkli arduaz kaplama vardır. Bu masaların arasında kilise duvarına eklenmiş yükseltilmiş bir yer vardır ki altundan (yapılma) resimlerle çevrelenmiştir, anlatıldığına göre Çariçe Elena bu yükseltilmiş yerde Yahudileri yargılamıştır.

²⁸ Çokça bilinen bir Kilise olan Nesturi kilisesi özellikle Musul ve Kerkük gibi yerlerde faaliyet gösterdi ve İran'da da etkili oldu. Ancak misyoner ruhlu bir kilise olan Nesturi kilisesine mensup olanlar Çin'e kadar uzandılar ve aralarında Türkler de olmakla pek çok kimseyi bu Kilisenin içine çekebildiler. Dahası bu "misyon" Cengiz Han öncesi Moğolistan'da da etkili olmuştur. XI. yüzyılın başında Karaitler onların misyonerlerinin telkinleriyle Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Bu süreç Cengiz Han ve sonrasındaki Hanlar zamanında da devam etmiştir. Öyle ki Moğollar arasında Hıristiyanlığı benimseyenler içinde Nesturi Kilisesine bağlı kalanların sayısı diğer kiliselerden her zaman üstün olmuştur. Yine Moğolların da katkısıyla Çin'e kadar girdiler ve burada Hıristiyanlığın ortaya çıkışında etkin oldular. Onlar XII. yüzyılda Şam'da metropolitik ve Kudüs'te Piskoposluk makamıyla temsil ediliyorlardı. Geniş bir coğrafyada etkin olmakla beraber Jakobitler haricinde diğer Hıristiyan cemaatlarıyla temasta bulunmamışlardır. Nesturilerle ilgili olarak bk. Micheau, a.g.m., s.378, 379, 387 (vd); Richard, a.g.e., s.583, 585, 586.

²⁹ Yakobit Kilisesine bağlı olanlara verilen isimdir. İsimlerini kilisenin kurucusu VI. yüzyılda Edessa piskoposu Jacob Baradaeus'tan alırlar. Özellikle Kuzey Suriye'de güçlü bir kilisedi. Fakat İslam ve Bizans arasında güçleri zaman içinde eridi. Ancak yine de varlıklarını devam ettirebildiler. Özellikle Sudan ve Etyopya'da güçlerini bir süre daha devam ettirdiler. Onlarla ilgili olarak bk. Micheau, a.g.m., s.377; Richard, a.g.m., s.568, 579.

³⁰ Haçlı seferinden önceki varlıkları ile ilgili bildiklerimiz azdır. Hatta bazı bilim adamları onların varlıklarını reddetmektedirler. Ancak bu bilim adamlarının aksine, kilisenin varlığı elde bulunan kesin delillerle sabittir. Kilise ismini VII. yüzyılın sonunda yaşamış bir din adamı olan John Maron'dan almıştır. XI. yüzyılda özellikle Antakya taraflarında gösterdiler ve buranın Patriği V. John ile anlaşma yaptılar. Bundan sonra özellikle Lübnan taraflarında etkili oldular. XII. yüzyılda Kıbrıs'ta da kiliseleri bulunuyordu. Onlarla ilgili olarak bk. Micheau, a.g.m., s.377; Richard, a.g.e., s.590, 591.

³¹ Poşlin kelimesinin ne manaya geldiği başlı başına bir makale konusudur. Eski Rusça metinlerde Poşlin kelimesi daha çok eski gelenek ve uygulama ile geleneksel zorunluluk gibi manalara gelmektedir. İ.İ. Sreznevskiy, *Material dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Vtoroy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1902, s.1335, 1336. Ancak Moğollar çağında yazılmış bazı varlıklarda poşlin kelimesinin vergi manasına da geldiği dikkati çekmektedir. Bu esas özellikle Schurmann'ın Moğol vergi sistemi ile ilgili incelemesinde son derece ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Schurmann bu incelemesinde Poşlin kelimesinin Moğolca Yasak manasına geldiğini tespit etmiş, yasak kelimesinin mali yükümlülükler manasını da içermesinden hareketle Poşlin'in vergi anlamında da kullanıldığını tespit etmiştir. Bu konuda bk. H.F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.19, No.3/4, Dec. 1956, s.349, 350.

KISIM III

Kudüs'te Büyük Cumartesi Gününde Olanlar ve Tören Üzerine

İsa'nın Dirilişi Arifesi'nde Patrik ve onunla olan diğerleri Büyük Kili-se'nin kapısına gelirler; Patrik, kapılarının önünde Yeniçeri komutanı ve Efendinin lahdini görmek için ayrı ülkelerden gelmiş olan büyük bir kalabalığın arasında durur. Biraz zaman geçince, anahtar ve mühür getiren Türkle-ler gelirler, bir süre sonra kilise kapılarını açarlar, sonra Patrik vergi verme-yen (=verilmeyen) İkonlarla İsa'nın Dirilişi Kilisesi'ne içine girer. Bundan sonra artık son kısma geçilir ve Hıristiyanlardan Türkler kişi başına poşlin toplarlar ki bu, Katolikliğe sapsmış 4 Ugor (=Macar) altın parası, (veya) on altın paradır, bu şekilde olanlar (=parayı ödeyenler) için bilet verirler, poşlinlerin varlığı ödemeyi belli eder. Fakat kendi istifadeleri süresince olan bu (şeyler) Türklerin soygunculuğu neticesinde olmuştur, (onlar aslında) bu vergiyi toplayamazlar; Türkler kiliseye giremezler, fakat sadece kilisenin küçük penceresinden içinde bulunanları görmelerine izin verilir. Bu yüz-den yaşananlar, bunun (=kuralın) yokluğundan ileri gelmektedir. Niçin onlar zayıf temelli³² ayrı yolu kabul ederler? Aksine (onlar) dine sahip olan-ların zorluklarına kalkışmışlardır, kendi acı durumları için acı içinde gözyaşı dökmek ihtiyacı duyarlar. Efendinin lahdini selamlamak ve ilahi ateşi gör-mek isteyenler arasında Grekler, Suriyeliler, Sırplar, Gürcüler³³, Ruslar ve Valahlar vardır. Ve sonra Patrik kilisenin içine girdiği ve duvara yaklaştı-ğında, meleklerin (üzerine) düştüğü Efendinin lahdini selamlar ve onun yanına yanaşır ve Efendinin lahdine gider; sonra diğer insanlar büyük bir heyecan ve din adamı hissi içinde kurtarıcının taşına dokunurlar, günahkâr olan herkes kendini (Efendinin lahdine) sunar, iyiliksever Tanrının (=İsa'nın) resmini (=ikonunu) öperek mükâfatlanırlar. Sonra Sancak Beyi³⁴ pek çok Yeniçeriyle kiliseye gelir, kilisedeki lambaları rahatsız etmekle kal-mazlar, ayrıca Efendinin lahdinin de bulunduğu kilisenin kendisini de ra-hatsız ederler, (kapısını) mühürlerler ve (buraya) muhafız dikerler. Ve biraz sonra (kilisede bulunan) herkes Patrik ve diğer Hıristiyanların evlerine (gitmelerinden) sonra ateşin söndürüleceğini, bundan sonra efendinin me-

³² Bizim "zayıf temelli" olarak çevirdiğimiz ifade aslında "mukavva çatılı" olarak ifade edilmiştir. Ancak burada bir benzetme yapılmakta ve İslam'ın zayıf bir inanç olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle biz bunu zayıf temelli olarak vermekte sakınca duymadık.

³³ İverliler olarak ifade edilmiştir. İver Gürcistan'ın eski ismi olarak karşımıza çıkar.

³⁴ Bu kişiden sadece Sancak olarak bahsedilir. Ancak parantez içinde Türk görevli denir. Biz bu-rada verilen bilgileri bu şekilde ifade yerine, Sancak Beyi olarak vermenin daha doğru olduğuna karar verdik.

zarını ziyaret etmek için birisinin gitmemesine kadar (ateşin) olmayacağını öğrenirler, bu esnada Patrik bütün İsa'ya inanlara bu ateşi dağıtır ve bu ateşi tüm bir sonraki sene korumalarını telkin eder. Bu arada Patrik Hıristiyanlarla küçük olan İsa'nın Dirilişi Kilisesi görevlilerinin örfi olarak uyacak oluklarını ileri sürdüğü kurallar için ayrımı gözyaşlarıyla kaldırdı, Tanrının ilahi bayrağını bekledi. Bu esnadan geceye kadar yukarda bahsettiğimiz (ibadete) açık kilisede beraberce tıpkı güneş gibi aydınlatan ateşi seyredeler, ve bunun ışığı Haçın üzerinde kalır. Patrik bu parılının Tanrıya hizmet edenlerin bayrağı olduğunu söyler ve İncili, Haç ve sönmeyen ışığı eline alır ve doğu kapısından efendinin lahdi (tarafındaki) heykele sütuna gider. Patriğin arkasından Hıristiyan ikonları ve piskoposlar giderler ve onları da daha başkaları (takip eder), ve efendinin lahdini selamlamak isterler; bunun arkasından Ermeniler, Habeşiler, Marunlar, Nesturiler ve daha başka din adamlarıyla birlikte Ermeni Men'ine, ki din adamıdır, giderler. Böylece Patrik, efendinin lahdi engeline varırlar ve burada üç kez yüksek sesle şu şiiri okurlar: *Bugün duvara şikâyet ediyoruz; diğer Hıristiyanlar da takip ederler: Efendi! Senin hayırseverliğinden dolayı gör ve yalnız bırakma.* Bu arada Sancak Beyi ve emir verdiği Yeniçeriler gelirler ve mührü kaldırırlar ve efendinin lahdinin bulunduğu kilisenin kilidi açarlar. Ve kısa süre sonra bu kapılar açılır, sonra Patrikle beraber olan bütün Hıristiyanlar hayırsever Tanrıyı (=İsa'yı) ziyaret ederler ve ateşe doğru yürürler ki mermer plakayı ayrı ayrı pek çok renkle görünür hale getirirler, (hatta bunlar) bunun gibi en doğu tarafları çevresini de görünür hale getirecek şekilde aydınlatırlar, bu yüzden Hıristiyanlar ve içini döken soyundan gelenler Tanrının (=İsa'nın) gözyaşlarını görürler. Bu esnada Efendinin lahdine yaklaşıldığında elinde yanan ışık olmayan tek kişi Patriktir; sonra ziyaretçilerin hepsi hayrete düşerler, ilk önce dine bağlı kişiler tarafından lahdin üstünde asılı bir lamba yakılır, (sonra diğer) yedi lamba Patrik tarafından korunan ateşle yakılır. Onların yakılmasıyla Patrik, Efendinin mezarının yakınlarından ayrılır ve ayrı bir yerde durur, burada bulunanlar için (ilahi) okur, ateşi Hıristiyanlar (arasında) paylaşır; (bu esnada) kilisede bulunan ve Patrik'ten bunu alan herkes bütün lambaları yakarlar, sonra köşedekileri (yakarlar); sonra kendi evlerine dönerler, bir sonraki senenin tamamında bunu (=ateşi) korurlar. Önce Patrik tarafından korunan ateş elinde olmayan Hıristiyanlara dağıtılır; buna bu zamana kadar sahip olmayanlar böylelikle ateşe sahip olurlar, Herkes buna sahip olduğunda dini bütünlüğe sahip olur. Başka dine sahip olan diğerleri de (=diğer Hıristiyan cemaat) bu ilahi ateşi Hıristiyan lambalarından alırlar ve kendilerinininkileri yakarlar. Fakat Patrik, sadece ateşe sahip değil, aynı zamanda bunu yapan (=dağıtan) kişidir, ancak onlarla

(ateşin) dolaşımını (=paylaşımını) kaldırmıştır. Sonra Patrik ateşi paylaştırır, biraz sonra gönderilmiş sayısız kalabalık halk bütün kutsal alanlara yayılır, Tanrıya verdiklerinden ötürü şükreder, ikinci gece İsa'nın Dirilişi Kilise-si'nde Tanrıya hizmet kurallarını öğrenirler, Patrik ve diğer Hıristiyanlarla kilisede ekilmesi tamamlanması üzerine suyla karıştırılmış bazı ekmek ve şarabın tadına bakılır. Sonra Büyük Cumartesi gününde bulunan ve törene katılanlar Azizlerin yaşam ve icraatları öğretilerini öğrenirler.

KISIM IV

Başka Dine Sahip Olanlar Arasında Büyük Cumartesi Gününde Olanlar ve Törenler Üzerine ve Daha Başka Hatıralar

Hıristiyan Patriği Büyük Cumartesi gününde töreni icra ederken, diğer dine sahip olan Ermeni, Aryanı ve onlar gibi olan diğerlerinin her birisi kendi kabul ettikleri gelenekleri şu şekilde yaparlar: Ermeniler ilk önce kendi dini merkezlerine giderler ve (buraya) birbirinden farklı (=karma-karışık) bir şekilde dalıp karmaşa çıkarırlar; Onları önünde Papa (=en yüksek din adamları) gider ve küçük bir çan çalar, (diğer) din adamları ise dini merkezin önüne giderler. Böylece tören yapılır. Aryaniler de aynı tören (gelenegine) sahiptirler; fakat Habeşiler Efendinin lahdi çevresine giderler ve dört büyük elmas pırlantısıyla bulunurlar (?), diğerleri dans ederler, daha başkaları nazla ökçeleriyle geriye giderler. Kıptiler ise, Efendinin lahdi çevresi sınırlarına giderler ve kendi gözlerimle korkunçluğu (gördüm ki), demir plakaya veya taşa saldırırlar. Aynı şekilde diğer halklar kendi geleneklerine göre kendi törenlerini ifa ederler. Bu halkların töreni bittiğinde Hıristiyan Patriği gün ışığı yükselmeden önce, din adamı giysisini giyer ve güzel kokuyu kilisede alır, hayat verici haçı elde eder ve (onu) ayrılmış yere koyar, üç kere tekrarlayarak (şöyle) söyler: *İsa diril!* Onlar ve halk da tekrarlar. Sonra sabah (ışıkları) başlar, bununla birlikte tüm Hıristiyan kiliselerinde başlar. Sabahın son bulması ve tören zamanının gelip çatması üzerine Patrik Tanrıya hizmet kurallarını tespit etmeye başlar, Hıristiyanları festival dolaşısıyla tebrik eder ve sonrasında), kendi hüccesine çekilir. Halk ise memnuniyetini ve neşesini gösterir, fakat bu sadece ruhsaldır, bu aziz hafta boyunca arkadaşça konuşurlar ve kutsal yöne yürürler; hatadan kendilerini; kutsal şeylere saygısızlıktan ruhu korurlar, güvenilir Tanrının verdiklerine saygı duyarlar. Patrik de kiliseden kendi şanına göre kara papaz elbisesi (içinde) kalır, büyük kilisenin kapısı civarındaki sütunda bulunan Patriklik görevlileri olan din adamları ve görevliler³⁵ bunun için tüm hafta boyunca

³⁵ Ponomar kelimesi için bk. Slovar Drevnyago Slavyanskago Yazıka, s.604.

Tanrıya hizmet kurallarında ara vermeksizin hareket ederler. Patriğin İsa'nın Dirilişi Kilisesi'nden çıkışı üzerine Türkler (kapıyı) kapatır ve mühürler ve hiç kimseyi içerde bırakmazlar.

Patriklik hücresi büyük kilisenin duvarı sınırındadır ve Solomon tapınağının taklidi olan bu yerde halk daimi surette doludur ve Efendinin lahtını selamlamak için gelirler. İsa'nın Dirilişi Kilisesi'nin çıkışında sağ yönde, dört mermer ayak üzerinde yüksek bir çan yapılmıştır ki üç kilisenin yakınında inşa edilmiştir. İlk ortada İsa'nın Dirilişi (Kilisesi), ikincisi sağ tarafta Tanrı'nın (= İsa'nın) Kardeşi Yakova (Kilisesi), üçüncüsü ise solda 40 Şehit (kilisesi)tir. (Patrik) Bu kiliselere Tanrıya hizmet kurallarını belirlemek ve tespit etmek için her zaman gelir. Büyük Kilisenin sol tarafında, buranın sınırında Efendi meleğin Avraam'a oğlu İsak'ı kendini feda etmesi için getirmesini emrettiği yer vardır. Buradan uzakta zindan bulunur. Bu zindandan Doğu tarafına gidilir ki Bilge Çar Solomon tarafından 46 senede inşa edilen Azizlerin Azizi Evreyam isimli görkemli ve çok büyük bir kilise vardır. Bu kilisenin önü, Kudüs'te İsa'nın Yahudilere bir toplantıda (şu sözleri) söyleyerek kendini yükselttiği (yerdirdir): “*Bu kiliseyi (=Solomon'un tapınağını) yok edin ve üçüncü gün (yenisini) kurun*”; fakat Yahudiler kurtarıcının sözünü anlamadılar, üç günde 46 yılda ancak tamamlanmış (Solomon tapınağı gibi) bir kilisenin inşa edilebileceğine inanmadılar. Aynı tapınakta Adil Sumeon, Efendiyi kendi kollarına kabul etti (ve şöyle) dedi: *Senin kölen başka (bir kiliseyi) yok etsin, efendi.*”

Bu kiliseden yukarda, Eleon dağına doğru Doğu tarafında eski Kudüs'ün kilitli olup demirden girişi vardır ve şimdiye kadar ne kimse ne de birisi için açılmamıştır. Bu aynı kapıda Efendi İsa, Vifani'den Yahudi çocuklarının buluştukları ve onun adımlarını Azizlerin Azizi kilisesine kadar izlemek için gizlice gönderildikleri Jrebts'e vardı. İsa tapınağa varınca tüccarları kapı dışarı etti ve Yahudilere malların ve diğer zenginliklerin satılmasının yanlışlığını gösterdi: “*Baba'nın evini pazarlamayın. Benim evimi satın.*” Solomon Kilisesinde Tanrının Annesi (=Meryem Ana) üç yaşından oniki (yaşına) kadar Melek tarafından korundu ve beslendi. Bugün Türklerin kendi camilerini yaptıkları yerdeki bu Kilise kalıntıları büyük değerlidir; kalıntıları adaleli bir şekilde korunan kilisenin karşısına inşa edilmiş ilerdeki kilisede, Çar Solomon tarafından yapılmış demir zincire asılı büyük bir taş vardır. Solomon tapınağını yok eden Roma Sezarı Titus olmuştur³⁶, Hıristiyanlar-

³⁶ Titus'un Kudüs'ü yakıp yıkması ile ilgili pek çok kaydın çevirisini de içeren şu çalışmaya bk. W. Oliphant, *Jerusalem Destroyed or History of the Siege of the Holy City by Titus*, Edinburg 1830. Daha çok

dan görmek isteyen kimselerin yakıldığı kalıntılar, Türkler tarafından biraz altınla gösterilene kadar daha önce görünmüyordu³⁷. Bu kiliseden sol tarafta, dağın yakınında onların adına inşa edilmiş kilisede Aziz ve Adaletli Tanrı Babası Yakim ve Anna evi (Домъ Святыхъ и Праведныхъ Богоотецъ Иоакима и Анны) vardır. Bu evin içinde bir kilise bulunur ki içinde Tanrının Annesi (=Meryem Ana) doğmuştur. Bu mağaraların üstünde iki pencere vardır ki anlattıklarına göre bunların birinden Melek Efendi girmiş ve Anna'ya gebe kaldığını ve Tanrı'nın Annesini (=Meryem Ana'yı) doğuracağını müjdelemiştir. Diğerinden (=pencere) de çıkmıştır. Şimdi bu evde Türkler yaşarlar ve bu aziz mekânı selamlamayı arzu eden Hıristiyanlardan poşlin alırlar. Bu evin yakınlarında Fizezda olarak anılan ve beş kez pazarlanan ve satılan bir yer vardır ki burada melek bazen suyu harekete geçirir; aynı şekilde yiyecek de satılır ve su pek görülmez. Fizezd'in uzak olmayan, şehir surunun yakınında (bir yerde) Peygamber İeremi, günah işlemeye karşı³⁸ güven beslemiştir. Bu yerde birkaç adım geçti, kanunsuz Yahudiler tarafından dünya mahkemesinin yargılandığı Pilatov evini inşa etti; fakat şimdi Türk Sancak Beyi Kudüs sakinlerini (burada) yargılamaktadır. Bu evin karşısında, sokağın diğer tarafında (şimdi) toprak dolmuş Anna ve Kaiaf evi bulunur, iki hırsız Yahudilerin onu çarınha gerdiklerinde (kullandıkları) haçı bu dağdaki insanlardan çalmak istediler, ancak bu öğrenilince yapılamadı. Çariçe Elena (bu haçı) İstanbul'dan Kudüs'e gönderdi ve (buradakiler bunun) Efendinin haçı olduğunu öğrendiler, dağa götürülmesini emrettiler, toprağın yığılmış olduğu Anna ve Kaiaf evine. Efendinin haçı böylelikle (İstanbul'dan) getirilmiştir.

Josephus'un verdiği bilgilere sadık kalınarak hazırlanan şu çalışmaya da bk. *The History of the Siege and Destruction of Jerusalem*, Dublin 1825.

³⁷ Bu yapı Kubbetü's Sahra olsa gerektir. Bu yapının Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1552 senesinde tamir gördüğü bilinmektedir. Ancak C.N. Krinsky'in bildirdiğine göre yapılan tamir esnasında daha çok çini kullanılmıştır. Burada Karabeynikov'un ifade ettiği yapının altınla gösterilmesi hususu muhtemelen bir kısım çininin, renginden ötürü altın zannedilmesiyle ilgilidir. Yapı ile ilgili bk. C.H. Krinsky, "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 33, 1970, s.3, 4.

³⁸ Kal kelimesi Kilise Slavcasında pislik veya çamur manasına gelmekle birlikte buradaki kelimenin eski Rusça olarak din ile ilgili tabirlerde kullanıldığı şeklini kabul ettik. Kelime için bk. Mikloşiç, *a.g.e.*, s. 310; İ.İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Perviy, *Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk*, Sanktpeterburg 1893, s.1183. Sreznevskiy kelimeyi birkaç Latince kelimeyle karşılamıştır ki biz bunlar arasından Volutabrum'u kabul ettik. Kelime için bk. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press 1968, s. 2068, 2069.

KISIM V

Davut'un Evi

Çar David ve Peygamber'in evi, Hevron kentine uzanan yola çıkan ilk kapının yakınında bulunmaktadır. Bu kapı şimdilerde yakınında bulunan evden dolayı Davidov (kapısı), diğeri ise Hevron (kapısı) olarak anılmaktadır. Bu yapılar kent surunun civarında bulunur ve büyük taştan yapılmış, kalın ve büyüleyici bir şekilde yüksek ve çevresinde iki ateş yakılmış bir tambur üzerine inşa edilmiştir. Bu yapının çevresinde derin bir çukur kazılmıştır, bunun vasıtasıyla taştan bir köprüyle yapıya girilir; fakat şimdi Türkler kenti korumak için (bu) köprü yerine (içi) askeri aletlerle doldurulmuş bir istihkâm inşa etmişlerdir³⁹. Bu yapının çevresi iki yüz adımdan büyük değildir. Bu yapının ve kent surunun yakınında Kederli Yudol (Плачевная Юдоль) isimli kurumuş bir pınar vardır. (Kent) Surundan Kudüs'ün şimdiki kentinin güney kısmına kadar (uzanan yerde) bulunan ve Aziz Sion olarak anılan Sion dağına, Tanrı Annesi (=Meryem Ana) Kilisesi yapısına doğru ileriye geçtik. Bu dağda pek çok kalıntı ve şimdi Türklerin yaşadığı Venedik manastırı, İsa'nın Aziz havarilerle gece eğlencesini (=İsa'nın son akşam yemeği) düzenlediği ve ayağını yıkadığı Zaveodov evi kalıntıları vardır. Aynı Aziz Ruh evinde Tanrı tarafından seçilmiş bir havari rüyasında ateşli bir yazı görmüştür; burada Davut ve Solomon'un mezarları bulunur ki Türkler burada kendi camilerinin olması nedeniyle Hıristiyanlara (bunları) görmelerine izin vermezler⁴⁰. Çar Davut ve Solomon'un mezarından uzak olmayan bir yerde İsa'nın dirileceğini açıkladığı ve kaburgasını (ребра) gösterdiği yer vardır, bu dağda Çar Davut'un Tanrıya övücü şiirlerini (Псалтирь) yazdığı bir mağara vardır. Bu mağaradan iki yüz adım (ileride) Meleğin, Tanrının Annesinin (=Meryem Ana) mezarına dokunmaya cüret eden Afoni'nin kolunu kestiği bir yer vardır. Bu yerden görüş uzaklığında küçük Galiley⁴¹ bulunur. Böylece Sion dağındaki bu kutsal yerlerin tamamını araştırdık ve Kudüs'ün içinde bulunan manastırlara baktık.

³⁹ Osmanlılar zamanında kentin surları ve tahkimatlarının yenilenmesi ile buna gösterilen önem için bk. D. Ze'evi, *a.g.e.*, s.24, 25.

⁴⁰ Bu mekânda cami inşa edilmesi için bk. O. Peri, "Islamic Law and Christian Holy Cities: Jerusalem and Its Vicinity in Early Ottoman Times", *Islamic Law Society*, Vol.6, No1, 1999, s.100.

⁴¹ Bu kelimenin ne manaya geldiğini tespit edemedik.

KISIM VI

Kudüs'ün İçinde Bulunan Manastırlara Dair

Kudüs'ün içinde bulunan manastırların sayısı onikidir, bunların isimleri: Aziz Meryem Ana (Пресвятая Богородицы) (Kilisesi), Vaftizci John (Kilisesi), Büyük İnsan Dmitri (Kilisesi), Büyük İnsan Georgi (Kilisesi), Büyük Din Adamı Mihail (Архистратига Михаила) (Kilisesi), Azize Anna (Kilisesi), Aziz Şehit Ekaterinalar (Kilisesi), Aziz Evfimi (Преподобного Евфимия) (Kilisesi), Aziz Şehitler Feklalar (Св. Мученицы Феклы) (Kilisesi), Sevasti gölünde⁴² acı çeken Aziz Kırk Şehit (Kilisesi) (Св. Сорока Муженикь Севастийском озере мучивтихся), Efendinin (= İsa) kardeşi Aziz Yakova (Kilisesi). Bu kiliselerin hepsi Türklerin hâkimiyetindedir, kapanmış olan üçü Tanrıya hizmet etme kurallarını bırakmışlardır ki bunlar Büyük İnsan Dimitri, Büyük İnsan Georgi ve Büyük Din Adamı Mihail (Kiliselere)dir. Bu son kilisede Kudüs'ün dışındaki inşa edilmiş inziva yeri olan Takdis Edici Savva Manastırı (монастыря Саввы Освященнаго) din adamları yaşıyorlar, bizim uğraştığımız kutsal yerleri selamlama maksadıyla (gelen) yabancılar için Takdis Edici Savva Manastırını üzüm bağı yapmak ve insanın ihtiyacı olan daha başka içecek ihtiyacı(nı karşılamak) gibi işlerle destekliyorlar. Aynı şekilde Aziz Büyük Din Adamı Mihail manastırında bir zamanlar çok geniş, yüksek ve görkemli taştan yapılmış, üstünün Türklerce yok edilmiş olduğu uzun süredir de onarımına izin verilmeyen sütunun inşa edildiğini söylüyorlar. Fakat İsa'nın doğumunun 1552. senesinde (Kudüslü Hıristiyanlar) iki din adamını Tüm Rusya'nın Knezi İvan Vasileviç ve Metropolit Makari'ye Rusya'nın tümünün Efendisinden sütunların onarılması için sadaka göndermesini talep etmek için Moskova'ya gönderdiler. Hükümdar, memnuniyetle Metropolit Makari'nin de eklemeler yaptığı pek çok altını, bu iki din adamına verdi. Onlar altını memnuniyetle aldılar ve Moskova'dan ayrıldılar ve Türk Sultanına (=Kanuni Sultan Süleyman) yukarda bahsettiğimiz sütunların üstünün tamirini emretmesi için iznini rica ettiler. Sultan bu din adamlarından altını aldı, onlara fermanı Sancak Beyi'ne vermelerini emretti, onlar manastıra vardılar. İfade edilen fermanı Sancak Beyi'ne göstermeleri üzerine (Sancak Beyi) onların isteğini kabul etti, sütunun üstünü yapmaya başladılar ve büyük bir çalışmayla kendi elleriyle bunu tamamladılar⁴³. San-

⁴² Buranın nerede olduğunu tespit edemedik.

⁴³ Kudüs'te Osmanlı döneminde ilki 1537 ile 1541, ikincisi de 1545 ile 1566 seneleri arasında geniş kapsamlı imar faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Bu çalışmalar için bk. B. Laurent, A. Riedlmayer, "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar, 1993, s.77; Krinsky, a.g.m., s.4.

cak Beyi(nin) ise belki canı sikkındı, çünkü Çar'ın hediyelerinden bir parça altın elde edememişti, fakat Sultanın fermanını küçümsüyordu. Kendi görevlilerine din adamlarının (bitmesini) bekledikleri sütunun tepesini ikinci kez parçalamalarını emretti, (din adamları) buna karşı çıkamadılar, kendi üzüntülü durumlarına ağladılar ve bu gözyaşlarıyla Büyük Din Adamı Mihail'in şekli ortaya çıktı. Ondan Sancak Beyi'nin kötülüklerine ara vermesi için komutanın (=Mihail'in) gücünden (yardım) istediler. Bu ilahi ordu, onların yüreklerinden gelen duayı işitti, çok güzel bir şekilde Sancak Beyi'nin kötülüğünü yok etti; aynı gece bu komutana (=Mihail'e) geldi, (onu) insanlardan gizli bir biçimde karısıyla birlikte selamladı ve onlarla saraya gitti, sadece selamlamak için hazır duran insanlar değil, aynı zamanda kapıda duran korumalar da (Sancak Beyi'nin buraya gelip dönmesini) göremediler veya daha başka bir kimse (de göremedi). Fakat günün doğduğundan hemen sonra onların komutanı gece boyunca orada kimin saklandığını bilmiyordu; aynı saatlerde farklı bir yerde de Sancak Beyi'ni aramaya başladılar ve arayan kimseler sonunda (onun) Büyük Din Adamı Mihail Manastırı girişinde uzanan ve kılışla bölünmüş cesedine ulaştılar. (Onu) buldular ve birleştirdiler. Onun evine korumalardan saklanarak nasıl girilebilir diye şaşırdılar. Sonunda din adamları onun sütunun tepesinden düşmek suretiyle öldüğüne kanaat getirdiler. Bu düşüncüyü doğrulayan, Sancak Beyi'nin kanını yıkayan din adamlarının kararıydı. Onlar manastıra geldiler ve burada din adamlarının dualarını fark ettiler (=hatırladılar) ve hiçbir silah bulamadılar ve büyük bir dehşetin olduğunu (anladılar), bu esnada manastırda kaldılar ve sütunun tepesinin yapılmasında din adamlarına engel olmadılar, ardından tam olarak duran Aziz Büyük Din Adamı Mihail'e dua ettiler. Biz bu manastırı gördüğümüzden sonra kentin içinde bir başkasını gördük ki burası gece ortası tarafında yer alan Onurlu Haç Manastırıydı. Bu gece ortası tarafındaki manastırdan beş verst uzakta (içinde) mağara bulunan bir dağ vardır ki burası Zaharin'in karısı Elisavet ile Müjdecî İvan'ın (Иоанном Предтечею) Çar İrod'tan (=Herod) saklandıkları yerdî. Ve ayrıca burada önceleri Tanrı'nın (=İsa'nın) emri üzerine yapılmış susayışı keserek tatmin eden taştan bir pınar vardı.

BİBLİYOGRAFYA

- Belobrova, O.A.; "Skazanie "O Kipr'skom Ostrove" Neizvestnyy Literaturnyy Pamyatnik XVII v", *Trudy Otdel Drevnerusskoy Literatury*, red. Ya. S. Lur'e, Tom. XVIII, Moskva-Leningrad 1962, ss.311-326.
- Ben-Arieh, Y.; "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.65, No.2, Jun. 1975, ss.252-269.

- Hattox, R.S.; "Mehtmet the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, No.90, 2000, ss.105-123.
- Kagan, M.D.; "Legendarniy Tsikl Gramot Turetskogo Sultana k Evropeyskim Gosudaryam Publitsisticheskoje Proizvedeniye Vtoroy Poloviny XVII v.", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, red. D.S. Lihaçev, Tom. XV, Moskva-Leningrad 1958, ss.225-250.
- Krinsky, C.H.; "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol.33, 1970, ss.1-19.
- Laparev, H.M.; "Hojudeniye Trifona Karabeynikova", *Provoslany Palestinskiy Sbornik*, Tom IX, Vip Tretiy, Sanktpeterburg 1889.
- Laurent, B.-Riedlmayer, A.; "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar, 1993, ss.76-84.
- Micheau, F.; "Eastern Christianity (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", *Cambridge History of Christianity*, Vol.5, ed. Michael Angold, Cambridge University Press 2007, ss.373-404.
- Oliphant, W.; *Jerusalem Destroyed or History of the Siege of the Holy City by Titus*, Edinburg 1830.
- Ousterhout, R.; "Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Scripture", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol.48, No.1, Mar. 1989, ss.66-78.
- Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press 1968.
- Özcan, A.T.; "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVIII, S.46/2009, ss.265-274
- Peri, O.; "Islamic Law and Christian Holy Cities: Jerusalem and Its Vicinity in Eary Ottoman Times", *Islamic Law Society*, Vol.6, No1, 1999, ss.87-111.
- Peri, O.; *Christianity Under Islam in Jarusalem*, Brill Publ., Leiden-Bsoton-Köln 2001
- Puteşestviye Moskovskago Kuptsa Trifona Karabeykova vo Yarusalim, Egıpet i k Simayskiy Gore*, sostavlenniy İvan Mihailov, V Tipografi P. Kuznetsova, Moskva 1826.
- Raymond, A.; *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Richard, J.; "The Eastern Churches", *The New Cambridge Medieval History*, Vol.IV, Part I, ed. D. Luscombe, J. Riley-Smith, Cambridge University Press, 2006, ss.564-599.
- Schurmann, H.F.; "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.19, No.3/4, Dec. 1956, ss.304-399.
- Slovar Drevnyago Slavyanskago Yazıka*, sostavlennoy F.Mikloşıç, A.H. Vostokov, Ya.İ. Berednikov, I.S. Koçetov, İzdaniye A.S. Suvorin, Sanktpeterburg, 1899.

- Sreznevskiy, İ.İ.; *Materialı dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Vtoroy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1902.
- Sreznevskiy, İ.İ.; *Materialı dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Tretiy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1912.
- Sreznevskiy, İ.İ.; *Materialı dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Perviy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1893
- T. Karabeynikov mad., *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom IX, İzd. Pod. İmperatorskogo İstoriçeskogo Obşçestva, A.A. Polovtseva, Sanktpeterburg 1903.
- The History of the Siege and Destruction of Jerusalem, Dublin 1825.
- Ze'evi, D.; *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

MANKALYA ESMÂ(HAN) SULTAN CÂMİİ HAZÎRESİ MEZARTAŞI KİTÂBELERİ

LÜTFİ ŞEYBAN*

Giriş

Mankalya (Romence Mangalia), Romanya'nın Dobruca bölgesinin Karadeniz kıyısında yer alan bir liman şehridir. Şehirde önemli miktarda Türk ve Tatar azınlık mevcuttur. XVI. yüzyılda yapılan Esmâ Sultan Camii, Romanya'daki en eski Osmanlı camisidir. Bugün câminin kitâbesi kayıp durumdadır. Bahçesine son yıllarda asılmış olduğu anlaşılan tabelada "Esmahan Sultan" şeklinde yazılan isim, Osmanlı arşiv belgelerinde Esmâ Sultan şeklinde kayıtlıdır. Esmâ Sultan, İkinci Sultan Selim'in kızı ve Sokullu Mehmet Paşanın eşidir. Kendisinin kurucusu olduğu vakıflar ve hizmetleri ile ilgili yüzlerce arşiv belgesi mevcuttur. Adının Mankalya'daki cami ile birlikte zikredildiği bir belgede ifade aynen şöyledir: "Mankalya'da Esmâ Sultan Camii"¹. Bu yüzden biz galatı meşhur olduğu şekliyle değil, arşivdeki bilgiye göre Esmâ Sultan Câmii adıyla yazıyoruz.

Romanya Türkleri denilince, akla üç Türkî grup gelir: Kırım Tatarları, Gagavuzlar ve Anadolu Türkmenleri. Bunların bugünkü nüfusları 100-150 bin civarında tahmin edilmektedir. Tatar ve Türkmenlerin meskûn olduğu Dobruca Bölgesi, V. yüzyıldan itibaren sırasıyla Hunlar, Avarlar-Hazarlar, Peçenekler, Bulgarlar, Uzlar ve Kumanların hâkimiyeti altına girmiştir. Osmanlı idaresine katılması ise 1471 tarihinde gerçekleşmiştir. Kuzey Dobruca (Köstence ve Tulça sancakları) Berlin Muâhedesi (1878) ile, Güney Dobruca ise Balkan Harbinden (1913) sonra Romanya'nın eline geçmiştir. 1956'lara kadar devam eden göçler neticesinde Tatar-Gagavuz-Türkmen nüfusu bir miktar azalmıştır.

Tatar boyları, özellikle XIII. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Dobruca bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Bu göçlerin ve

* Öğretim Üyesi: Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Sakarya, seyban@sakarya.edu.tr

¹ BOA-C.EV. 649/32748 (Fon Kodu: C.EV., Dosya No: 649, Gömlek No: 32748, Tarih: 13 Şaban 1188 / 19 Ekim 1774)

yeni yerleşmelerin devamlı olduğunu, özellikle Kırım Tatarlarının XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Dobruca bölgesine iskân edildiklerini gösteren Osmanlı Arşiv belgeleri de mevcuttur. Mesela, bunlardan 26 Zilkade 1277 (5 Haziran 1861) tarihli olanında, Kırım muhâcirlerinden bir grubun Köstence ve Mankalya'ya iskân olunmaları emredilmektedir².

Farklı zamanlarda Varna, Tuna ve Silistre gibi vilâyet veya eyâletlere bağlı bir kaza olan Mankalya, 2 Aralık 1860 tarihinde Köstence Kaymakamlığı'na bağlanmıştır. Mankalya'da yaşayan halkın ve özellikle de Tatarların durumlarıyla Osmanlılar yakından ilgilenmişlerdir. İstanbul'dan Boğdan'a giden güzergâh üzerinde önemli bir ulaşım ve ticaret menzili, Osmanlı deniz gücü bakımından da mühim bir iskele ve gümrük olan Mankalya ile Dersaadet arasında mevcut olan kesintisiz ilişkileri gösteren yüzlerce arşiv belgesi bugün elimizdedir. İpek üretimi işiyle de uğraşan bölge halkından Türkiye'ye göç edenler ve özellikle "Mankalya muhâcirleri" daha çok Eskişehir'e iskân edilmişlerdir.

Yüzlerce arşiv belgesi yanında, Mankalya Esmâ Sultan Câmii Hazîresinde sağlam olarak günümüze ulaşabilen ve 1154/1741 ile 1287/1871 arasında farklı tarihlere sahip 20 civarında mezartaşı kitâbesi de, bölgenin Osmanlı dönemi tarihi konusunda, ana kaynağından gerçek ve doyurucu bilgilere sahip olmamıza imkan vermektedir.

Mezartaşı kitâbelerinin çözümlenmelerini sayfalar halinde sıraladık fakat, bütün mezartaşlarını krokide tasniflediğimiz için kitâbesi olmayan taşlara aşağıdaki sayfalarda yer vermedik. Bu yüzden, envanter numaraları sıralamasında boşluklar olabilir.

Kitâbelerin bugünkü Türkçe'ye uyarlamasını yaparken dikkat ettiğimiz hususu da işaret etmek gerekirse, bu konuda biz orijinal metnin her satırını, yine satır bütünlüğüne riayet ederek anlaşılır hâle getirmeye çalıştık. Yani, her satırın kendi anlam bütünlüğü büyük ölçüde korunmuştur.

Yöntem

Mezarlığın ya da hazîrenin krokisi çizildi.

Her bir taşın envanter numarası verilerek taşların sayısı tespit edildi.

Taşlar, sırasıyla temizlenerek ölçüleri alındı, fotoğraflandı, gerektiğinde mulâhî alındı.

² BOA.-A.MKT.NZD., 355/13

Kırık taşların çoğunun parçaları bulunup bütünleştirildi.

Her bir taş, bir A4 sayfasına gelecek şekilde, aşağıdaki bilgi fişi doldurularak dijital ortama aktarıldı.

Daha sonra bu envanter tabloları hem hazîrede değerlendirildi hem de caminin restorasyon çalışmasının³ kayıtlarında yer aldı.

Sonuç

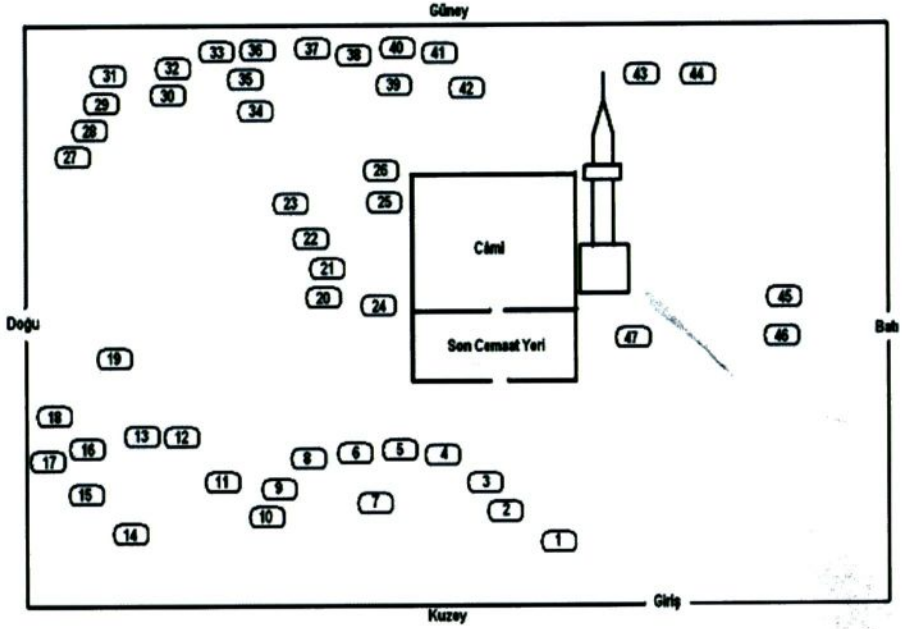
Dobruca Bölgesi'nde bulunan Mankalya şehrinin Türk nüfusunun tarihiyle ilgili Osmanlı Arşivi'nde pekçok belge bulunmaktadır. Aynı şehirdeki Esmâ veya Esmâhan Sultan Câmîî hazîresinde sağlam olarak günümüze ulaşabilen ve 1154/1741 ile 1287/1871 arasında farklı tarihlere sahip 20 civarında mezartaşı kitâbesi de, bölgenin Osmanlı dönemi tarihi konusunda, ana kaynağından gerçek ve doyurucu bilgilere sahip olmamıza imkân vermektedir.

Mezartaşlarında kayıtlı isimler, Anadolu'da kullanılan isimlerle aynıdır. Ali, Ahmet, Osman, Emine.. gibi. Diğer delillerle birlikte bu kayıtlar da gösteriyor ki, Osmanlılar o bölgeye Müslüman Türk nüfusu iskân etmişler ve onlar vasıtasıyla devletin hâkimiyetini sağlamlaştırmış ve sürekli kılmışlardır.

³ Esmahan Sultan Câmîî'nin (1525) restorasyonu, Fiba Holding'e bağlı Anchor Grup tarafından yapılmış ve 2008 Yılı Ağustos ayında tamamlanmıştır.

Kaynakça

- Osmanlı Arşivi Belgeleri Seçmeleri: BOA-C.ML. 5/183, BOA-C.DH. 89/4443, BOA-A.MKT.MHM. 283/37, BOA-DH.MKT. 2031/122, BOA- İE.AS. 32/2830, BOA-C.ML. 14174/14174, BOA-C.ML. 603/24898, BOA-C.HR.9/401, BOA-C.EV. 649/32748..
- Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Tâlihi: Göç, Kum Saati*, İstanbul 2001
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Romanya Macaristan / 1404/1984*, yay.haz. Aydın Yüksel, Gürbüz Ertürk, İbrahim Numan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul [t.y.]
- Batca, Maria, "Romanya-Dobroudja Türk Topluluğunun Toplumsal Hafızasında Sarı Saltuk Baba, Babadağ Şehrinin Kuruluş Efsanesi", *1. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri*, (13-19 Ağustos 1998, Ankara, Ankara 1998), s. 75-84
- Binark, İsmet, *Balkan Ülkelerinin Tarihi Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi*, çev. Sadık Kınık, Mavişen Şişli, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996
- Brown, L. Carl, *İmparatorluk Mirası : Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- Çetin, Atilla, "Romanya'da Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemelerinin Yayınları ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (İstanbul 19809, S. 29, s. 243-248
- Dinç, Süleyman, "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Kayıtlarına Göre Romanya'daki Osmanlı Vakıfları", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti-II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, (Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İstanbul 2006), s. 383-396
- Karpat, Kemal H., *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004
- Mahmut, Nedret – Enver Mahmut – Ervin İbram, "Romanya'da Yaşayan Türk ve Tatarlar Hakkında Kısa Bilgiler", (Çevrimiçi) <http://www.turan.info/forum>, 17 Ocak 2009
- Maxim, Mihai, "Romanya Tarihi İçin Türk Arşivlerinin Önemi", *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu: Tebliğler – Tartışmalar*, (17-19 Kasım 2005, İstanbul, Ankara 2006), s. 326-329
- Naci, Ali Cafer, *Romanya'daki Kırım Türklerinin Folklor ve Gelenekleri*, İstanbul 1966
- Önal, Mehmet Naci, *Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum Evlenme ve Ölüm Âdetleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998
- Ülküsal, Müstecib, *Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966.

Câmi Hazîresinin Krokisinde Mezarların ve Mezartaşlarının Yer Tespiti

Resim 1: Mankalya Esmahan Sultan Câmii'nin dıştan görünümü

Resim 2: Mankalya Esmahan Sultan Câmii Haziresi'nden kısmi görünüm

Hazîrede Bulunan Mezartaşları ve Kitâbelerinin Çözümlemeleri

Envanter No: ESC-MAN-2008_05
Merhûmun Adı: Müftü Ali Efendi

Boy x En x Et Kalınlığı: 105 x 39 x 4
Vefat Tarihi: 1755 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
- 2) Merhûm ve mağfûr
- 3) el-Muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi
- 4) el-Gafûr Müftü Ali Efendi
- 5) Rûhiyçûn el-Fâtiha
- 6) Sene 1169 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi)

- 1) Kalıcı ve var olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Rahmete ve affa nâil olan
- 3) Rabbinin rahmetine muhtaç
- 4) Gafûr (olan Rabbi). Müftü Ali Efendi
- 5) Ruhu için Fâtiha
- 6) Sene 1755 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_06

Merhûmun Adı: Seyyid Hacı İbrahim
oğlu Seyyid Ahmet Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 112 x 37,5 x 4
Vefat Tarihi: 1804 (Milâdi)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâki
- 2) Merhûm ve mağfûrun leh
- 3) el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi
- 4) el-Gafûr es-Seyyid el-Hâc
- 5) İbrahim zâde es-Seyyid
- 6) Ahmed Ağa'nın ruhuna
- 7) Rızâen lillâhi Teâlâ'l-Fâtiha
- 8) Sene 1219 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Rahmete ve affa nâil olan
- 3) Rabbinin rahmetine muhtaç
- 4) Gafûr (olan Rabbi). Seyyid Hacı
- 5) İbrahim oğlu Seyyid
- 6) Ahmed Ağa'nın ruhuna
- 7) Allah rızâsı için Fâtiha
- 8) Sene 1219 (Hicrî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_07

Merhûmenin Adı: Ali Şah Ağazâde
Muhammed Ağa'nın Hâtunu, Hacı Enîs
zâde Ahmed Efendi'nin kızı Havvâ

Boy x En x Et Kalınlığı: 96 x 35,5 x 4
Vefat Tarihi: (Betona Gömülü)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Âh ile zâr kılarak tâzeliğime doymadım
- 3) Çûn ecel peymânesi dolmuş murâd almadım
- 4) Hasretâ fânî cihanda tûl-i ömür sürmedim
- 5) Firkatâ takdîr bu imiş tâ ezelden bilmedim
- 6) Ali Şah Ağazâde Muhammed Ağa'nın
- 7) Hâtunu Hacı Enîszâde Ahmed
- 8) Efendi'nin kerîmesi merhûme Havvâ

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Âh edip inleyerek gençliğime doymadım
- 3) Çünkü ecel kadehi dolmuş murâd almadım
- 4) Ne hasret ki, fânî cihanda tûl-i ömür sürmedim
- 5) Ne ayrılık ki, takdîr bu imiş tâ ezelden bilemedim
- 6) Ali Şah Ağa oğlu Muhammed Ağa'nın
- 7) Hâtunu, Hacı Enîs oğlu Ahmet
- 8) Efendi'nin kızı merhûme Havvâ

Envanter No: ESC-MAN-2008_08

Merhûmun Adı: (Kırıktan kayıp)

Boy x En x Et Kalınlığı: 25 x 27 x 4
Vefat Tarihi: 8 Ekim 1814 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Ruhuna fâtiha
- 2) Sene 23 Ş (Şaban) 1229 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Ruhuna fâtiha
- 2) Sene 10 Ağustos 1814 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_09

Merhûmun Adı: Pazarbaşı Hacı Mustafa Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 65 x 25 x 4.5
Vefat Tarihi: 1760 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Merhûm ve mağfûr
- 2) Pazarbaşı el-Hâcî
- 3) Mustafa Ağa'nın
- 4) Ruhuna Fâtiha
- 5) Sene 1174 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Rahmete ve affa nâil olan
- 2) Pazarbaşı el-Hâcî
- 3) Mustafa Ağa'nın
- 4) Ruhuna Fâtiha
- 5) 1760 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_10

Merhûmun Adı: Hacı Ali (veya Aliş)

Beyin oğlu Hurşid

Boy x En x Et Kalınlığı: 150 x 34,5 x 3,5
Vefat Tarihi: 1870 (Milâdi)

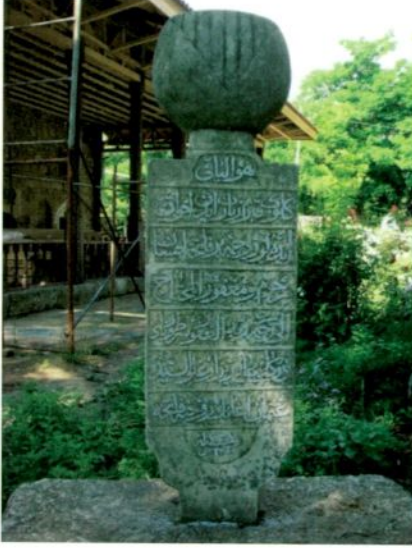
Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
- 2) Hacı Ali / Aliş Begin mahdûmu
Hurşid Beg âh!
- 3) Oldu kûsûf vâki' celi iken şüledâr
- 4) Hayf u sad hayf ve ânı mihr-i ebede
ifnâ-yı harem
- 5) Oldu dilde zulüm pîr-i mahşer-i
pâyidâr
- 6) O mahdûm yattıkça Hakk-ı güzîn
ihsân eyleye
- 7) Vâlideynine cezil sabr ile ömr-i bî-
şumârı
- 8) Gûşuma hâtifden erdi cevher-i târih-i
tâm
- 9) Kıldı hurşidi Rabbin Adn burcunda
iskân-ı karâr
- 10) Sene 1287 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı ve ölümsüz olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Hacı Ali (veya Aliş) Beyin oğlu
Hurşid Beg âh!
- 3) Tutuldu parlak-meydanda iken alevli
güneş
- 4) Vâh, bu saf adama vâh ki, sıkıntılar
onu ebedî aşka götürdü
- 5) Oldu gönülde zulüm-acı mahşere
kadar kalıcı
- 6) O evlât yattıkça, Hak Tealâ ihsân
eyleye
- 7) Ana babasına büyük sabır ile uzun
ömür
- 8) Kulağıma gayptan geldi tam tarihin
özü,
- 9) Rabbin Adn Cennetinin burcuna
yerleştirdi güneşi
- 10) Sene 1870 (Milâdi)

Envanter No: ESC-MAN-2008_12
 Merhûmun Adı: Zîroğlu Seyyid Osman
 Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 136 x 40 x 3.5
 Vefat Tarihi: 1821 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
 - 2) Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân
 - 3) İdeler ruhuma bir Fâtiha ihsân
 - 4) Merhûm ve mağfûr el-muhtâc
 - 5) İlâ rahmeti Rabbihî'l-Gafûr
- Serturnayî
- 6) Dergâh-ı Âli Zîroğlu es-Seyyid
 - 7) Osman Ağa'nın ruhuna Fâtiha
 - 8) Sene 1237 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi)

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
 - 2) Gelip kabrimi ziyâret eden din kardeşlerim
 - 3) Etsinler ruhuma bir Fâtiha hediye.
 - 4) Rahmete ve affa nâil olan ve muhtaç,
 - 5) Gafûr olan Rabbinin rahmetine.
- Turnacıbaşı
- 6) Dergâh-ı Âli'nin, Zîroğlu Seyyid
 - 7) Osman Ağa'nın ruhuna Fâtiha
 - 8) 1821 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_13

Merhûmun Adı: Serturnayî Osman

Ağa'nın oğlu Serdengeçti Ağası Seyyid

Mustafa Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 156 x 37 x 3,5
Vefat Tarihi: 16 Mart 1824 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Firkatâ fânî cihanda bermurâd olmadım
- 3) Gençliğimde derde düşüp derman bulmadım
- 4) Serturnayî Osman Ağa oğlu
- 5) Serdengeçti⁴ Ağası merhûm
- 6) Ve mağfûrun leh ilâ rahmeti
- 7) Rabbihi'l-Gafûr es-Seyyid Mustafa Ağa'nın
- 8) Rûhiyûn rızâen lillâh
- 9) el-Fâtiha
- 10) Fî 15 B (Receb) 1239 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Ne ayrılık ki, fânî cihanda murâd almadım
- 3) Gençliğimde derde düşüp derman bulmadım
- 4) Turnacıbaşı Osman Ağa'nın oğlu
- 5) Serdengeçti Ağası, rahmete nâil olan
- 6) Ve affa nâil olan, merhametine (muhtaç olan)
- 7) Gafûr olan Rabbinin. Seyyid Mustafa Ağa'nın
- 8) Rûhu için, Allah rızâsı için
- 9) Fâtiha
- 10) 16 Mart 1824 (Milâdî)

⁴ *Serdengeçti*, Osmanlı'da kullanılan askeri bir tâbirdir. Akıncılar içinde düşman ordusu içine girmek ve muhasara altındaki kalelere dalmak için gönüllü yazılanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bunlar ellerinde kılıçları tehlikeli işlere daldıkları için "Yahnkılıç" ya da "Dalkılıç" olarak da anılır. Düşman ordusunda kilit noktalara hücum ederek savaşukları için dönmelerinden ziyade ölmeleri muhakkak olduğu için *Serdengeçti* adıyla anılmışlardır.

Envanter No: ESC-MAN-2008_15

Merhûmun Adı: Abdülkerîmzâde

Osman Alemdar Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 156 x 33,5 x 3
Vefat Tarihi: 1809 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Merhûm ve mağfûr
- 3) el-Muhtâc ilâ rahmet-i Rabbihî
- 4) el-Gafûr Abdülkerîm
- 5) Zâde Osman
- 7) Alemdar Ağa rûhiyçûn
- 8) Rızâen lillâhi Fâtiha
- 9) Sene 1224 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Rahmete ve affa nâil olan
- 3) Rabbinin rahmetine muhtaç
- 4) Gafûr olan (Rabbi). Abdülkerîm
- 5) Oğlu Osman
- 7) Alemdar Ağa rûhu için
- 8) Allah rızâsı için Fâtiha
- 9) Sene 1809 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_19

Merhûmun Adı: Hacı Alişân

Boy x En x Et Kalınlığı: 136 x 34,5 x 4
Vefat Tarihi: (tarih kısmı kırık)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
- 2) Beni kıl mağfîret ey Rabb-i Yezdân
- 3) Bihakk-ı Arş-ı A'zam nur-ı Kur'ân
- 4) Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân
- 5) İdeler ruhuma bir Fâtiha ihsân
- 6) el-merhûm el-mağfûr el-muhtâc
- 7) İlâ keremi Rabbihi'l-Gafûr bende
- 8) el-Hâc Alişân'ın
- 9) Ruhuna Fâtiha

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı ve Canlı (kalacak) olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Beni affet ey hayırları yaratan Rab-bim
- 3) Arş-ı A'zam ve Kur'ân nûru hakkı için
- 4) Gelip kabrimi ziyâret eden din kardeşlerim
- 5) Etsinler ruhuma bir Fâtiha hediye
- 6) Rahmete, affa nâil olan ve muhtaç
- 7) Gafûr olan Rabbinin keremine. Allah'ın kölesi
- 8) Hacı Alişân'ın
- 9) Ruhuna Fâtiha

Envanter No: ESC-MAN-2008_20

Merhûmun Adı: Hacı İbrahim Ağazâde

Haseki emeklisi Hacı Aliş Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 176 x 38 x 3
Vefat Tarihi: 5 Aralık 1802 (Milâdî)**Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):**

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Beni kıl mağfiret ey Rabb-i Yezdân
- 3) Bihakk-ı Arş-ı A'zam nur-ı
- 4) Kur'ân, gelüp kabrim ziyâret
- 5) İden ihvân okuyalar ruhuma
- 6) Bir Fâtiha ihsân merhûm el-Hâc
- 7) İbrahim Ağazâde merhûm
- 8) Haseki tekâüdü el-Hâc
- 9) Aliş (veya Alişan) Ağa'nın rûhiyçân
- 10) el-Fâtiha
- 11) Sene fi 9 Ş (Şaban) 1217 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Beni affet ey hayırları yaratan Rab-
bim
- 3) Arş-ı A'zam hakkı için ve nur-ı
- 4) Kur'ân (hakkı için). Gelip kabrimi
ziyaret
- 5) Eden din kardeşlerim okusunlar
ruhuma
- 6) Bir Fâtiha hediye. Rahmete nâil olan
Hacı
- 7) İbrahim Ağa oğlu, rahmete nâil olan
- 8) Haseki emeklisi Hacı
- 9) Aliş (veya Alişan) Ağa'nın rûhu için
- 10) Fâtiha
- 11) Sene 5 Aralık 1802 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_22

Merhûmun Adı: Hacı Alişan'ın hanımı
Emîne Hâtun

Boy x En x Et Kalınlığı: 129 x 28 x 4
Vefat Tarihi: 27 Ağustos 1805 (Mîlâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Emr-i Hakla dürlü emrâz geldi tenime
- 3) Bulmadı sıhhat vücûdum sebep oldu mevtime
- 4) Âkıbet erişdi ecel rihlet göründü canıma
- 5) Okuyup Fâtiha irsâl ideler ruhumu
- 6) el-Hâc Alişan'ın ehli
- 7) Merhûme ve mağfûre Emîne
- 8) Hâtunun rûhiyçûn
- 9) Rızâen lillâhi'l-Fâtiha
- 10) Sene 1 Ce (Cemâziyelâhir) 1220 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Hakk'ın emriyle türlü hastalıklar geldi tenime
- 3) Bulmadı sıhhat vücûdum sebep oldu vefâtuma
- 4) Sonunda ecel geldi, yolculuk göründü canıma
- 5) Okuyup Fâtiha göndereler ruhumu
- 6) Hacı Alişan'ın hanımı
- 7) Merhamete ve affa nâil olan Emîne
- 8) Hâtunun rûhu için
- 9) Allah rızası için Fâtiha
- 10) Sene 27 Ağustos 1805 (Mîlâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_23

Merhûmun Adı: Eyüp oğlu Hüseyin
Alemdar

Boy x En x Et Kalınlığı: 118 x 34 x 3.5
Vefat Tarihi: 1787 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Ziyâretten murâd bir duâdır
- 3) Bugün bana ise yarın sanadır
- 4) Doymayıp gençliğine çünkü öldü
- 5) Nâmurâd rahmete müstağrak ide ânı
- 6) Rabbü'l-ibâd Eyyûb oğlu
- 7) Merhûm Hüseyin Alemdâr ruhuna
- 8) Fâtiha sene 1202 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Ziyaretten istenen bir duâdır
- 3) Bugün bana ise yarın sanadır
- 4) Doymayıp gençliğine çünkü öldü
- 5) Muratsız. Rahmete boğsun onu
- 6) Kulların Rabbi. Eyüp oğlu
- 7) Rahmete nâil olan Hüseyin Alemdâr ruhuna
- 8) Fâtiha sene 1787 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_26

Merhûmun Adı: Mustafa Beşe

Boy x En x Et Kalınlığı: 84 x 35 (çap)
Vefat Tarihi: 1613 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) el-Merhûm el-mağfûr
- 2) Mustafa Beşe
- 3) Rûhiyçûn
- 4) el-Fâtiha
- 5) Sene 1022 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Rahmete ve affa nâil olan
- 2) Mustafa Beşe
- 3) Rûhu için
- 4) Fâtiha
- 5) Sene 1613 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_28

Merhûmun Adı: Kavuklu Hacı Bâlâzâde
Serdengeçti Ağası Ali Ağâ

Boy x En x Et Kalınlığı: 126 x 31 x 3.5
Vefat Tarihi: 27 Mart 1766 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
- 2) Alâmetden murâd heman duâdır
- 3) Bugün bana ise yarın sanadır
- 4) Kavuklu el-Hâc Balîzâde
- 5) Serdengeçti Ağası Ali Ağânın
- 6) Rûhiyçûn el-Fâtiha
- 7) Sene 15 Şevvâl 1179 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Yaratıcı ve Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Alâmetten bu taşı dikmenin amacı hemen duâdır
- 3) Bugün bana ise yarın sanadır
- 4) Kavuklu Hacı Balîzâde
- 5) Serdengeçti Ağası Ali Ağâ'nın
- 6) Rûhu için Fâtiha
- 7) Sene 27 Mart 1766 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_29

Merhûmun Adı: İbrahim Efendi oğlu

Osman Marûfi Efendi

Boy x En x Et Kalınlığı: 153 x 31 x 4
 Vefat Tarihi: 31 Ekim 1867 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâki
- 2) Pederle mâderi kan ağladı demâdem kıldı ta'cîzi
- 3) Düştü başa kavs-i kazâdan tîğ-ı ser-tîzi
- 4) Hüner meydanına çıksa görenler der idi Osman Ma'rûfu
- 5) Sana sikke-i Hz. Osman'ı keremiyle giydirdi (?)
- 6) "Nisâr it nazımları bir bir" budur tarih-i resmi
- 7) Cihanda Kâtib-i Âlî murâd etdi şere-fimizi
- 8) İbrahim Efendizâde merhûm Osman Marûfi
- 9) Efendinin rûhiyçûn rızâen lillâhi'l-Fâtiha
- 10) 1284 (Hicrî)
- 11) Fî 3 Receb

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Bâki olan O Allah'tır (cc)
- 2) Ana-babası öyle kan ağladı ki, âciz düştüler
- 3) Feleğin keskin kılıcı düştü başa
- 4) Hüner meydanına çıkınca görenler tanırdı bu Pir Osman Marûf'u
- 5) Sana Hazreti Osman'ın sikkesini Allah, cömertçe giydirdi (?)
- 6) Bir bir saç şürleri, resmî tarihi budur vefatının (Ebced'le tarih düşmüş)
- 7) Cihanda Kâtib-i Âlî murâd etdi şere-fimizi
- 8) İbrahim Efendizâde merhûm Osman Marûfi
- 9) Efendinin rûhiyçûn Rızâen lillâhi'l-Fâtiha
- 10) 1284 (Hicrî)
- 11) Fî 3 Receb

Envanter No: ESC-MAN-2008_32

Merhûmun Adı: İbrahim Ağanın kızı
Hatice Hanım

Boy x En x Et Kalınlığı: 132 x 27 x 13
Vefat Tarihi: 1834 (Milâdi)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
- 2) Ecel câmin mahvetti
- 3) İlaç bulmadı ölüme
- 4) Cânda bahâda dûçar oldu
- 5) Ebedî nazarân ... (rölyef kısmen dökülmüş)
- 6) Ola ferîd-i (rölyef kısmen dökülmüş)
- 7) (rölyef tamamen dökülmüş)
- 8) İbrahim Ağanın kerîmesi merhûme
- 9) Hatice Hanım rûhuna Fâtiha
- 10) Sene 1250 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
- 2) Ecel ten camını mahvetti
- 3) İlaç bulmadı ölüme
- 4) Sağlığında bu kahraman, derde yakalandı
- 5) Ebedî bakarak ... (rölyef kısmen dökülmüş)
- 6) Ola tek (rölyef kısmen dökülmüş)
- 7) (rölyef tamamen dökülmüş)
- 8) İbrahim Ağanın kerîmesi merhûme
- 9) Hatice Hanım rûhuna Fâtiha
- 10) Sene 1250 (Hicrî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_42

Merhûmun Adı: Berul'lu Hüseyin Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 126 x 31 x 4
Vefat Tarihi: (kırık)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) Bu cihân bâğına geldim bir mürüvvet görmedim
- 3) Derdime dermân aradım bir ilâcın bulmadım
- 4) Geçti ömrüm görmedim sıhhat yüzün
- 5) Bir misâfir gibi geldim ben de mihmân olmadım
- 6) Yâ İlâhî sen bilirsin gayrı sendendir meded
- 7) Yüzümü dergâhına sürmekden âlâ bulmadım
- 8) Merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi
- 9) el-Gafûr Misâliye hânedânlarından
- 10) Berullî Hüseyin Ağa rûhuna Fâtiha

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Bu cihân bağına geldim bir gün görmedim
- 3) Derdime dermân aradım bir ilâc bulamadım
- 4) Geçti ömrüm görmedim sıhhat yüzü
- 5) Bir misâfir gibi geldim, misafir bile olamadım
- 6) Yâ İlâhî sen bilirsin gayrı sendendir meded
- 7) Yüzümü dergâhına sürmekten daha yüce bir hareket bulamadım
- 8) Rahmete ve affa nâil olan, Rabbine muhtaç
- 9) Gafûr olan (Rabbine). Misâliye hanedanlarından
- 10) Berul'lu Hüseyin Ağa rûhuna Fâtiha

Envanter No: ESC-MAN-2008_43

Merhûmun Adı: (kaydedilmemiş)

Boy x En x Et Kalınlığı: 70 x 35 (çap)
Vefat Tarihi: Eylül/Ekim 1618 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hak Teâlâ kabrini Firdevs-i A'lâ eylesün
- 2) Hemnişin-i hûrî ile gılmân eylesün
- 3) İftirâkile bu yanmış atasına neylesün
- 4) Uçdu şehbâzım elimden el-firâk
- 5) Fî şehri Şevvâli'l-mübârek sene 1027 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Hak Teâlâ kabrini Firdevs-i A'lâ eylesin
- 2) Hûrîler ile gılmânlarla beraber eylesin
- 3) İftirâkile bu yanmış atasına neylesin?!
- 4) Uçtu yiğidim elimden, âh ayrılık!
- 5) Eylül/Ekim 1618 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_45

Merhûmun Adı: Mehmet Paşa

Boy x En x Et Kalınlığı: 166 x 32-62 x 18

Vefat Tarihi: (Ebcedî Tahmin) 1585 (Mîlâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Bu mahdûm-ı mükerrrem kapucı başı ağanıdır. Cenâb-ı ağa genç kim istikâmet ile bî-hemtâ
- 2) Gülüm açılmadan bu gonca iken bezm-i âlemde ecel soldurup bu gül-i zî-bâ rânâsı hayfâ
- 3) Çiçekden habbe zârî oldu cemâl-i hüsn-i dil-cüşî sekiz buçuk yaşında eyle-di devr-i felek-i ifnâ

4) Rebi'ulâhîrin nısfında göçtü menzil-i kabre budur ümidimiz seyrân-ı rahmet eyleye Mevlâ

5) Peder-i mâder eylese acep mi kıla fermânımız vücûd-ı misli yok bir ge-her-i yektâ idi zirâ

6) Husûsan vâlide-i bî-çâresi kan ağladı oldu görünce nûr-ı çeşmin (göz) tahta tabutu himmet

7) Lebibâ ancak binde bir düşer bu resme târihi ola Paşa Mehmed Bey cennetü'l-a'lâ (Hicrî 994) Fâtihâ

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

1) Bu, kapıcıbaşı ağanın kıymetli evlâdıdır. Öyle bir genç ki doğrulukta eşsizdi.

2) Gülüm açılmadan bir gonca iken ecel soldurdu bu güzel gülün hoş halini yazık!

3) Anadan ayrılmak ızdırıp oldu. Güzel yüzlü, coşkun gönüllü, sekiz buçuk yaşında bu âlemden göçtü

4) Rebi'ulâhîr ayının ortasında göçtü kabre. Budur ümidimiz, rahmet eyleye Mevlâ

5) Anababası dua etse acaba fermân olur (da bu çocukları kendilerine bağışlanırmı?)

Zîra, bu çocuk eşsiz bir cevher idi.

6) Özellikle bîçâre annesi kan ağladı, görünce gözünün nûrunu tahta tabutun içinde

7) Bu ölüm vak'asının tarihi, ucu ucuna binde bir düşer ki, şudur: Paşa Mehmed Bey cennetü'l-a'lâ (Burada Ebced Hesabıyla düşürülen tarih: Milâdî 1585 Ruhuna Fâtihâ

Envanter No: ESC-MAN-2008_46

Merhûmun Adı: Osman Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 86 x 32 x 4
Vefat Tarihi: 1741 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Rabbihî'l-Gafûr Osman
- 2) Ağa ruhuna el-Fâtiha
- 3) Sene 1154 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Rabbihî'l-Gafûr Osman
- 2) Ağa ruhuna el-Fâtiha
- 3) Sene 1741 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_47

Merhûmun Adı: Ümmühân

Boy x En x Et Kalınlığı: 63 x 14 x 12
Vefat Tarihi: 1671 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Merhûme
- 2) Ümmühân kadın
- 3) Rûhiyçûn
- 4) Fâtiha
- 5) Sene
- 6) 1082 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Rahmete nâil olan
- 2) Ümmühân kadın
- 3) Rûhu için
- 4) Fâtiha
- 5) Sene
- 6) 1671 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_48

Merhûmun Adı: Seyyid Hacı İbrahim
Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 131 x 31 x 3
Vefat Tarihi: 14 Kasım 1769 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
- 2) Merhûm mağfûr sâbikan
- 3) A'yân-ı vilâyet es-Seyyid
- 4) el-Hâc İbrâhim Ağa
- 5) Rûhiyçün Fâtiha
- 6) Fî seneti 15 b (Receb) 1183 h (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Yarattıcı ve Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Rahmete ve affa nâil olan, eskiden
- 3) Vilâyetin ileri gelenlerinden Seyyid
- 4) Hacı İbrahim Ağa
- 5) Rûhu için Fâtiha
- 6) 14 Kasım 1769 (Milâdî) senesinde

Envanter No: ESC-MAN-2008_49

Merhûmun Adı: (kırık)

Boy x En x Et Kalınlığı: 52 x 20 x 6
Vefat Tarihi: (kırık)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

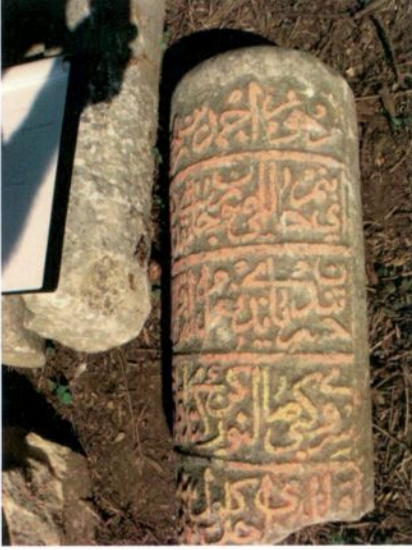
- 1) Ziyâretten murâd bir duâdır

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Ziyâretçiden istenen bir duâdır

Envanter No: ESC-MAN-2008_50

Merhûmun Adı: Receb oğlu Ahmet

Boy x En x Et Kalınlığı: 50 x 35 (çap)
Vefat Tarihi: (kırık)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Merhûm Ahmed bin Receb
- 2) Ey benim hâlimi soran canımı yakdı firâk
- 3) Hasretinden yandı bağrım el-firâk el-firâk
- 4) Bir servi gibi salınurken gitdi ol şâh-ı cihân
- 5) Kaldı ecl-i gül sermâdsâ hazân

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Rahmete nâil olan Receb oğlu Ahmet
- 2) Ey benim hâlimi soran, canımı yaktı ayrılık
- 3) Hasretinden yandı bağrım âh ayrılık âh ayrılık!
- 4) Bir servi gibi salınırken gitti o cihân şâhı
- 5) Kaldı gül yüzünden ebedi hazân

Envanter No: ESC-MAN-2008_51

Merhûmun Adı: (kırık)

Boy x En x Et Kalınlığı: 47 x 31 x 3.5
Vefat Tarihi: (kırık)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
 - 2) Beni kıl mağfıret ey Rabb-i Yezdân
 - 3) Bihakk-ı Arş-ı A'zam nur-i Kur'ân
 - 4) Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân
- (kırık)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Beni affet ey hayırları yaratan Rab-
bim
- 3) Arş-ı A'zam ve Kur'ân nûru hakkı
için
- 4) Gelip kabrimi ziyaret eden din kar-
deşlerim (kırık)

Envanter No: ESC-MAN-2008_52

Merhûmun Adı: (kırık)

Boy x En x Et Kalınlığı: 28 x 29 x 5
Vefat Tarihi: 1791 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hâtûn rûhuna Fâtiha
- 2) Sene 1206 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Hâtûn rûhuna Fâtiha
- 2) Sene 1791 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_53

Merhûmun Adı: Alemdarzâde

Süleyman Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 57 x 18.5 x 3
Vefat Tarihi: 1822 (Milâdi)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) (kırık)
- 2) ... iken hayfâ erişdi vadesi
- 3) ... kan atasıyla anası
- 4) ... idüp câm-ı ecel peymânesi
- 5) ... şimdi oldu dânesi
- 6) ... bin ..mdarzâde merhûm
- 7) Süleyman Ağa rûhuna Fâtiha
- 8) Sene 1238 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) (kırık)
- 2) ... iken yazık ki doldu vadesi
- 3) ... kan atasıyla anası
- 4) ... edip ecel camının kadehi
- 5) ... şimdi oldu dânesi
- 6) ... oğlu ..mdarzâde (Alemdarzâde),
rahmete nâil olan
- 7) Süleyman Ağa rûhuna Fâtiha
- 8) Sene 1822 (Milâdi)

Envanter No: ESC-MAN-2008_54

Merhûmun Adı: Hacı İshak Ağanın kızı

Emîn Ağanın hanımı Ümmügülsüm
Hanım

Boy x En x Et Kalınlığı: 111 x 28 x 3

Vefat Tarihi: 1816 (Mîlâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Hüve'l-Bâkî
- 2) âh ile zâr kılarak tâzeliğime doymadım
- 3) Ecel peymânesi dolmuş murâd almadım
- 4) (kırık)
- 5) Firkatâ takdir bu imiş tâ ezelden bileydim
- 6) Hacı İshak Ağanın kerîme-i
- 7) Muhteremeleri Emîn Ağanın zevce-i
- 8) Menkûhası merhûme Ümmügülsüm Hanım
- 9) Rûhiyûn Fâtîha sene 1232 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Kalıcı olan O'dur (Allah cc.)
- 2) Âh ile inleyerek tâzeliğime doymadım
- 3) Ecel kadehi dolmuş murâdımı alamadım
- 4) (kırık)
- 5) Âh ayrılık! Takdir bu imiş tâ ezelden bileydim
- 6) Hacı İshak Ağanın kızı
- 7) Muhteremeleri, Emîn Ağanın karısı
- 8) Nikâhlı, rahmete nâil olan Ümmügülsüm Hanım
- 9) Rûhu için Fâtîha. Sene 1816 (Mîlâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_55

Merhûmenin Adı: Ümmügülsüm
Hanım

Boy x En x Et Kalınlığı: 35 x 27 x 5
Vefat Tarihi: 1794 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Nâmurâd rahmete .. (kırık)
- 2) (kırık)
- 3) Hüseyin Ağanın ... (kırık)
- 4) Ümmügülsüm rûhuna Fâtiha
- 5) Sene 1209 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Muratsız, rahmete .. (kırık)
- 2) (kırık)
- 3) Hüseyin Ağa'nın ... (kırık)
- 4) Ümmügülsüm, rûhuna Fâtiha
- 5) Sene 1794 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_56

Merhûmun Adı: Hâfız, Hacı Süleyman
Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 63 x 31 x 4
Vefat Tarihi: Ağustos 1715 (Milâdî)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) (kırık)
- 2) (silik)
- 3) (silik)
- 4) Merhûm ve mağfûr hâfız hacı
- 5) Süleyman Ağa rûhuna el-(Fâtiha)
- 6) Sene n (Ramazan) 1127 (Hicrî)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) (kırık)
- 2) (silik)
- 3) (silik)
- 4) Rahmete ve affa nâil olan hâfız, hacı
- 5) Süleyman Ağa rûhuna (Fâtiha)
- 6) Sene Ağustos 1715 (Milâdî)

Envanter No: ESC-MAN-2008_57
 Merhûmun Adı: Mustafa oğlu Subaşı
 Hüseyin Ağa

Boy x En x Et Kalınlığı: 58 x 30 (çap)
 Vefat Tarihi: 11 Haziran 1668 (Milâdi)

Kitâbesi (Osmanlı Türkçesi):

- 1) Merhûm ve mağfûrun leh
- 2) Hüseyin Ağa bin Mustafa
- 3) Subaşı rûhiyçûn el-Fâtiha
- 4) Sene 1079 fi gurre-i Muharrem (Hicrî)
- 5) (silik)

Kitâbesi (Bugünkü Türkçesi):

- 1) Rahmete ve affa nâil olan
- 2) Mustafa oğlu Hüseyin Ağa
- 3) Subaşı, rûhu için Fâtiha
- 4) Sene 11 Haziran 1668 (Milâdi)
- 5) (silik)

OSMANLI YURDU OLAN BOSNA HERSEK'TE XIX. YÜZYILDAKİ SİYASÎ OLAYLAR

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Boşnaklar¹ Osmanlı Fethi'nin ardından başlayan İslâmlaşmayla birlikte Osmanlı yönetiminin en sadık müttelikleri haline gelmişlerdir². İttifak, tüm Osmanlı yönetimi boyunca aralıksız devam etmiştir. Bu durumun en güzel örneklerini XX. yüzyıl başlarında Avusturya'nın Bosna'yı ilhâk tehlikesine karşı, Osmanlı Mebusan Meclisi'ne verilen dilekçelerde görmek mümkündür. Dilekçelerde, Boşnaklar'ın Osmanlı yönetimine ne kadar sadık oldukları özellikle vurgulanmıştı. Meselâ bunlardan birinde, "*Devlet-i Osmâniyyemizin şân ve şevketini müdafaa yolunda bir iki şehid virmemiş olan bir Boşnak evi, bir kulübesi bulunamaz. Bosna Hersek Müslümanları'nın sâha-i sadâkat ve hamâsetde ibrâz itmiş oldukları bunca hidemâtı kâmilten zikir ve ta'dât itmek fikrinde değiliz. Çünkü Bosna Hersek Müslümanları'nın beşyüz seneden berü varlarını yoklarını Devlet-i Osmâniyye'nin selâmet ve saâdeti uğrunda fedâya âmâde bulduklarını tarihimize az çok vukûfu olanlarca ranâ-i ma'lûm ve bâ-husûs şu sözlerimiz anâsır-ı asliyyesinden bulunduğumuz Millet-i Necîbe-i Osmâniyye'ye tevcih edilmiş bir hitâb olduğundan buna lüzûm bile görmeyiz; tafsîlâta girişmek istemeyiz. Çünkü Bosna Hersekli'lerin Devlet-i Osmâniyye'ye canları, kanlarıyla virgû virmiş, Bosna Hersek'in devlete Sokollular, Cezzarlar, Hersekli Ahmet Paşalar ve onlar değerinde*

* Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹ Boşnak kelimesi, Bosna'daki Müslümanları etnik unsur olarak tanımlayan bir ifadedir. Tüm dünyada Boşnak denilince Bosna'da yaşayan diğer etnik gruplar değil, sadece Müslümanlar akla gelmektedir. Bakınız, Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Çeviren: Hayati Torun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.15-16; Noel Malcolm, *Bosna*, Çeviren: Aşkın Karadağlı, İstanbul: Om Yayınevi, 1999, s.242; Rusmir Mahmutćehajić, *Benim Güzel Bosnam Gelenek ve Birlikte Yaşam*, Çeviren: Zeynep Özbek, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004, s.45; Branislav Djurdjev, "Bosna Hersek", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 1992, s.297-298.

² Babuna, Bosnalı Müslümanları Bosna Hersek'te devleti omuzlayan unsur olarak niteler. Bakınız, Babuna, *a.g.e.*, s.15; Aradan geçen bunca zamana rağmen, 2001'de Bursa'da bir konferansa katılan Boşnak akademisyen bölge halkından sıklıkla "*Türk-Boşnak*" olarak bahsederken konuşmasının sonunda, "*Bosna Hersek deyim yerindeyse her şeyiyle Türk olan bir ülkedir.*" cümlesini kullanmakta bir sakınca görmemiştir. Bakınız, Kazım Hacımeçliç, "Bosna'daki Türk Varlığı", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001)*, Yayına Hazırlayan: Hasan Basri Öcalan, Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, 2002, s.187-190.

daha nice kumandanlar, meşâhîr-i ricâl-i hükümet ve fuzulâ yetiştirmiş olduğunu bilmeyecek bir Osmanlı tasavvur idilemez."³ tarzında sözlerle Osmanlı idaresinin Boşnaklar için ne anlam ifade ettiği anlatılmaya çalışılmıştır.

Boşnaklar'ın Müslümanlaşması ve her konuda Osmanlı idaresini desteklemeleri, onları merkezî idare nezdinde ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiştir⁴. Ayrıcalıkların başında, Osmanlı fethi öncesinde Bosnalı beylerin sahip olduğu "başına" adı verilen büyük çiftliklere fetihten sonra da doku-nulmaması gelir⁵. Diğer bir ayrıcalık ise tumar dağıtımıyla ilgilidir. 1593'de gerçekleşen Sisak Savaşı'ndaki acı tecrübe sebebiyle Bosna tumarları ocaklık addedilmiş⁶, bir ayrıcalık olarak babadan oğula geçmesine izin verilmiştir. Sipahiler zamanla kendi dirlikleri dışına taşarak çevrelerindeki toprakları da dirliklerine dâhil etmişlerdi. Devlet de onların savaş zamanlarındaki gösterdikleri fedakârlıkları dikkate alarak⁷, kanunların hilâfına gerçekleşen bu yapılanmaya ses çıkarmamıştı. Bosnalı Müslümanlar'a tanınan bir diğer ayrıcalık ise vergi muafiyetiydi. Vergi muafiyeti en az toprak sahipliği kadar önemliydi. Çünkü Bosna'da vergi vermemek imtiyazlı olmanın en bariz göstergesiydi. Müslümanlar kendilerinden vergi alınmamasını devlet naza-

³ *Bosna Hersek Ahâl-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmanîye Takdim Olunan Lâyihadır*, Dersaadet: Rûşen Matbaası, 1324, s.3-4.

⁴ XX. yüzyılda Bosna'nın adının geçtiği çoğu resmî belgede bölgenin özel konumuna atuf yapılmıştır. Örnek için bakınız, "Bosna Eyâleti mevki ve ahâlîce mahâll-i sairere mümâsîl olmayup istihsâl-i hüsn-i idâre ve zâbitası.", B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ.D. (İrade Dahiliye)*, nr (numara):449, 17 Muharrem 1256/21 Mart 1840 tarihli arz tezkiresi; "Bosna Eyâleti'nin meydanda olan ehemmiyet-i mevkiyesi.", B.O.A., *İ.D.*, nr:10326, 15 Safer 1256/18 Nisan 1840 tarihli arz tezkiresi.

⁵ Avdo Suçesko, "Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayrıcalık Nitelikler", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s.1169-1178; Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Çeviren: Cemal Köprülü, C.I, İstanbul, 1931, s.57-61; Vanni Cappelli, "The Bosnian Question and the Great Powers", *Mediterranean Quarterly*, Winter 1997, s.97.

⁶ 1592'de Bosna Beylerbeyi Telli Hasan Paşa, Bosna'nın kuzey sınırına bir sefer düzenleyerek Hrastoviçe, Gora ve Bihke'yi fethetmişti. Bunun üzerine ertesi yıl Avusturya bölgeye bir sefer düzenlenmiş, sefer sırasında İstanbul'dan yardım alamayan Bosna Beylerbeyi 30.000'e yaklaşan bir kuvvetle Avusturya ordusuna saldırmış, ancak yenilmiştir. Savaşta yaklaşık 18.000 kişi ile birlikte Beylerbeyi Telli Hasan Paşa da şehit olmuştur. Savaş süresince Bosnalı sipahiler çok yararlılık göstermişler, bir o kadar da zayıf vermişlerdir. Bakınız, Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s.286, 288, 320-321; Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, C. II, İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1283, s.124-129; Joseph von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Hazırlayan: Mümin Çevik-Erol Kılıç, C.IV, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993, s.208-213.

⁷ Deli Petro'ya karşı gerçekleşen Prut Savaşı'na Bosnalı 1.553 sipahi katılmıştı. Bakınız, Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, C.I, Çeviren: İhsan Durdu-Haşim Koç-Gülçin Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s.97.Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.39, 128, 152. Yine 1723-1727 Osmanlı-İran Savaşları esnasında Bosna'dan 5.200 kişi savaşa katılmış, bunlardan sadece 500'ü geri dönmüştür. Bakınız, Jelavich, *Balkan Tarihi*, C.I, s.99.

rındaki özel konumlarının kanıtı olarak görüyorlardı. Ayrıcalıklar Boşnaklar'a maddî fayda sağlamaktaydı, ama daha önemlisi kendilerini özel hissettiriyordu. Bu durum onların kendilerini diğer milletlerden üstün görmelerine neden olmuştu. Müslümanlar, ayrıcalıklı konumlarından çok memnundular. Ancak, onların özel konumları birçok tehlikeyi de beraberinde getirmiştir. Çevrelerindeki diğer milletler, onları hem kıskançlık, hem de nefretle izlemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde ne kıskançlık, ne de nefret Boşnaklar için üstesinden gelinemeyecek bir mesele olmamıştı. Ne var ki devletin zayıflamasıyla birlikte, gayrimüslimlerin biriktirdiği kin ve garez ortaya çıkmıştır.

II. Viyana Kuşatması'nı (1683) izleyen yıllarda, Bosna'da ciddi bir tahribat yaşanmıştır. Savaş yıllarında yaşanan vahşet Boşnaklar'a gelecekte kendilerini neyin beklediğine dair bir ipucu vermiştir. Yıkımdan Banaluka, İzvornik ve Saraybosna gibi büyük şehirler de nasibini almıştır. Meselâ 1688'de gerçekleşen olaylar sırasında Avusturya'nın gönderdiği çeteler, bir iki günde Banaluka'daki insanların yarısını öldürüp kenti tahrip etmişlerdir. Avusturyalılar çekildiklerinde, yanmış yıkılmış bir Banaluka bırakmışlardır. Avusturya Başkomutanı Prens Öjen de Ekim 1697'de koruması olmayan Saraybosna'ya kadar ilerleyip, şehri 120 camisiyle beraber yakmıştır. Öjen, Saraybosna'yı nasıl yaktığını günlüğüne şu cümlelerle aktarmıştır: "23 Ekim günü, askerî birlikleri kente doğrudan hâkim olan bir tepenin üzerinde geniş bir cepheye yerleştirdim. Bu noktadan, kenti yağmalamak üzere müfrezeler gönderdim. Türkler, en iyi şeyleri çoktan emniyet altına almışlardı, fakat yine de her çeşit maldan çok sayıda kalmıştı geriye. Akşama doğru, kent yanmaya başladı. Kent, bayağı geniş ve oldukça açık; iyi durumda olan 120 adet camisi var. 24 Ekim günü, Saraybosna'da kaldım. Kenti ve kent çevresindeki bütün alanı ateşe verdik. Düşmanın peşine düşen hücum birliğimiz, çok sayıda Türk'ü öldürdükten sonra, yanlarında birçok kadın, çocuk ve ganimet getirdi."⁸ Saraybosna'nın yakılması yöre halkının kalbinde derin yaralar açmış, türkü ve ağıtlara konu olmuştur⁹. Bir Boşnak türküsünde Saraybosna'da yaşananlar şöyle anlatılır¹⁰:

⁸ Malcolm, *a.g.e.*, s.150-151.

⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, "1686 ve 1697'de Yakılan Budin ve Bosna-Saray Ağıtları", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı:289, İstanbul, 1974, s.7150; Hamdi Hasan, *Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, s.23-27, 123-127; Rıdvan Canım, *Mostar'dan Tiflis'e Gezi Notları*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2002, s.168-169.

¹⁰ Hasan, *a.g.e.*, s.126-127.

*"Nice bin Mushafklar hisabsız kaldı
Gözlerinden kanlı yaşlar akıtdı
Niceleri esir idüp düketdi
Geldi yakdı güzel şehr-i Seray'ı*

*Yüzün göstermeyen ay ü güneşe
Gütdi güzel kızlar krala peşkeşe
Kimse bilmez ne haller gelür başa
Geldi yakdı güzel şehr-i Seray'ı*

*Ah Saray'ın yası yası yolları
Hem içinde huri gezen kızları
Bakın şimdi bunların bu halleri
Geldi yakdı güzel şehr-i Seray'ı "*

Öjen, 20 gün sonra Osmanlı kuvvetlerinin yardımı gelmesi üzerine Saraybosna'yı boşaltmıştır¹¹. Ancak, Boşnaklar Saraybosna felâketini hiç unutmamışlardır. Bu yüzden ilerleyen tarihlerde bir daha aynı şeyleri yaşamamak için, gerekirse devlete karşı gelmek de dâhil, her yolu denemişlerdir.

1699'da Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasıyla, Bosna'da yeni bir kargaşa dönemi başlamıştır. Çünkü, antlaşma sonrasında Bosna, Avusturya ile sınır olmuş; kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlar'ın iç bölgelere göçü başlamıştır. Macaristan, Slovenya, Lika ve Dalmaçya'da yaşayan 130.000 Müslüman Bosna topraklarına sığınmıştır¹². 1718 Pasarofça Antlaşması ile Sava'nın kuzeyindeki bütün arazi Avusturya'ya verilince Bosna iyice Avusturya Devleti tarafından kuşatılmıştır. 1736'da Osmanlı Devleti Ruslar'a karşı savaş ilân edince, Avusturya da Rusya'nın müttefiki olarak Osmanlı Devleti'ne saldırmıştır. Avusturyalılar, Osmanlı ordusunu oyalamak için 12 Temmuz 1737'de Bosna, Sırbistan ve Eflâk'a üç büyük ordu sevk etmişlerdi. Avusturyalılar harekâtın başında bazı başarılar kazanmışlar, önemli bir kale olan Niş'i 27 Temmuz'da ele geçirmeyi başarmışlar, Banaluka'yı muhasara altına almışlardı. Bunun üzerine, Bosna Valisi eski

¹¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.III, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1961, s.482; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri: Yugoslavya*, C.II, 3. Kitap, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981, s.12-13; Ivan Lovrenović, *Bosnia A Cultural History*, London: Saqi Books, 2001, s.98-101, 130.

¹² Enes Pelidiya, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Bosna'daki Toplu Göç Hareketleri", *Çevren*, C.XVI, Sayı:72, 1989, s.31-34.

Vezîriazam Hekimoğlu Ali Paşa derhal Avusturya ordusu üzerine yürümüş ve kaleyi kurtarmıştır. Ali Paşa, 4 Ağustos 1737'de gerçekleşen Banaluka Savaşı'nda Avusturya ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Maneviyatı bozulan Avusturyalılar, Banaluka Savaşı'nı izleyen günlerde ard arda yenilgiler alarak Bosna ve Sırbistan'dan çekilmek zorunda kalmışlardır. Nihayet, 1739'da Osmanlılar ile Avusturyalılar arasında imzalanan Belgrad Antlaşması ile Avusturya, Furjon Kalesi hariç Pasarofça Antlaşması'nda aldığı bütün yerleri geri vermek zorunda kalmıştır¹³. Fakat tehlike, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı izleyen yıllarda bu kez daha ideolojik ve sinsice ortaya çıkmıştır.

Kaynarca Antlaşması ile Ruslar, Osmanlı tebaası Ortodokslar'ın hâmilîğini üstlenmiştir. Bu gelişmeye güvenen Sırp, Karadağ ve Bulgarlar, Osmanlı idaresine hoşnutsuzluklarını gösteren hareketlere girişmişlerdir. Tüm bu gelişmeler karşısında, Ortodokslarla iç içe oturan, Sırp ve Karadağlılarla sarılmış bir coğrafyada yaşayan Boşnaklar'da, ciddi ve bilinçli bir savunma refleksi gelişmiştir. Boşnaklar kaygılanmakta haklıydılar. Çünkü her gün Bosna'nın işgâlinde bahsedilen haberler duyuyorlardı. Meselâ 1783'de Avusturya ve Rus İmparatorları'nın Bosna'nın paylaşımı konusunda anlaşığı, hatta bölgeyi işgâl için bir takım hazırlıklar yaptıkları haberleri yayılmıştı¹⁴. 1784'de bu kez bazı yabancı gazeteler, Hırvatistan sınırında yer alan Bosna arazisinin bir kısmının Avusturya'ya verildiğini yazmıştı¹⁵. Bu ve benzeri haberler toplumu çok geriyordu ve bu gerginlikten de en fazla Osmanlı-Boşnak ilişkileri etkileniyordu. Aynı tarihlerde Boşnaklar'da katı bir muhafazakârlık gelişirken, Osmanlı Devleti ıslahat çağına giriyordu. Islahatın gereği olarak hükümet Bosna'da herhangi bir düzenlemeye gittiğinde, Boşnaklar bu düzenlemelerin kimin işine daha çok yarayacağını veya kendi otoritelerinden neler kaybettireceğini düşünmeye başladılar. Daha doğrusu onlar, İstanbul'un ıslahat adı altında Bosna'ya gönderdiği emirlerin çoğunlukla Hıristiyanlar'ın işine yaradığına ve Müslümanlar'ın gücünü zayıflattığına, hatta bizzat İstanbul'un otoritesini yok ettiği kanaatinde idiler. Bu

¹³ Hekimoğlu Ali Paşa'nın Avusturya ile mücadelesi için bakınız, Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi*, Hazırlayan: Kâmil Su, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979, s.40-79; Sâmî, Şâkir, Subhî, *Subhî Tarihi*, İstanbul, 1198, varak:102-110; Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1997, s.1-39; İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1961, s.25-26; Lovrenović, a.g.e., s.102; Hasan, a.g.e., s.103-106, 114-121; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged*, London: Pearson Longman, 2007, s.110-111.

¹⁴ B.O.A., H.H. (*Hatt-ı Hümayün*), nr:799, 29 Zilhicce 1197/25 Kasım 1783; nr:337-B, 5 Muharrem 1198/30 Kasım 1783.

¹⁵ B.O.A., H.H., nr:1262-E, 16 Ramazan 1198/3 Ağustos 1784.

yüzden, XIX. yüzyıl başlarından itibaren, İstanbul'dan gelen emirleri dinlememeye başladılar. İstanbul ise devletin içinde bulunduğu güç şartlara rağmen, Boşnaklar'ı kayırdığına ve onlara yeterli müsamahayı tanıdığına inanmaktaydı. Sonuçta, karşılıklı anlaşılama durumu, XIX. yüzyılda vukubulan birçok çatışma ile sonuçlanacaktır.

A- III. SELİM DÖNEMİ

III. Selim'in tahta çıkmasıyla, özellikle teknik ve askerî sahada ıslahat yapılmaya başlanmıştır. Fakat, onun döneminde, merkezdeki reformların Bosna üzerinde doğrudan bir etkisi olmamıştır¹⁶. Bu dönemde, Bosna'yı etkileyen gelişmeler daha ziyade dış kaynaklıdır. İlk olarak Fransız İhtilali sonrasında yayılan "cumhuriyet" fikri Osmanlı idarecilerini hayli rahatsız etmiştir. Onlara göre, Fransa çevresindeki ülkelere cumhuriyet fikrini aşılıyarak o ülkeleri parçalamak istiyordu. Meselâ, dönemin Reisülküttapları'ndan Raşid Mehmed Efendi, cumhuriyet fikrinden duyduğu rahatsızlığı şu cümlelerle ifade etmekteydi: "*Fransızlar, milletlerin hükümdarlarına olan bağlılığını yok ederek o milletleri kendi kontrolleri altına almaya çalışmakta, mevcut yönetimleri ortadan kaldırarak cumhuriyet kurma yoluna gitmektedirler. Fransa Cumhuriyeti, cumhuriyetlerin anası olarak diğer cumhuriyetlere önderlik etmektedir. Daha sonra, duruma ve zamana göre milletleri birbirlerine karşı tahrik etmekte ve çatışmalar çıkarmaktadır. Sonuçta, kendi ticaret sahasını genişletmek ve bütün ticarî konularda söz sahibi olmak istemektedirler.*"¹⁷. Gerçekten de, Napolyon Fransası, Avrupa'da uyguladığı politikayı Osmanlı Devleti için de geçerli kılmak istemektedir. Fransızlar bu maksatla Bosna ve civarındaki nüfuzlu kimselerle iletişime geçmişler, ajanlarını bölgeye göndererek yöre halkının zayıf yanlarını tespit etmişlerdir. Amaçları, bölgeye milliyetçilik tohumları ekerek, yöre halkının Osmanlı Devleti'ne isyân etmesini sağlamaktır¹⁸.

¹⁶ Djurdjev, *a.g.m.*, s.301; Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle and London: University of Washington Press, 2000, s.143; Ahmed S. Aličić, *Uredjenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878. Godine*, Sarajevo: Orijentalni Institut, 1983, s.17-18; Robin Okey, *Eastern Europe 1740-1985. Feudalism to Communism*, London and New York: Routledge, 2004, s.47; Lovrenović, *a.g.e.*, s.104.

¹⁷ "Reisülküttap Raşid Efendi'nin Mora'ya Dair Kaleme Aldığı Layıhanın Suretidir", 2 Receb 1212/21 Aralık 1797, *Sultan Selim-i Sâlis Devrine Aid Muhâberât-ı Siyâsiyye*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazma No:886, varak:2-3; Zafer Gölen, "Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları", *Toplumsal Tarih*, Sayı:83, İstanbul: Toplumsal Tarih Vakfı, 2000, s.13.

¹⁸ Hacer Mirgül Eren Griffe, *Osmanlı'nın Hizmetkarı-Galip Ali Paşa Rızvanbegoviç-Stocevic*, Ankara: Babil Yayın Dağıtım, 2005, s.104.

İkinci tedirginlik konusu ise 1797'de Avusturya ve Fransa arasında imzalanan Kampo Formiyo Antlaşması'ndan kaynaklanmıştır¹⁹. Bu antlaşmayla Venedik Cumhuriyeti ortadan kaldırılmış, Dalmaçya Avusturya'ya bırakılmıştır. Dalmaçya'nın Avusturya'ya bırakılması Bosna için çok ciddi tehlike oluşturuyordu. Raşid Mehmed Efendi tehlikeyi şu cümlelerle açıklar: "Avusturya'ya bırakılan topraklar, tarımsal üretime elverişli olmayan taşlık ve kayalık yerlerdir. Buna rağmen limanları gemi yapımına elverişlidir. Avusturyalılar, uzun süreden beri Akdeniz'de donanma bulundurarak deniz ticaretini geliştirmek istediğinden bu paylaşımından çok memnun olmuşlardır. Avusturya İmparatoru bu amacına ulaşmışsa da, Dalmaçya'da gemi inşası için Avusturya ve Macaristan'dan işçi, malzeme ve asker getirmek gerekecektir. Bu ise, oldukça fazla yol kat edilmesini gerektirmektedir. Osmanlı Devleti için gerçek tehlike budur. Zîrâ Avusturya İmparatoru bu yolu kısaltmak için kendi sınırlarıyla çevrilmiş olan Bosna'yı ele geçirmeyi düşünebilir²⁰. Bosna halkı Müslüman'dır. Ancak, Avusturya ile sınır olduklarından dolayı çoğunun hayat tarzı Avusturyalılar'a benzemektedir. Diğer yandan Avusturya tarafından çevrilmiş olduklarından her hangi bir saldırıda topraklarını ve çocuklarını kaybetmek endişesine kapılabilirler. Bu sebeple, eskiden olduğu gibi "baş sallanır taş sallanmaz" demeyebilirler. Ayrıca, gönüllerinden geçen özerklik istekleri, Avusturya tarafından vaat edilirse, bu sözlere inanarak Avusturya'nın istediği yönde hareket edebilirler. Bu ihtimalin Avusturyalılar tarafından da düşünülmüş olması muhtemeldir."²¹

Osmanlı yetkililerini endişelendiren son gelişme ise Fransa'nın Osmanlı Devleti ile Bosna'da sınır komşusu olmasıdır. Fransa, 1805 Österlitz Savaşı'nda Avusturya ordularını yenilgiye uğratmış ve savaşın sonucunda Dalmaçya Sahili'ni Avusturya'dan almıştı. Böylece Osmanlı Devleti ile Fransa fiilen sınır komşusu olmuşlardı. Dalmaçya'ya yerleşen Fransızlar rahat durmamışlar, okullar açarak milliyetçi düşünceleri halka aşılama çalışmışlar ve Hırvat millî bilincinin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Ayrıca, Napolyon da özellikle Bosna'yı işgâl etmek istiyordu. O, Bosna'yı işgâl etmesi hâlinde, İstanbul yolunun kendisine açılacağına inanıyordu²².

Osmanlı yetkililerinin endişelerinde ne kadar haklı oldukları, kısa süre sonra ortaya çıkmıştır. Zîrâ 1804'te Sırbistan'da Kara Yorgi önderliğinde büyük bir milliyetçi ayaklanma çıkmıştır. Kara Yorgi, Bosna Hıristiyanla-

¹⁹ Gölen, *Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları*, s.13-14; Griffe, a.g.e., s.104.

²⁰ Harita 1.

²¹ *Reisülküttap Raşid Efendi'nin Mora'ya Dair Kaleme Aldığı Layihanın Sureti*, s.3-5; Gölen, *Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları*, s.13-14.

²² Griffe, a.g.e., s.106-108.

rı'nı da ayaklandırmayı ve onlarla birleşip Büyük Sırbistan'ı kurmayı amaçlamaktaydı. Ayaklanma, Boşnaklar arasında nefretle karşılanırken, Bosnalı Ortodoks Hıristiyanlar arasında sevinç yaratmıştır. Bosnalı Yeniçeriler Belgrad'daki meslektaşlarının yardımına koşarken, Sırbistan'la sınır Bosna kasabalarında yaşayan bazı Ortodoks Hıristiyanlar da Sırp isyâncılara katılmışlardır. Boşnaklar, Sırp'ların niyetlerini bildiklerinden, isyânın bastırılması için olanca güçleriyle devlete yardım etmişlerdir. Bu maksatla, 19 bin yük arpa, buğday ve eti, vergilerine ilâve olarak devlete hibe etmişlerdir²³.

Sırp Ayaklanması 1806–1812 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olunca, âsî Sırp'lar durumdan istifade ile Yadar, Racvina ve Böğürdelen'i ele geçirmişlerdir. Sırp'ların eline geçen bölgelerde yaşayan Müslümanlar baskı ve katliamlar yüzünden Bosna'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Bosna'da büyük infiale yol açmıştır. 1807'de kapudan²⁴, bey ve ileri gelen Bosnalılar, Travnik'te Vali Mehmed Hüsrev Paşa başkanlığında toplanmışlar ve ölüncüye kadar memleketlerini savunma kararı almışlardır²⁵.

Her ne kadar bu toplantı Bosna Valisi'nin huzurunda gerçekleşmiş ise de, bu sırada esas güç yerli Müslüman Kapudanlar'ın elindeydi. Osmanlı Devleti XVI. yüzyıl sonlarında, Bosna Hersek sınırlarını savunmak için merkezden asker göndermek yerine, yerel halktan oluşan birlikleri sınırlardaki kalelere yerleştirmişti. Kalelerde görevli askerlerin harcamaları, kalenin bağlı bulunduğu idarî birimden kendilerine sağlanan dirliklerle sağlanmaktaydı. Dirlikler ise, zamanla kale komutanlarının özel mülkleri haline dönüşmüş, kale komutanlıkları babadan oğula geçer hâle gelmişti. XIX. yüzyıl başlarında, kapudanlar, Bosna'daki en önemli siyasî ve askerî aktör konumundaydılar²⁶. Yüzyılın başında toplam 37 kapudanlık vardı ve askerî güçlerinin toplamı 26.947 kişiye ulaşmıştı²⁷. Kapudan aileleri arasında

²³ Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1965, s.31-32, 36-37,

²⁴ Bosna sınırındaki askerî savunma birimlerinin komutanlarına verilen ad. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Narodna Štamparija, 1954, s.13.

²⁵ *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516–1919)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992, s.12; A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.42-43; Okey, *Eastern Europe*, s.61; George Castellan, *Balkanların Tarihi*, Çeviren: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1992, s.260; Bu dönemde Sırbistan'da gelişen olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Mehmet Çetin Börekçi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001, s.25-125.

²⁶ Kapudanlıkların kuruluşu ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Kreševljaković, *Kapetanije*, s.9-74; Malcolm, *a.g.e.*, s.158-159.

²⁷ B.O.A., *H.H.*, nr: 2387-E, 1215/1800-01 tarihli Taşlıca Kadısı'nın hücceti; Kreševljaković, *Kapetanije*, s.16-17, 31; Aličić, *Uredjenje*, s.28-32; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C.1, s.98; İseviç 36 kapudanlık

Kulenoviç, Stoyçeviç, Rızvanbegoviç, Fidahiç, Dadiç, Gavrankapetonoviç, Gradaşeçeviç, Ganoviç, Çengiç ve Firduh'ların etkisi çok fazlaydı. Kapudanlar, ülkelerini korumanın bilinci ve neredeyse bağımsız tavırlarıyla, merkezin emirlerini pek dinlemiyorlardı²⁸. Ancak, onların esas meselesi, kendilerine fazla güvenmeleri, bu saikle de ellerindeki harp teknolojilerini yenilememeleri idi. Bölge'nin XIX. yüzyıl başlarındaki durumu hakkında bir eser kaleme alan İseviç'e göre, Bosna'ya dışarıdan bir saldırı olmuş olsaydı, böyle bir saldırı felaketle sonuçlanırdı²⁹. Fakat, her şeye rağmen, arkalarındaki güçlü kamuoyu desteğiyle kapudanlar, ileriki yıllarda da Bosna'nın gerçek hâkimleri olarak davranmaya devam etmişlerdir.

III. Selim devrinde merkezden atanan valiler, Sultan'ın temsilcisi olarak saygı görüyordu, ancak otoriteleri valiliğin merkezi olan Travnik şehrinin dışında pek hissedilmiyordu. Hatta, Saraybosna'da dahî, üç günden fazla ikamet etmeleri hoş karşılanmıyordu. Bosna'daki yerel güçlerin başına buyruk tavırları merkezi rahatsız etmemiş, hatta bu yapı merkez tarafından da desteklenmiştir. Beyler, İstanbul'da daima saygı görmüşler, yetkilerine pek müdahale edilmemiştir. Nitekim, İstanbul'un Bosna siyasetinin başarılı olduğu söylenebilir; çünkü III. Selim'in saltanatı boyunca, Bosna'da merkezi endişelendirecek, büyük çaplı herhangi bir olay yaşanmamıştır.

B- II. MAHMUD DÖNEMİ

Bosna'nın merkezi reformlardan doğrudan etkilenmesi, II. Mahmud'un iktidarına rastlar. 1813'de Silâhtar Ali Paşa, Bosna'daki tımar ve zeâmetlerin dağıtım ve kullanımındaki kanunsuz uygulamaları önlemek için özel olarak bölgeye gönderilmiştir. Paşa Bosna'ya varır varmaz, eyâlet çapında yoklama yaptırmak amacıyla hazırlıklara başlamış, ellerinde tımar ve zeâmet tezkeresi bulunanların İstanbul'a giderek tezkerelerini yeniletmesini istemiştir. Yoklama ve İstanbul'dan onay alma işi, Bosnalılar'ın itaatlerini göstermeleri bakımından önemliydi; zîra, çoktan işlevini yitirmiş bir kurumun disiplin altına alınmasında devletin bir çıkarı yoktu. Öte yandan, aynı temsilî önem Boşnaklar için de geçerliydi. Bosna'daki tımarlar, Sisak Savaşı'ndan beri "ocaklık" addedilmiş ve hiç dokunulmamıştı. Müslümanlar, tımarlara yapılan müdahaleyi tüm topluma yapılmış kabul etmişler; bu yüzden sadece sipahiler değil, tüm Müslümanlar Ali Paşa'ya karşı çıkmışlar-

bulduğunu yazar. Bakınız, "Manuscript Ahval-i Bosna By Muhammed Emin İseviç (Early 19th Century)", *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, Volume: 50, Sarajevo: Orijentalni Institut, 2002, s.257;

²⁸ Lovrenović, *a.g.e.*, s.105.

²⁹ Aličić, *Manuscript Ahval-i Bosna*, s.258.

dır. Ortaya çıkan tepki sebebiyle, Ali Paşa geri adım atmış, tımar ve zeâmetlere dokunamamıştır³⁰.

Ali Paşa'nın müdahalesi Bosna'daki Müslüman gurupları birleştirmiştir. Özellikle yeniçeri, sipahi ve beyler kendi varlıklarını Bosna'da Müslüman varlığının sigortası olarak gördüklerinden, merkezin kendilerine müdahalesini Müslüman otoritesine güç kaybettirecek bir girişim olarak algılamışlar, bu yüzden de en küçük bir müdahaleyi dahî hoş karşılamamışlardır³¹. Onlara göre, müdahaleler Müslüman idaresinin gücünü zayıflatmaktan başka bir işe yaramıyordu. Zîrâ Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve civardan gelen Müslüman göçmenlerin anlattıkları veya oralarda meydana gelen hadiseler, onların haklılığını kanıtlamaktaydı. Buralardan Bosna'ya gelen muhacirlerin anlattıkları insanın kanını donduracak nitelikteydi. Gelenler, "*Sırp ve Yunanlılar'ın çocuk ihtiyar demeden kadın erkek birçok Müslüman'ı katlettiklerini, hatta gebe kadınların karınlarındaki bebekleri bile süngülediklerini*" anlatıyorlardı³². Böylesi korkunç olayları işiten Bosnalı Müslümanlar'ın gelişmeler karşısında ne düşüneceklerini ve nasıl davranacaklarını kestirmek zor değildi. Fakat, II. Mahmud, bu yerel kaygıların ötesinde yeni bir devlet tasarlıyordu. O, İstanbul'dan verilen emirlerin tereddütsüz olarak yerine getirildiği merkezî bir idare sistemi kurmak istiyordu. Bu yüzden, devlet hâkimiyetini eyâletlerde yeniden kurmayı ve eyâletleri merkeze bağlamayı kendisine hedef edinmişti. Onun bu hedefleri yüzünden, Bosna'da ciddi bir direniş ve direnişe karşı da oldukça sert cezalandırılmalar yaşanmıştır. Meselâ, 1820'de Bosna Valisi olan Celâl Paşa, Taşlıca Mütesseslimi İbrahim Bey ve Gradaçacılı Osman Kapudan'ı idam ettirmiş, geleceğin Hersek Mutasarrıfı Ali Rızvanbegoviç ise canını kaçarak kurtarmıştır³³.

II. Mahmud döneminin en büyük çatışmalarından biri 1826'da, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında yaşanmıştır. 1826 Eylül'ünde ocağın kaldırılması ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin kurulması hakkındaki

³⁰ A. C. Eren, *Bosna-Hersek*, s.52-53.

³¹ Odile, Bosna için "*Devlet içinde devletli ve Bosnalılar devletin tebaasından çok yardımcı gücü durumundaydılar.*" ifadesini kullanır. Onun düşüncesi Bosna'nın XIX. yüzyıl başlarındaki konumunu çok iyi açıklamaktadır. Bakınız, Odile Moreau, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *Devletin Silâhlanması. Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s.145.

³² Börekçi, *a.g.e.*, s.88, 93. Özellikle Yunanistan'da yaşananlar daha korkunç ve tüyler ürpertici mahiyetteydi. Yunanlılar kendi millî devletlerini inşa etmek için etnik temizliği politik bir yol olarak benimsemişlerdi. Bu politika Sırlar, Bulgarlar ve diğer küçük Balkan devletleri tarafından da aynen devam ettirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çeviren: Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1998, s.7-13.

³³ A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.63.

fermânlar Bosna'ya ulaşmıştır. Travnik'te halka açıklanan emirler başlangıçta bir tepki yaratmamış, fakat üç gün sonra bir isyân patlak vermiştir. Ardından, Saraybosna Fatih Camisi'nde³⁴ toplanan büyük bir kalabalık fermânın iptalini istemiştir. Bosnalılar, "*Kendi sınırları dışında askerlik yapmayı istemediklerini, yeni üniformaların göğüs kısmı haç şeklinde düğümlendiği için bu üniformaları giymeyeceklerini, böyle bir elbise giyecek olsalar Rus ya da Avusturya tabiiyetine geçeceklerini*" belirttiler³⁵. İsyân tüm eyâlete yayılınca, Vali Mustafa Paşa âsilerin tehdidinden kurtulmak için Travnik Kalesi'ne çekilmek zorunda kalmıştır. Mustafa Paşa'nın isyânı sona erdiremeyeceği ve sert tutumu ile isyâna sebep olduğunu düşünen İstanbul, onu azlederek yerine daha maharetli bir komutan olan Belgrad Muhafızı Abdürrahim Paşa'yı getirmiştir. Paşa aldığı tedbirlerle kısa sürede âsâyişi sağlamış ve isyânın elebaşlarını ağır şekilde cezalandırmıştır³⁶.

Abdürrahim Paşa'nın Yeniçeri Ocağı'nın ilgisiyle ortaya çıkan karışık duruma son vermesi II. Mahmud'u çok memnun etmiştir. Mahmud konuyla ilgili yayınladığı Hatt-ı Hümayûn'da Abdürrahim Paşa'yı "*Aferin müşarü-nileyhe, nân ve nemek-i şâhânem kendüye helâl olsun. Saray eşkiyâsının serkerde ve eşna'ları bunlar idi lehülhamd cezalarını bulmuşlar.*" sözleriyle övmüştür³⁷. Fakat tam bu sırada Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve Bosna'dan asker talep edilmesi yeni bir isyânın fitilini ateşlemiştir. Ahmet Cevat Eren, 19 Haziran 1828'de aniden patlak veren bu yeni isyânı Bosna için bir dönüm

³⁴ Saraybosna Kalesi'nin içinde bulunan camidir. Günümüzde mevcut değildir. Bakınız, Ayverdi, *a.g.e.*, C.II, 3. Kitap, s.339.

³⁵ A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.74-82; Üniformalara ilişkin memnuniyetsizliğin bahane olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Yeniçeriler askerliğin yanında yoğun şekilde ticaret ve zanaatla uğraşmaktaydılar. Yaşadıkları şehirlerde politik nüfuzları olan kimselerdi. Ocağın lağvıyla birlikte bu ayrıcalıklarından mahrûm kalacaklardı. Bakınız, Yuzo Nagata-Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriye Sicilleri Üzerine Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979, s.694; Tatjana Katić, "Viyanâ Savaşı'ndan Sonra Sırbistan (1683-1699)", *Türkler*, C.IX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.770, 771-60 no'lu dipnot. XIX. yüzyılda Müslümanlar tarafından çıkarılan tüm isyânlarda Bosnalılar'ın reform karşıtı muhafazakâr tutumlarının gözden kaçırılmaması gerekir. O dönemlerde Bosna Balkanlar'ın en muhafazakâr bölgesiydi. Çevrelerindeki Hristiyanlar'a ve Sultan'ın merkezî reformlarına karşı çok katı bir tutum içindeydiler. Bakınız, "Bosnia-Herzegovina", *Chambers's Encyclopedia*, Volume: II, London, 1950, s.457; Barbara & Charles Jelavich, "Bosnia and Herzegovina", *The Anyclopedia Americana*, Volume: IV, Connecticut, 1982, s.297.

³⁶ Leopold Ranke, *The History of Servia, and The Servian Revolution. With a Sketch of the Insurrection in Bosnia*, Translated From the German: Alexander Kerr, London: Henry G. Bohn, 1853, s.326-330; A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.84-89; Malcolm, *a.g.e.*, s.204-205; Robert J. Donia- John V. A. Fine JR, *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, London: Hurst and Company, 1994, s.59-62; Alicić, *Uredenje*, s.19; Dennis P. Hupchick, *The Balkans. From Constantinople to Communism*, New York: Palgrave Macmillan, 2004, s.237.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s.559-560.

noktası kabul eder. Ona göre; “Bu tarihten sonra eyâlette fitne ve fesat, ihtilâl ve isyân, düşman tezviri ve tahriki büsbütün artmış ve yerleşmiştir. Bundan sonra Bosna’da görünen isyânların ızdırabını, Osmanlı serhatlarında kahramanlıklarıyla şöret kazanmış Bosnalılar çekmeye mecbur oldular. Çünkü bu ihtilâlde ön ayak olan Bosna asilzadelerinin bilerek veya bilmeyerek atıldıkları bu maceranın tesirleri kendilerinden sonra gelen nesillere sıra sıra nüfuz etti. Birbirini takip eden iç mücadeleler Bosna beyleri ve kapudanların kuvvetini yavaş yavaş yok etti”³⁸. İsyân, Abdürrahim Paşa’nın azline ve Ali Namık Paşa’nın Bosna’ya atanmasına yol açmıştır. Ali Namık Paşa, Bosnalı yerel âyân ve eşrafla anlaşarak meseleyi haletme yoluna gitmiş, ancak o da asayiş tam anlamıyla sağlayamamıştır³⁹.

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti’nin yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Savaş sonunda maddeleri oldukça ağır olan ve Bosna üzerinde doğrudan tesirleri olan Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın altıncı maddesi ile Sırbistan muhtariyet elde etmiş, içerisinde bazı Bosna kazalarının da bulunduğu altı nahiyenin⁴⁰ Sırbistan’a verilmesi kabul edilmiştir. Onuncu madde ile de Yunanistan bağımsızlık kazanmıştır⁴¹. Bu gelişmeler Boşnaklar’ın morallerini bozmuş, onlar sıranın kendilerine geldiğine inanmaya başlamışlar, ne olursa olsun, Sırbistan’a verilmesi karara bağlanmış nahiyeleri vermeme kararı almışlardır. Kısa süre sonra Sırbistan’la ilgili ortaya çıkan başka gelişmeler Boşnaklar’ı daha da fazla sinirlendirmiştir. Osmanlı Devleti, Evâil-i Rebiülahir 1245/30 Eylül–10 Ekim 1829’da Semendire Sancağı’nda Sırp Knezliği adıyla bir özerk eyâlet kurulması imtiyazını tanımıştır⁴². Ardından 10 Rebiülevvel 1246/29 Ağustos 1830 tarihli⁴³

³⁸ A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.91-92. Eren’in tespitleri son derece doğru ve yerindedir. Osmanlı arşiv belgelerinde de, “Bosna ahâlisinin öteden beri lâıykıyla taht-ı zâbitada olmadığı...” veya bölge halkının “fitne ve fesada yatkın oldukları” neredeyse tüm XIX. yüzyıl boyunca tekrarlanan bir hal almıştı. Örnek için bakınız, B.O. A., *İ.M.V. (İrade Meclis-i Vâlâ)*, nr:298, 5 Safer 1257/29 Mart 1841 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr:449, 27 Muharrem 1256/31 Mart 1840 tarihli arz tezkiresi; *İ.M.V.*, nr:373, Lef:7, 29 Rebiülevvel 1257/21 Mayıs 1841 tarihli Bosna Valisi Hüsrev Paşa’nın tahriratu; *İ.D.*, nr:11446, 18 Ramazan 1265/7 Ağustos 1849 tarihli Bosna Valisi Tahir Paşa’nın tahriratu.

³⁹ A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.98-102.

⁴⁰ Antlaşmalarda altı nahiyeye olarak anılan bölge, Bosna’ya bağlı Alacahisar (Kruşevaç), Rakovina, Fethülislam (Gladova) ve Pedre; Vidin Sancağı’na tabi iki kazadan oluşuyordu. Bakınız, Börekçi, *a.g.e.*, s.182-184.

⁴¹ *Muâhedât Mecmûası*, C. IV, İstanbul 1298-Tıpkıbasım Türk Tarih Kurumu 2008, s.74, 77; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s.282, 284.

⁴² Belgradî Raşid, *Tarih-i Vak’a-i Hayretnüma-i Belgrad ve Sırbistan*, İstanbul: Tatyos Divitciyan Matbaası, 1291, s.80-82; 232-234; Börekçi, *a.g.e.*, s.181.

⁴³ Tarih muhtelifdir. Hepsisi de 1830 olmak kaydıyla Ağustos-Ekim ayları arasında muhtelif tarihler verilmektedir. Bakınız, Börekçi, *a.g.e.*, s.187-191; Belgradî Raşid, *a.g.e.*, s.235; Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.116.

başka bir fermânla, Sırp lar iç işlerinde bağımsızlık kazanmışlar, Miloş ailesi Sırbistan'ı yönetme hakkı kazanmıştı. Daha da önemlisi Türkler'in Sırbistan'dan tahliye süreci resmî hâle gelmiştir⁴⁴. Böylece en büyük emelleri Bosna'yı ele geçirmek olan, Sırp Devleti'nin temelleri resmen atılmıştır.

1831'de bazı kapudanlıklara yapılan atamalar sonrasında çıkan anlaşmazlıklar ve Edirne Antlaşması ile Sırbistan'a bırakılan kazaların verilme çalışmalarının başladığı haberlerinin yayılması üzerine, Boşnaklar yeniden hareketlenmişlerdir. "Bosna Ejderi" adı verilen Kapudan Hüseyin Gradaşeviç'in⁴⁵ liderliğinde Bosnalı Müslüman âyânın başı çektiği yeni bir ayaklanma patlak vermiştir. Hareket, başlangıçta Osmanlı idaresine karşı değildi. Onların çevrelerindeki gelişmelerden ne kadar ürktükleri ve bir şey yapma ihtiyacı hissettikleri yayınladıkları bildiriden de anlaşılmalıdır. Bu bildiride, "Bosna'nın dört tarafının düşmanla çevrili olduğu, Sırp lar'ın gizlice Müslümanlar arasına fitne soktuğu ve fırsat bulur bulmaz Bosna'yı işgale kalkışacağı, Bosna'da bulunan Hıristiyanlar'a kesinlikle güvenilemeyeceği, bu yüzden düşmanlara mukabelede bulunmanın her Boşnağın vazifesi olduğu, böyle gergin zamanlarda Müslümanlar'ın boş durmasının caiz olmadığı" ifadeleri yer almaktaydı. İstanbul, Bosna'daki gelişmeleri endişeyle takip etmiş ve Hüseyin Kapudan'a nasihatçiler göndererek faaliyetlerini durdurmasını istemiş, fakat Hüseyin Kapudan üzerinde etkili olamamıştır⁴⁶.

Faaliyetlerini artıran kapudanlar Şubat 1831'de Tuzla'da 15 gün süren bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda,

- 1- Yeni askerî teşkilâtı kabul etmemeyi
- 2- Yeni vergileri kabul etmemeyi
- 3- Sırbistan'a verilmek istenen nahiyelerin verilmesine direnmeyi
- 4- Bosna'da özerk bir idare kurulmasını
- 5- Hüseyin Kapudan'ın Bosna kapudanlarının başkanı olarak tanınması, kararlarını almışlardır.

⁴⁴ Fermân ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Belgradî Raşid, *a.g.e.*, s. 235-238; Börekçi, *a.g.e.*, s.181-191.

⁴⁵ Hüseyin Kapudan Bosna tarihinin en önemli simalarından biridir ve tüm Boşnaklar'ın kalbinde özel bir yeri vardır. Boşnaklar onu bağımsız Bosna Devleti'nin ilk kurucularından biri kabul ederler. Bakınız, Robert J. Donia, *Sarajevo. A Biography*, University of Michigan Press, 2006, s.29.

⁴⁶ Eren, *Bosna-Hersek*, s.103-106; Malcolm, *Bosna*, s.204; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. I, s.379; Donia, *Sarajevo*, s.29.

Âsiler, başlangıçta ciddi başarılar elde etmişler, neredeyse tüm eyâlet onların kontrolü altına girmiştir. Fakat Hüseyin Kapudan'a muhalifliği ile tanınan Ali Rızvanbegoviç ve Gorajdeli İsmail Ağa Çengiç⁴⁷ merkezi desteklemişlerdir. Bu sebeple başlangıçta başarı kazanıp idareyi ele alan âsiler, 6 Nisan 1832'de Nevesin Ovası'nda yapılan savaşta yenilmişler, fakat Hüseyin Kapudan mücadeleden vazgeçmemiştir. 28 Nisan'da Prilep'de yeni bir muharebe daha meydana gelmiştir. Burada da yenilen Bosna kuvvetleri Saraybosna'ya doğru geri çekilmiştir. 4 Haziran'da iki ordu şimdiki Saraybosna Havalimanı'nın bulunduğu mevkiin yakınında son kez karşılaşmıştır. Savaşta Hüseyin Kapudan kuvvetleri yine yenilmiş ve Osmanlı ordusu 5 Haziran'da Saraybosna'ya girmiştir. Osmanlı birliklerinin komutanı Mahmud Hamdi Paşa'ya esir olmaktan çekinen Hüseyin Kapudan Avusturya'ya sığınmıştır. Böylece isyân sona ermiştir⁴⁸. Ancak Hıristiyan bir memlekette yaşamak Hüseyin Kapudan'a zor gelmiş ve İstanbul'dan özür dileyerek affını istemiştir. Sadrazamın ısrarı üzerine II. Mahmud, Hüseyin Kapudan'ın özrünü kabul etmiştir⁴⁹. Hüseyin Kapudan ve ailesi 1833 Şubat ayında İstanbul'a gelmiştir. Başına gelenleri hazmedemeyen Hüseyin Kapudan kısa süre sonra 17 Ağustos 1834'de hayatını kaybetmiştir⁵⁰.

Gradaşevciç'in hareketi, çağdaş Bosnalı yazarlar tarafından otonom, hatta bağımsızlık isteklerinin yüksek sesle dile getirilmesi olarak yorumlanmıştır. Ancak, Hüseyin Kapudan'ın amacının ne olduğu kesin olarak ortaya konabilmiş değildir. Araştırmacıların bir kısmı onun isteklerinin muhtariyet anlamına geldiğini, dolayısıyla Bosna Hersek'te özerk bir hükümet kurmak istediğini iddia ederken; diğer bir grup ise Hüseyin Kapudan'ın kendisine vezirlik rütbesi verilmesi isteğinden yola çıkarak, onu eski düzeni yeniden sağlamayı hedefleyen muhafazakâr bir Bosnalı olarak gösterirler⁵¹. İsyânın

⁴⁷ Ana tarafından II. Bayezid, baba tarafından Uzun Hasan'ın torunudur. Biyografisi için bakınız, Hamdi Kreşevlakoviç, *Çengiç Beyleri-Osmanlı Devrinde Bosna Hersek Feodalizmi Hakkında Bir Etüd*, Çeviren: İsmail Eren, İstanbul: Şehir Matbaası, 1960, s.55-61; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. I, s.379.

⁴⁸ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk (hüküm) :280, s.76, Evâhir-i Rebiülevvel 1248/18-27 Ağustos 1832 tarihli hüküm; Ranke, *a.g.e.*, s.340-348; Eren, *Bosna Hersek*, s.139

⁴⁹ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk:275, s.72, Evâhir-i Rebiülâhır 1248/16-25 Eylül 1832 tarihli hüküm.

⁵⁰ George Arbuthnot, *Herzegovine; or Omer Pacha and The Christian Rebels. With A Brief Account of Servia, Its Social, Political, and Financial Condition*, London: Longman, Gren, Longman, Roberts, & Gren, 1862, s.115-117; Eren, *Bosna-Hersek*, s.135-146; Malcolm, *Bosna*, s.205; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. I, s.379; Donia, *Sarajevo*, s.29. Diğer mültecî beyler ve akibetleri hakkında bakınız, Ranke, *a.g.e.*, s.351-352.

⁵¹ Ayaklanma ve tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Ranke, *a.g.e.*, s.338; A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.102-160; Djurdjev, *a.g.m.*, s.301; Aličić, *Uredenje*, s.19; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. I, s.379.

başlangıçtaki amacı ve Hüseyin Paşa'nın çok uzun süre İstanbul'a bağlılığını bildiren arzlar göndermesi; onun eski düzeni korumak için hareket ettiği izlenimini uyandırmaktadır.⁵² Buna karşı kazanılan başarılar ve çevresel etkilerle birlikte özerkliği çağrıştıran bazı isteklerinin olduğu da doğrudur. Fakat bu fikirler merkezin müdahaleleri karşısında memleketlerini⁵³ ve güçlerini kaybetme endişesi taşıyan birçok Bosnalı Müslüman'ın aklından geçen düşüncelerdi⁵⁴. Onlar, İstanbul'un sert ve pervasız müdahaleleri karşısında, her geçen gün ellerindeki gücü ve toprakları kaybettiklerini göreyerek, İstanbul'la aralarına mesafe koymayı denemişler, fakat başaramamışlardır. Ancak, gerek resmî kayıtlarda, gerekse Boşnaklar'a ait folklorik malzemede, padişah ve diğer Osmanlı otoritelerine karşı saygısızlık içeren en küçük bir ifadeye rastlanmaması⁵⁵, Boşnaklar'ın Osmanlı idaresinden kurtulmak yerine, geleceklerini garanti altına alma endişesiyle hareket ettiklerinin göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin isyânı kendi gücüyle çözememesi ve Ali Paşa Rızvanbegoviç'den yardım alması, başka bir âyânın yolunu açmıştır. Yardım karşılığı olarak Hersek 1833'de Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık haline getirilmiş ve mutasarrıflığına Ali Rızvanbegoviç Paşa getirilmiştir. Vezir rütbesi ile Hersek mutasarrıfı olan Ali Rızvanbegoviç çoğu zaman kendi bildiğini okumuş, İstanbul'un emirlerini göz ardı etmiştir. Ali Paşa da tıpkı Hüseyin Kapudan gibi merkezileştirmeye sonuna kadar direnmiş, 1849'da onun başını çektiği başka bir isyân Bosna'yı yeniden kargaşaya sürüklemiştir.⁵⁶

⁵² Ayverdi, Gradeseçeviç'i Osmanlı düzeninin bölgedeki yılmaz savunucusu olarak kabul eder. Onu Tanzimat'a karşı geldiği için över, Ali Rızvanbegoviç Paşa'yı ise devletle birlikte olup Tanzimat'ı uygulamak ve Osmanlı gücünün Bosna'da zayıflamasının suçlusu olarak eleştirir. Bakınız, Ayverdi, *a.g.e.*, C.II, 3. Kitap, s.164, 467.

⁵³ Bosnalı Müslümanlar bu düşüncelerinde haksız değillerdi. Çünkü o zamanlar 50 ve 60'lı yaşlarda olanlar kendi yaşam sürelerinde nelerin değiştiğini görmüşlerdi. Dahası 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması gereğince, Bosna topraklarının bir kısmı Sırp'lar'a verilmişti. Yani onları korumakla yükümlü devlet, onların topraklarını Hristiyan bir knezliğe diyet olarak vermişti. Bu durumda Bosnalılar'a düşen Bosna'yı korumak olmalıydı. Bakınız, Börekçi, *a.g.e.*, s.180-185.

⁵⁴ İstanbul daha 1820'lerde bu tip düşünceleri savunan cemiyet ve organizasyonların kurulduğundan yakınıyordu. Bakınız, A. C. Eren, *Bosna Hersek*, s.56-57.

⁵⁵ Aynı dönemde Sırp Edebiyatı'nda Türkler'e hakaret içeren yüzlerce folklorik (Hikâye, destan, türkü) malzemeye rastlamak mümkündür. Bakınız, Juan Goytsolo, *Saraybosna Yazıları*, Çeviren: Aşen Gür, İstanbul: Nisan Yayınları, 1996, s.66-68.

⁵⁶ Avdo Sućeska, "Osmanlı İmparatorluğunda Bosna", *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, Volume: 30, Sarajevo: Orijentalni Institut, 1980, s.442-444; Aličić, *Uredenje*, s.20; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. I, s.379.

1833'de Mahmud Hamdi Paşa azledilerek, yerine Bağdat Valisi Davut Paşa atanmıştır. Davut Paşa'nın valilik dönemi, Edirne Antlaşması ile Sırbistan'a bırakılan yerlerin iadesinin ortaya çıkardığı huzursuzluğu gidermekle geçmiştir. Davut Paşa, bu kritik anlarda Bosnalı Müslümanlar'ın hassasiyetini saygıyla karşılamış, Boşnaklar'ın gönüllerini almak için elinden geleni yapmıştır. Onun Müslümanlar'a gösterdiği müsamahakâr tavır bu kez de Bosnalı Hıristiyanlar'ın tepkisini çekmiştir. Nahiyelerin Sırbistan'a terkiyle şımaran Bosnalı Hıristiyanlar, 1834'de Rahip Yoviça liderliğinde bir isyân çıkarmışlardır. Ayaklanma fazla büyümeden Bosnalı sipahiler tarafından bastırılmış ve Rahip Yoviça Sırbistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti'ne yaranamak isteyen Knez Miloş, Yoviça'yı Vidin Muhafızı'na teslim etmiş, böylece ayaklanma sona ermiştir⁵⁷.

Davut Paşa'dan sonra onun yerine, Gurre-i Receb 1251/23 Ekim 1835'de Belgrad Muhafızı Mehmed Vecihî Paşa Bosna'ya vali atanmıştır. Paşa, Bosna'da bir türlü gerçekleştirilemeyen asker toplama işini halletmekle görevlendirilmiştir. Paşa, kendisine verilen emri tavizsiz olarak uygulamış, hatta bu uğurda bazı beyleri dahî cezalandırmıştır. Onun sert tavrı Boşnaklar arasında yeni bir muhalefetin doğmasına sebep olmuş, İstanbul'a yüzlerce şikâyet dilekçesi gönderilmiştir. Ancak, Boşnaklar İstanbul'dan bekledikleri desteği alamamışlardır. Bunun üzerine harekete geçen Bosnalı Beyler, daha önce Mehmed Vecihî Paşa tarafından idam edilen Bosna siphahilerinden Petrovaçlı Hıfzı Ağa'nın oğlu Nazif Ağa ve Ehlune Mütessellimi Ali Paşa Fidahiç liderliğinde bir isyâna kalkışmışlar, fakat başarılı olamayarak dağılmışlardır. Âsî liderlerin bir kısmı Avusturya'ya sığınmış, bir kısmı tutuklanarak Bosna dışına sürgün edilmişlerdir. İsyân sonrasında Bosna'da bir dizi değişiklik yapılmıştır. Önce, tımar dağıtım usulüne son verilmiş, ardından da kapudanlık müessesesi kaldırılmıştır. Kapudanlıkların kaldırılmasıyla Bosna yeni bir kargaşaya sürüklenmiştir. Bosna valileri kapudanlığın kaldırılmasının çıkardığı meselelerle uğraşırken, 1839'da Tanzimat'ın ilânı bölgede sınırların yeniden gerilmesine sebep olmuştur⁵⁸.

⁵⁷ Eren, *Bosna-Hersek*, s.151-152; Malcolm, *a.g.e.*, s.205.

⁵⁸ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk:439, s.118; Belgradî Raşid, *a.g.e.*, s.114-116; Eren, *Bosna-Hersek*, s.152-157; Arbuthnot, *a.g.e.*, s.118-121; Malcolm, *a.g.e.*, s.205-206.

C- TANZİMAT DÖNEMİ (1839–1876)

1– 1849–51 İsyânı

XIX. yüzyıldaki diğer tüm reformlar gibi Tanzimat Fermânı da Bosna'da hoş karşılanmamıştır. Boşnaklar, Tanzimat uygulandığı takdirde Bosna'yı kaybedeceklerini düşünüyorlardı⁵⁹. İstanbul başlangıçta Bosnalılar'ın memnuniyetsizliğine anlayışla yaklaşmıştır. Bu yüzden, fermânın genel hükümleri hariç, Tanzimat'ın Bosna'da uygulanmasını ileri bir tarihe ertelenmiştir. 1849'a gelindiğinde hükümet, “*Bosnalılar'ın şımarıklıklarına*” daha fazla göz yummayacağını açıkladılar, dönemin Valisi Tahir Paşa'dan tavizsiz biçimde Tanzimat'ı uygulaması istemiştir. Beyler ve isyânın lideri Ali Rızvanbegoviç Paşa⁶⁰ fermânın uygulanmasına engel olmak istiyorlardı. Ancak, açıktan devlete karşı koyacak güçleri yoktu. Onlar başlangıçta Tanzimat'ın uygulanmasına taraftarmış gibi göründüler, “*Bizim için problem yok, fakat halk Tanzimat'ı istemiyor*” tarzında bir politika ile devleti oyaladılar. Görünüşte hükümet yetkilileri ile uzlaşmacı bir görüntü sunarken, gizlice isyânı organize ettiler. 1849'un ortalarından itibaren açıkça Tanzimat hükümlerine muhalefete ve devletin resmî askerlerine saldırmaya başladılar. Böylece İstanbul'un 1839'dan beri çıkmasına muhtemel gözüyle baktığı isyân patlak vermiş oldu. İsyân zaman zaman artan zaman zaman şiddetini kaybeden bir yelpazede devam etti. Valiler biraz da konumlarından duydukları endişeyle sık sık eyâletin kendi kontrollerinde olduğunu İstanbul'a rapor ettiler. Hâlbuki sadece Travnik ve belli başlı bazı şehirler valinin kontrolündeydi. Banaluka ve Bihke gibi kuzey bölgeler, Hersek, neredeyse tüm yollar ve kırsal alanlar âsilerin elindeydi. Durumun bir türlü sakinleşmemesi, Vali Mehmed Tahir Paşa'nın zamansız ölümü, İstanbul'u daha radikal tedbirler almaya itti.

Devletin en maharetli komutanlarından geleceğin Serdar-ı Ekrem'i Ömer Lûtfi Paşa Latas, yanında çok sayıda askerle 1850 Martı'nda bölgeye gönderildi. Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre, Ömer Lûtfi Paşa, Abdülkerim Nadir Paşa ile birlikte XIX. yüzyılda yetişen iki büyük Serdâr-ı Ek-

⁵⁹ Yunanistan'da da geçmişte bir dizi reform yapılmaya kalkılmış, sonuçta bölge kaybedilmiş, sadece 1821'de 25.000 Türk katledilmişti. Bakınız, Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda. İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çeviren: Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, s.87; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001, s.31-33.

⁶⁰ Aličić ve Barbara Jelavich onun isyânını da otonom isteği olarak görürler. Bakınız, Aličić, *Uredenje*, s. 20; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. I, s.379. Griffie, Ali Rızvanbegoviç Paşa'nın Sultan'ın saygınlığını korumak için isyan ettiğini yazar. Bakınız, Griffie, *a.g.e.*, 168-170, 171-175, 180-190.

rem'den biridir. Asıl adı Mihaylo Latas olup Hırvatistan'ın Plaski şehrinde 1806'da doğmuştur. Avusturya'da askerî okul öğrencisi iken 1828'de Osmanlı Devleti'ne iltica ederek Müslümanlığı kabul etmiş ve Ömer Lûtfi adını almıştır. Paşa bir süre Veliahd Abdülmecid Efendi'ye öğretmen tayin edilmiş, daha sonra yüzbaşı rütbesi ile Osmanlı ordusuna katılmıştır. O, Türkçe'nin haricinde Sırpça, İtalyanca ve Almanca bilmekteydi. Son derece disiplinli bir asker olan Paşa, acımasızlığı ve kayıtsız şartsız Padişah'a bağlılığı ile ün salmıştı⁶¹.

Boşnaklar da gelen komutanın tüm özelliklerini biliyorlardı. Ömer Lûtfi Paşa'nın daha askerî harekât başlamadan Saraybosna'da beyleri aşağılayan tavrı, Müslümanlar'ın nasıl bir muamele ile karşı karşıya kalacakları hususunda herkese bir fikir vermişti⁶². Beklenildiği gibi, Osmanlı askerî harekâtı çok sert ve acımasız başlamıştır. Ancak, Ömer Lûtfi Paşa'nın sert tavrı dahî Boşnakları yıldıramamış, direniş tüm eyalette olanca hızıyla devam etmiştir. Çünkü onun isyânı bastırmak üzere Bosna'ya gönderilmesi, Boşnak bey ve Müslümanlar'ı daha da kızdırmıştır. Müslümanlar'a göre, Ömer Lûtfi Paşa'nın bizzat kendisi de dâhil olmak üzere beraberinde getirdiği ordu mürtetlerden oluşuyordu. Böylesi kimselerden oluşan bir ordu dan Müslümanlar'a acımasını beklemek yersizdi. Boşnaklar'ın bu şekilde düşünmesinde haklılık payı vardı. Çünkü ordu komutanlarının büyük çoğunluğu 1848 ihtilâlleri sonrası Macaristan kaçıp İslâmiyet'i seçen kimselerden oluşuyordu. Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar ve Polonyalı mülteciler iade edilememek için, görünüşte İslâmiyet'i seçmişlerdi. Çoğu deneyimli asker olan bu kimselerden 1850 sonbaharında iki tabur oluşturulmuş ve

⁶¹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.189-190, 196; *Büyük Türk Askerleri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981, s.47; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Çeviren: Osman Akınhay, C.I, İstanbul: Papirüs Yayınevi, 1997, s.88. İngilizce bir kaynakta, Ömer Lûtfi Paşa'nın hayat hikâyesi biraz daha farklı anlatılır. Bu kaynağa göre, Paşa 1801'de Hırvatistan'ın Vlaski kasabasında doğmuştur. Babası kasabanın kaymakamıdır. Başlangıçta kasabadaki askerî okula gitmiş, daha sonra matematik eğitimi almış, en son katı bir disipline sahip Harp Okulu'na gitmiştir. O, bir süre sonra Zara'ya gitmiş, orada da aradığını bulamayınca Bosna'ya (Banaluka) geçmiştir. Bosna'da bir tüccarın yanında muhasebeci olarak göreve başlamış, aynı zamanda da İslâmiyet'i kabul etmiştir. Yanında çalıştığı tüccar onu oğluna özel öğretmenlik yapması için İstanbul'a göndermiş, İstanbul Ömer Lûtfi Paşa'ya istediği yaşamın kapılarını aralamıştır. İstanbul'da edindiği nüfuzlu dostlar sayesinde kısa sürede Serasker Hüsrev Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Hüsrev Paşa'nın yardımı ile önce askerî okulda bir görev almış, ardından yüzbaşı rütbesi ile Veliahd Abdülmecid Efendi'nin öğretmenliğine atanmıştır. 1840'da Paşa'nın askerî kariyeri başlamıştır. Bakınız, Alfred de Bessé, Edward Joy Morris, *The Turkish Empire; Its Historical, Statistical, and Religious Condition: Also Its Manners, Customs, Etc.*, Philadelphia: Lindsay & Blakiston, 1854, s.24-27.

⁶² İvo Andrić, *Ömer Paşa*, Çeviren: Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.7-14, 22-47.

Ömer Lûtfi Paşa'nın emrine verilmişti. Ömer Lûtfi Paşa Bosna'ya gittiğinde yanında 400 Macar vardı⁶³.

Osmanlı ordusundaki Macarlar, halkı isyâna teşvik için kullanılan etkili propaganda malzemeleri arasında yer almıştır. Özellikle Tuzla, İzvornik ve Mostar halkı, "*Osmanlı ordusunu yönetenlerin çoğunun Macar olduğu ve göz göre göre çocuklarını Macarlar'ın ellerine teslim etmeyeceklerini*" açıklayarak çocuklarının askere alınmasına karşı çıkmışlardı⁶⁴. Aynı propagandayı Ali Rızvanbegoviç Paşa da kullanmıştır. O, Mostar'da beylerle yaptığı toplantıda, "*Ömer Lûtfi Paşa'nın beraberindeki mürtet taburu ile kimseye acımayacağı, onların Bosnalı Müslümanlar'ı kırmaya geldiğini, Sultan'ın çevresindeki memurlar tarafından kandırıldığını, dinine ve padişahına bağlı Boşnaklar'ın bu gidişe mutlaka bir son vermeleri gerektiğini, çoğunluğu Macar dönmeler tarafından idare edilen bu ordunun ve Ömer Lûtfi Paşa'nın mutlaka durdurulması gerektiğini, Ömer Lûtfi Paşa durdurulmadığı takdirde 30 yıl sonra Bosna'nın Bosnalılar'ın olmayacağını*" ifade etmiştir⁶⁵.

Boşnaklar'ın tahmin ettiği gibi, Ömer Lûtfi Paşa, o zamana dek sürekli müsamahayla karşılaşan Boşnaklar'a çok sert davranmıştır⁶⁶. Hatta halka olan baskısı ve daha sonra da beylere karşı takındığı tavrı, 1878 işgâli sonrasında Avusturya ordusu tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. İşgâl kuvvetleri komutanı Baron Josef Filipoviç'in, halka Ömer Lûtfi Paşa'dan daha iyi davrandığı Avusturya basınında yer almıştı⁶⁷. Gerçekten de, gerek isyâna müdahale sürecinin bu kadar kanlı, gerekse cezalandırılmaların bu kadar sert olmasının temel sebebi, Ömer Lûtfi Paşa'nın Boşnaklar hakkındaki olumsuz düşünceleridir. Meselâ, Paşa Belgrad'daki Osmanlı muhafızına gönderdiği bir mektubunda Boşnaklar'a olan nefretini şu cümlelerle dile getirmiştir "*Aziz dostum Hafız Paşa'ya selam söyle ve bir süre Sava'da tutulan balıkları yemekten kaçınmasını bildir. Çünkü balıklar Doboy'da nehre döktü-*

⁶³ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007, s.71; Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999. Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çeviren: Mehmet Harmanlı, İstanbul: Sabah Kitapları, 2001, s.85; Griffie, *a.g.e.*, s.127-128; György Csorba, "Macar Mültecileri", *Türkler*, Çeviren: Erol Hatipli, C.XII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.808.

⁶⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:13272; Lef:2, 20 Zilhicce 1266/27 Ekim 1850 tarihli İzvornik Kaymakamı Mahmud Paşa tarafından gönderilen tahrirat; Lef:3, 22 Zilhicce 1266/29 Ekim 1850 tarihli İzvornik Kaymakamı Mahmud Paşa tarafından gönderilen tahrirat; nr:13684; Lef:4, 18 Rebiülevvel 1267/21 Ocak 1851 tarihli Bosna Valisi Hayreddin Paşa'nın tahriratu.

⁶⁵ Glenny, *a.g.e.*, s.84.

⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s.34.

⁶⁷ Babuna, *a.g.e.*, s.19-20, 154.

güm Boşnak etleriyle besleniyorlar.”⁶⁸. O, düşüncelerini İstanbul'a yolladığı raporlarda da açıkça yazmaktan çekinmemiştir. Meselâ bir raporunda, “Her nasıl olsa şu Boşnak gürûhu arsız ve edebsiz bir mahlûk oldukları ve başlarına vurarak kendilerinin haddi bildirilmedikçe ve te'dibât-ı lâzimeleri icrâ olunmadıkça merkûz-ı fıtırları olan bâgı ve şekâveti aralık buldukça izhârdan hâlî olmayacakları bedihî...”⁶⁹ ifadelerini kullanmıştır. “Merkûz-ı fıtırları olan bâgı ve şekâvet” ifadesinden de anlaşılacağı gibi, Ömer Lûtfi Paşa Boşnaklar hakkında ciddi bir önyargıya sahiptir. Onların âsîliklerini mizaçlarının bir parçası olarak görüyor, dahası onlardan “mahlûk” diye bahsediyor, onlara bir şey yaptırmak için mutlaka kafalarına vurulması gerektiğine inanıyordu. Griffe'ye göre, “Onun bu sertliği Bosna'da Osmanlı egemenliğinin sonunu hazırlamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Ömer Lûtfi Paşa'nın Bosna Hersek'te yaptığı yıkımı tamir etmesi mümkün olamamıştır.”. Ona göre, “Ömer Lûtfi Paşa bizzat günahsız Boşnakların katledilmesine sebep olan kişi olarak Bosna Hersek tarihindeki yerini almıştır.”⁷⁰. Boşnak tarihçiliğinin kurucusu Safvet-Beg Başıgaçık ise Ömer Lûtfi Paşa'nın askerî harekâtının “Boşnak özgürlüğüne ve enerjisine son verdiğini” yazar⁷¹.

Ömer Lûtfi Paşa komutasındaki birlikler, âsîlerle 12'si büyük olmak üzere 25 muharebe yapmıştır⁷². Çarpışmalarda binlerce kişi yer almış, her iki taraftan yüzlerce kişi ölmüştür. İsyân devam ederken isyânın elebaşı Ali Rızvanbegoviç Paşa önce tutuklanmış, sonra şüpheli biçimde hayatını kaybetmiştir⁷³. İsyân sonrasında devlete muhalif olabilecek herkes sürgüne gönderilmiştir⁷⁴. Sonuçta Boşnaklar en korktukları şeye bizzat kendileri yol açarak, Bosna üzerindeki Müslüman otoritesinin kırılmasına sebep olmuş-

⁶⁸ Glenny, *a.g.e.*, s.86.

⁶⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr:13808, Lef:8.

⁷⁰ Griffe, *a.g.e.*, s.115.

⁷¹ Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, New York: Oxford University Press, 2007, s.6.

⁷² Abdi, *Tebstratü'l-eşkyâ*, İstanbul: Basiret Matbaası, 1289, s.101; Eduard Philippe Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmanîye'nin Tarih-i Islâhâtı 1826-1882*, Mütercimi: Ali Reşad, İstanbul: Kanaat Kitabhânesi, 1328, s.87; Bosna Hersek'te Tanzimat uygulanması nedeniyle gelişen olaylar ve 1849 isyânı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, “1849-1851 Bosna Hersek İsyânı”, *Belleten*, C.LXVI, Sayı:247, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s.905-930; Glenny, *a.g.e.*, s.84-89; Aličić, *Uvedenje*, s.20.

⁷³ Griffe, *a.g.e.*, s. 7-12; Abdi, *a.g.e.*, s.88-89.

⁷⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:13273, 5 Muharrem 1267/10 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; nr:13588, Lef:1, 11 Safer 1267/16 Aralık 1850 tarihli Belgrad Muhafızı Vasıf Mehmed'in tahriratu; nr:14929, 9 Safer 1268/4 Aralık 1851 tarihli arz tezkiresi; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayınlayan: M. Münir Aktepe, Cilt: IX, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s.27.

lardır. Böylece yüzyılın başından beri sürekli olarak devlete kafa tutan Müslümanlar, bir daha toparlanamayacak şekilde sindirilmişlerdir. İlk başlarda, İstanbul, mücadelenin bu şekilde son bulmasından memnun olmuş, hatta Bosna harekâtı anısına madalya dahî bastırmıştır⁷⁵. Fakat kısa sürede yaptığı hatayı anlayan devlet, biraz olsun yaraları sarmak için sürgüne gönderilen kimselerden bazılarının çok kısa bir süre sonra memleketlerine dönmesine izin vermiştir. Nitekim İstanbul'da ikamet etmeye mecbur tutulan 99 kişi Kasım 1852'de Bosna'ya dönmüştür⁷⁶.

2- 1857-59 İsyânı

1849 isyânı sonrasında Ömer Lûtfî Paşa'nın sert mizacına uygun olarak yapılan cezalandırmalar, Bosna'da hükümetin umduğundan daha farklı bir yapılanma ortaya çıkarmıştır. Bölgede bin yıldan fazla süren sosyal yapı derinden sarsılmıştır. Müslümanlar merkeze küstürülürken, Hıristiyanlar'a da yaranılamamıştır. O zamana kadar Bosna'da hiçbir zaman siyasî güç olamamış Hıristiyan unsurlar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamışlardır. Özellikle, Kırım Harbi'nin ortaya çıkardığı yeni siyasî gelişmeleri değerlendiren Bosnalı Hıristiyanlar, Karadağ'ın da kışkırtmasıyla 1857 yılı ilkbaharında harekete geçmişlerdir⁷⁷.

Âsiler isyânlarını Batı memleketleri nezdinde meşru hâle getirmek ve dış destek temin edebilmek maksadıyla isyândan evvel Mostar'daki konsoloslara aracılığıyla devletten şunları talep etmişlerdir⁷⁸:

1- Türk memurları ile mahalli hükümet arasında vekâlet ve kendi menfaatlerini müdafaa edecek kocabaşlarının bulunması

⁷⁵ Bosna Madalyası altın ve gümüş olarak iki şekilde bastırılmıştır. Daha önceki sefer ve muharebe madalyalarına göre oldukça sade olarak tasarlanmıştır. Ön yüzünün teyinatı tamamen boş bir zemin üzerinde büyük bir Abdülmecid tuğrasından ibarettir. Arka yüzünde ise sağa bakan büyük bir hilâl ve beş köşeli bir yıldız, zarif bir motifle çerçevelenmiştir. Altında yer alan kartuşun birinde "Bosna" kelimesi diğeri ise "Sene 1266 (1850)" yazısı yer almıştır. Madalya 1852'de bastırılmıştır. Tuğrakeş ve hattatı Mustafa Efendi, hakkâkı James Robertson'dur. Altın olanı, 37 mm. genişliğinde 37.27 gram ağırlığında; gümüş olanı ise 36.8 mm. genişliğinde 22.37 gram ağırlığındaydı. Bakınız, Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz. Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004, s.139, 143-144, 153; *Nadir Osmanlı Madalya ve Nişanlar Kataloğu*, Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, Basım Tarihi Belirtilmemiş, s.16; <http://www.tsk.mil.tr/askerimuze/madalyalar.htm>; <http://www.turkishmedals.net>.

⁷⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr:16300, Lef:2-3, 4 Safer 1269/17 Kasım 1852 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hurşid Paşa'nın tahriratları; Aliçî, *Uredenje*, s.66-73.

⁷⁷ B.O.A., *İ.M.MS.(İrade Meclis-i Mâhsûs)*, nr:492; *İ.D.*, nr :28889; Engelhard, *a.g.e.*, s.136.

⁷⁸ Engelhard, *a.g.e.*, s.167; J. B. T. Bury, "Nationalities and Nationalism", *The New Cambridge Modern History*, Edited By: J. P. T. Bury, Volume: X, Cambridge: At The University Press, 1960, s.240.

- 2- Dinlerine saygı gösterilmesi⁷⁹
- 3- Kiliseler ve kiliselerine çan kuleleri inşasına müsaade olunması
- 4- Kendi milletlerinden bir piskoposun ruhanî başkanlığı altında bulunmaları
- 5- Okul açmalarına izin verilmesi
- 6- Zaptiyelerin evlerde ikametinin önüne geçilmesi
- 7- Arazi sahibi beylere mahsulün dörtte birinden fazlasının verilmemesi ve bunun da kendi vekilleri tarafından toplanması
- 8- Vergilerin ev başına maktu olarak tayini ve tahsiline kocabaşlarının memur edilmesi

Onlar yukarıdaki isteklerde bulunurken, Osmanlı Devleti'nin bu talepleri yerine getirmeyeceğinden emindiler. Ancak, Osmanlı yetkilileri, yukarıdaki her talebi ayrı ayrı ele almışlar, her problem tam da Hıristiyanlar'ın istediği doğrultuda çözüme kavuşturulmuş veya çözüm için çaba gösterilmiştir. Buna karşı, isyân hafiflemek şöyle dursun, daha da artmıştır. İlk olarak isyânın gerçek sebeplerini tespit için, Bosna Meclis-i Kebir Reisi Ağâh Efendi başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon isyân bölgelerine giderek halk ve âsilerle görüşmüş, halkı isyândan vazgeçirmeye uğraşmıştır. Komisyon üyeleri, 17 Mayıs 1857 gecesi âsi ve reaya temsilcileri ile İzvornik Metropolit'i'nin evinde bir toplantı yapmıştır. Toplantıda, Hıristiyan temsilciler aşağıdaki meselelerin bölgede huzursuzluğa sebep olduğunu belirtmişlerdir⁸⁰.

- 1- Çiftlik sahiplerine doğrudan ot yerine bir buçuk kıyye yağ verilmesi
- 2- Devlet memurlarının iltizam almaları
- 3- Subaşların köylerde ikamet etmeleri

⁷⁹ İddiaların aksine Hıristiyanlar devletten izin almak kaydıyla kilise inşa edebiliyor ve ayinlerini özgürce icra edebiliyorlardı. Bu konuda devlet onların her isteğine olumlu cevap vermişti. Ayrıntılı bilgi için bakınız, *Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2006, s.6-18; Zafer Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, C.LXV, Sayı:242, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s.221-242. Günümüzde Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan, Makedonya ve Kosova'yı ziyaret edenler, yol kenarlarında çoğu X-XV. yüzyıllar arasında inşa edilmiş kiliselerin tanıtım tabelasını görürler. Bugün hâlâ Balkanlar'ın bazı bölgelerinde devam eden "Osmanlı döneminde dini hoşgörü ve özgürlüğün olmadığı iddialarına" karşı, bu yapıların nasıl ayakta kalabildiği kendilerine sorulduğunda bir cevap alınamamaktadır.

⁸⁰ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:436, Lef:47, varak: 2-4; Lef:38; Lef:39; Lef:59.

- 4- Sayım yapan mültezimlerin dikkatsizlikleri
- 5- Üst düzey yöneticilerin kapı halkının halka baskı yapması
- 6- Yargı sistemindeki aksaklıklar
- 7- Mahkemelerde Hıristiyanlar'ın şahitliğinin kabul edilmemesi
- 8- Kişilerden kaynaklanan baskı ve hatalar
- 9- Rakı yapımında kullanılan kazanlardan alınan vergiler toplanırken dikkatli davranılmaması
- 10- Çiftlik gelirlerinin iltizama verilmesi sırasında çiftçilerin fikrinin alınmaması

Görüşmenin ardından, 10 Haziran 1857'de, Hıristiyanlar'ın istekleri doğrultusunda vergi toplamayı düzenleyen bir yönetmelik hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. 25 madde olan bu yönetmelikle vergi tahsili, mültezimlerin hak ve yetkileri, çiftçi ve çiftlik sahiplerinin hak ve ödevleri yeniden düzenlenmiştir. Düzenlemenin 1-21. maddeleri gereğince, angarya ve angarya benzeri her türlü yükümlülük yasaklanmış, yapılan her iş karşılığında ücret ödenmesi kuralı getirilmiş, vergi tahsilinin ne şekilde yapılacağı somut ifadelerle açıklanmıştır. Ayrıca tarafların birbirini suçlamasının önüne geçebilmek için, yapılacak her türlü işlemin kayıt altına alınması mecburî hâle getirilmiş, taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda kaza meclislerine hakemlik yetkisi verilmiştir. Düzenlemenin 22-25. maddelerinde ise Bosna'da isyâna yol açtığı iddia edilen meselelere değinilmiş, memurların her türlü vergi işiyle uğraşması yasaklanmış, her hangi bir haksızlığın tespiti durumunda hapis cezası da dâhil sert cezaî müeyyideler getirilmiştir⁸¹.

Vergi tahsil yönetmeliğinin ardından, Hıristiyanlar'ın 17 Mayıs 1857 İzvornik toplantısında dile getirdikleri baskı ve yolsuzlukları araştırmak üzere 6 Müslüman 6 Hıristiyan üyeden oluşan geçici bir mahkeme kurularak soruşturma başlatılmıştır. İzvornik toplantısına katılan Hıristiyan temsilcileri bu defa vergi tahsili sırasında kendilerine baskı yaptığını iddia ettikleri Mültezimler Yenipazarlı Mustafa Ağa, Haliloviç Ali Ağa ve Arnavut Hüseyin Ağa'nın yargılandığı mahkemede hazır bulunmuşlardır. Mahkeme son derece şeffaf bir biçimde tarafları yüz yüze getirmiştir. Mahkemede Hıristiyanlar'ın iddia ettikleri her konu ayrı ayrı ve titizlikle ele alınmıştır. Fakat, mahkeme esnasında, Hıristiyanlar'ın iddialarının çoğunun asılsız olduğu

⁸¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436.

ortaya çıkmıştır. Haklı oldukları birkaç alacak meselesi de vergisi henüz tahsil edilmemiş bazı köylerden alınan malzemelerin parasının ödenmemesi yüzünden ortaya çıkmıştır. Ancak mahkeme, vergi tahsili yapılmamış dahî olsa, halktan talep edilen her türlü malzemenin parasının peşin olarak ödenmesi gerektiğine hükmetmiş, bu hususta mültezimler suçlu bulunmuştur. Mahkeme sonunda, Mustafa Ağa'dan 5.225 kuruş 30 para, Hüseyin Ağa'dan 9.461 kuruş, Ali Ağa'dan ise 1.975 kuruş alınarak hak sahiplerine ödenmiş⁸²; ayrıca bu kimselerin mültezimlik yetkileri de ellerinden alınmıştır⁸³. Yine Hıristiyanlar'ın mağduriyetlerinin önüne geçebilmek için, eyâletin muhtelif bölgelerinde tüm şikâyetlerin din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kabul edildiği, "*Meclis-i Muvakkatler*", "*Tahkik*" ve ticari davalarının ele alındığı "*Ticaret Mahkemeleri*" kurulmuştur⁸⁴. Yargı sürecinde görüldüğü gibi, İzvornik ve Banaluka'da ayaklanan reayanın şikâyetçi oldukları konuların çoğunun gerçekte bir ilgisi bulunmamaktadır. Çok küçük hadiseler abartılarak kamuoyuna yansıtılmış, ayaklanma için yapay gerekçeler oluşturulmuştur.

Hükümet çalışmaları daha da ileri götürmüş, 1857 Ağustos'unda Bosna için özel bir araştırma komisyonu kurarak başına, yabancı konsoloslar dâhil her kesimin güvenini kazanan Ahmed Aziz Paşa atanmıştır⁸⁵. Aziz Paşa, bölgedeki görevine vakit kaybetmeden başlamış ve anlaşmazlıkları gidermek için bölgedeki dinî liderler de dâhil olmak üzere tüm tarafların yardımını alarak çalışmalarına başlamıştır⁸⁶.

Meclis-i Vâlâ, Ocak 1858 tarihli bir toplantısını tamamen Bosna Hersek'teki olayları tartışmaya ayırmıştır⁸⁷. Toplantı sonunda; Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ'daki olayları tamamen sona erdirmek amacıyla, olayları yerinde araştırmak üzere adı geçen eyâletlere geniş yetkilere sahip müfet-

⁸² B.O.A., *İ.MMS.*, nr:436, Lef:2, 24; *A.MKT.MVL.* (*Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Evrâkı*), nr:91/11; 10 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Rössler'in Tuzla'daki ajanı Omchikus'un raporu. Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, Sarajevo: GRADA-Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka, 1956, s.143-146.

⁸³ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:436, Lef:24, 6 Zilhicce 1273/28 Temmuz 1857 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; *A.MKT.MVL.*, nr:91/11; 10 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Rössler'in Tuzla'daki ajanı Omchikus'un raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.143-146.

⁸⁴ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:492, Lef:1.

⁸⁵ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:436, Lef:51; *A.MKT.MVL.*, nr:91/11.

⁸⁶ B.O.A., *A.MKT.UM.* (*Sadâret-Mektûbî, Umûm Vilâyât*), nr:304/82, 26 Cemaziyelevvel 1274/12 Ocak 1858 tarihli Ahmed Aziz Paşa'ya yazılan şukka.

⁸⁷ B.O.A., *İ.MMS.*, nr: 476, 8 Cemaziye'lâhir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi.

tişler atanmış, telaşlı tavrından dolayı başarısız kabul edilen Mehmed Reşid Paşa⁸⁸ görevden alınarak yerine Mehmed Kâni Paşa⁸⁹ getirilmiştir.

1858 İlkbaharı öncesinde üçlemenin çiftlik sahiplerine ödenmemesi sebebiyle, bir iç çatışma ihtimâli gittikçe artmıştır. Zirâ, içinde buldukları durumu katlanılmaz bulan Müslümanlar, Hıristiyanlar'a karşı harekete geçmek üzere fırsat kollamaya başlamışlardır. Bu tehlikeli gelişmeler üzerine Ahmed Aziz Paşa başkanlığında, Şubat 1858'de, İzvornik'teki kazalardan dörder çiftçi temsilcisi ve çiftlik sahiplerinin bulunduğu bir komisyon toplanarak problemleri tespit etmek ve çözmek için çalışılmıştır. Üç gün süren toplantı sonunda görünüşte bir uzlaşmaya varılmıştır. Buna göre⁹⁰;

1- Çiftlik sahipleri üçleme hâsılatını kendisi, vekilleri veya adamları aracılığıyla toplayacak, başka kimselere (mültezimlere) ihâle etmeyecek

2- Çiftlikte yapılacak tamirler, tarla açma, çit çevirme gibi çalışmalara dair her türlü masraf çiftlik sahibi tarafından karşılanacak

3- Ürün nakliyle ilgili hususlarda Bosna Meclis-i Kebiri tarafından hazırlanan 10 Haziran 1857 tarihli kararname geçerli olacak

4- Bundan böyle ottan da doğrudan üçleme alınacak

En etkili çalışma ise toprak kullanım hakkını düzenleyen “*Safer Kanunnâmesi*” veya “*Çiftlik Kanunnâmesi*”dir. Bundan sonra 50 yıldan uzun süre yürürlükte kalacak bu çalışmanın böylesi bir isyân ortamında gerçekleştirilebilmiş olması takdire şayandır. Kanunun hazırlanabilmesi amacıyla 21 Müslüman, 21 Hıristiyan'dan oluşan 42 kişilik bir komisyon kurulmuştur. Komisyon üyeleri İstanbul'a giderek, yaklaşık 10 ay orada kalmışlardır⁹¹.

⁸⁸ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk:643, s.184-185; Evasit-i Cemaziyelâhir 1274/27 Ocak-5 Şubat 1858 tarihli hüküm; *İ.MMS.*, nr:476, 8 Cemaziyelâhir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C.II, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1989, s.1106.

⁸⁹ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk:643, s.184-185; *İ.MMS.*, nr:476, 8 Cemaziyelâhir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Yayıma Hazırlayan: Nuri Akbayar, C.III, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.865; Öztuna, *a.g.e.*, s.1106.

⁹⁰ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr:308/58, 13 Receb 1274/27 Şubat 1858 tarihli Bosna Teftiş Memuru Ahmed Aziz Paşa'nın tahriratu.

⁹¹ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr:372/69; Tevfik Güran-Ahmet Uzun, “Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)”, *Belleten*, C.LXX, Sayı:259, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, s.885.

Müzakereler oldukça tartışmalı geçmiştir. Çiftçi temsilcileri kiracı oldukları toprağın tamamen kendilerine bırakılmasını istemişler, buna karşı çiftlik sahipleri de topraklarının ellerinden alınacağı korkusuyla çiftçi temsilcilerinin her isteğine karşı çıkmışlar, bu durum zaman zaman müzakere-lerin tıkanmasına sebep olmuştur. Arabulucu rolündeki devlet ise, iki taraf arasında sıkışıp kalmıştır. Çetin pazarlıklarla geçen 10 ayın ardından, anlaşma taslağı 1859 Ağustos'u sonunda hazır hâle getirilmiştir⁹². Hazırlanan taslak, 28 Ağustos 1859'da padişaha sunulmuştur. Maddelerden ilk altısı ayrı ayrı sancaklardaki durumu düzenlemeye yöneliktir. Kalan yedi madde ise, genel konuları içermektedir. Düzenleme ile çiftçilerle çiftlik sahipleri arasındaki hak ve ödevler somut biçimde tanımlanmıştır⁹³. Nizamnâme, padişah tarafından 13 Safer 1276/11 Eylül 1859'da tasdik edildikten sonra, 14 Safer 1276/12 Eylül 1859 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁹⁴.

Tahmin edileceği gibi *Çiftlik Kanunnâmesi* de âsileri durdurmaya yetmemiştir. Çünkü isyânın sebebi Bosna'da yapıldığı iddia edilen baskılar veya haksızlıklar değildi. İsyânda rol alanlar sadece dış güçler tarafından kullanılan piyonlardı. Sırlar, bağımsızlık elde etmek istiyor, fakat bunu doğrudan yapacak cesareti bulamıyorlardı. Karadağlılar da aynı şeyi arzuluyordu. Ancak, onların da bunu gerçekleştirecek güçleri yoktu. Ruslar, Kırım Savaşı ile kaybettikleri itibarı yeniden kazanmak istiyor, fakat bunu doğrudan yaparak Paris Barış Antlaşması ile Avrupa'da tesis edilen dengeleri sarsmaktan çekiniyorlardı. Bu yüzden Panslavistler aracılığıyla Osmanlı Devleti'nde huzursuzluk çıkarmak ve sözde masum Hıristiyanlar'ın kurtarıcısı rolüne bürünmek istiyorlardı. Fransızlar, ekonomik ve siyasî olarak yenildikleri İngiltere karşısında yeni yandaşlar arıyorlardı. Avusturyalılar ise Slav enerjisinin Osmanlı topraklarında erimesini ve böylece kendi topraklarındaki Slavlar'ın seslerini çıkarmasının önüne geçmeyi hedefliyorlardı.

⁹² B.O.A., *İ.MMS.*, nr:661, Lef:1; Lef:2, s.1-7, 29 Muharrem 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; Güran-Uzun, *a.g.m.*, s.885-891.

⁹³ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:661, Lef:3; 29 Muharrem 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Meclis-i Tanzimat tarafından kaleme alınan nizamnâme.

⁹⁴ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:661, 13 Safer 1276/11 Eylül 1859 tarihli arz tezkiresi; 14 Safer 1276/12 Eylül 1859 tarihli irade; *Düstûr*, C.I, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, s. 765-771. İngilizce metin için bakınız, *British Document on Foreign Affairs:Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor:David Gillard, Volume: 5, The Otoman Empire in the Aftermath of the Berlin Settlement, 1878-1883, University Puplications of America 1984, s.119-122; Transkripsiyon metin için bakınız, Güran-Uzun, *a.g.m.*, s.896-901.

1857'de başlayan isyân 1858'de gelişerek devam etmiş, Karadağ'ın artan desteği ile tüm eyâlete yayılmıştır. Karadağlılar isyândan bekledikleri faydayı elde etmişler, 13 Mayıs 1858'de bir Osmanlı ordusunu Grahova Sahrası'nda yenilgiye uğratmayı başarmışlardır⁹⁵. Grahova yenilgisi sonrasında savunmasız kalan Müslümanlar'a karşı harekete geçen Karadağlı-âsî birlikleri, Koryaniçe ve Kolaşin'de korkunç katliamlar yapmışlardır⁹⁶. Fakat kısa zamanda toparlanan Türk birlikleri, başka katliamların meydana gelmesini engellemişlerdir. Bu olaylar yaşanırken, Fransa Adriyatik Denizi'ne savaş gemilerini göndererek Karadağ'a destek vermiş ve Osmanlı Devleti'nin muhtemel bir Karadağ operasyonunun önüne geçmeye çalışmıştır⁹⁷.

Karadağ destekli saldırıların yoğunlaşması üzerine İstanbul, Karadağ dize getirilmeden isyânın bitmeyeceğini yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. Karadağ'a sefer ihtimâlinin artması üzerine, 8 Kasım 1858'de olaylara bir çözüm bulmak, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki meseleleri halletmek amacıyla, Paris Barış Antlaşması'na imza koyan Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere ve Prusya'nın katılımı ile İstanbul'da bir konferans toplanmıştır. Osmanlı Devleti'nin neredeyse cezalandırıldığı konferansta, Karadağ'ın istediği gibi Grahova, Zupçe ve Rudina Karadağ'a bırakılmış, Osmanlı-Karadağ sınırının tespitine karar verilmiştir. Sınır, Paris Barış Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin konsoloslarının katılımıyla tespit edilmiş, böylece Karadağlılar bağımsızlıklarına giden yolda önemli mesafe almışlardır⁹⁸.

İstanbul Konferansı da isyânın yatışmasına yetmemiştir. Çünkü Karadağ tarafından desteklenen isyâncı guruplar, 1859 İlkbaharı'ndan itibaren yeniden sahneye çıkmışlardır. İzvornik, Nikşik, Koniçe, Bileke, Klobuk, Kristaç, Gusine, Plava, Oğraniçe ve tüm Duga Boğazı boyunca sert çatışma-

⁹⁵ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:15b-16a; Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çeviren: Alev Sunata Kırımli, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s.141-144; Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, London: Hurst & Company, 2007, s.226-227; Dervla Murphy, *Through The Embers of Chaos. Balkan Journeys*, London: John Murray, 2003, s.314. Grahova Savaşı, Karadağ tarihinde çok önemli bir yer işgâl eder. Karadağlılar, bu galibiyetin anısına madalya bastırılmışlar, günlerce kutlama yapmışlardır.

⁹⁶ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:16a; Hayri Kolaşinli, "Boşnaklar'ın Kolaşin'den Göçü", *Muhacirlerin İzinde. Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara: Lotus, 2003, s.99; Murphy, *a.g.e.*, s.307; Roberts, *a.g.e.*, s.228; Božidar Jezernik, *Vahşi Avrupa. Batı'da Balkan İmajı*, Çeviren: Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s.148.

⁹⁷ Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.188, 201; Roberts, *a.g.e.*, s.228; Murphy, *a.g.e.*, s.314.

⁹⁸ Engelhard, *a.g.e.*, s.136-137; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s.75-76; Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.187-188; Besim Darkot, "Karadağ", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s.227; Roberts, *a.g.e.*, s.228-229.

lar yaşanmıştır. Fakat âsiler herhangi bir başarı kazanamamışlar, hemen hemen her yerde bozguna uğramışlardır. Osmanlı kuvvetleri, 1859 yılı ortalarından itibaren saha kontrolünü de ele geçirmişler, âsiler büyük kayıplar vermeye başlamışlardır⁹⁹.

Âsilerin ve Karadağ kuvvetlerinin yıpranması üzerine Karadağ Ladikası, İşkodra'daki yabancı konsoloslara bir mektup göndermiş; olaylarla hiç ilgisi yokmuş gibi, Hersek'teki çatışmalardan kendi tebaasının zarar gördüğünü belirtmiş, Osmanlı yetkilileri, konsololar ve kendi temsilcisinden oluşan bir komisyonun olayları incelemesini önermiştir¹⁰⁰. Ladika'nın isteği Batılı devletler nezdinde ve özellikle Rusya'dan kabul görmüştür. Rusya, 5 Eylül 1859'da Osmanlı Hükümeti'ne bir memorandum vermiştir. Memorandum ile yabancılardan oluşan bir teftiş heyetinin bölgeye gönderilmesini istemiştir. Ancak, hükümet bunu kendi iç işlerine müdahale olarak değerlendirdiğinden reddetmiştir. İngiltere de Rus hamlesini kendi çıkarlarına aykırı görmüş ve gelişmelere müdahale ederek bir orta yol bulmuştur. İngiliz planına göre, Paris Barış Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin İstanbul'daki elçileri müşterek bir memorandum kaleme alarak Bâb-ı Âlî'ye iletmışlerdir. Yeni memorandumda, "*Avrupa Devletleri'nin Paris Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti ettikleri, Osmanlı Devleti'nin bu konuda herhangi bir endişe duymasına gerek olmadığı, ancak bu güven sebebiyle rehavete kapılmaması, devletin bu güven ortamından istifade ederek bizzat Padişah'ın sözünü ettiği reformları yapması gerektiği*" belirtilmiş, "*Devletin Müslüman Hıristiyan ayırt etmeksizin tüm tebaanın asayiş ve refahını sağlanması için gerekli önlemleri derhal alması*" istenmiştir¹⁰¹. Memorandum üzerine Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Bulgaristan ve Bosna'daki sorunları araştırmak amacıyla Rumeli teftişine çıkmıştır. Ancak, Paşa Lübnan Meselesi'nin ortaya çıkması üzerine İstanbul'a dönmüştür¹⁰².

İşyanla birlikte küçük kazalar halkı kendini savunmak zorunda kalmıştır. Ancak, Mehmed Kâni Paşa'nın bölgeye gönderilmesinin ardından, Müs-

⁹⁹ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 20b-32b.

¹⁰⁰ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:28a-28b.

¹⁰¹ "Paris Muâhedesini imzâ iden Düvel-i Sitte'nin Dersaadet'te mukim süferâsi tarafından müştereken 1859 senesi Eylül'ünün... tarihiyle müverrahan Bâb-ı Âlî'ye takdim olunan müzekkirenin aynen tercemesidir", Ankara: Milli Kütüphane, Yazma Demirbaş No: 06 Mil Yz B 117, s.12-13.

¹⁰² Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Bosna'ya gidememesi yüzünden, 1861 başında yeni bir teftiş heyeti gönderilmiştir. B.O.A., *I.M.M.*, nr:900, 19 Cemaziyevvel 1277/3 Aralık 1860 tarihli arz tezkiresi; 20 Cemaziyevvel 1277/4 Aralık 1860 tarihli irade; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London: Hurst & Company, 2002, s.386; Yonca Köksal-Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007, s.533-537.

lümanlar'ın âsilere müdahalesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Hükümet, olayların Avrupa tarafından “Müslüman-Hıristiyan çatışması”¹⁰³ olarak algılanacağı endişesi ile Müslümanlar'dan olaylara müdahale etmemelerini istemiştir. Fakat gidişattan memnun olmayan, katliamlarla sarsılan Müslümanlar zaman zaman başıbozuk kuvvetlere katılarak, bu kez resmî kimlikle devlete yardım etmişlerdir.

Müslümanlar, o zamana kadar yanlarında yarıcı olarak çalışan, herhangi bir siyasî ve askerî gücü olmayan Hıristiyan zümrelerin yükselişini endişe ve şaşkınlıkla takip etmişlerdir. İsyarla birlikte, katı sosyal kuralların geçerli olduğu Bosna'daki toplumsal yaşam kökten değişmiş, bu değişim gündelik yaşamın neredeyse her alanına sirayet etmiştir. Müslümanlar'ı esas kızdıran ve öfkeliendiren esas bu değişimdi. Meselâ, Mostarlı Hasan Ağa değişimden Müslümanlar'ın ne kadar rahatsız olduğunu şu cümlelerle açıklıyordu: “*Valaklar*¹⁰⁴ artık arsızlaştılar. Geniş kuşaklar bağlıyorlar ve kendi adlarına mühürlü yüzükler yaptırıyorlar. Geçen hafta çiftliğime gidiyordum, yolda tütün satıcısı Kosta ile karşılaştım. Zannedersin ki kaba adam, adet olduğu gibi atından inip benim geçmemi bekleyecek. Nerede. Herif bütün küstahlığıyla yanımdan geçti, bana da üstün körü bir selam verdi. Bunun sonu nereye varacak? Bosna'daki felaketlerin tek sebebi var; Türk Paşalar Bosna Sipahilerinin İslâm'ın kılıçları olduğunu unuttular. Ne adamlar doğdu bu topraklarda. Büyük Köprülü ve diğer sadrazamlar Hüsvrev ve Recep, imparatorluğun kurtarıcısı Murad Paşa ve sonra Mehmed Sokollu hepsi Bosna'nın evlatlarıydı. Buna rağmen bizi feda ediyorlar. Şimdi reaya Moskoflarla, Sırplarla ve Karadağlılarla komplo çeviriyorlar. Ama beylerin hiç gücü yok ve yok oluyorlar. Kendilerine yardım edemezken İstanbul'daki Sultan'a nasıl yardım etsinler. Dişleri sökülmüş bir köpekten sürüyü kurtlara karşı koruması beklenilir?”¹⁰⁵.

3- 1861-62 İsyânı

Karadağ'da dinlenen ve güçlerini tazeleyen âsiler 1860 yılının son aylarından itibaren yeniden Hersek topraklarına saldırmaya başladılar. İsyân

¹⁰³ İstanbul'un hassasiyetinde ciddi haklılık payı mevcuttur. Zîrâ Avrupalı politikacılar Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki küçük bir kavgayı dahi kısa sürede uluslararası soruna dönmüşlerdir. Bakınız, Murad Efendi, *a.g.e.*, s.140-141.

¹⁰⁴ Ulahlar. Ortodoks Hıristiyan.

¹⁰⁵ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.132. Hasan Ağa'nın Hıristiyan komşularının tavırlarından rahatsızlık duyması normaldi. Çünkü çok değil, 20 yıl önce herhangi bir Hıristiyan yolda bir Müslüman'ın geçtiğini gördüğü zaman durup beklerdi. Yollardaki geçiş üstünlüğü Bosna'daki sosyal hiyerarşiyi göstermesi bakımından çok önemliydi. Matija Mažuranić, *A Glance into Ottoman Bosnia*, London: Saqi Books, 2007, s.102; John Gardner Wilkinson, *Dalmatia anf Montenegro with A Journey To Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic Nations the History of Dalmatia and Ragusa the Uscoacs*, Volume: II, London: John Murray, 1848, s.63.

gerekçeleri 1857'deki isyân gerekçeleri ile aynıydı. Aslında öne sürdükleri bahaneler neredeyse yüz yıldır değişmiyordu. Sadece yapılan yeni reformlarla birlikte, bu gerekçelere bir de reformlarla söz verilen yeniliklerin uygulanmadığı bahanesi ekleniyordu. Bu kez de aynı olmuştu. Bilinen bahanelerin yanına, toprak kanunu ve vergi toplama yönetmeliğinin uygulanmadığı şikâyetleri de eklenmişti. Maalesef, İstanbul'un iyi niyetli çabaları yeterli sonucu vermemiş, Rusya'nın uzun süreden beri devam eden tahrikleri, Sırbistan ve Karadağ'ın muhtariyet haklarını genişletmek amacıyla Hersek'te oturan Hıristiyan halka gizlice silah dağıtması, Avusturya'nın âsileri himaye ederek nüfuz alanını genişletmek istemesi gibi sebeplerle, 1861'de isyânın ikinci ve kanlı safhası başlamıştır¹⁰⁶. Fakat bu seferki isyân daha büyük bir amaca hizmet etmekteydi. Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmayı kesin olarak planlamışlar, ön hazırlık olarak da Hersek'in Karadağ ile sınır bölgelerinde isyânı başlatmışlardı.

1860 Ekim ayından itibaren ilk saldırı haberleri İstanbul'a ulaşmıştır. Saldırıların hemen ardından, 15 Kasım'da Rumeli Ordu Komutanı İsmail Paşa işi ciddiye alarak karargâhını Mostar'a taşımıştır. Bu tedbire ilâve olarak Aralık ayında bir teftiş heyeti kurularak isyânın yayılmasının önüne geçilmek istenmiştir. Fakat ağır kış şartlarını değerlendirmek isteyen isyâncılar, 22 Ocak 1861'de Koryaniçe'deki sivillere saldırarak isyânı başlatmışlardır. Ardından tıpkı 1857-59 yıllarında olduğu gibi Nikşik abluka altına alınarak, Osmanlı ordusu Duga Boğazı'ndaki sarp coğrafyaya çekilmiştir. Önceki askerî harekâtlarda olduğu gibi Osmanlı ordusu Duga harekâtlarında büyük zorluklar yaşamış, ordu Gaçka-Duga yolunu katetmeye çalışırken, âsiler Hersek sınırına yakın Zupçe, Groboviç, Kristaç, Koryaniçe, Korita, Benan, Klobuk ve Platofçe'ye saldırmışlardır¹⁰⁷.

Olayların bir türlü yatışmaması üzerine, bu kez devreye yabancı ülke konsolosları girmişlerdir. Paris Barış Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin temsilcileri, Hersek'te çıkan isyânın Avrupa istikrarını bozduğu bahanesiyle âsilerle görüşme talebinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti başlangıçta bu isteğe olumlu bakmamıştır. Fakat yine aynı ülke temsilcileri Paris Barış Antlaşması'nın yedinci maddesi¹⁰⁸ gereği buna hakları olduğunu ileri

¹⁰⁶ Hüdayi Şentürk, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Layiha", *Bellekten*, C.IIX, S.226, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, s.722; *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.VI, İstanbul: Güven Yayınevi, 1972, s.3118, Engelhard, *a.g.e.*, s.167-168.

¹⁰⁷ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:37a-55b.

¹⁰⁸ Paris Barış Antlaşması'nın 7. maddesi şöyleydi: "Haşmetlü Fransa İmparatoru ve Haşmetlü Avusturya İmparatoru ve Haşmetlü Gran Britanya ve İrlanda Kraliçesi ve Padişahu ve Haşmetlü Prusya Kralı ve

sürerek, âsilerle görüşme konusundaki ısrarcı tavırlarını sürdürmüşlerdir. Konsolosların ısrarcı tavırları karşısında, Osmanlı yetkilileri konsolosların teşebbüsüne izin vermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine İngiltere, Rusya, Fransa, Prusya ve Avusturya konsolosları 25 Nisan 1861'de İzlastop'da âsi elebaşları ile görüşmüşler, fakat âsileri isyândan vazgeçirmeye muvaffak olamamışlardır¹⁰⁹.

Askerî harekâtlardan istenen sonucun bir türlü alınamaması üzerine, Rumeli Ordu Komutanı İsmail Paşa üzüntüden felç geçirmiş ve yerine 23 Nisan 1861'de Balkan coğrafyasında savaşmayı en iyi bilen kişi olan Ömer Lûtfî Paşa atanmıştır. Ömer Lûtfî Paşa'nın Rumeli ordu komutanı olması, hem âsilere hem de Karadağ'a açık bir mesajdı. Onun atanması, Osmanlı Devleti'nin olayları sona erdirmek için zamanın geldiğine karar verdiğinin güçlü bir işaretiydi¹¹⁰.

Ömer Lûtfî Paşa göreve başlar başlamaz kendisine İstanbul'dan verilen bir buyuruldu yayınlamıştır. Buyuruldu sonucu Bosnalı Hıristiyanlar devrim niteliğinde haklar kazanmışlardır. Buyruldu ile Hıristiyanlar'ın elde ettiği haklar şunlardır¹¹¹:

- 1- Kendi muhtar ve kocabaşlarını seçme hakkı
- 2- Kilise inşa etme, çan çalma ve ayin yapma serbestliği
- 3- Zaptiyelerin halkın evinde oturmasının yasaklanması
- 4- Toprak nizamnâmesinin uygulamaya konularak, çiftçi-bey ilişkilerinin resmî kayıt altına alınması zorunluluğu

Padişahu ve Haşmetlü bütün Rusyalar İmparatoru ve Haşmetlü Sardanya Kralı ve Padişahu Hazârât-ı Saltanat-ı Seniyye'nin Avrupa Hukuk-ı Umümiyyesi ve cemiyeti menafından hissedar olmağa dahil olduğunu ilân iderler ve Hükümdaran-ı müşarünleyhimin her birisi ayrı ayrı Memâlik-i Saltanat-ı Seniyye'nin tamamıyete istiklâl-i âlisine riayet itmeğe taahhüd ider ve işbu taahhüderinin tamami-i icrasına müstereken mütekeffil olurlar. Binaberin bunu ihlâli mücib olacak her bir harekete menfaat-ı umümiyyeye dokunur bir mesele nazarıle bakacaklardır." Bakınız, *Muâhedât Mecmûası*, C. IV, s.248; Erim, *a.g.e.*, C.I, s.345-346.

¹⁰⁹ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:937, 19 Ramazan 1277/31 Mart 1861 tarihli arz tezkiresi; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:51b-53b.

¹¹⁰ B.O.A., *A. MKT. NZD. (Sadâret-Mektûbi, Nezâret ve Devâir Kalemi)*, nr:349/30, 12 Şevval 1277/23 Nisan 1861 tarihli Seraskerliğe yazılan Sadrazamlık buyruldu; B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr:478/12, 7 Zilhicce 1277/16 Haziran 1861 tarihli Ömer Lûtfî Paşa tarafından Sadarete gönderilen arz tezkiresi; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:57a-57b; Ali Suavi, *A Propos de L'herzégovine. Monténégro*, Paris: Imprimerie Victor Goupy, 1876, s. 30.

¹¹¹ B.O.A., *İ.MMS.*, Lef:2; *A.MKT.UM.*, nr:478/12; nr:947, 18 Şevval 1277/29 Nisan 1861 tarihli arz tezkiresi; 19 Şevval 1277/30 Nisan 1861 tarihli irade; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:58b-59a; Arbuthnot, *a.g.e.*, s.135-137.

5- Vergilerin, muhtar ve kocabaşları aracılığıyla hanelere taksim edilecek toplanması ve hükümete teslim edileceği

6- Bölgeye yerel dilleri bilen din adamları atanmasına dikkat edileceği

7- Reayaya toprak sahibi olma hakkı

Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar'ı küstürmeyi göze alarak yayınladığı bu beyannâme dahî âsiler üzerinde etkili olamamıştır. Bunun üzerine, Ömer Lûtfî Paşa isyânın kaynağını tecrit etmek için tüm Karadağ'ın etrafını kuşatmıştır. Kuşatma harekâtları sırasında İstoliçe, Platofçe, Benan, Nikşik, Piva, Şuma, Zaberçe¹¹² ve Kolaşin'de sert çatışmalar yaşanmıştır. Çatışmalar 1862 yılında da devam etmiştir. Şubat ayında başlayan çatışmalar Klobuk, Zupçe, Presika, Kristaç, Vasovik, Karniçe, Nikşik ve Berane'de yaşanmıştır¹¹³.

Karadağ dize getirilmeden isyânın bitmeyeceği anlaşıldığından, 6 Haziran 1862'de Karadağ askerî harekâtı başlamıştır¹¹⁴. Başarılı bir askerî harekât sonrasında, Osmanlı orduları Karadağ'ın başkenti Çetine'ye girmek üzereyken, Batılı devletlerin müdahalesiyle 31 Ağustos 1862'de İşkodra Antlaşması imzalanmak zorunda kalınmıştır¹¹⁵. Böylece, 1857'de başlayan isyân süreci sona ermiştir.

1861-62 isyânından kârlı çıkan taraf Sırbistan olmuştur. Sırp lar, Karadağ askerî harekâtı başlayınca, 15 Haziran 1862'de bir Osmanlı askeri ile Sırp çocuk arasında çeşmeden su doldurma meselesi yüzünden çıkan olayı bahane ederek Belgrad Kalesi'ne saldırmışlardır. Olaylar, 17 Haziran'da Belgrad Kalesi'nde bulunan Osmanlı topçusunun Belgrad'ı bombalaması ile sonuçlanmıştır. Belgrad'ın bombalanması, Avrupa kamuoyunda Osmanlı idaresine karşı bir tepki oluşturmuştur. Gelişmeler karşısında, Paris Barış Antlaşması'na imza koyan devletler antlaşmanın yedinci maddesine dayanarak konunun görüşülmesi için Osmanlı Devleti'ne çağrıda bulunmuşlardır. Bu devletlerle Osmanlı delegeleri arasında yürütülen görüşmeler sonucu, İstanbul (Kanlıca) Protokolü imzalanmıştır. Protokole göre, Müslüman

¹¹² Piva Galibiyeti olarak bilinir.

¹¹³ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:57b-89a.

¹¹⁴ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:89a-89b.

¹¹⁵ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:10, hk:75, s.42-44; B.O.A., *Satın Alınan Evrak. Cavid Baysun Evrakı (HSD.CB.)*, nr:1/35, varak:4; Belge: 9; Şentürk, *a.g.m.*, s.724-25; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.3119-3120.

halkın kaleler dışında oturması yasaklanmış, Sokol ve Uziçe Kaleleri yıkılmıştır¹¹⁶.

1857–62 yılları arasında gelişen olaylarda Müslümanlar doğal olarak devletin yanında yer almışlardır. Fakat bu, eskinin aktif ve sahiplenici tavrı değildi. Gelişen olaylar ve Müslümanların pasif tavırları, İstanbul'un 1851'de Bosna'da yaptığı hatayı açık biçimde görmesini sağlamıştır¹¹⁷. Durumu düzeltmek ve kamuoyu desteğini yeniden kazanmak amacıyla iyi bir hukukçu ve tecrübeli bir idareci olan Ahmet Cevdet Paşa Bosna'ya gönderilmiştir. Paşa, kendisinden beklendiği gibi yaptığı çalışmalarla bölgeye huzur ve sükûnu geri getirmiştir¹¹⁸. Ardından toprak mülkiyetiyle ilgili çalışmalara başlanılmıştır. Müslümanlar'ın ellerindeki arazilerin Hıristiyanlara geçmesini önleyecek bir takım tedbirler alınmıştır¹¹⁹. Son olarak sipahilerin ellerindeki topraklar kendilerine bırakılmıştır. 1869 gibi geç bir tarihte tımarların sipahilerine bırakılması, devletçe el konulanlarının iadesi¹²⁰, hükümetin Bosnalı Müslümanlar'dan özür dilemesi ve devletin yaklaşık 50 yıllık müdahaleci politikasından geri adım attığı anlamına geliyordu. Uygulamadan sonra Bosna'da Türkçe ve Boşnakça yayınlanan ilânnâmelerde de İstanbul'un bölgedeki Müslüman nüfusa verdiği önem vurgulanarak "*Padişah'ın Bosna'daki İslâm nüfusunun muhafazasını düşünerek böyle bir lütüfta bulunduğ'u*" ifade edilmiştir¹²¹. Kanundan yararlanacakların az sayıda olmasına karşısı, Tımar Kanunu Bosna'da büyük memnuniyet uyandırmış, bu jest Bosnalı

¹¹⁶ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:10, hk:61, s.24-27, Evâhir-i Rebiülevvel 1269/16-25 Eylül 1862 tarihli hüküm; Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.202-203; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.3121.

¹¹⁷ 1850'de Ömer Paşa'nın askeri harekâtından övgüyle söz eden *Tebssratü'l-eshrîyâ* adlı eserin yeni baskısına Boşnakları rencide ettiği gerekçesiyle izin verilmemiştir. B.O.A., *A.MKT.MHM*. (Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemi), nr:450/33, 19 Muharrem 1290/19 Mart 1873 tarihli Maarif Nezareti'ne yazılan tezkere. Bu tek örnek bile İstanbul'un görüşlerinin aradan geçen 20 yılda ne kadar değiştiğinin güzel bir göstergesidir.

¹¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.266-275; adı geçen yazar, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s.3-107; adı geçen yazar, *Ma'rûzât*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s.60-112; Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmed Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı", *Dîvân*, Yıl:4, S.6, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1999, s.211-223.

¹¹⁹ İstanbul, Bosnalı Müslümanlar'ın topraklarını ellerinden çıkarmalarını ve Hıristiyanlar'a satmalarını eskiden beri hoş karşılamamıştır. Fakat konu sürekli gündeme gelmeye devam ettiğine göre, toprak sahipleri arazilerini devlete satmaktansa, Hıristiyanlar'a değerinin iki üç katı fazlaya satmayı tercih etmiş olmalıydılar. B.O.A., *İ.M.V.*, nr:7701, 16 Safer 1268/11 Aralık 1851 tarihli arz tezkiresi; nr:11830, 19 Şaban 1269/28 Mayıs 1853 tarihli Meclis-i Muhasebe mazbatası; nr:12516, 27 Cemaziyevvel 1270/25 Şubat 1854 tarihli arz tezkiresi.

¹²⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:1530, Nisan 1869 tarihli nizamnâme.

¹²¹ B.O.A., *İ.D.*, nr:41552, Lef:2, 5 Rebiülâhir 1286/15 Temmuz 1869 tarihli Bosna'da yayınlanan ilânnâme.

Müslümanlar tarafından devletin kendilerini affettiği ve kucakladığı şeklinde yorumlanmıştır¹²².

4- 1875 Hersek Ayaklanması

1861 ayaklanmasının ardından 1875 yılına gelinceye dek Bosna'da küçük çaplı anlaşmazlıklar hariç kayda değer bir olay yaşanmamıştır. Ancak, bu devrede özellikle Panslavist amaçlar güden örgütlerin Bosna Hersek Hıristiyanlarını kışkırtma amaçlı çalışmaları aralıksız devam etmiştir. Panslavistler neredeyse hemen hemen her köyde örgütlenmişler, halkı gizlice silahlandırmışlardır. Meselâ, 1868 yılında, Bükreş cemiyeti tarafından Travnik'te bulunan komitaya 25 sandık silah ve mühimmat gönderileceği istihbaratı alınmıştır¹²³.

İşyan, 13 Nisan 1875'te Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin Kazası köylerinden Dabre ve Zovidol reayasından 160 kişinin¹²⁴, "ağnam resminin ağırlığını, mültezim ve memurların kendilerine kötü davranmasını" gerekçe göstererek Karadağ'a iltica etmesiyle başlamıştır. Olay haber alınır alınmaz, Hersek Mutasarrıfı Avlonyalı Mustafa Paşa ve Hersek Ordu Komutanı Ferik Selim Paşa derhal harekete geçmiştir. Paşalar bir yandan Dabre'ye adamlar gönderip olayın iç yüzünü araştırırken, öte yandan vilayet merkezinden derhal birkaç tabur askerin bölgeye sevkini istemişlerdir¹²⁵.

¹²² Bosnalı Müslümanlar'ın Siphahiler'e gösterdiği teveccüh devletin başka bölgelerinden daima farklı olmuştur. Onlar tumar sistemini İstanbul'un kendilerini diğer milletlerden üstün tutmasının bir işareti olarak algılamışlardır. Bu konudaki hassasiyetleri o kadar ileridir ki günümüzde dahî tumar sistemi hakkındaki olumlu düşüncelerin izlerini görmek mümkündür. Meselâ modern Bosna Hersek Cumhuriyeti'nde 1996 yılında sipahiler için bir anma pulu basılmıştır. Bakınız, Altan Araslı, *Avrupa'da Türk İzleri*, C.I, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2001, s.71.

¹²³ BOA, İ. D. nr:40536, Lef.1, 18 Cemaziyelâhir 1285/6 Ekim 1868 tarihli Bosna Valisi Osman Paşa'nın tahriratu; *Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 18.

¹²⁴ Sayı ihtilâflıdır. 120'den 300'e kadar rakamlar verilmektedir. Meselâ, Aydın eserinde sayıyı 184 verir. İngiliz konsolosunun ise aynı rakamı 164 olarak belirttiğini ifade eder. Bakınız, Mithat Aydın, *Balkanlar'da İşyan. Osmanlı-İngiliz Rekabeti. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005, s.47. Alman Seyyah Adolf Strausz mülteci sayısını 120 olarak verir. Adolf Strausz, *Bosnien Land und Leute*, Erster Band, Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1882, s.152.

¹²⁵ İ. Halil Sedes, *1875-1876 Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar*, Başlangıç I. Kısm İkinci Baskı, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1946, s.78; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat. Târihi Hakikatların Aynası*, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983, s.51; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s.8; Arthur John Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection August and September 1875 with an Historical Review of Bosnia and A Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa*, London: Longmans, Green, And Co., 1876, s.326-331, 334-340.

Karadağ Ladikası Nikola, bu durumu istismar etmekte gecikmemiştir. Nikola, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi'ne başvurarak mültecilere daha fazla bakamayacağını, elçinin arabulucu olmasını ve mültecilerin cezalandırılmadan memleketlerine dönmelerinin temin edilmesini istemiştir. Rus elçisinin araya girmesi ile mültecilerin Hersek'e dönmesine izin verilmiştir. Nevesin'e dönen mülteciler, hemşerileri tarafından kahramanlar gibi karşılanmıştır. Bunun üzerine Nevesinli köylüler, mültecilerin cezalandırılmamasından cesaret alarak, Osmanlı memurlarına karşı koymaya başlamışlardır¹²⁶. İsyân hemen hemen bir ay gibi kısa sürede tüm eyâlete yayılmıştır¹²⁷. Temmuz 1875'de Hersek'in büyük bölümüne kargaşa hâkimdi.

Olay kısa süre sonra Batı medyasının dikkatini celbetmiştir. Yüzlerce Batılı gazeteci Hersek'e akın etmiştir. Hepsi de kariyerlerinin en iyi haberini yakalama peşindeydi. Ancak, onlardan beklenen gerçekler değildi. Bu yüzden ülkelerine yüzlerce uydurma haber gönderdiler Hayallerinin genişliği ile doğru orantılı haberler Batı medyasının sütunlarını süslemeye başladı. Haberlerde, Türk barbarlığından katliama, harem imgesinden acıklı göç hikâyelerine binlerce öykü anlatıldı. Abartının boyutlarını anlamak için, o tarihlerde Batı'da konuyla ilgili yayınlanmış haberlere göz atmak yeterli olacaktır. İsyânı izleyen onsekiz ay içinde, 200 Avrupa Gazetesi'nde Osmanlı Devleti'ni kınayan 3.000 yazı yayınlanmıştır¹²⁸. İngiliz Muhalefet Partisi Liberal Parti'nin başkanı Gladstone'un konuya dair 6 Eylül 1876'da yayınladığı "*The Bulgarian Horrors and Question of the East-Bulgaristan'da Zulüm ve Doğu Sorunu*" adlı broşürü ise sadece ilk gün 200.000 adet satmıştır¹²⁹.

Bu isyânda, Osmanlı Devleti'nin en büyük hatası konunun uluslararası bir mesele haline gelmesine izin vermesi olmuştur. Daha isyânın başlangıcında, Fransa Dışişleri Bakanı Duc Decazes, tıpkı 1861'de olduğu gibi, âsilerle görüşmesi için konsoloslardan müteşekkil bir komisyon kurulması için çalışmalarına başlamıştır. Decazes'in önerisi diğer devletler tarafından da kabul görünce, Osmanlı Devleti konsololar komisyonunun kurulmasına

¹²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s.74; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s.51-52; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s.18; Sedes, *a.g.e.*, s.55.

¹²⁷ Karal, *a.g.e.*, C. VII, s.74-75; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s.52-53; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s.19; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 40*, Hazırlayan: Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s.147-148.

¹²⁸ Glenny, *a.g.e.*, s.108.

¹²⁹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu. 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren: İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s.200; Kutlu, *a.g.e.*, s.100; Glenny, *a.g.e.*, s.108-109; Roberts, *a.g.e.*, s.242.

rıza göstermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine konsoloslar, Eylül 1876'da Nevesinli âsilerle görüşmeye gitmişlerdir. Görüşmede âsiler¹³⁰,

- 1- Hıristiyan kadın ve kızlara Müslümanlar'ın sarkıntılık yapmaması
- 2- Kiliselerin Türkler tarafından kirletilmemesi, ayinlerin serbestçe yapılması
- 3- Kanunlar önünde Türklerle eşit haklara sahip olunması
- 4- Zaptiyelerin baskı ve saldırılarının önüne geçilmesi
- 5- Çiftçilerden, yasal vergilerin dışında bir şey talep edilmemesi ve bu vergilerin uygun zamanlarda toplanmasını, talep etmişlerdir.

İstekler devlet tarafından da makûl görülmüştür. Bu amaçla, 20 Eylül 1875'de bir *Adâlet Fermânu* yayınlamıştır¹³¹.

Fermâna göre;

- 1- Vergilerin konusu: İltizam usulü kaldırılacak, öşür ileride arazi vergisine dönüştürülecek, vergiler birleştirilecek, tahsildarların halk tarafından serbestçe seçilmesi sağlanacak
- 2- Tasarruf hakkı: Bütün gayrimüslim tebaanın toprak tasarruf hakkı tasdik ve temin edilecek, çiftçi ve köylülerin durumları ıslâh edilecek
- 3- Adli konular: Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, temyiz ve ibtidaiye mahkemeleri ıslâh edilecek, hukuk ve ticarete ait karma davalar için İstanbul'da bir istinaf mahkemesi kurulacak, mahkeme kararı olmadıkça hiç kimse hapsedilmeyecek, suçlu hakkında kötü muamele yapılması engellenecek, yürütme kuvveti kesinlikle yargı kuvvetine müdahale edemeyecek, düzgün ve iyi işleyen bir mahkeme sisteminin kurulması için kanunlar yapılacak ve mahkemelerde birlik sağlanacak
- 4- Siyasî haklar: Bütün gayrimüslim tebaa her türlü makama ve her çeşit kamu hizmetine kabul edilecek, mahkeme ve idare meclisi üyeliklerine, belediye meclis üyeliklerine halk tarafından serbestçe seçilebilecekler

¹³⁰ Evans, *Through Bosnia*, s.336.

¹³¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s.71-72; Engelhard, *a.g.e.*, s.332-333; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 80-81; *Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 20-21; Sedes, *a.g.e.*, s.122; Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, C.LI, S.199, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s.206; Aydın, *a.g.e.*, s.78.

5- Mezhep işleri: Mezhep hürriyeti bütünüyle tatbik edilecek, cemaatlere ait işler için patriklere ve diğer ruhani reislere verilmiş olan haklar ve yetkiler sağlamaştırılacak, kilise ve okul yapımında kolaylık gösterilecek

6- Çeşitli tedbirler: Vilâyet meclisleri her sene İstanbul'a özel bir heyet göndererek istek ve temennilerini tebliğ etme hakkına sahip olacak, zabıta teşkilâtı kurulacak, angarya kaldırılacak, öşre ilâve edilen % 2,5 ek vergi kaldırılacak ve 1872 senesinden önceki senelere ait olan vergi borçları affedilecek. Sadrazam ve vekillerin de dâhil olduğu ıslahâtların uygulanmasını denetlemekle görevli altı üyenin gayrimüslim olduğu onbeş üyeli bir meclis kurulacak

Fermânın birer kopyası, verilen önemi göstermek için özel memurlarla vilayetlere gönderilmiştir. Ayrıca içerik hakkında da Batılı devletlere bilgi verilmiştir. Fermâna nezaret etmek ve içerdiği prensiplere uygun tedbirler almak üzere bir de "*Meclis-i İcrâât*" kurulmuştur¹³². Bâb-ı Âli, Adâlet Fermânı'ndan başka 2 Ekim 1875 iradesini ve 12 Aralık 1875 Fermânı'nı yayınlamıştır. 12 Aralık Fermânı'na göre; "*Modern usullere göre bağımsız mahkemeler kurulacak, icra makamlarıyla mahkeme makamları ayrılacak, vergiler daha âdil bir hâle getirilecek, polis kuvvetleri verginin tahsili sırasında vergi işine karışmayacak, bazı vergiler ve angarya kaldırılacak, dinler serbest bırakılacak, gayrimüslim tebaa kamu hizmetine girebilecek, 20'den aşağı 40 yaştan yukarı Hıristiyanlar'dan bedel-i askerî alınmayacak ve en önemli olarak da köylü devletten ve özel kişilerden toprak satın alabilecekti.*" Tahmin edileceği gibi, devlet ne yaparsa yapsın, âsileri bir türlü teskin etmeyi başaramamıştır¹³³. Bu sırada devam eden askerî harekâttan da bir türlü istenen fayda elde edilememiştir.

Olayların bir türlü yatışmaması üzerine, uzun süredir böyle bir kargaşayı bekleyen Avusturya Dışişleri Bakanı Andraşi harekete geçti. Andraşi, bir süredir Bosna Hersek'i işgâl için fırsat gözlüyordu. Avusturya'nın Bosna işgâlini gündeme getirmesi yeni bir şey değildi. 1856'da Mareşal Razetski ve 1866'da Amiral Tegetof, stratejik öneminden dolayı, Bosna Hersek'in ilhâkını savunmuşlardı. 1869 yılında ciddî olarak masaya yatırılan Bosna Hersek'in işgâli için üç farklı tasarı vardı. İmparator Frans Josef ve Arşidük

¹³² Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s.71-72; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s. 80-81; *Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 20-21.

¹³³ Engelhard, *a.g.e.*, s.344-345; J. A. R. Marriott, *The Eastern Question An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: At The Clarendon Press, 1918, s.322-323; Anderson, *a.g.e.*, s.199; Baltalı, *1875 Hersek Ayaklanması*, s.206; Aydın, *a.g.e.*, s.78-79; Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s.77-78.

Albrek bölgenin ilhâk plânları üzerinde çalışıyordu. Üçüncü plan ise, Macaristan Başbakanı Kont Gyula Andraşi ve Belgrad'daki Avusturya-Macaristan elçisi Benyamin von Kalay tarafından hazırlanmıştı. İki de Macar olan Andraşi ve Kalay, hükümdar ve ailesinin savunduğu ilhâka karşı çıkmaktaydılar. Onlar Macar Hükümdarlığı topraklarının sınırında yer alan bir bölgeye, daha fazla Slav nüfusun eklenmesini istemiyorlardı. Diğer yandan, Osmanlılar'ın Bosna Hersek'i kaybedeceğine de kesin gözüyle bakmaktaydılar. Eğer bu vilâyetler Avusturya-Macaristan tarafından işgâl edilmezse, buralar ya Sırp ya da Hırvat kontrolüne girecekti. Bu durumda, Macaristan'da yaşayan Sırp'ları mükânatı gibi çekecek güçlü bir Güney Slav Devleti kurulmuş olacaktı. Kurulması muhtemel bu Slav Devleti Bosna Hersek'in ilhâkından daha büyük sorunlar çıkaracaktı. Andraşi ve Kallay, güçlü bir Slav Devleti'nin önüne geçmek için Bosna Hersek'in Dalmaçya ve Sırbistan arasında bölünmesini önerdiler. Böylece, Sırbistan'ın minnettarlığını kazanarak Sırp'ları Rusya'dan uzaklaştıracaklar, aynı zamanda Bosna Hersek'le ilgilenen Hırvatlarla Sırp'lar arasındaki muhtemel bir anlaşmayı da engelleyebileceklerdi. Ancak, Prusya'nın Fransa karşısında galip gelmesi ve 1871'de Almanya'nın kurulması her şeyi değiştirdi. Almanya karşısında alınan 1866 yenilgisinin intikamı artık mümkün değildi. Avusturya-Macaristan'ın ilerleyebileceği tek yön güneydoğu, yani Balkanlardı. Andraşi 1871'de Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı oldu. Bu tarihten sonra Avusturya dış politikası, Rusya'ya karşı denge, Bosna Hersek'in işgâli için uygun ortam yaratma ve Prusya'yla yakınlaşma şeklinde gelişti. Andraşi'ye göre, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna Hersek ele geçirilebilirse, Almanya ve İtalya'da kaybettiği itibarı yeniden kazanabilirdi¹³⁴. 1875 isyanının patlak vermesiyle, Andraşi planlarını uygulayabilmek için aradığı fırsatı ele geçirmiş oldu. Batı başkentlerinin desteğini alarak hazırladığı bir notayı, 30 Aralık 1876'da yayınladı. Nota, 31 Ocak 1876'da Bâb-ı Âlî'ye gönderdi. Notaya göre, Osmanlı Devleti'ne şu önerilerde bulunuldu¹³⁵:

- 1- Hıristiyan halkın serbestçe ayin yapmalarının sağlanması
- 2- İltizam usulünün kaldırılması

¹³⁴ Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, Seattle: University of Washington Press, 1963, s.19-21; Okey, *Taming Balkan Nationalism*, s.18, 55-57.

¹³⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s.72-73; Engelhard, *a.g.e.*, s.334-336; William James Stillman, *Herzegovina And The Late Uprising: The Causes Of The Latter And The Remedies, From The Notes And Letters Of A Special Correspondent (1877)*, London: Longsman, Green, And Co., 1877, s.117,159-169; Marriott, *a.g.e.*, s.323; Anderson, *a.g.e.*, s.198-199; *1875 Hersek Ayaklanması*, s.206-207; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s.81-82; Sedes, *a.g.e.*, s.123-126; *Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri*, s.20; Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.251; Aydın, *a.g.e.*, s.80-96; Bozkurt, *a.g.e.*, s.78.

3- Çiftçilerin durumunun düzeltilmesi

4- İslahâtın yapılmasına nezaret etmek üzere yarısı Müslüman, yarısı Gayrimüslim üyeden oluşan “*Vilâyet Umûmî Meclisi*” adı ile bir meclis teşkil edilmesi

5- Alınacak verginin mahallî ihtiyaçlara sarf edilmesi

Hersek'teki kritik durum, Karadağ ve Sırbistan'ın savaş hazırlıkları içinde olması, Bulgaristan'da ortaya çıkan isyan gibi sebepler yüzünden, Osmanlı Devleti, Andraşi Notası'nı kabul etmiştir. Ancak, Andraşi Notası'nın da âsîler üzerinde hiçbir tesiri olmamıştır.

6 Mayıs 1876'da Selanik'te meydana gelen bir vaka¹³⁶ Batı diplomasisinin yeniden harekete geçmesine sebep olmuştur. 11 Mayıs 1876 tarihinde Almanya, Rusya ve Avusturya Başbakanları Berlin'de toplanarak gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Toplantı sonunda, 13 Mayıs 1876'da Rusya Başbakanı Gorçakov tarafından hazırlanan bir memorandum kabul edilmiştir. Berlin Memorandumu adı verilen notanın esasları şöyledir¹³⁷:

1- Yurtlarına dönecek muhacirlere ev ve kiliselerini yeniden inşa için gerekli malzemeler verilecek ve kendi çalışmaları ile geçimlerini sağlayacakları zamana kadar işeleri temin edilecektir.

2- Yardımların dağıtımı Türk Komiseri'nin yetkisine bırakılacaktır. Komiser, reformların ciddi olarak uygulanmasını garanti etmek ve bu uygulamayı denetlemek için alınacak önlemler üzerinde 30 Aralık 1875 tarihli notada (Andraşi Notası) zikredilmiş olan karma komisyonla mutabakata varacaktır. Söz konusu komisyona Hersek'ten bir Hıristiyan başkanlık edecektir.

¹³⁶*Selanik Vakası*: Selanik'te Müslüman olan bir Bulgar kızının Selanik Amerikan Konsolosu tarafından zaptiyelerin elinden alınıp kaçırılmasıyla başlamıştır. Müslüman halk validen kızın kurtarılması için teşebbüse geçmesini istemiştir. Valinin halkı tatmin edemeyen tedbirleri üzerine halk ertesi gün, Selimpaşa Camii'nde toplanmış ve kızın kurtarılmasına karar vermiştir. Bu esnada olayları yatıştırmak için yanlarına gelen Fransız ve Alman konsoloslarıyla çıkan tartışmada konsoloslar öldürülmüştür. Olay, Avrupa'da büyük akisler uyandırmıştır. Hadiseye sebep olanların şiddetle cezalandırılması istenmiştir. Bakınız, Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s.88-89; Marriott, *a.g.e.*, s.324; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s.98-99; Sedes, *a.g.e.*, s.184-189; Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.252-253.

¹³⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s.90-91, 155-156; Engelhard, *a.g.e.*, s.341-342; Stillman, *a.g.e.*, s.177-180; Sedes, *a.g.e.*, s.190-192; Marriott, *a.g.e.*, s.324; Baltalı, *1875 Hersek İyânı*, s.213-225; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s.99-101, *Bosna-Hersek Arşiv Belgeleri*, s.21; Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.254-255; Anderson, *a.g.e.*, s.199; Aydın, *a.g.e.*, s.101-124; Bozkurt, *a.g.e.*, s.81.

3- Türk kuvvetleri gerginlik azalınca kadar uygun görülecek bazı noktalara çekilecektir.

4- Hıristiyanlar da, Müslümanlar gibi silâh taşıyacaklardır.

5- Devletlerin konsolos veya delegeleri, genel olarak reformların uygulanması ve özellikle âsî ve mültecilerin dönüşlerine ait olaylar üzerinde denetleme yetkisine sahip olacaklardır.

6- Büyük devletlerin yardımı ile bu esaslar üzerine bir anlaşma akdedilecektir. Bununla beraber, eğer bu iki aylık ateşkes süresi içinde devletlerin çabaları arzu edilen sonuca ulaşamazsa, üç imparatorluk hükümeti, bu diplomatik aksiyonlarına gerekli ciddi önlemlerin ilâve edilmesi gerektiği kanısındadırlar.

Berlin Memorandumu, 29 Mayıs 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesi üzerine etkisiz kalmıştır. İstanbul'daki karışık durum âsîlerin destekçisi Sırbistan ve Karadağ'ı harekete geçirmiştir. 1 Temmuz'da Sırbistan, 2 Temmuz'da da Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiştir. Karadağ ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesi, Hersek'te isyânın zayıflamasına sebep olmuştur. Zîrâ, âsîler destekledikleri ülkelerin yanında savaşmak için, o ülke kuvvetlerine katılmışlardır. Karadağ'a karşı istediği sonucu elde edemeyen Osmanlı birlikleri, Sırbistan karşısında tam bir başarı elde etmişlerdir. 1876 yılı sonlarına doğru, Karadağ'ın da direncinin kırılması üzerine, Ruslar hemen devreye girmişler ve Osmanlı askerî harekâtının durdurulması için 31 Ekim 1876'da Osmanlı Devleti'ne bir ulti-matom vermişlerdir. Milletlerarası cemiyette istediği desteği bulamayan Osmanlı Devleti, ulti-matomu kabul etmek zorunda kalmıştır. Ardından, konunun halli için 23 Aralık 1876'da İstanbul'da Tersane Konferansı toplanmış, ancak bu toplantıdan da bir sonuç elde edilememiştir. Konferans, bir anda Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını paylaşım müzakerelerine dönüşmüş, bu yüzden Osmanlı Hükümeti kendisine sunulan teklifleri reddetmiştir¹³⁸. Tersane Konferansı kararlarının reddinin ardından, 31 Mart 1877'de İngilizler'in çabasıyla Londra Protokolü yayınlanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'ne sunulan tekliflerde pek bir değişiklik olmadığından, Osmanlı Hükümeti 12 Nisan 1877'de bu kararları da kabul etmediğini açıklamıştır. Londra Protokolü'nün reddiyle diplomasi kapısı kapanmış ve Rusya 23 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiştir. Böylece tarihe 93 Harbi

¹³⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s.208-220; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C.II, s. 8-98, 249-253; Engelhard, *a.g.e.*, s.357-360; Anderson, *a.g.e.*, s.206-207; Bozkurt, *a.g.e.*, s.82-83.

olarak geçen kanlı Osmanlı-Rus Savaşı başlamış ve savaş sonunda yenilen Osmanlı Devleti, Bosna Hersek'i kaybetmiştir.

1875 isyânı sırasında, Bosnalı Müslümanlar tereddütsüz olarak devletin yanında yer almışlar, birçoğu gönüllü olarak resmî kuvvetlere katılmışlardır. Bu durum iki saikten kaynaklanıyordu. İlki, hükümetle Bosna Müslümanlar'ı arasında herhangi bir mesele kalmamıştı ve görülmeyen bir uzlaşma söz konusuydu. İkincisi ise, 1875'de yaşananlar, hak mücadelesi olmaktan ziyade, topyekûn bir başkaldırı ve Bosna Hersek'te Osmanlı varlığına son vermeyi amaçlayan bir hareketti¹³⁹. 1875 isyânı, Müslüman Boşnaklarla devleti görülmedik oranda kaynaştırmış, fakat artık çok geç kalmıştı.

D- AVUSTURYA İŞGÂLİ

Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, iki ülke arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması birçok açıdan Batılı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını tehdit eder mahiyette idi. Batılı memleketlerin Ayastefanos Muahedesi'nden rahatsız olması üzerine, milletlerarası baskıya daha fazla karşı koyamayan Rusya, Berlin'de bir kongre toplanmasına razı olmuştur. Kongre, 13 Haziran 1878'de Osmanlı Devleti, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Avusturya'nın katılımıyla Berlin'de toplanmıştır. Berlin Kongresi, bölgesel çatışmaları durdurmak yerine tam anlamıyla Osmanlı Devleti'nden pay kapma yarışına dönüşmüştür. Kongreye başkanlık eden Alman Şansölyesi Bismark, kongrenin amacını "*Kongre, Osmanlı Devleti'nin istediği yerleri elinde bırakmaya çalışmak için değil, sadece, Avrupa'nın şimdiki ve gelecekteki asayişini muhafaza amacıyla toplanmıştır.*" sözleriyle açıklamıştır¹⁴⁰.

Kongre sırasında, onlarca problemle uğraşan Osmanlı heyetini meşgul eden meselelerden biri de Bosna Hersek olmuştur. Konu, kongrenin 28 Haziran tarihli 8. oturumunda gündeme gelmiştir. Oturumun daha başında, Avusturya, bölgede uzun süredir devam eden karışıklıkların kendi güvenliğini tehdit ettiğini ileri sürerek, müzakere kabul etmeksizin Bosna Hersek'i işgâl edeceğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Osmanlı temsilcisi Aleksander Paşa devletin bölgede kontrolü sağlamaya gücünün yeteceğini ifade ederek, Avusturya'nın isteklerine karşı çıkmıştır. Fakat, özellikle Bismark'ın Avusturya'yı desteklemesi, buna karşı Osmanlı temsilcilerinin destek beklediği İngiliz delegelerinin sessiz kalmaları sebebiyle, Avusturya

¹³⁹ McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, s.89.

¹⁴⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, s.630-631, 664-666.

işgâli bir oldu-bitti olarak kabul edilmiştir. Ancak, müzakere kayıtları Osmanlı delegelerinin itirazı üzerine kapatılmamış, daha sonra tekrar görüşülmek üzere açık bırakılmıştır¹⁴¹. Nihayet, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi ile Bosna Hersek Avusturya'ya bırakılmıştır. Buna göre, "Bosna Hersek Eyâletleri, Avusturya Devleti tarafından asker yerleştirmek suretiyle idare olunacaktır. Avusturya Devleti, Sırbistan ile Karadağ arasında güney-doğu yönünde Mitroviçe'nin öte tarafına kadar uzanan Yenişehir Sancağı'nın idaresini üstlenmek arzusunda bulunmadığından, orada Osmanlı idaresi devam edecektir. Bununla beraber, Avusturya Devleti, yeni siyasi durumun devamını sağlamak ve haberleşme yollarının serbestlik ve emniyetini temin etmek için, Yenişehir Sancağı'nın her tarafında asker bulundurmamak ve ticaret yolları yapmak salâhiyetini muhafaza eder. Avusturya Devleti ile Hükümet-i Seniyye için teferruatını ilerde kararlaştırılacaktır"¹⁴².

Kongre devam ederken, Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgâl edeceğine dair haberlerin Bosna'da yayılması büyük heyecana yol açmıştır. 5 Temmuz'da Bosna Hersek'in Avusturya'ya bırakılacağına resmen duyurulmasıyla saat 10.00'da Saraybosna'nın en büyük çarşısı Başçarşı'da bütün dükânlar kapatılmış ve herkes büyük bir korkuyla evlerine kapanmıştır¹⁴³. Bu durum özellikle Bosnalı Müslümanlar'ın 200 yıllık kâbuslarının gerçeğe dönüşmesi anlamına geliyordu. Müslümanlar, derhal harekete geçerek işgâle karşı koymak için hazırlıklara başlamışlardır. Bosna'da başlayan işgâl karşıtı gösteriler 10 Temmuz 1878'de Hersek'e de yayıldı¹⁴⁴.

Travnik Nakşibendi Şeyhi Salih Efendi başkanlığında bir gurup İstanbul'a giderek II. Abdülhamid ile görüşerek, Bosna'nın işgâl ordularına karşı ne şekilde savunulacağına plânları hazırlanmıştır. Ayrıca Sadrazam Sait Paşa, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Boşnak milletvekilleri Besimzâde İbrahim Fehim, Hafızâde Mehmet Bey ve Başağazâde İbrahim Ethem Bey'le yaptığı görüşmede, padişahın Bosna'nın direniş olmadan teslim edilmemesini istediğini mebuslara iletmiştir. Hâlbuki, Kont Andraşi, Viyana'da Delegasyon Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Avusturya askerlerinin Bosna'da marşlarla karşılanacağını ve askerlerinin geçit resmi edasıyla Bosna'yı işgâl edeceğini belirtmekteydi¹⁴⁵. Gerek Andraşi, gerekse Avusturya basını işgâli

¹⁴¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s.630-631, 664-666.

¹⁴² *Muâhedât Mecmûası*, C. V, s. 126; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s.691; Türk geldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C.II, s.76; Erim, *a.g.e.*, s.413-414.

¹⁴³ Glenny, *a.g.e.*, s.148.

¹⁴⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s.668-669.

¹⁴⁵ Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgâli hem Avusturya hem de Macar Parlamentoları'nda şiddetle eleştirilmiştir. İşgâli, II. Abdülhamid'e kabul ettirmek de zor olmuştur. İşgâl, Mart 1879 tarihine

çok hafife almış, Avusturya gazetelerinde işgâlin ne kadar kolay tamamlanacağına dair onlarca karikatür yayınlanmıştı¹⁴⁶. Bu sırada, Bosna Hersek'te bütün sancak ve kazalarda direniş örgütleri kurulmuş, işgâle karşı koymak için beklenmeye başlanmıştı¹⁴⁷.

Boşnaklar direniş için hazırlanırken Avusturya Hükümeti de işgâli kolaylaştırmak amacıyla Bosna Hersek halkına hitaben 28 Temmuz 1878'de bir beyannâme yayınlamıştır. Beyannâmede, "Avusturya İmparatoru ve Macar Krallığı askerlerinin sınırı geçmek üzere oldukları, bu harekâtın düşman sıfatıyla değil, Bosna Hersek ve Avusturya sınırlarını uzun yıllar huzursuzluk içinde bulundurmuş olan kötülükleri ortadan kaldırmak üzere yapıldığı, vilâyet gelirlerinin mahalli ihtiyaçlara tahsis edileceği, vergi borçlarının affedileceği, imparator ve kralın askerlerinin toprak sahiplerine hiçbir şekilde zulmetmeyeceği, halktan alınan her şeyin parasının ödeneceği, herkesin dil ve dininde özgür olacağı" taahhüt ediliyordu. Avusturya'nın Bosna işgâl ordusunun komutanı Hırvat asıllı Baron Filipoviç de¹⁴⁸ kendi askerlerine işgâlin "insanîyet ve medenîyet" yürüyüşü olacağını söylemekteydi¹⁴⁹.

İşgâl, 29 Temmuz 1878'de 100.000 kişilik bir orduyla başlamıştır. İlk olarak Avusturya ordusuna mensup Toskana Arşidükü Yohan Salvator kumandasındaki bir tümen Brod Kasabası'nda Sava Nehri'ni geçerek Bosna'ya girmiştir¹⁵⁰. İşgâlin kolaylıkla biteceğini zanneden Avusturya askerleri, çoğunluğu eski Osmanlı subayları tarafından organize edilen hiç beklenmedik bir direnişle karşılaşmışlardır. Boşnaklar "Türk bayrağı için ölmeyen er değildir. Türk hâkimiyeti uğruna canını feda etmeyen cariyedir" diyerek var güçle-

kadar Macar, 21 Nisan'a değin Abdülhamid tarafından onaylanmamıştır. Bakınız, Anderson, *a.g.e.*, s.235.

¹⁴⁶ Karikatürlerin çoğu Boşnaklar'ı küçümser niteliktedir ve hakaret dolu imgeler içermektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız, Necmettin Alkan, "Avusturya Karikatür Dergilerinde Bosna İşgali Bir "Medenileştirme" Girişimi", *Toplumsal Tarih*, Sayı:155, İstanbul: Toplumsal Tarih Vakfı, 2006, s.36-42.

¹⁴⁷ Mehmet Süleymanpaşîç, "Bosna ve Hersek Müslümanlarının Memleketlerinde Osmanlı Hakimiyetini Son Müdafaaaları", *Varlık*, Yıl:8, C.XI, Sayı:179, Ankara, 1940, s.254-255; a.g.mlf., "Avusturya İşgal Ordularının Bosna ve Hersek'te Örfi Divanları", *Varlık*, Yıl:8, C.XI, Sayı:183, Ankara, 1941, s.354; Anderson, *a.g.e.*, s.235.

¹⁴⁸ Filipoviç'in Bosna işgâl kuvvetleri komutanlığına atanması, işgâlden sonra Bosna'da Hırvat yönetim zümresinin oluşmasında çok etkili olmuştur. Bu durum daha sonra Avusturya'yı sıkıntıya sokacaktır. Bakınız, Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. II, s.62.

¹⁴⁹ Fehmi Nuza, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, C.XXIV, Sayı:218, Eylül 1896, s.590-591 (58-59), Okey, *Taming Balkan Nationalism*, s.27.

¹⁵⁰ Nuza, *a.g.m.*, s.591 (59); Süleymanpaşîç, *Bosna Hersek Müdafaaası*, s.255.

riyle işgâle karşı koymuşlardır¹⁵¹. Ağustos'un ortalarına kadar oldukça güç anlar yaşayan Avusturya ordusu ancak yeni takviye güçlerinin gelmesiyle toparlanma imkânını bulabilmiştir. Avusturyalılar, 19 Ağustos'ta Saraybosna'ya saldırmışlar ve aynı günün öğlenine doğru kente girmeye muvaffak olmuşlardır. Fakat, kent içerisinde de ciddi bir sokak savaşı yaşanmıştır. Halkla birlikte, Avusturyalılar da hayli zayıat vermişlerdir¹⁵². Saraybosna'nın düşmesinin ardından işgâl harekâtı daha da hızlanmıştır. Ağustos sonlarına doğru 130.000 kişiye çıkarılan işgâl ordusu, Eylül başlarında 208.000 kişiye ulaşmıştır. Bu muazzam güce karşı direniş tüm eyâlette devam etmiştir. Avusturyalılar'ın hiç beklemedikleri bu müthiş direnişin şiddeti Eylül sonlarına doğru zayıflamış ve işgâl 28 Ekim 1878'de tamamlanmıştır¹⁵³. İşgâl süresince Avusturya ordusu 3.300 ölü 6.700 yaralı vermiştir. Avusturya kayıplarının fazlalığı Boşnak direnişinin gücünü göstermesi bakımından önemlidir¹⁵⁴. İşgâl sonrasında hemen hemen her kazada kurulan örfi mahkemeler aracılığıyla, işgâl karşıtı faaliyetleri organize etmekle suçlanan Boşnaklar yargılanarak, 350'si idam edilmiştir¹⁵⁵.

İşgâlin getirdiği kargaşa yüzünden, Berlin Antlaşması'nın sonraya bıraktığı Osmanlı-Avusturya Antlaşması 21 Nisan 1879'da imzalanmıştır. Yenipazar Antlaşması adı verilen bu protokolle, Bosna Hersek'in statüsü belirlenmiştir. Buna göre¹⁵⁶:

1- Bosna-Hersek, Berlin Muahedesi'nin 25. maddesi hükümleri dâhilinde idare olunacak ve Avusturya yerli memurları tercih edecektir.

2- Hutbede Padişahın adı okunacak ve minarelere adet hükmünce yine Osmanlı Bayrağı çekilecektir.

3- Gelirler mahalline sarf olunacak.

4- Osmanlı parası, Avusturya parası ile geçerli olacak,

5- Osmanlı garnizon ve kalelerinde bulunan askerî işler Bâb-ı Âlî tarafından idare edilecek.

¹⁵¹ Süleymanpaşic çatışmalar esnasından 60.000 Boşnağın, 50.000 Avusturyalının hayatını kaybettiğini ifade eder. Bakınız, Süleymanpaşic, *Bosna Hersek Müdafası*, s.255-256.

¹⁵² Glenny, *a.g.e.*, s.148; Aydın Babuna, "Nationalism and the Bosnian Muslims", *East European Quarterly*, Volume: XXXIII, Number:2, June 1999, s.200; Donia-Fine, *a.g.e.*, s.94

¹⁵³ *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s.23; Nuza, *a.g.m.*, s.590-598 (58-66).

¹⁵⁴ B.O.A., Y.A. Hus. (Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât), nr:159/49; nr:159/58; Alan Palmer, *Twilight of the Habsburgs: The Life and Times of Emperor Francis Joseph*, *Atlantic Monthly Press*, 1997, s.210.

¹⁵⁵ Nuza, *a.g.m.*, s.596 (64).

¹⁵⁶ *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s.79-82.

6- Bosna Hersek sakinlerinin ikâmetleri veya harice göçleri ve seyahatleri bir nizâma bağlanacak.

7- Yenipazar Sancağı'nda takip edilecek idarî kararların infaz şeklini belirten bir anlaşmaya varılacak, herhangi bir mesele zuhurunda hudut ve garnizon kumandanları hükümetlerine danışmaksızın temasa geçebileceklerdir.

8- Bosna-Hersek'te Avusturya askerinin bulunması adli, malî ve idarî Osmanlı memurlarının bulunmasına hiç bir zaman mânî teşkil etmeyecektir.

9- Osmanlı Hükümeti arzu ederse Avusturya askerlerinin buldukları yerlerde asker bulundurabilecekti.

E- İŞGÂL DÖNEMİ

Avusturya işgâliyle birlikte, Bosnalı Müslümanlar'ın 200 yıllık kâbusları gerçek olmuştur. Onlar, Karlofça'dan beri hep bu sondan kaçmak için çabalamışlardı. Fakat 1878'e kadar gelinen süreçte, hem Bosna Müslümanları'nın, hem de İstanbul'un hataları onları bu sona sürüklemiştir. Bu felâketle yüzleşen Boşnakların yaklaşık 120.000'i, hemen işgâlin ardından, Bosna'yı terk etmiş; ancak bunların yarısı tekrar Bosna'ya dönmüştür¹⁵⁷. Böylece, çoğu zaman dinledikleri göç ve sefillik öykülerinin bizzat kahramanları hâline gelmişlerdir. Avusturya'nın, işgâli tamamladıktan sonra, 1878'de yaptığı sayımda genel nüfus içinde Müslümanlar'ın oranı % 38.73, Ortodokslar'ın oranı % 42.88, Katolikler'in oranı %18.08 olarak tespit edilmişti. Hâlbuki, 1870 Osmanlı nüfus sayımında, Müslümanlar % 49.84, Ortodokslar % 36.50, Katolikler % 12.64, Yahudiler % 0.2, Çingeneler ise % 0.9 oranında bir varlığa sahiptiler¹⁵⁸. Avusturya'nın 1885 nüfus sayımında ise Müslümanlar % 36.88, Ortodokslar % 42.75, Katolikler % 19.89 oranındadır¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s.119. Göçler hakkındaki rakamlar güvenilmez ve tartışmaya açıktır. Bugün dahî konuyu araştıranların üzerinde uzlaşabildiği yaklaşık değerler söz konusu değildir. Bakınız, Ağanoğlu, a.g.e., s.37-38; Babuna, *Boşnaklar*, s.27; Gürbüz Bahadır, *Bati'dan Doğu'ya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2002, s.76.

¹⁵⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a V, sene 1287, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (Millî Kütüphane Yer No:1967 SA 401), s.144-145; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a VI, sene 1288, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No:042127, Tasnif No: BOS. S. 059.94395), s.134-135; Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle and London: University of Washington, 1983, s.325.

¹⁵⁹ Popoviç 538 kişiyi diğerleri olarak göstermiştir. Toplam nüfustaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. Bakınız, Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslâm*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s.196.

Müslüman nüfustaki azalma 1895 sayımı için de geçerlidir, bu sayımda Müslümanlar'ın oranı % 34.99, Ortodokslar'ın oranı % 42.94, Katolikler'in oranı ise % 22.87'dir¹⁶⁰. Görüldüğü gibi, Bosna dışına doğru gerçekleşen göçler sebebiyle Müslüman nüfus sürekli azalırken, tersine göç sebebiyle Katolik nüfus sürekli olarak artmaktadır. Avusturya'nın Müslüman nüfusa karşı tutumu bu azalmadaki etkenlerden biridir. Meselâ, işgâl sonrasında Avusturya askerlerinin Müslüman evlerinde oturması, dolaylı da olsa, halkı göçe teşvik etmiştir. Bu durumdan tedirgin olan aileler, çareyi Osmanlı topraklarına göçte bulmuşlardır. Avusturyalı yetkililer bölgede kendine bağlı bir gurup teşkil etmek için Müslümanlar'dan boşalan yerlere Katolikler'i yerleştirmekteydi. Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhâk tehlikesine karşı kamuoyu yaratmayı hedefleyen Ali Rüşdü, 1906'da abartılı da olsa Avusturya'nın 400.000 Katoligi Bosna'ya yerleştirdiğini yazmaktaydı¹⁶¹.

Osmanlı Devleti, gerek stratejik kaygılar, gerekse 1877-78 Rus Savaşı'nın getirdiği ekonomik krizden dolayı, Bosnalı Müslümanlar'ın ülkelerini topyekûn terk etmelerini tasvip etmemiştir¹⁶². İşgâlin yarattığı ilk darbenin dehşetine dayalı göç hareketi, 1883'lerde etkisini yitirdikten sonra, Bosna'da yaklaşık yarım milyona yaklaşan bir Müslüman kitle hâlâ mevcudiyetini koruyordu. Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin yaptığı antlaşmalar, onlara göreceli bir koruma sağlamıştı. Fakat, bu koruma fiilî olmaktan ziyade teorikti. Bu yüzden, Bosnalı Müslümanlar işgâlden en az zararlı çıkabilmek için kimi zaman kendi içlerinde de ihtilafa düşerek, Avusturya'daki siyasî gelişmelere paralel bir siyaset izlemişlerdir. İzlenen siyaset gereğince, bazı aydınlar kendilerinin Sırp veya Hırvat olduklarını ileri sürecek kadar ileri gitmişlerdir. Ancak, zihniyet bulanıklığı daha ziyade aydın kesime aittir¹⁶³. Halk, Avusturya siyasetine daima ihtiyatla yaklaşmıştır. İşgâl döneminde, Müslümanlar Avusturya'nın siyaseti ile mücadele etmenin yanı sıra Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine de kaşı koymak zorunda kalmışlardır¹⁶⁴.

Bu yüzden, Bosnalı Müslümanlar, işgâl döneminde,

¹⁶⁰ *Bosna Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri*, s.5.

¹⁶¹ Ali Rüşdü, *Bosna Hersek'in Memâlik-i Osmaniyye'den Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-ı Tel'inini Nâtik Bosna Hersek Ahâlisi Nâmına Meb'ûsân ve Ayân-ı Osmanî Meclislerine Verilen Lâyhadır*, Dersaadet: Rüşen Matbaası, 1324, s.2; *Bosna Hersek Ahâlî-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmanîye Takdîm Olunan Lâyhadır*, s.6-28.

¹⁶² *Bosna Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri*, s.82-85; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s.118.

¹⁶³ Popoviç, *a.g.e.*, s.202; Malcolm, *a.g.e.*, s.248-249; Osman Karatay, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, C.I-Tarih, KaraM & Vadi, 2006, s.544-546; Babuna, *Boşnaklar*, s.152-166.

¹⁶⁴ Popoviç, *a.g.e.*, s.207-208; Babuna, *a.g.e.*, s.120-121.

1- Kendi millî ve malî konularını koruma

2- İslâmiyet'i koruma ve İslâmî kurallardan taviz vermeme

3- Mümkün olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin bölgesel haklarını koruma, çabasıyla hareket etmişlerdir.

Bosnalı Müslümanlar'ın siyasî tavırlarında belli oranda başarı sağladıklarını iddia etmek mümkündür. Meselâ, çiftlik kanunu işgâl döneminde de geçerliliğini korumuştur. Hatta, bu kanunun devamlılığı Ortodoks ve Katoliklerde hayâl kırıklığı yaratmıştır¹⁶⁵. Aynı şekilde, Müslümanlar'a ait Şer'î mahkemeler de uzun süre varlıklarını devam ettirebilmiştir¹⁶⁶. Yine, vakıflarla ilgili yapılan düzenlemeler ve dinî işlerde onlara özgürlük tanıyan Meclis-i Ulema da Müslümanlar'ın siyasî başarısı olarak değerlendirilebilir¹⁶⁷.

İşgâl döneminde, bazı zamanlar, Avusturya Hükümeti'yle ayrılığa da düşülmüştür. İlk olarak, 1881'de askere alma kanunu sebebiyle çıkan ve başını Ortodokslar'ın çektiği isyâna, Müslümanlar sınırlı da olsa destek vermişlerdir. Müslümanlar, silâh altına alınan çocuklarının Avusturya ordusunda dinî gereklerini yeterince yerine getiremeyeceğinden endişeliydiler. Ancak, Avusturya idaresi böyle bir ayaklanmayı beklediğinden, aldığı tedbirlerle isyânı kısa sürede bastırmıştır. İsyân, 1882 Ocak ayında çıkmış, Şubat sonuna doğru bastırılmıştır. İsyânın Avusturya'ya maliyeti 70.000 ilâve asker ve 31.700.000 florin olmuştur¹⁶⁸. İsyân sonunda, Avusturyalı yetkililer Boşnaklar'dan asker toplamaktan vazgeçmemiş, ancak onları diğer birliklerden ayırarak ibadetlerini yapabilecekleri mekânlar tahsis etmiş, yemeklerini pişirecekleri özel mutfaklar hazırlamış, bu askerler için Cuma gününü tatil saymış, hatta üniformaları dahî farklı tasarlamışlardır. Avus-

¹⁶⁵ *British Document on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Volume: 5, The Otoman Empire in the Aftermath of the Berlin Settlement, 1878-1883, University Publications of America, 1984, Document: 19, s.122-129; Babuna, *a.g.e.*, s.37-44; Jelavich, *Balkan Tarihi*, C. II, s.62; Malcolm, *a.g.e.*, s.231-232; Lovrenović, *a.g.e.*, s.107; Donia-Fine, *a.g.e.*, s.96.

¹⁶⁶ Popoviç, *a.g.e.*, s.200; Malcolm, *a.g.e.*, s. 228; Donia-Fine, *a.g.e.*, s.107.

¹⁶⁷ Popoviç, *a.g.e.*, s.197-200; Malcolm, *a.g.e.*, s.237, 240-241; Donia-Fine, *a.g.e.*, s.107; Babuna, *Boşnaklar*, s.56-63.

¹⁶⁸ Babuna, *a.g.e.*, s.30; Malcolm, *a.g.e.*, s.229; Donia-Fine, *a.g.e.*, s.113; Okey, *Taming Balkan Nationalism*, s.27, 52-53.

turya ordusunda iyi muamele gören Boşnaklar için, bundan sonra askere alınma pek fazla mesele olmamıştır¹⁶⁹.

Askerlik yükümlülüğü dışında, Avusturya idaresi ile en önemli çatışma alanı, zorla veya kendi isteğiyle din değiştiren Müslüman Boşnak kızlardan kaynaklanan problemlerdi. Müslümanlar bu tip hareketlere asla hoş bakmamış, din değiştirme konusunda hiçbir uzlaşmayı kabul etmemişlerdir. Müslüman bir ailenin kızının din değiştirmesi aynı zamanda büyük bir utançtı. Fakat her türlü baskıya rağmen, yine de din değiştirme vakalarına rastlanıyordu. Böyle zamanlarda toplum çok fazla geriliyordu¹⁷⁰. Çatışmanın önüne geçilmesi için, özellikle Müslümanlar'ın baskısıyla, 1891'de bir din değiştirme kanunu çıkarılmıştır.

Kanuna göre,

1- Kimse zorla dininden dönmeye zorlanmayacak

2- Din değiştiren kişiye düşünmesi için 2 ay zaman verilecek

Müslümanların zoruyla çıkarılan bu kanuna çoğu zaman uyulmamıştır. Ancak, Müslümanlar mücadelelerini en azından hukukî zemine taşımayı başarmışlardır¹⁷¹.

İşgâl döneminde, Boşnaklar'ın yaşadığı en önemli dönüşümlerden biri de kendi millî kimliklerinin farkına varmaları olmuştur. Yüzyılın başından beri çeşitli ayaklanmalarda zayıf da olsa "*Bosnalılık*" bilinci mevcuttu. Ancak, halkın geneline bu temayülün mevcut olduğuna dair herhangi bir işaret söz konusu değildi. Boşnaklar, Osmanlı millet sisteminin kendilerine sağladığı güvence ile milliyetçi düşüncelere pek itibar etmemişlerdi. Bosnalılık daha ziyade coğrafyaya bağlılık veya bir hemşericilik tarzı ortak bir düşünceydi. İşgâlde birlikte Avusturya'nın izlediği politikalar, Boşnaklar arasında bir millîlik düşüncesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu siyasetin mimarı, 1869'da Andraşi ile ortak bir Bosna plânını hazırlayan Benyamin Kalay'dı. Kalay, 1882'den 1903'e yani ölümüne kadar 21 yıl boyunca Avusturya-

¹⁶⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız, A. Berthold, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Boşnak Birlikleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Çeviren: Ali Osman Öztürk, Sayı:104, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995, s.25-28.

¹⁷⁰ Babuna, *a.g.e.*, s.76-77, 94-95.

¹⁷¹ Malcolm, *a.g.e.*, s.238-239; Donia-Fine, *a.g.e.*, s.106.

Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna Valisi olarak görev yapmıştır¹⁷². O, her dinî gurubu ayrı bir millet olarak tanımlamış ve bu guruplara yasal statüler vermişti. Böylece yüzyıllardır varolan birlikte yaşama tecrübesi, yerini ayrışmaya bırakmıştır. Kalay'ın kurduğu düzen Osmanlı Millet sistemiyle benzer yanlar taşımaktadır. Fakat, Osmanlılar Bosna'da yaşayan ve dinleri farklı olan insanları başka milletler olarak algılamıyordu; onları sadece dinî guruplar olarak görüyor, bu tasnifi de istimâlet siyasetinin gereği, herkesin dinini özgürce yaşayabilmesi için yapıyordu. Kalay ise bu düzeni, Bosna'daki üç dinî gurubun kendi aralarında birleşerek Avusturya-Macaristan'a karşı çıkmalarını önlemek için ortaya atmıştır. Ayrışma, beraberinde milliyetçi duyguların yükselmesine de yol açmıştır. Sırp lar ve Hırvatlar, en azından yarım asırdır kendilerini Boşnaklar'dan farklı olarak tanımlamaktaydılar. Nihayet, işgâlde birlikte, aynı tavrı Müslümanlar'da göstermeye başlamıştır. İşgâlin hemen ardından 1891'de Mehmedbey Kapetanoviç; "*Biz Güney Slav ailesine mensup olduğumuzu inkâr etmiyoruz, ama biz atalarımız gibi Boşnak olarak kaldık, başka bir şey değil.*" derken, kendilerinin diğer guruplardan farkını ortaya koyuyordu¹⁷³. Aynı düşüncenin bir benzeri, 1849'da Sırp lar tarafından Boşnaklar için ileri sürülmüştü. Belgrad'da yayınlanan *Sırp Haberleri* gazetesi Boşnaklar'ın kökenleri hakkında iki ayrı görüş bulunduğunu ileri sürmüştür. İlk görüşe göre, "*Bosna'da Slav olan Sırp milleti bulunurken bunlar üç ayrı guruba ayrılmışlardır. Bunların bir bölümü Katolik mezhebini kabul etmiş, bir bölümü Ortodoks mezhebini kabul etmiş, diğerleri ise Müslüman olmuştur.*". Gazete tarafından gerçek olduğu kabul edilen ikinci iddiaya göre ise "*Bosna Türkler tarafından fethedildiği zaman orada Macarlar'a mensup bir millet vardı. Bunların ne dinleri ne mezhepleri bulunmaktaydı. Fetihden sonra bunların tamamı Müslüman oldular ve halkı yönetmeye başladılar.*"¹⁷⁴. Yani, Boşnaklar Sırp lar'dan farklı bir millettir. Şimdi de, Kapetanoviç aynı suçlamayı Boşnaklar haricinde kalan diğer milletlere yöneltiyordu.

Bosnalı Müslümanlar, işgâl boyunca bir gün yeniden Osmanlı hâkimiyetine gireceklerine dair umutlarını hiç yitirmediler. Ancak, zaman ilerle-

¹⁷² Kalay'ın siyaseti için bakınız, Okey, *Taming Balkan Nationalism*, s.55-143; Jelena Milojković-Djurić, "Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Herzegovina 1882-1903: Habsburg's Policies in an Occupied Territory, *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, Volume:14/2, 2000, s.211-220.

¹⁷³ Lovrenović, *a.g.e.*, s.149-152; Babuna, *a.g.e.*, s.137-139.

¹⁷⁴ *Sırske Novine (Sırp Haberleri)*, Belgrad, 4 Şubat 1849, Yıl:16, Sayı:11, s.44.

dikçe Avusturya yönetimi ile daha iyi mücadele edebilmek için kendi siyasî örgütlerini kurdular. Bu maksatla 1905'de Ali Firdus¹⁷⁵ başkanlığında *Müslüman Halk Teşkilâtı (Muslimanska Narodna Organizacija-MNO)* kuruldu¹⁷⁶. MNO'nun hemen ardından, 1908'de destekçileri arasında ünlü Boşnak yazar ve fikir adamı Safvet-Beg Paşağiç'in¹⁷⁷ de bulunduğu *Müslüman İlerlemeci Partisi (Muslimanska Napredna Stranka-MNS)* kuruldu¹⁷⁸. Tüm bu çalışmaların ardında, Avusturya kadar Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasî gelişmeler de etkili olmuştu. Osmanlı Devleti'nde yükselen *Genç Türkler* hareketi, Bosna ile gereği kadar ilgilenmemişti. Fakat bu ilgisizlik anlarında dahî Boşnaklar İstanbul'dan umudu kesmediler. Boşnaklar, 1 Eylül 1907'de Abdülhamid'in doğum gününü büyük bir coşkuyla kutladılar. Avusturyalı yetkilileri şaşkına çeviren gösteriler esnasında Boşnaklar, Türkçe olarak "*Padişahım çok yaşa*" tezahüratlarında bulundular. Onların bu hareketi Avusturyalıları çok endişelendirdi ve Boşnak tepkisini yumuşatmak için iki taraf arasında müzakereler başladı. Müzakereler, Boşnaklar'ın uzun süredir talep ettikleri, dinî konularda bağımsız hareket etme hakkına sahip olma özzerkliğini elde etmeleri ile sonuçlandı. Bosna'da bugün de çok etkin olan Naibül Reis'ül-Ulema'lık makamı kuruldu. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ilân edilince, Bosna Hersek de hareketlendi. Müslüman ve Sırp, hukuken Osmanlı toprağı oldukları iddiası ile kendileri için de anayasal bir sistem istediler. Gelişmelerden kaygılanan Avusturya, Rusya'nın göz yumması ve Prusya'nın güçlü desteğı ile 19 Ağustos 1908'de Bosna Hersek'i ilhâk etti. İlhak, Bosna'da yeni bir kargaşa ortamının doğmasına sebep oldu. Boşnaklar, ilhâktan kurtulmak için yeniden İstanbul'la görüşmeye geldiler, fakat orada umdukları desteğı bulamadılar. Osmanlı Devleti, altı ay sonra ilhâkı tanıdı. Osmanlı Devleti'nin ilhâkı tanınmasıyla çaresiz kalan MNO da 1910'da ilhâkı kabul etmek zorunda kaldı. Bosna'da siyasî gelişmeler 1910 Anayasası'nın ilânı, Bosna Meclisi'nin açılması ve 24 Boşnak temsilcinin bu meclise girmesi ile sonuçlandı. Mecliste Sırp, 31, Hırvatlar ise 16 sandalye aldılar. Ancak, Hırvatlar'ın Boşnaklar'ı desteklemesi ile meclis başkanlığına Ali Firdus Bey seçildi. Ali Firdus Bey'in meclis başkanı seçilmesi, Bosna'da günümüze kadar gelecek siyasî yapının temellerini attı. Sırp, Ali

¹⁷⁵ Ali Firdus (Doğumu: Livno 1862 veya 1864-Ölümü: Saraybosna 1910)

¹⁷⁶ Faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Babuna, *a.g.e.*, s.175-184.

¹⁷⁷ Safvet-Beg Paşağiç (Doğumu: Nevesin 1870-Ölümü: Saraybosna 1934),

¹⁷⁸ Faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Babuna, *a.g.e.*, s.184-187.

Firdus'un meclis başkanı olmasından memnun kalmadılar. Her ne kadar aralarında ciddi görüş farklılıkları var idiye de, Boşnak ve Hırvatlar bu vesile ile birbirleri ile dayanışma içine girdiler¹⁷⁹.

Boşnaklar, hangi şart altında olursa olsun, Osmanlı idaresinin kendilerini yalnız bırakmayacağını inanmışlar ve bu manevî güçle Avusturya idaresine karşı siyasî mücadelelerini yürütmüşlerdir. Osmanlı Devleti de işgâl sürecince, Bosna'da zor durumda kalan herkese kucağını açmıştır. İşgâl süresince, binlerce Boşnak Osmanlı topraklarına göç etmiş; Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu iktisadî zorluklara rağmen, Bosna'dan gelen bu mültecilere elinden gelen yardımı yapmıştır. Meselâ, sadece 1910 yılı içinde Bosna'dan gelen göçmen sayısı 17.018 kişiydi¹⁸⁰. Boşnaklar Osmanlı Devleti yıkılana dek kaderlerini Osmanlılar'dan farklı görmemişler, Osmanlı idaresinin günün birinde tekrar Bosna'da tesis edileceğine olan inançlarını korumuşlardır. Bunun en güzel kanıtı, II. Meşrutiyet'in ilânı ve Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından ilhâkı esnasında gazetelerde kaleme alınan makaleler ve yayınlanan kitapçıklarda kullanılan ifadelerdir. Bu yazılar Boşnaklar'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını açıkça ortaya koyar¹⁸¹. Meselâ ilhâk sonrasında Osmanlı kamuoyuna Bosna Hersek'i tanıtmak ve Bosna Hersek'in unutulmamasını isteyen Ali Şâdî eserini son derece manidar şu cümlelerle bitirmiştir: *"İşte ey Kavm-i Necib-i Osmânî! Hudûdu teşkilâtî arâzîyyesi, ihrâcât ve idhâlâtı mufassalan gösterilen Bosna Hersek Kit'ası Anadolu Kit'ası cesâmetine yakın bir vüs'atı hâiz ve tamam 457 sene fezâ-yı fesih-i hükümetin kuvvî ve nâmûs-kâr bir uzv-ı aile-i saâdeti iken, mezbûh-âne bir ânîn ile bizden kat'ı taalluk eden kit'ayı ferâmûş etmeyelim!... Bu iğtisâb-ı leimânenin kalbimizde uyandırdığı taab-efzâ merâretin bütün şiddet ve kuvvetiyle istihsâl-ı makasid-ı âtiye hasr-ı merâm edelim!... Evlerde ailelerimize, mekteplerde çocuklarınıza telkin-i emel iderek nakışgîr-i sahife-i vicdan olan şevâib-i hasılayı tathire gayret edelim!... Bu vatan bizden hizmet bekliyor. Boşnak ve İslâm muhadderâtına ba'de-mâ edilecek tecavüzâtın ânîn teelümâtına kulaklarınızı tıkamayınız!... Avusturya ile akd edilen muâhedenâmede hukuk-u İslâmiye her güne taaruzdan masûn add edilmiş ise de,*

¹⁷⁹ Popoviç, a.g.e., s.208-209; Karatay, *Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar*, s.543-548; Donia-Fine, a.g.e., s.108-109.

¹⁸⁰ Karatay, *Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar*, s.547.

¹⁸¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler", *Toplumsal Tarih*, Sayı:60, İstanbul: Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s.9-16.

kuvvetin galebe çaldığı bir memlekette hakkın mağlup olduğu ferâmûş etmeyiniz. Fakat heyhat!... Bilirim ki bu temenni muhâldir. Çünkü nesl-i hazrın kanı saye-i sahanede(?!...) kurumuş, bütün hayatımızı mahkûm eden akde-i tereddüd ve mezellet bizi mevâtâyı sâir eşkâline sokmuştur. Benim bu ümidlerimin husûlünü bizden değil nesl-i ahir, evet, o nesl-i ahirdir ki, hakaretin izzet-i nefse, ataletin beşeriyete, cahilin vukûfa, meskenetin sa'y-i taallükünü idrak ederek insanlığın şerefini iktisâb edecek ve Fransızların Alsas Loren'i gibi Osmânlı ahfadı da Bosna Hersek intikamını perverde edeceklerdir!..."¹⁸². İfadelerden de anlaşılacağı gibi, Ali Şâdî Osmanlılar'ın bir gün Bosna'ya döneceğini düşünmekteydi.

SONUÇ

Boşnaklar uzun zamandır topraklarını kendileri savunuyor; dahası, çevre eyâletlerde ortaya çıkan kargaşaların bastırılmasında devlete yardımcı oluyorlardı. Meselâ, Sırp isyânları sırasında Bosna'yı savunmak bir yana, Sırbistan'daki isyânların bastırılmasında son derece yararlı hizmetler ifa etmişlerdi. Ayrıca, 1829'da bazı Bosna kazalarının Sırbistan'a terk edilmesi gündeme geldiğinde, tüm Bosna'da büyük bir infial meydana gelmişti. Bosnalı Müslümanlar topraklarını Sırp'lar'a bırakmaktansa ölmeyi tercih edeceklerini açıklamışlar, sınır tadilatı için gelen Osmanlı memur ve müfettişlerini Bosna'ya sokmamışlardı¹⁸³. Bu yüzden, Bosna'nın sahibi olarak "Sultan'ı" değil "kendilerini" görüyorlardı. Sultan saygı duyulacak bir kimlikti, ancak Bosna'ya fazla müdahale etmemeliydi; fakat, Sultan XIX. yüzyılda çevresindeki "gavûr" idareciler tarafından aldatıldığından, İslâmiyet'in kalesi Bosna sürekli saldırıya mâruz kalıyordu. Buna karşı Boşnaklar, Sultan'ın onurunu korumak için ellerinden geleni yaptıklarına inanmaktaydılar. Hatta, bölgede zaman zaman patlak veren isyânların temelinde de Sultan'ın saygınlığını koruma arzularının yattığını iddia etmekteydiler.

XIX. yüzyılın daha başında, İstanbul'da gerçekleşen reformlar, Bosna'da yüzlerce yıldır devam eden sosyal yapının değişeceğine dair ilk işaretlerdi. İlâveten, Bosna'nın çevresindeki diğer eyâletler özerklik veya bağımsızlık için hareketlenmişlerdi. Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanırken, Sırp-

¹⁸² Ali Şâdî, *Bosna Hersek Yâhûd Osmanlıların Alsas Loreni*, Dersaâdet-Kasımpaşa: Süha Matbaası, 1327, s.26-27 (Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi No:1725); Zafer Gölen, "Bosna Hersek Yahud Osmanlıların Alsas-Loreni", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, Isparta, 1999, s.214.

¹⁸³ Börekçi, *a.g.e.*, s.133-134, 182-184.

lar ve Karadağlılar özerklik kazanmışlardı. Boşnaklar bir insanın hayat süresinde çevrelerinde nelerin değiştiğini görmenin tedirginliğini yaşadılar. Bu tedirginlik, onları hem saldırgan, hem daha korumacı yaptı. Belki normal zamanlarda problem oluşturmayacak birçok konu ve uygulama, XIX. yüzyılda büyük meselelere sebep oldu. Buna karşı merkez, bir taraftan devleti modern çağlara hazırlama endişesiyle hareket ederken, diğer taraftan yaşam mücadelesi veriyordu. Maalesef, devletin elinde istenilen sayıda ve iyi yetişmiş idareciler yoktu. Yetersiz memurlar, kıt kaynaklar, aceleyle alınan kararlar ve İstanbul'daki siyasî çekişmeler taşırayı olumsuz olarak etkilemekteydi. Dahası, hükümet çoğu zaman taşraya kendini anlatamıyordu.

Anlaşılmazlık, taşradaki meseleleri daha da derinleştiriyordu. Bu durumdan en fazla etkilenen eyâletlerin başında da Bosna Hersek gelmekteydi. Boşnaklar, uzun zamandır serhat eyâleti olmanın her türlü zorluğunu yaşamışlardı. Bir de neden yapıldığı anlaşılamayan yenilikler buna eklenince, durum daha karmaşık bir hâl almaktaydı. Boşnaklar merkezin emirlerini daima şüpheyle karşılamakta ve mümkün olduğunca karşı koymaktaydılar. Hâlbuki, bu şekilde hem kendi hâkimiyetlerini hem de devletin hâkimiyetini azalttuklarının farkında değillerdi. Onların tavırları, merkez tarafından yanlış anlaşılmakta ve “Boşnaklar, akılları fikirleri isyânda” olan insanlar olarak tanımlanmaktaydı. Bu tanım İstanbul'da Bosna hakkında alınan kararları derinden etkilemekteydi. 1849 İsyânı'nda olduğu gibi, devletin en sert komutanı Ömer Lûtfi Paşa bölgeye gönderilmekte, onun sert müdahalesi takdirle karşılanmakta, hatta isyânla başarılı bir şekilde mücadele edildiği için bu başarının anısına madalya dahî bastırılmaktaydı.

Ne var ki, devletin Boşnaklar'a sert davranarak hatâ yaptığını anlaması uzun sürmedi. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan ziyade, elini kolunu bağlayan bir anlaşma olan Paris Barış Antlaşması'nın imzalanmasının üzerine, devletin içindeki diğer gayrimüslim zümreler gibi Bosna'da yaşayan Hıristiyanlar da daha fazla özgürlük istemeye başladılar. Gayrimüslimler yüzlerce yıldır devam eden yükümlülüklerle daha fazla katlanmayacaklarını ilân ederek, 1857'de büyük bir isyân çıkarmayı başardılar. İsyân, Sırp ve Karadağlılar'ın etkin desteği ile yıllarca sürdü. Devletin etkin mücadelesine rağmen de bir türlü bastırılmadı. Özellikle Karadağ sınırındaki sarp coğrafyada kanlı çatışmalar yaşandı. Osmanlı Ordusu Grahova

hezimeti gibi başarısızlıklar yaşadı. Buna rağmen devlet, Bosna'ya sükûn ve huzuru getirmek için elinden geleni yaptı. Vergi toplama ve çiftlik kanunu gibi ciddi çalışmalar yapıldı. Fakat, bu çalışmaların hiç biri âsileri sakinleştirmeye yetmedi. Çünkü, Osmanlı Devleti ile derdi olan her ülke âsileri kullandı. 1857'de başlayan çatışmalar, ancak 1862'de gerçekleşen Karadağ askerî harekâtı ile sona erdi.

1862'den sonra, Bosna'ya geçici bir sükûnet hâkim oldu. 1875 Hersek isyânına kadar geçen süre hem devlet, hem de Osmanlı idaresinden kurtulmak isteyen Hıristiyanlar tarafından iyi kullanıldı. Devlet Bosna'daki idarî yapıyı kökten değiştirdi. Bosna vilâyete çevrildi, yeni okullar açıldı, yollar yapıldı, hastaneler hizmete sokuldu. 1849 isyânı ile bozulan devlet-Boşnak ilişkisi yeniden düzeldi. Hatta, devlete ve Boşnaklar'a sağlayacağı fayda tartışmalı olsa dahi, bölgedeki tumarlar eski sahiplerine iade edildi. Devlet, bu ve buna benzer çalışmalarla Boşnaklar'ın gönlünü kazanmak için elinden gelen her şeyi yaptı.

Bosna'daki huzur ortamından tek istifade eden devlet değildi. Özellikle, Panslavist cemiyetler neredeyse köy köy örgütlenerek, Bosnalı Hıristiyanlar'a milliyetçilik aşıladılar, halkı silâhlendirdiler. Bosna Hersek'teki her kilise, her gayrimüslim okulu ideolojik eğitim verilen kurumlara dönüştüler. Nihayet 1875'de, basit bir vergi toplama anlaşmazlığı kısa sürede milletlerarası bir meseleye dönüştü. Bu olayda, Osmanlı diplomasisi en kötü sınavlarından birini vererek, daha isyânın başında inisiyatifi elinden kaçırdı. İsyânın askerî yönü başarıyla icra edildiyse de diplomatik beceriksizlik, isyânın uzamasına ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasına sebep oldu.

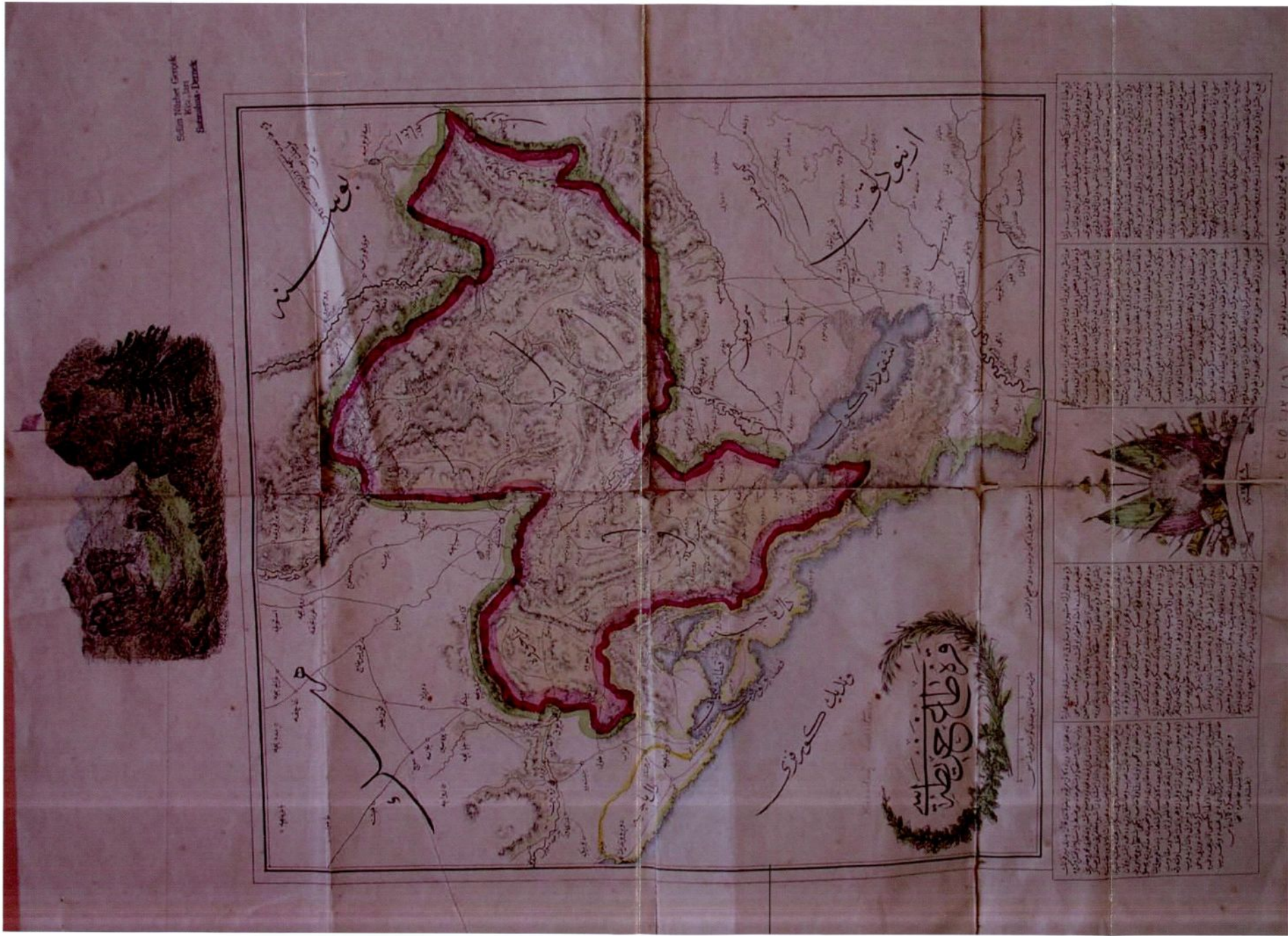
Savaş, herkesin tahmin ettiği gibi Osmanlı yenilgisi ile sonuçlandı. Savaş sonrasında toplanan Berlin Kongresi, Osmanlılarla Ruslar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek yerine, Osmanlı Devleti'nden pay kapma yarışına dönüştü. Dost-düşman, tüm devletler Osmanlı Devleti'nden bir parça kopardılar: Bosna Hersek, Avusturya tarafından işgâl edildi, Bulgaristan özerklik kazandı, Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlık elde etti, Mısır ve Kıbrıs'a İngilizler tarafından el konuldu, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun bir kısmı Ruslar'a bırakıldı, o zamana kadar milletlerarası bir belgede adları geçmeyen Ermeniler, sahnenin yeni aktörleri olarak sivrilmeye başladılar.

Böylesi olumsuz gelişmelerin ardından, Osmanlı Hükümeti, birkaç cı-lız protesto gösterisi dışında bir şey yapamadı. İşgâl Boşnaklar için tam bir kâbustu. Onlar yaklaşık 200 yıldır her ne yaptılarsa, bu felâketten korunmak için yapmışlardı. Fakat, korktukları bir anda şimdi başlarına gelivermişti. İşgâlle birlikte, uzun yıllar dinledikleri göç ve sefalet öykülerindeki kahramanlara dönüştüler. İşgâli izleyen yıllarda 120.000 Boşnak, İstanbul ve devletin diğer bölgelerine göç etti. Ancak, Boşnaklar'ın uğruna binlerce evlatlarını feda ettikleri memleketlerini bırakmaya niyetleri yoktu. Göç edenlerin yarısı geri döndü. Avusturya karşısında silâhla mücadele edemeyecek kadar zayıftılar. Onlar da bunun bilincinde olarak, diplomasi ve hukuk mücadelesini benimsediler. Zaman zaman Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla, kendi medenî hukuklarını korumak da dâhil olmak üzere, birçok hak elde ettiler. Kendi siyasî partilerini kurdular. Benliklerini, dinlerini ve kültürlerini muhafaza ederek imparatorlukların mezadı I. Dünya Savaşı'na ulaşmayı başardılar.

Harita 1: 1860'da Bosna Hersek ve Çevresi.

Kaynak: Joseph Grassl-H. Schleifmann, "Neueste Special & Kriegs-Karte der Europäische Turkey in IV Blättern.", *Grosser Hand-Atlas über alle Theile der Erde in 170 Karten*. Herausgegeben von Joseph Meyer, Hildburghausen Verlag des Bibliographischen Instituts, 1860, s.94.

Harita 2: 1862 Karadağ Harekâtı'nı Anlatan Karadağ Haritası. Kaynak: Milli Kütüphane: HRT: 1994 D 1077, Demirbaş No:2148

Harita 3: Avusturya İşgalinden sonra 1325/1907'de Bosna Hersek. Haritada Yenipazar Sancağı yer almamaktadır.

Kaynak: Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref; *Osmanlı Atlasları XX. Yüzyıl Başları (Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Mükemmel ve Mufassâl Atlas)*, Hazırlayanlar: Rahmi Tekin-Yaşar Baş, İstanbul: Osmanlı Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2003, s.36.

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA TOKAT'TA FİYATLAR

MEHMET BEŞİRLİ*

Giriş

1774 yılından sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin devamlı surette yenilgiyle sonuçlanan savaşlarla karşı karşıya kalması mali yapıdaki sorunları oldukça arttırmış, yüzyılın başında özellikle 1820 ve 1830'larda bütçe açıkları en yüksek noktaya ulaşmıştır. Devlet, açığı kapatmanın yolunu vergi kaynaklarını denetime tâbi tutarak ve iç borçlanmaya giderek karşılamaya çalışmıştır. Bunun da yeterli gelmediği durumda gümüş içerikli Osmanlı parasının değerini düşürmek, yani tağşişe başvurmak zorunda kalmıştır. Osmanlı para tarihinde ek mali gelir kaynağı olarak görülen en hızlı tağşişler, Sultan II. Mahmut döneminde (1808-1839) gerçekleşmiştir. Bu dönemde siyasi, askerî ve sosyal sorunların en had safhaya çıkması ve problemleri çözmek için devlet aygıtında reforma girişilmesi, harcamaları arttırarak bütçeyi zorlamıştır.

Sultan II. Mahmut döneminde Osmanlı Devleti, büyük karışıklık, savaş ve malî krizlerle karşı karşıya kaldı. Balkanlar ve Anadolu'da yerel güçler âyanlarla mücadeleye girişildi. Sırp lar ve Mora Rumları başkaldırdılar ve gittikçe imparatorluktan uzaklaştılar. 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları, 1820-1828 Osmanlı-İran mücadeleleri, 1831-1833 ve 1838-1839 Mısır isyanı ve bu isyanın gerek iç ve gerekse dış etkileri, özellikle savaş ve karışıklıkların maliye üzerindeki olumsuz etkileri devleti sarsıntıya sürüklemiştir¹.

Askeri alanda girişilen reformlar da mali düzenin sıkıntıya girmesinde etkili olmuştur. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun teşkilatlandırılması için ortaya konulan çabalar, mali düzenin bir türlü kurulamamasının en önemli sebepleriydi. Yeni ordunun sayısının artması ve bunlara harcanan kaynaklar malî sorunların kronikleşmesini tetiklemiştir.

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ÇANKIRI.

¹ Dönemin siyasi tarihi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, İstanbul 1995, s. 129-186.

Nitekim XVIII. yüzyıldan 1840'lara kadar merkezi devlet bütçelerinin yaklaşık yarısının askeri harcamalara gitmesi ve bunun savaş dönemlerinde çok daha fazla artması², malî sorunları içinden çıkılmaz hale sokmuştur.

Öte yandan II. Mahmut döneminde uygulanan içte merkezileştirme politikası adı altında yönetimden orduya, adalete, eğitime ve yerel yönetimlere kadar yapılmak istenen reformlar, malî durumu daha da sorunlu hale getirirken, yeni kaynak mekanizmalarını bulmaya itmişti. Bu çabalar sonucu merkezi tek bütçeye geçiş³ hızlanırken, bunu sağlayacak yerel örgütlenmenin yeterince sağlanamaması ve vergi gelirlerinden büyük bir kısmının etki alanlarını genişleten yerel güçlerle paylaşma sıkıntısı ve hepsinden önemlisi enflasyonist hareketler harcamaları hızla artırmaktaydı⁴.

Sultan II. Mahmut döneminde para da gittikçe değerini yitirmiş ve enflasyon artmıştır. Sultan tahtta çıktığında Osmanlı kuruşunun içinde 5,9 gram gümüş vardı. Ancak kuruşun gümüş içeriği 1831-32 yılında 0,5 gram ile en düşük seviyesine düştükten sonra, 1832'de 0,94 grama, 1844'te de 1,0 grama çıktı ve I. Dünya Savaşı'na kadar aynı düzeyini korudu. Bu durumda 1808 ile 1844 arasında kuruş gümüş içeriğinin % 83'ünü kaybetti⁵.

Bu çalışmada Tokat şer'îye sicilleri taranarak narh ve tereke kayıtlarındaki fiyatlara göre, Tokat'taki gıda maddeleri ve bazı temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları ortaya çıkarılacak ve sonrasında da fiyat hareketleri izlenecektir. Bu yolla Tokat'ta incelenen dönem içinde fiyat artışları, bunlara sebep olan etkenler üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır.

Ayrıca yüzyılın ilk yarısında genel olarak Tokat'ta ücretler ve nafakalardan örnekler verilerek, fiyat-ücret bağlantısı kurulmaya çalışılacaktır.

Tokat'ta yer alan bütün gıda maddeleri ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını tespit etmek, bu çalışmanın kapasitesini aşmaktadır. Bu bakımdan hububat fiyatlarını ve gıda maddelerinden ekmek, çörek, simit, kâhi, et, yağ, pirinç, peynir, pekmez, bal, yaş üzüm, sarımsak, pastırma, yoğurt, Zile leblebisi ve fındık gibi bazı gıda maddeleri ile temel ihtiyaç maddelerinden sabun, saban demiri, nal fiyatları ve kiremit fiyatları incelenmeye çalışılmıştır.

² Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 244-280.

³ Aynı eser, s. 281-292.

⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 205-206.

⁵ Ş. Pamuk, aynı eser, s. 204-210.

A. Fiyatlar

Osmanlı şehirlerindeki gıda maddeleri ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyat hareketlerini daha çok Narh Meclisi'nde verilen fiyatlarla takip edebilmekteyiz. "Sicillerde, genellikle yılda iki defa Kadı huzurunda bütün esnaf temsilcilerinin katıldıkları Narh Meclisi'nde verilen narhlarda, o şehirde alınıp-satılan, yenilip-içilen, giyilen, yani bütün zaruri gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını görmek mümkündür". Narh fiyatları resmi fiyatlardır. Esnaf narh fiyatlarına uymak mecburiyetindeydi. Uymayanlar sürgün ve işten men cezasına çarptırılabilirdi⁶.

Fiyatları tereke defterlerinden takip etmek de mümkündür. Özellikle hububat fiyatlarını tereke defterlerinden faydalanarak ortaya koymak daha isabetli sonuçlar vermektedir.

Temel gıda maddelerinden olan ekmek, et, şeker, un, pirinç, bulgur, çeşitli yağlar vb.lerinin fiyatlarının aşırı miktarlarda artışını ve sıkıntı çekilmesini önlemek için narh verilmekteydi. Genellikle yılda iki defa (Kış ve Yaz) gıda maddelerinin fiyatları belirlenmekle beraber, bazı dönemler (Ramazan ayı, savaş, karışıklık, kıtlık vb. gibi) bazı maddelere yılda birkaç defa narh verildiği de söz konusu olmaktadır.

Tokat'ta gıda maddelerine ve diğer ihtiyaç maddelerine verilen fiyatlar, Narh Meclisi tarafından tespit edildikten sonra, genellikle şer'îye sicillerinin baş ya da sonlarına cins, miktar ve birim fiyatları baz alınarak kaydedilirdi. Ayrıca bazen de şer'îye sicilleri dışında narh fiyatlarını müstakil olarak gösteren narh defterlerinin düzenlendiği de olmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında 1 kuruş=40 para idi. Bazı kayıtlarda para birimi olarak meblağ da kullanılmıştır. 1 para=3 meblağa eşitti. Ağırlık ölçüsü olarak da 1 kıyye (okka)=400 dirhem=1282 gr.dır. 1 İstanbul kilesi ise 25,6 kg.dır.

B. Hububat Fiyatları

Osmanlı döneminde hububat fiyatlarını ortaya çıkarabilmek için, iki fiyatlandırma üzerinde durmak gerekir. Bunlardan biri serbest piyasa fiyatları diğeri resmi fiyatlardır. Hububat fiyatlarını daha çok serbest piyasa fiyatları olan terekelerdeki verileri inceleyerek ele almamız gerekir. Resmî

⁶ Mustafa Öztürk, "Tokat'ta Fiyatlar (1772-1823) I", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 185-186.

mübaya fiyatlarını baz alarak hububat fiyatlarını incelemek doğru sonuçlara ulaşılmasını engellemektedir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Tokat'taki hububat fiyatlarını inceleyen Mustafa Öztürk, 1772, 1796, 1798, 1799, 1811, 1816, 1818, 1823 yıllarına ait tereke defterlerindeki verileri kullanmıştır. Bu verilere göre, 1772'de kilesi (25.6 kg.) 5,6 kuruş olan buğday, 1823'te 30 kuruşa yükselerek, % 535,71'lik bir artış göstermiştir. 1772-1823 yılları arasında buğdayın yıllık artış oranı % 10.50 dolayındadır. 1776'da kilesi ortalama 5,75 kuruş olan arpa ise 1823'te % 260.86'lık bir artışla 15 kuruşa yükselmiştir. Bu dönemde arpanın yıllık artış oranı da % 9,66'dır⁷. Öztürk'ün hesaplamalarına göre, 1772'den 1798'e kadar yatay bir seyir sergileyen buğday fiyatları, 1823 yılına kadar birkaç yılın inişli çıkışlı fiyat sürecini bir tarafa bırakırsak, sürekli yukarıya doğru bir yükseliş sergilemiştir.

Tokat şer'iyeye sicillerindeki tereke kayıtları incelendiğinde buğday ve arpa fiyatları "tahmini" olarak ortaya çıkabilmektedir. Terekelerdeki fiyatlar mahkeme tarafından belirlenen serbest piyasada geçerli rayici vermekle birlikte, ambarda bulunan buğday ve arpa ile tohumluk buğday ve arpanın cinslerine, mahkemenin fiyatları belirlemedeki uygulamalarına göre, fiyatlarda aynı yılda bazen yukarı ya da aşağı bir fiyat uçuşumu da görülebilmektedir. Bu bakımdan buğday ve arpa fiyatlarını çoğu terekede de geçtiği gibi "ber-vech-i tahmin" şeklinde değerlendirmek daha doğrudur. Biz buğday ve arpa fiyatlarını daha gerçekçi olan tereke fiyatlarından yola çıkarak belirlemeye çalıştık.

Bizim incelemelerimizde Tokat'ta 1812 yılında ortalama olarak buğdayın kilesi 25 kuruş, arpanın ise 16,6 kuruş idi⁸. 1816 yılında ortalama %110 artışla buğday 27,5 kuruşa yükselirken, arpa da aynı yılda %108,43'lük artışla 18 kuruşa yükselmiştir⁹. 1819 yılında yine buğday ve arpanın fiyatlarında yükselme devam etmiştir. Bu yılda buğdayın kilesi 33,33 kuruşa¹⁰, arpanın ise 20 kuruşa çıkmıştır¹¹.

⁷ M. Öztürk, *aynı tebliğ*, s. 193-194.

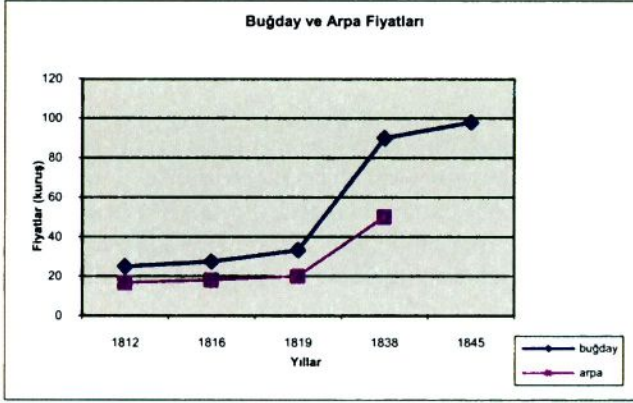
⁸ 17 Safer 1227/2 Mart 1812 tarihli Abdülbaki bin İsmail'in terekesi. *TŞS*, 15, 84/1.

⁹ 1 R. Evvel 1231/31 Ocak 1816 tarihli Osman bin Hamza'nın tereke defteri. *TŞS*, 20, 65/2. Yine 29 Rebiyülevvel 1231/28 Şubat 1816 tarihli Abdurrahman Alemdar ibni Veliyüddin'in tereke defteri. *TŞS*, 20, 55/1.

¹⁰ 7 R.ahir 1234/3 Şubat 1819 tarihli Şişman Hasan'ın tereke defteri. *TŞS*, 25, 66/2. Yine 3 R.ahir 1234/30 Ocak 1819 tarihli Duhancı Hasan'ın tereke defteri. *TŞS*, 23, 66/2.

¹¹ 3 R.ahir 1234/30 Ocak 1819'da tarihli Duhancı Hasan'ın tereke defteri. *TŞS*, 23, 66/2.

Grafik: 1

Yıllar	Buğday	Arpa
1812	25	16,65
1816	27,5	18
1819	33,33	20
1838	90	50
1845	98	98

1830'da da tohumluk buğdayın kilesi 40 kuruşa¹², 1838'de hızlı bir yükselişle normal ve tohumluk buğdayın kilesi ortalama olarak 90 kuruşa¹³, aynı dönemde arpanın kilesi ise 50 kuruşa yükselmiştir. 1845 yılında buğdayın kilesi ortalama olarak 98 kuruş idi¹⁴. Aynı yıla ait arpanın fiyatı ile ilgili bir kayda rastlayamadık. (Bkz. Grafik: 1)

19 Zilhicce 1241/25 Temmuz 1826'da has unun (dakik-i hass) kıyyesi 23 para iken¹⁵, 15 R.ahir 1251/10 Ağustos 1835'te dakik-i has % 173,91 artışla 40 paraya yükselmiştir¹⁶.

Yukarıdaki açıklamalar ve Grafik 1'den incelendiği gibi, 1823 yılına kadarki süreçte hububat fiyatları konusunda M. Öztürk ile bizim hesaplamalarımız ortalama olarak benzerlik göstermektedir. Bu anlamda buğday ve arpanın fiyatlarının XVIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devamlı surette yukarıya doğru bir seyir izlediği görülmektedir. 1820'lerden sonra ise, Tokat'ta buğday ve arpanın fiyatlarında aşırı bir yükselme gözlemlenmektedir. Bunda dönemin savaşları, II. Mahmut reformla-

¹² 17 Zilkade 1245/10 Mayıs 1830 tarihli Osman'ın tereke defteri. TŞS, 35, 34/2.

¹³ 5 Muharrem 1254/31 Mart 1838 tarihli Veli bin Abdullah'ın tereke defteri. TŞS, 50, 9/3.; 19 C.ahir 1254/9 Eylül 1838 tarihli Abdullah bin Hacı Ali'nin tereke defteri. TŞS, 51, 49/1.

¹⁴ 11 R.ahir 1261/23 Nisan 1845 tarihli Hüseyin bin Osman'ın tereke defteri TŞS, 63, 83.; 14 C.evvel 1261/21 Mayıs 1845 tarihli Postacı Emin Mehmed'in tereke defteri TŞS, 63, 18/2.; 15 Recep 1261/20 Temmuz 1845 tarihli Mihail oğlu Agop'un tereke defteri. TŞS, 63, 18/1.

¹⁵ Boyacı Yovan'ın tereke defteri. TŞS, 30, 58/2.

¹⁶ Hallac Zahir Hasan'ın tereke defteri. TŞS, 40, 156/1.

rının getirdiği iç sıkıntı ve karışıklıklar ile paranın aşırı derecede değer yitirmesinin rolü olduğu düşünülmektedir.

C. Gıda Maddeleri Fiyatları

1. Ekmek Fiyatları

Tokat şer'îye sicillerine kaydedilen Narh listelerinde ekmek fiyatları çok fazla yer almaktadır. Hemen hemen her yıl ya da yılda birkaç defa ekmeğe narh verilmiştir. Bunun sebebi ekmeğin temel gıda maddesi olmasıdır. Ekmekte ağırlık ölçüsü olarak genellikle 400 dirhem kullanılırken, bazen 1 kıyye, 100 dirhem ve 200 dirhem ekmeğin de üretildiği görülmektedir¹⁷. Tokat'ta narh listelerinde ekmeği fiyatlandırırken çoğunlukla para kullanılmıştır. 1834 yılına kadar bazen meblağ da fiyatları tespit için kullanılan bir fiyat birimi olduğu görülmüştür. Bu çalışmada grafikte fiyatları tespit etmek için meblağlar paraya, 100, 200 vb. dirhem olan ağırlık ölçüleri de 400 dirhem yani 1 kıyyeye çevrilmiştir.

Bu bölümde ekmek fiyatlarını iki ayrı döneme ayırarak vermeye çalıştık. İlk dönem 1802-1838, ikinci dönem de 1843-1856 yıllarına tekabül etmektedir. İlk dönemin ilk yılı olan 1802 yılı Muharrem ayının 6'sında 200 dirhem ekmeğe 3 meblağ narh verilmiştir¹⁸. (400 dirhemi=1 kıyyesi 6 meblağ, yani 2 paradır). 19 Şaban 1219/23 Kasım 1804'de % 200 artışla 12 meblağa (4 paraya) yükselen ekmeğin kıyyesi¹⁹, yaklaşık bir buçuk yıl sonra 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da da 12 meblağ idi ki²⁰, 1804'deki fiyatına tekabül etmektedir. Yaklaşık altı ay sonra 26 Recep 1221/9 Ekim 1806'da verilen narhta da ekmeğin kıyyesi 12 meblağ yani 4 para olmuştur²¹. 21 R. evvel 1223/17 Mayıs 1808'de 400 dirhem ekmek 14 meblağa (yaklaşık 4,66 paraya) yükselmiştir²². 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de 50 dirhem ekmeğe 1 para (400 dirhemi 4 para) narh verilmiştir²³. Bu veriye göre ekmek fiyatında eskiye nazaran biraz düşme gözlemlenmektedir. 1811-1817 yılları arasında ekmeğe narh verilip verilmediğine dair veri elde edemedik.

¹⁷ Örneğin, 1802'de 200 dirhem (TŞS, 7, 2), 1804'de 400 dirhem (TŞS, 9,1), 1806'da 400 dirhem (TŞS, 10, 1), yine 1806'da 100 dirhem (TŞS, 10, 21), 1808'de 400 dirhem (TŞS, 11, 3), 1811'de 100 dirhem (TŞS, 15, 36), 1817'de 100 dirhem (TŞS, 21, 90), 1823'de 400 dirhem (TŞS, 29, 7), Aralık 1817'de 1 kıyye (TŞS, 22, 66) tabirleri kullanılmıştır.

¹⁸ TŞS, 7, 2.

¹⁹ 1804'te 400 dirhem olarak ölçülendirilmeye başlanmıştır. TŞS, 9, 1.

²⁰ TŞS, 10, 21.

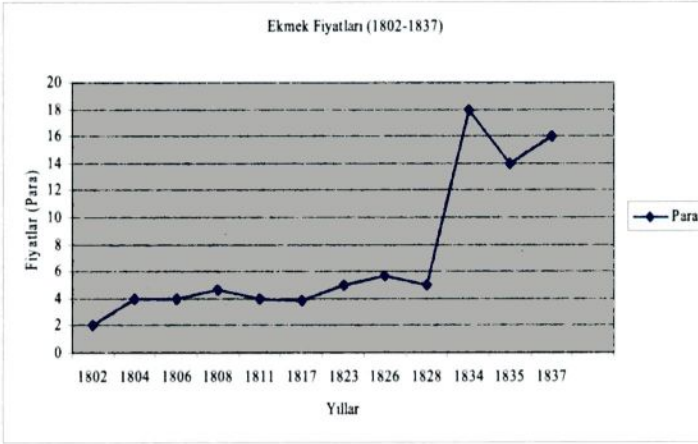
²¹ TŞS, 10, 1.

²² TŞS, 10, 11, 3.

²³ TŞS, 15, 36.

Gurre-i R.evel 1232/19 Ocak 1817'de 100 dirhem ekmeğe yine 1 para narh verilmiştir ki²⁴, bu durum 1811-1817 yılları arasında ekme fiyatlarının yatay bir şekil izlediğini ve 400 dirhemnin 4 para olduğunu göstermektedir.

Grafik: 2

Yıllar	Değer (Para)
1802	2
1804	4
1806	4
1808	4,66
1811	4
1817	3,83
1823	5
1826	5,66
1828	5
1834	18
1835	14
1837	16

1817 yılının sonunda ekme fiyatının biraz düştüğü görülmektedir. Nitekim 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de 1 kıyye ekmeğe 11 meblağ (yaklaşık 3,66) narh verilmiştir²⁵. Bu durumda 1817 yılında ekmeğin fiyatının ortalama yaklaşık 3,83 para olduğu ortaya çıkmaktadır. Yaklaşık altı yıl sonra 18 Safer 1239/24 Ekim 1823'te 1 kıyye ekmeğe 15 meblağ (5 para)²⁶, 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da 400 dirhem ekmeğe 17 meblağ (yaklaşık 5,66 para) narh verilmiştir²⁷. Bir yıl sonra 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de 400 dirhem ekmeğe 15 meblağ (5 para) narh verilmiştir ki²⁸, fiyatta biraz düşme görülmektedir. 5 R.evel 1250/12 Temmuz 1834'de ekme % 360 artışla 54 meblağa (18 para) çıkmıştır²⁹. Ancak bir yıl sonraki narhta 28 Recep 1251/19 Kasım 1835'te 400 dirhem ekmeğe tekrar 14 para fiyat verilmiştir ki³⁰, bu da yaklaşık % 77,77'lik bir düşüştür. 11 Şevval 1252/19 Ocak

²⁴ TŞS, 21, 90.

²⁵ TŞS, 22, 66.

²⁶ TŞS, 29, 7.

²⁷ TŞS, 29, 180.

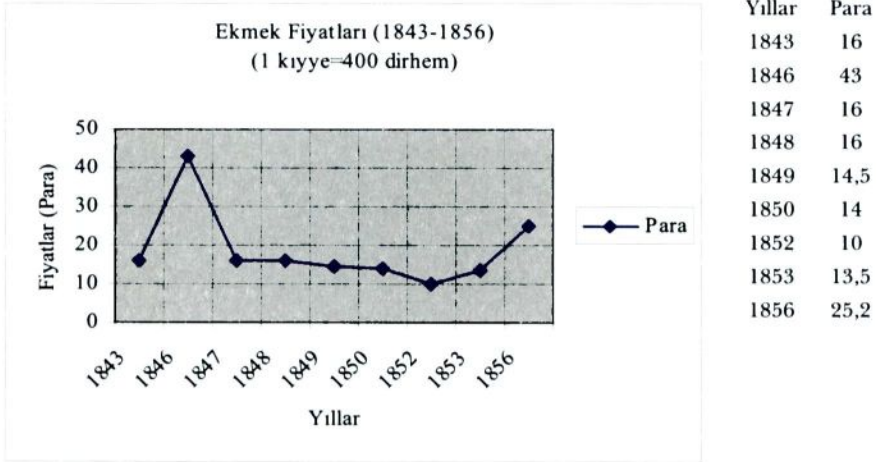
²⁸ TŞS, 34, 46.

²⁹ TŞS, 39, 118.

³⁰ TŞS, 46.

1837'de 1 kıyye ekmeğe 16 para narh verilmiştir³¹. Bu veri ekmeğin 2 para artığını göstermektedir. (Bkz. Grafik 2).

Grafik: 3

3 C.ahir 1259/1 Temmuz 1843'te ekmeğin kıyyesi 16 para iken³², yaklaşık üç yıl sonra 9 R.ahir 1262/6 Nisan 1846'da % 268,75 artışla 43 paraya yükselmiştir³³. 13 Şevval 1263/24 Eylül 1847'de ise tekrar kıyyesi 16 paraya düşmüştür³⁴. 7 Safer 1264/14 Ocak 1848'de kıyyesi 16 para³⁵ olan ekmeğin, 21 Safer 1265/16 Ocak 1849'da 13 paraya düşmüş³⁶, yine 7 Ramazan 1265/27 Temmuz 1849'da 16 paraya yükselmiştir³⁷. Bu durumda 1849 yılında ekmeğin kıyyesi ortalama 14,5 para olmuştur. Gurre-i C.evvel 1266/15 Mart 1850'de 14 para olan ekmeğin kıyyesi³⁸, 17 Safer 1269/30 Kasım 1852'de 10 paraya düşmüş³⁹, 3 R.evvel 1270/4 Aralık 1853'te 13 para olmuş, ancak 9 Zilhicce 1270/2 Eylül 1854'te 1 para müsaade edilerek 14 paraya yükselmiştir⁴⁰. O halde 1853 yılının ortalaması 13,5 paradır. Nihayet 19

³¹ TŞS, 49, 2.

³² TŞS, 56, 1.

³³ TŞS, 58, 1.

³⁴ TŞS, 59, 1.

³⁵ TŞS, 59, 323.

³⁶ TŞS, 59, 323.

³⁷ TŞS, 59, 325.

³⁸ TŞS, 60, 1.

³⁹ TŞS, 62, 153.

⁴⁰ TŞS, 62, 154.

Zilkade 1272/22 Temmuz 1856'da 23 paraya yükselen ekmeğin⁴¹, 5 Muharrem 1273/5 Eylül 1856'da 26 para, sonra 25 ve sonra da 24 paraya inmiş ve 27 Muharrem 1273/27 Eylül 1856'daki fiyatı 24 para olmuştur⁴². Yani 1853-56 Kırım savaşı içinde ekmeğin kıyyesi % 177,77 artmıştır. 1856 sonlarında 30 paraya yükselen ekmeğin fiyatı, 5 R.ahir 1273/3 Aralık 1856'daki kış narhında 28 paraya düşmüştür. Bu tarihte narh kaydına nân-ı azîz" şeklinde değil de "ekmek" olarak yazılmıştır⁴³. Bu durumda yılın Temmuz'undan Aralığına kadar yaklaşık altı aylık dönemde ekmeğin fiyatı 23-28 para arasında bir seyir takip etmiştir. Yani altı aylık ortalamada ekmeğin kıyyesi 25,2 para olmuştur (Bkz. Grafik: 3).

Narh listelerine göre, Tokat'ta ekmeğin farklı cinslerinin olup olmadığını anlamamız mümkün olmadı. Ekmek, aşağı yukarı bütün listelerde "nân-ı azîz" şeklinde kaydedilmiştir⁴⁴. Ancak sadece muhtemelen 1854/1855 tarihli bir kayıta "Nân-ı azîz-i has" şeklinde kaydedilirken daha kaliteli ekmeğin fiyatı verilmiştir. Bu kayıta nân-ı azîzin kıyyesi 14 para iken, nân-ı azîz-i has'ın fiyatı 20 paradır⁴⁵. Yani bu durumda has ekmeğin fiyatı normal ekmekten ortalama % 42,85 daha pahalıdır.

2. Çörek, Simit ve Kâhi Fiyatları ile Ekmek Fiyatlarının Mukayesesi

Çörek, simit ve kâhinin fiyatları ekmekten yüksektir. Simit ve çörek 50 dirhem, kâhi de 25 dirhem üzerinden bazen para bazen de meblağ olarak fiyatlandırılmıştır. Grafik 4'te çörek, simit ve kâhinin fiyatlarını tespit ederken de ölçü birimleri 25 ve 50 dirhem 1 kıyye=400 dirheme dönüştürülmüştür. 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da 100 dirhem ekmeğin 3 meblağ iken, 50 dirhem simit ve çörek 3 meblağ idi⁴⁶. 21 R.evvel 1223/17 Mayıs 1808'de bu defa 400 dirhem ekmeğe 14 meblağ narh verilirken, 200 dirhem çörek ve simide 14 meblağ ve 100 dirhem kâhiye 14 meblağ fiyat verilmiştir⁴⁷. 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de 100 dirhem ekmeğe, 50 dirhem çörek ve simide ve 25 dirhem kâhiye 1'er para narh verilmiştir⁴⁸. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de de 100 dirhem ekmeğe, 50 dirhem çörek ve simide ve 25 dirhem kâhiye 1'er para narh verilmiştir⁴⁹. Ancak altı

⁴¹ TŞS, 46.

⁴² TŞS, 46.

⁴³ TŞS, 46.

⁴⁴ TŞS, 7,2; 9/1; 10/1; 10/21; 11/3; 15/36; 16/157; 21/90; 22/60; 29/7; 29/180 vb.leri.

⁴⁵ TŞS, 64, 2.

⁴⁶ TŞS, 10, 21.

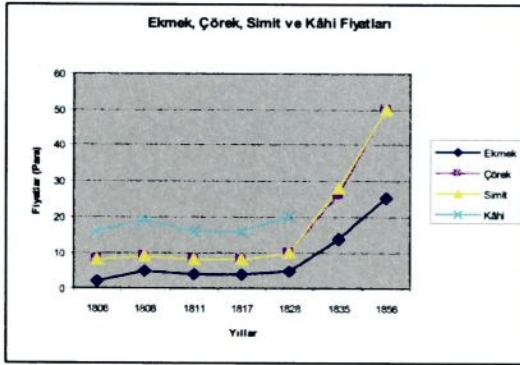
⁴⁷ TŞS, 11, 3.

⁴⁸ TŞS, 15, 36.

⁴⁹ TŞS, 21, 90.

ay sonra bu defa 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'da ekmeğin 1 kıyyesine 11 meblağ, çöreğin ve simidin kıyyesine 22 meblağ ve kâhinin kıyyesine de 44 meblağ narh verilmiştir⁵⁰. 1828'e kadar çörek, simit ve kâhi fiyatlarını aydınlatacak verilere ulaşamadık. 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de ekmeğin 400 dirhemine 15 meblağ, simit ve çöreğin kıyyesine 30 meblağ ve kâhinin kıyyesine 60 meblağ narh verilmiştir ki⁵¹, bu da fiyatların yükseldiğini göstermektedir. 28 Recep 1251/19 Kasım 1835'de ekmeğin kıyyesine 14 para, çöreğe 26 para ve simide de 28 para narh verilmiş, kâhiye fiyat verilmemiştir⁵². 1856'da ekmeğin kıyyesi ortalama 25,2 para iken, 27 Muharrem 1273/27 Eylül 1856'da çöreğin ve simidin kıyyesine 54 para narh verilmiştir⁵³. 5 R.ahir 1273/3 Aralık 1856'da ise çörek ve simidin kıyyesi 46 paraya düşmüştür⁵⁴. Eylül-Aralık arası ortalama fiyatı 50 para olmuştur.

Grafik: 4

Yıllar	Ekmek	Çörek	Simit	Kâhi
1806	2	8	8	16
1808	4,66	9,33	9,33	18,6
1811	4	8	8	16
1817	4	8	8	16
1828	5	10	10	20
1835	14	26	28	
1856	25,2	50	50	

Grafik 4'te görüldüğü üzere çörek ile simidin fiyatları 1835'e kadar 8-26 para seviyesinde bir seyir takip ederken, 1835 yılında çörek % 260 artışla 26 para, simit de % 280 artışla 28 paraya yükselmiştir. Bu tarihe kadar çörek ile simit aynı fiyatta devam ederken, 1835'te simit çöreğe göre % 20, yani 2 para daha fazla artmıştır. 1834 yılından 1856 yılına kadar kâhiye narh verilip verilmediğini tespit edemedik.

Bu durumda Grafik 4'ten de anlaşıldığına göre, yüzyılın ilk yarısında ekmeğe ile simitteki fiyat artışı ortalama olarak birbirine yakındır.

⁵⁰ TŞS, 22, 66.

⁵¹ TŞS, 34, 46.

⁵² TŞS, 46.

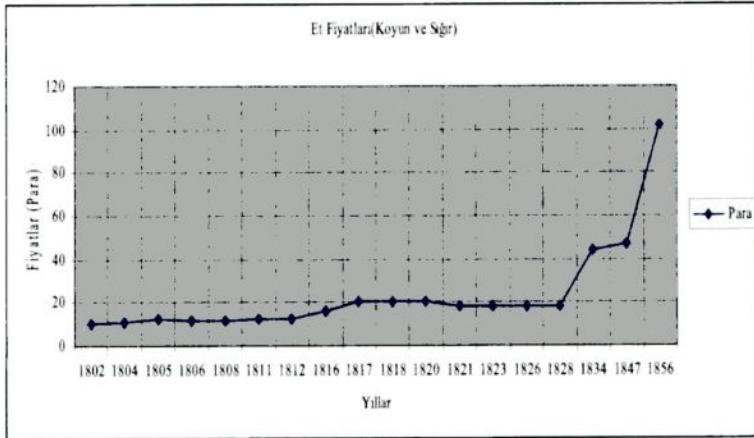
⁵³ TŞS, 46.

⁵⁴ TŞS, 46.

3. Et Fiyatları (Koyun Eti ve Sığır Eti)

En önemli gıda maddelerinden birisi de et olup, ekmekten sonra Tokat'ta en fazla ete narh verilmiştir. Tokat'ta sığır ve koyun eti aynı fiyattan alınıp satılmıştır. Bazı kayıtlarda koyun ve sığır eti şeklinde kayıtlar yer alırken, çoğu kayıтта et fiyatları şeklinde kaydedilmiştir. Yani, narh kayıtlarındaki et fiyatları tabiri, sığır ve koyun etini kapsar görünmektedir. Zaten ayrı olarak fiyatlandırıldıkları kayıtlarda da fiyatları aynıdır. Grafik 5'te görüldüğü üzere 6 Muharrem 1217/9 Mayıs 1802'de koyun etine (lahm-ı ganem) 30 meblağ⁵⁵ ve 11 Safer 1219/22 Mayıs 1804'de etin (lahm) kıyyesine 33 meblağ narh verilmiştir⁵⁶. 15 R.evvel 1220/13 Haziran 1805'de koyun ve sığır etinin (lahm-ı ganem ve bakar) kıyyesine birkaç günlüğüne 36 meblağ⁵⁷, Şevval 1221/27 Aralık 1806'da etin kıyyesine 39 meblağ⁵⁸, 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da koyun ve sığır etine 30 meblağ narh verilmiştir⁵⁹.

Grafik: 5

Yıllar	Para
1802	10
1804	11
1805	12
1806	11,5
1808	11,5
1811	12
1812	12
1816	16
1817	20
1818	20
1820	20
1821	18
1823	18
1826	18
1828	18
1834	44
1847	47
1856	102

⁵⁵ TŞS, 7, 2.

⁵⁶ TŞS, 9, 1.

⁵⁷ TŞS, 9, 3.

⁵⁸ TŞS, 10, 1.

⁵⁹ TŞS, 10, 21.

20 Zilkade 1222/19 Ocak 1808'de etin kıyyesine 30 meblağ narh verilmiş, ancak daha sonra 6 meblağ müsaade edilerek 36 meblağa ve yine 3 meblağ daha müsaade edilerek 39 meblağ olmuştur⁶⁰.

27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de⁶¹ ve 17 Zilhicce 1227/22 Aralık 1812'de⁶² koyun etinin kıyyesine 12 para narh verilmiştir. 1802-1816 arasında koyun ve sığır eti fiyatları 10-12 para arasında değişmiştir. Ancak Evasıt-ı Haziran 1231/11 Haziran-2 Temmuz 1816'da koyun ve sığır etinin kıyyesine 16 para narh verilmiştir ki⁶³, bu da % 133,33 artış demektir. Yaklaşık altı ay sonra Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de % 125 artışla 20 para olan koyun eti fiyatları⁶⁴, 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de, 21 Safer 1234/20 Aralık 1818'de ve 11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de de 20 para seviyesinde kalmıştır⁶⁵. 1821-1828 arasında etin fiyatı 2 para düşerek 18 para olmuştur⁶⁶. 5 R.evvel 1250/12 Temmuz 1834'de ise etin kıyyesi % 244,44 artışla 44 paraya⁶⁷, Selh-i C.ahir 1263/14 Haziran 1847'de koyun ve sığır etinin kıyyesi 47 paraya yükselmiştir⁶⁸. Yaklaşık dokuz yıl sonra 7 Recep 1272/14 Mart 1856'da etin kıyyesi 110 paraya yükselmiş, ancak yaklaşık altı ay sonra 23 Muharrem 1273/23 Eylül 1856'da 85 paraya düşmüştür⁶⁹. Bu durumda 1856 yılının ortalaması 102 para olmuştur. 1847'den 1856'ya koyun eti fiyatları yaklaşık % 217 artmıştır (Bkz. Grafik: 5).

4. Yağ Fiyatları (Sadeyağ, Zeytinyağı ve Bezir Yağı)

Önemli gıda maddelerinden biri de yağlardır. Bu bölümde zeytinyağı, sadeyağ ve beziryağı fiyatlarını inceleyeceğiz. Aşağıdaki grafikte (Grafik: 6) görüldüğü üzere, 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da zeytinyağının kıyyesi 80 para, sadeyağ 70 para ve beziryağı 48 para idi⁷⁰. 17 Zilhicce 1227/22 Aralık 1812'de zeytinyağının kıyyesi % 135 artışla 108 paraya, sadeyağ yaklaşık % 114 artışla 80 para ve beziryağı da yaklaşık % 133,33 artışla 64 paraya yükselmiştir⁷¹. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de zeytinyağının kıy-

⁶⁰ TŞS, 11, 1.

⁶¹ TŞS, 15, 36.

⁶² TŞS, 16, 157.

⁶³ TŞS, 21, 194.

⁶⁴ TŞS, 21, 90.

⁶⁵ TŞS, 22, 66.

⁶⁶ TŞS, 27, 8; 29, 7; 30, 1; 31, 87; 34, 46.

⁶⁷ TŞS, 39, 118.

⁶⁸ TŞS, 46.

⁶⁹ TŞS, 46.

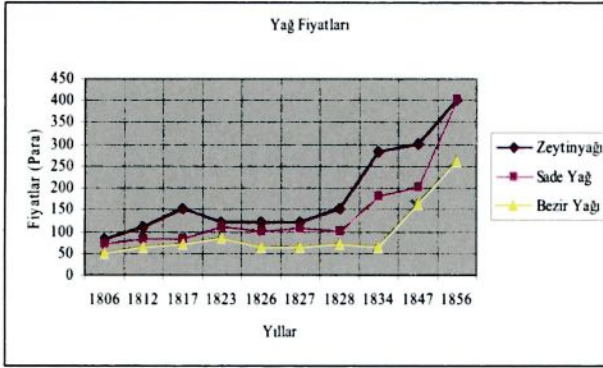
⁷⁰ TŞS, 10, 21.

⁷¹ TŞS, 16, 157.

yeni 150, sadeyağın 80, beziryağının da 76 para olurken⁷², yılın sonunda yani 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de ise zeytinyağı ve sadeyağının fiyatı değişmezken, beziryağı 68 paraya düşmüştür⁷³. Beziryağının 1817 yılı ortalama fiyatı 71 paradır. 18 Safer 1239/24 Ekim 1823'de zeytinyağının kıyyesi 120, sadeyağın 110 ve beziryağının 86 paraya düşmüştür⁷⁴. 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da zeytinyağının kıyyesi 120 para ile 1823'teki fiyatını korurken, sadeyağ 98 para ve beziryağı ise 64 paraya düşmüştür⁷⁵. 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da zeytinyağının kıyyesi 120 para ile fiyatını korurken, sadeyağ 98 paraya ve beziryağı da 64 paraya düşmüştür⁷⁶. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra 11 Şevval 1242/8 Mayıs 1827'de zeytinyağının kıyyesi yine 120 para ile değişmezken, sadeyağın kıyyesi 106 paraya çıkmış, beziryağı ise 64 para ile bir önceki yıldaki değerini korumuştur⁷⁷.

25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de zeytinyağının kıyyesi yaklaşık % 126,66 artışla 152 paraya çıkarken, sadeyağın kıyyesi 100 paraya düşmüş, beziryağı ise % 112,5 artışla 72 paraya yükselmiştir⁷⁸. 5 R.evvel 1250/12 Temmuz 1834'de zeytinyağının kıyyesi % 184,21 artışla 280 paraya, sadeyağ % 180 artışla 180 paraya yükselirken, beziryağının kıyyesi ise 1828 yılı fiyatına göre 8 para düşerek 64 para olmuştur⁷⁹.

Grafik: 6

Yıllar	Zeytin- Yağı	Sa- de Yağ	Be- zir Yağı
1806	80	70	48
1812	108	80	64
1817	150	80	71
1823	120	110	86
1826	120	98	64
1827	120	106	64
1828	152	100	72
1834	280	180	64
1847	300	200	160
1856	400	400	260

⁷² TŞS, 21, 90.

⁷³ TŞS, 22, 66.

⁷⁴ TŞS, 29, 7.

⁷⁵ TŞS, 29, 180.

⁷⁶ TŞS, 29, 180.

⁷⁷ TŞS, 31, 87.

⁷⁸ TŞS, 34, 46.

⁷⁹ TŞS, 39, 118.

13 Şevval 1263/24 Eylül 1847'de zeytinyağının kıyyesi 300 paraya, sadeyağın 200 ve beziryağının kıyyesi ise 160 paraya yükselmiştir⁸⁰. 7 Recep 1272/14 Mart 1856'da zeytinyağının (zeytün yağı şeklinde yazılmıştır) ve sadeyağının kıyyesine 10'ar kuruş (400 para) ve beziryağının kıyyesine de 6,5 kuruş (260 para) narh verilmiştir⁸¹. Şu halde zeytinyağı 1847'den 1856'ya yaklaşık % 133,33, sadeyağ % 200 ve beziryağı da % 162,5 artış göstermiştir. (Bkz. Grafik: 6)

Yağ fiyatları izlendiğinde 1823 yılına kadar yukarıya doğru bir artış gözlemlenmektedir. 1826-1828 arası fiyatlarda genel bir düşüş görülmektedir. 1828 yılında tekrar yükseliş başlamakta ve bu süreç gittikçe hızlanacak ve 1834 yılından itibaren 1856 yılına giden süreçte yağ fiyatları gittikçe artacaktır.

5. Pirinç Fiyatları (Niksar ve Tosya Pirinci)

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tokat'ta en çok Niksar pirinci ile Tosya pirinci tüketilmektedir. Tosya pirincinin fiyatı, Niksar pirincine göre daha yüksektir. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'da Niksar pirincinin kıyyesi 32, Tosya pirincinin kıyyesine de 42 para narh verilmiştir⁸². Yılın sonunda 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de ise Tosya pirincinin kıyyesine 48 ve Niksar pirincinin kıyyesine de 38 para fiyat verilmiştir⁸³. 1817'de Tosya pirincinin ortalama fiyatı 45 para, Niksar pirincinin de 35 para olmuştur. Bir yıl sonra 21 Safer 1234/20 Aralık 1818'de Niksar pirincinin kıyyesi 32 paraya, Tosya pirinci de 36 paraya düşmüştür⁸⁴. Yine iki yıl sonra 11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de Niksar pirinci 36 paraya yükselirken, Tosya pirinci iki yıl önceki fiyatı olan 36 paradan alınıp satılmaya devam etmiştir⁸⁵. Bu yılda iki cins pirincin fiyatı aynı olmuştur.

⁸⁰ TŞS, 59, 1.

⁸¹ TŞS, 46.

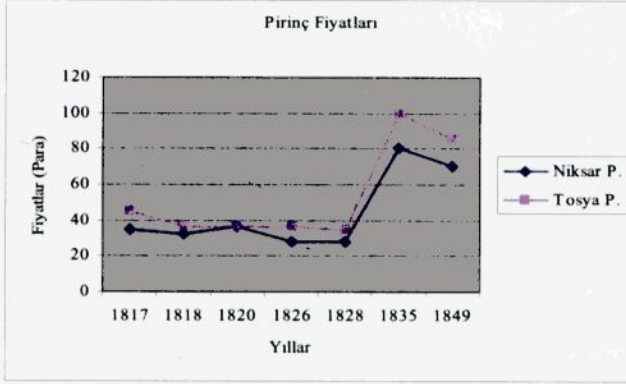
⁸² TŞS, 21, 90.

⁸³ TŞS, 22, 66.

⁸⁴ TŞS, 24, 120.

⁸⁵ TŞS, 26, 11.

Grafik: 7

Yıllar	Niksar P.	Tosya P.
1817	35	45
1818	32	36
1820	36	36
1826	28	36
1828	28	35
1835	80	100
1849	70	85

1826-1828 yılları arasında pirinç fiyatlarının yeniden düşüşe geçtiği görülmektedir. 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da Tosya pirincinin kıyyesi 36 para ile altı yıl önceki fiyatını korurken, Niksar pirincinin ise 28 paraya düşmüştür⁸⁶. Yine yaklaşık iki buçuk yıl sonra 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de verilen narhta Niksar pirincinin fiyatı 28 para ile değişmezken, Tosya pirinci 1 para azalarak 35 paraya düşmüştür⁸⁷. 1817-1828 arasında Niksar pirincine 28-35 para ve Tosya pirincine de 35-45 para fiyat aralığında narh verilmiştir. 1835 yılından itibaren pirinç fiyatları hızla artmaya başlayacaktır. Nitekim 1835'de Niksar pirinci yaklaşık % 285,71 artışla 2 kuruşa (80 para) ve Tosya pirinci de yine yaklaşık % 285,71 artışla 2,5 kuruşa (100 para) yükselmiştir⁸⁸. Bu aşırı yükselişten sonraki yıllarda pirinç fiyatlarının biraz düştüğü gözlemlenmektedir. Nitekim yaklaşık on dört yıl sonra 1849'da Niksar pirincinin kıyyesinin 70 para, Tosya pirincinin de 85 para dolaylarında olması bu durumu göstermektedir⁸⁹. Pirinç fiyatlarının 1835 yılında ani yükselmesinde kuraklık, bitki hastalığı vb. etkenlerin etkili olduğu ileri sürülebilir.

6. Peynir Fiyatları (Taze Peynir, Tulum Peyniri ve Küp Peyniri)

Tokat'taki narh kayıtlarına taze peynir, tulum ve küp peyniri fiyatları yansımıştır. Bu bölümde ayrı ayrı olmak üzere taze peynir fiyatları ile tulum ve küp peyniri fiyatları incelenecektir. Bunun sebebi, taze peynir ile tulum

⁸⁶ TŞS, 29, 180.

⁸⁷ TŞS, 34, 46.

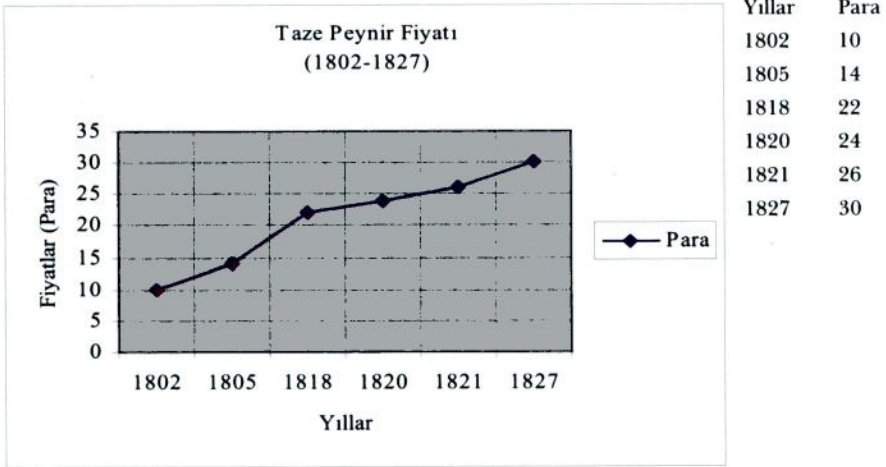
⁸⁸ TŞS, 46.

⁸⁹ TŞS, 59, 325.

ve küp peynire farklı zamanlarda narh verilmesidir. Örneğin, taze peynire narh verildiğinde tulum ve küp peynire verilmemiş, tersi durumda da taze peynire narh verilmemiştir.

6 Muharrem 1217/9 Mayıs 1802'de yılında taze peynirin kıyyesi 30 meblağ idi⁹⁰. 15 R.evvel sene 1220/13 Haziran 1805'de 42 meblağa (14 para) yükselmiş⁹¹, 21 Safer 1234/20 Aralık 1818'de ise artışını sürdürerek 22 para olmuştur⁹². Yaklaşık iki yıl sonra 11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de 24 para⁹³, 9 Şevval 1236/10 Temmuz 1821'de 26 para⁹⁴ ve 11 Şevval 1242/8 Mayıs 1827'de 30 paraya çıkarak sistematik olarak çıkışını sürdürmüştür⁹⁵. (Bkz. Grafik: 8). 1802'den 1827'ye taze peynirin kıyyesi % 300 artmıştır.

Grafik:8

15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da tulum peynirinin kıyyesi 24 para, küp peynirinin kıyyesi de 30 para idi⁹⁶. 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de tulum peynirinin fiyatında değişme olmazken, küp peyniri 2 para düşerek 28 para olmuştur⁹⁷. 17 Zilhicce 1227/22 Aralık 1812'de tulum peyniri 32

⁹⁰ TŞS, 7, 2.

⁹¹ TŞS, 9, 3.

⁹² TŞS, 24, 120.

⁹³ TŞS, 26, 11.

⁹⁴ TŞS, 27, 8.

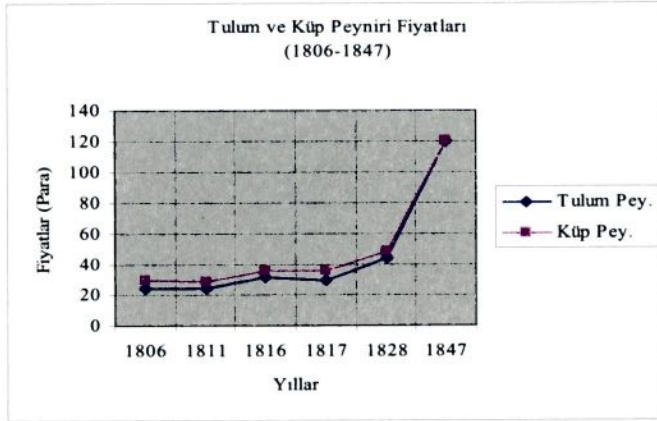
⁹⁵ TŞS, 31, 87.

⁹⁶ TŞS, 10, 21.

⁹⁷ TŞS, 15, 36.

paraya, küp peyniri de 36 paraya yükselmiştir⁹⁸. Gurre-i R.evel 1232/19 Ocak 1817'de tulum peynirinin kıyyesi 24 para ve küp peynirinin kıyyesi 32 para⁹⁹, yılın sonunda da 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de tulum peynirinin kıyyesi 36 paraya ve küp peynirinin ise 40 paraya çıkmıştır. 1817 yılının ortalaması tulum peynirinde 30 para, küp peynirinde ise 36 para olmuştur¹⁰⁰. (Bkz. Grafik: 9). 1806-1817 arası tulum peyniri 24-32 para, küp peyniri de 28-36 para aralığında alınıp satılmıştır. Bu tarihler arasında tulum peynirindeki artış yaklaşık % 133,33, küp peynirinde de yaklaşık % 128,57'dir.

Grafik: 9

Yıl	Tulum Pey.	Küp Pey.
1806	24	30
1811	24	28
1812	32	36
1817	30	36
1828	44	48
1847	120	120

1828 yılında verilen narh kaydına göre, tulum peynirinin kıyyesi 1817'ye göre yaklaşık % 146,66 artışla 44 para, küp peyniri de yaklaşık % 133,33 artışla 48 para olmuştur. Yine yaklaşık 19 yıl sonra 1847 yılında elde ettiğimiz bir narh kaydında tulum ile küp peynirin kıyyesi 120 paradır. Bu durumda 1828-1847 arası tulum peynirindeki yaklaşık artış % 272,72, küp peynirinde de artış % 250 olmuştur.

Grafik 9'daki bu değerler, tulum ve küp peynirinin 1806-1817 arasında yaklaşık 11 yılda yavaş bir artış gösterdiği, ancak 1828-1847 arasında daha hızlı yükseldiğini göstermektedir.

⁹⁸ TŞS, 16, 157.

⁹⁹ TŞS, 21, 90.

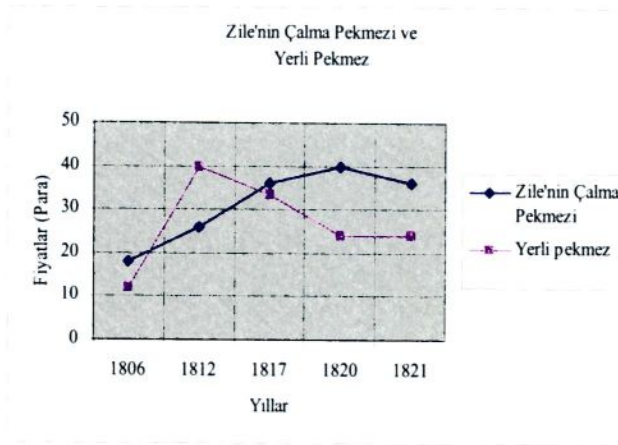
¹⁰⁰ TŞS, 22, 66.

7. Pekmez Fiyatları (Zile'nin Çalma Pekmezi ve Yerli Pekmez)

Tokat ve çevresinde en çok yerli pekmez ve Zile'nin çalma pekmezi tüketilmektedir. 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da Zile'nin çalma pekmezinin kıyyesi 18 para iken, yerli pekmezin kıyyesi 12 para idi¹⁰¹. 17 Zilhicce 1227/22 Aralık 1812'de yerli pekmez ani bir artışla 40 paraya yükselirken, çalma pekmezin kıyyesi 26 para olmuştur¹⁰². Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de çalma pekmezin kıyyesi 28 para, yerli pekmezin 13 iken¹⁰³, yılın sonunda 21 Safer sene 1233/31 Aralık 1817'deki bir narh kaydında ise çalma pekmez 44 paraya, yerli pekmez de 18 paraya yükselmiştir¹⁰⁴. Yani 1817 yılının ortalaması olarak yerli pekmezin kıyyesi 33,5 paraya inmiş, buna mukabil çalma pekmez 36 paraya yükselmiştir.

11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de çalma pekmezin kıyyesi 40 para olurken, yerli pekmez 24 paraya düşmüştür¹⁰⁵. Yaklaşık bir yıl sonra R.ahir 1236/Ocak-Şubat 1821'deki bir narh kaydında yerli pekmezin fiyatı değişmezken, çalma pekmez 36 paraya gerilemiştir¹⁰⁶ (Bkz. Grafik: 10).

Grafik: 10

¹⁰¹ TŞS, 10, 21.

¹⁰² TŞS, 16, 157.

¹⁰³ TŞS, 21, 90.

¹⁰⁴ TŞS, 22, 66.

¹⁰⁵ TŞS, 26, 11.

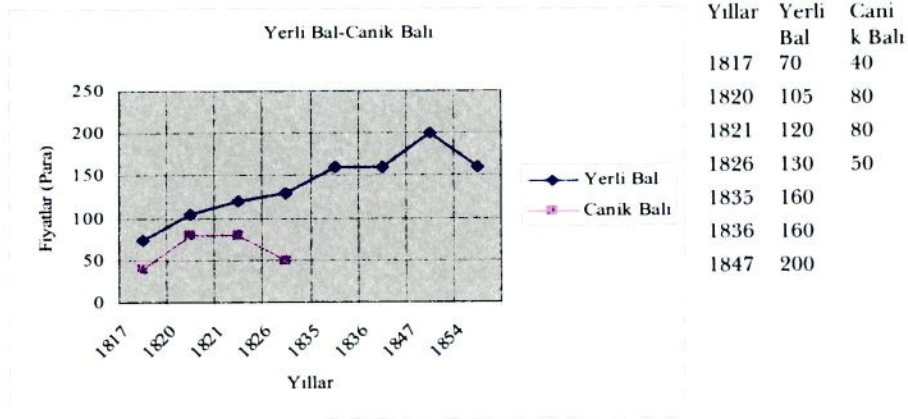
¹⁰⁶ TŞS, 27, 8.

1806-812 arasında Zile'nin çalma pekmezi yaklaşık % 144,44 artarken, bu artış yerli pekmezde yaklaşık % 333,33 olmuştur. 1812-1817 arasında da çalma pekmez artarken, yerli pekmezin fiyatı düşmüştür. 1820'ye doğru çalma pekmez yine artışını sürdürürken, yerli pekmez düşmeye devam etmiştir.

8. Bal Fiyatları (Yerli Bal ve Canik Balı)

Tokat'ta yerli bal yanında Canik'ten gelen bal da tüketilmektedir. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de yerli balın kıyyesi 60 para iken, Canik balının 40 para idi¹⁰⁷. Yılın sonunda (Kış narhı) 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de ise yerli balın kıyyesi 80 paraya yükselirken, Canik balının fiyatı değişmemiştir¹⁰⁸. 1817 yılında yerli balın fiyat ortalaması 75 para olmuştur. Yaklaşık üç yıl sonra 11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de yerli bal % 150 artışla 105 paraya, Canik balı da % 200 artışla 80 paraya yükselmiştir¹⁰⁹. R.ahir 1236/Ocak-Şubat 1821'de bir narh kaydında yerli bal 120 paraya yükselirken, Canik balı 80 paralık fiyatını korumuştur¹¹⁰.

Grafik: 11

21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da yerli bal 130 paraya yükselirken, Canik balı 50 paraya düşmüştür¹¹¹. 1826'dan sonra Canik balı ile ilgili narh kaydına ulaşamadık. Büyük bir ihtimalle Tokat'a Canik balının artık gelme-

¹⁰⁷ TŞS, 21, 90.

¹⁰⁸ TŞS, 22, 66.

¹⁰⁹ TŞS, 26, 11.

¹¹⁰ TŞS, 27, 163.

¹¹¹ TŞS, 29, 180.

diği kanaatine varılabilir. Çünkü daha sonraki süreçte yerli balna narh verilmeye devam edilmiştir.

28 Recep 1251/19 Kasım 1835'te balın fiyatı (bal olarak nitelendirilmektedir ki, muhtemelen yerli baldır) 4 kuruş (160 para) idi¹¹². Bal yaklaşık bir yıl sonra, 7 C.ahir 1252/19 Eylül 1836'da 4 kuruş olan fiyatını korumuştur¹¹³. 19 R.evvel 1254/12 Haziran 1838'de yerli balın kıyyesine yine 4 kuruş narh verilmiştir ki, bal fiyatı bu yıllar arasında artmamıştır¹¹⁴. 25 C.ahir 1263/Haziran 1847'de balın kıyyesi 5 kuruşa (200 para) yükselmiştir¹¹⁵. (Bkz. Grafik: 11). 1836-1847 arası yerli balın fiyatı % 125 artmıştır.

9. Yaş Üzüm Fiyatları (Besni Üzümü ve Razzaki Üzüm)

Tokat'ta Besni üzümü ile Razzaki üzüme narh verilmiştir. 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da Razzaki üzümün kıyyesi 40 para idi¹¹⁶. 21 R.evvel 1223/17 Mayıs 1808'de Besni üzümünün kıyyesi 60 meblağ olurken, Razzaki üzümün kıyyesi 96 meblağ olmuştur¹¹⁷. 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de Besni üzümünün kıyyesine 28 para narh verilmiştir¹¹⁸. Besni üzümü, 17 Zilhicce 1227/22 Aralık 1812'de 22 para idi¹¹⁹. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de Besni üzümün kıyyesi 44, Razzaki üzümün kıyyesi 40 para idi¹²⁰. 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de Besni 38 para, Razzaki 48 para olmuştur¹²¹. 21 Safer 1234/20 Aralık 1818'de Razzaki üzümün kıyyesi 45 para, Besni üzümün ise 32 para olmuştur¹²². (Bkz. Grafik: 12).

¹¹² TŞS, 46.

¹¹³ TŞS, 48.

¹¹⁴ TŞS, 51, 72.

¹¹⁵ TŞS, 46.

¹¹⁶ TŞS, 10, 21.

¹¹⁷ TŞS, 11, 3.

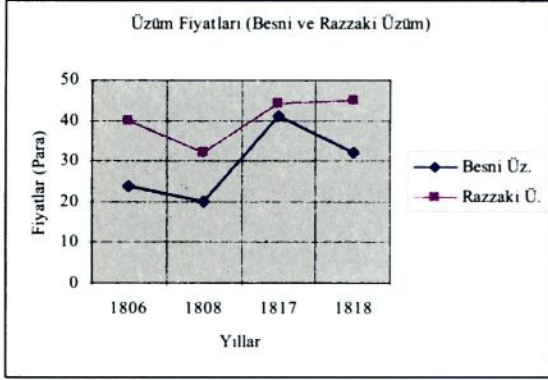
¹¹⁸ TŞS, 15, 36.

¹¹⁹ TŞS, 16, 157.

¹²⁰ TŞS, 21, 90.

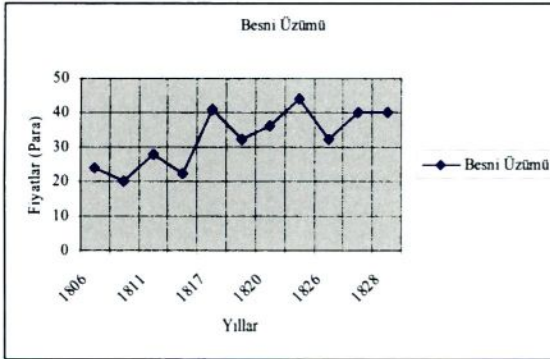
¹²¹ TŞS, 22, 66.

¹²² TŞS, 24, 120.

Grafik: 12

Yıllar	Besni Üz.	Razzaki Ü.
1806	24	40
1808	20	32
1817	41	44
1818	32	45

11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de Besni üzümünün kıyyesi 36 paraya¹²³, 18 Safer 1239/24 Ekim 1823'te 44 paraya yükselirken¹²⁴, 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da 32 paraya düşmüş¹²⁵, 11 Şevval 1242/08 Mayıs 1827'de¹²⁶ ve 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de 40 paraya yükselmiştir. (Grafik: 13). Bu süreçte Razzaki üzüme narh verilmemiştir. 1806-1828 arası Besni üzümünün kıyyesi yaklaşık % 166,66 artmıştır.

Grafik: 13

Yıllar	Besni Üzümü
1806	24
1808	20
1811	28
1812	22
1817	41
1818	32
1820	36
1823	44
1826	32
1827	40
1828	40

¹²³ TŞS, 26, 11.

¹²⁴ TŞS, 29, 7.

¹²⁵ TŞS, 29, 180.

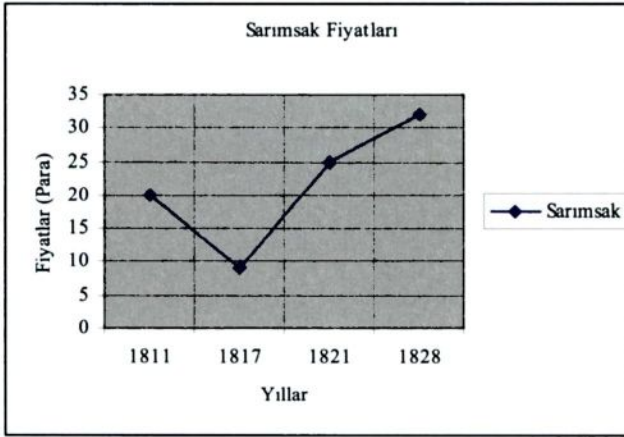
¹²⁶ TŞS, 31, 87.

1828'de Tokat'a Çorum üzümünün gelmeye başladığı görülmektedir ve kıyyesi 32 paradır¹²⁷. 5 R.evvel 1250/12 Temmuz 1834'te Çorum üzümüne 96 para narh verilmiştir¹²⁸. 7 Ramazan 1265/27 Temmuz 1849'da kırmızı üzümün kıyyesine 100 para ve siyah üzümün kıyyesine de 80 para narh verilmiştir¹²⁹.

10. Sarımsak Fiyatları

27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de sarımsağın kıyyesi 18 paradır. Ancak daha sonra 2 para müsaade edilerek 20 para olmuştur¹³⁰. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de 10 paraya düşen sarımsak fiyatı¹³¹, 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de daha da düşerek 8 paraya inmiştir¹³². 1817 yılın ortalaması 9 paradır. R.ahir 1236/Ocak-Şubat 1821'de sarımsağın kıyyesi 25 paraya yükselmiş¹³³, 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de yükselişini sürdürerek 32 para olmuştur¹³⁴. (Bkz. Grafik: 14).

Grafik: 14

Yıllar	Değerler (Para)
1811	20
1817	9
1821	25
1828	32

¹²⁷ TŞS, 34, 46.

¹²⁸ TŞS, 39, 118.

¹²⁹ TŞS, 59, 325.

¹³⁰ TŞS, 15, 36.

¹³¹ TŞS, 21, 90.

¹³² TŞS, 22, 66.

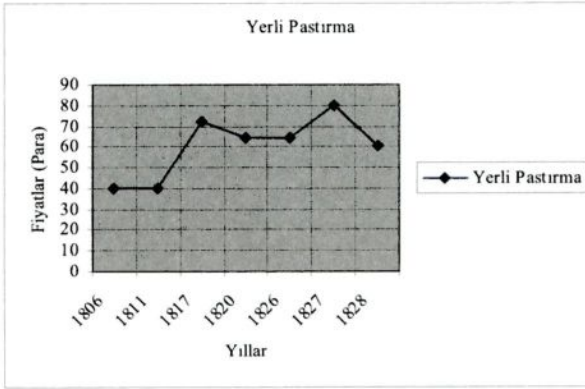
¹³³ TŞS, 27, 8.

¹³⁴ TŞS, 34, 46.

11. Yerli Pastırma

15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da¹³⁵ ve beş yıl sonra 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de yerli pastırmanın kıyyesi 40 para idi¹³⁶. Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de % 180 artışla 72 paraya yükselen pastırma¹³⁷, 21 Safer 1234/20 Aralık 1818'de de aynı fiyatını korumuştur¹³⁸. 11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de 64 paraya düşerken¹³⁹, bu değerini 1826 yılına kadar korumuştur. Nitekim 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da yerli pastırmanın kıyyesi yine 64 para idi¹⁴⁰.

Grafik: 15

Yıllar	Yerli Pastırma
1806	40
1811	40
1817	72
1820	64
1826	64
1827	80
1828	60

11 Şevval 1242/8 Mayıs 1827'de pastırmanın kıyyesi % 125 artışla 80 paraya yükselmiştir¹⁴¹. Ancak bir yıl sonra 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de 60 paraya inerek¹⁴², 1820'deki fiyatının da altına inmiştir. Daha sonraki süreçte yerli pastırma fiyatlarıyla ilgili narh kayıtlarına rastlayamadık (Bkz. Grafik: 15).

12. Yoğurt

Tokat'ta narh kayıtları incelendiğinde yoğurta da sık sık narh verildiği görülmektedir. 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da kıyyesi 5 para olan

¹³⁵ TŞS, 10, 21.

¹³⁶ TŞS, 15, 36.

¹³⁷ TŞS, 21, 90.

¹³⁸ TŞS, 24, 120.

¹³⁹ TŞS, 26, 11.

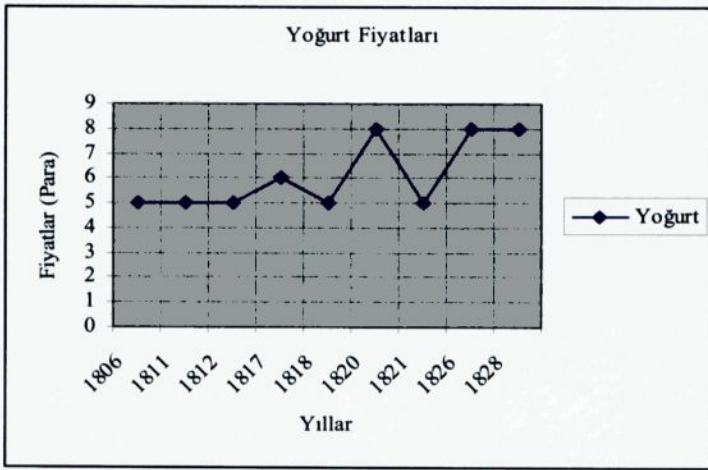
¹⁴⁰ TŞS, 29, 180.

¹⁴¹ TŞS, 31, 87.

¹⁴² TŞS, 34, 46.

yoğurt¹⁴³, 1812'ye kadar bu fiyat seyrini sürdürmüştür¹⁴⁴. Gurre-i R.evel 1232/19 Ocak 1817¹⁴⁵ ve 21 Safer sene 1233/31 Aralık 1817'deki fiyatı 6 paradır. Yani 1806'dan 1817'ye sadece 1 para artış göstermiştir¹⁴⁶. Ancak üç yıl sonra 11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de % 133,33 artışla kıyyesi 8 paraya çıkmıştır¹⁴⁷. 9 Şevval 1236/10 Temmuz 1821'de 5 para ile¹⁴⁸ 1806'daki fiyatına gerilemiştir. 1826-1828 döneminde de yine 1820'deki fiyatı olan 8 paralık fiyatını korumuştur¹⁴⁹. (Bkz. Grafik: 16).

Grafik: 16

Yıllar	Yoğurt
1806	5
1811	5
1812	5
1817	6
1818	5
1820	8
1821	5
1826	8
1828	8

13. Fındık

Tokat'ta fındığa da narh verildiği görülmektedir. 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da 20 para olan fındığın kıyyesi¹⁵⁰, 1811'e kadarki süreçte 4 para düşerek 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de 16 para olmuştur¹⁵¹.

¹⁴³ TŞS, 10, 21.

¹⁴⁴ TŞS, 15, 36; 16, 157.

¹⁴⁵ TŞS, 21, 90.

¹⁴⁶ TŞS, 22, 66.

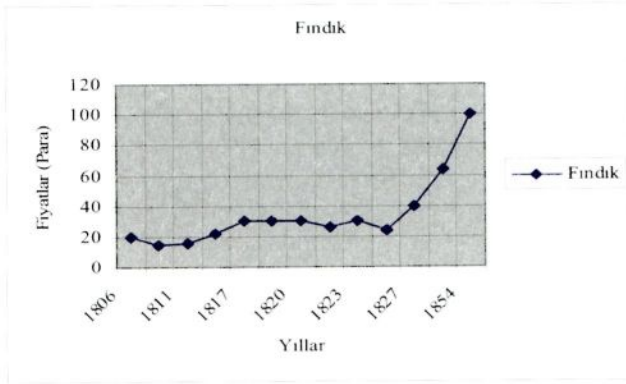
¹⁴⁷ TŞS, 26, 11.

¹⁴⁸ TŞS, 27, 8.

¹⁴⁹ TŞS, 29, 180 ve TŞS, 34, 46.

¹⁵⁰ TŞS, 10, 21.

¹⁵¹ TŞS, 15, 36.

Grafik: 17

Yıllar	Fındık
1806	20
1808	15
1811	16
1812	22
1817	30
1818	30
1820	30
1821	26
1823	30
1826	24
1827	40
1828	64

17 Zilhicce 1227/22 Aralık 1812'de 22 paraya yükselen fındık¹⁵², Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817¹⁵³ ve 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de 30 paraya yükselmiş¹⁵⁴ ve bu trendini 1820'ye kadar sürdürmüştür¹⁵⁵. 18 Safer 1239/24 Ekim 1823'te 30 paraya çıkmış¹⁵⁶, 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da 24 paraya inmiştir¹⁵⁷. 11 Şevval 1242/8 Mayıs 1827'de 40 paraya¹⁵⁸, 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de 64 paraya çıkmıştır¹⁵⁹.(Bkz. Grafik: 17).

14. Zile Leblebisi

Tokat ve çevresinde tüketilen önemli maddelerden biri de Zile leblebisidir. 15 Muharrem 1221/4 Nisan 1806'da 12 para olan Zile leblebisinin kıyısı¹⁶⁰, 21 R.evvel 1223/17 Mayıs 1808'de 10 paraya düşmüş¹⁶¹, 27 Şevval 1226/14 Kasım 1811'de % 280 artışla 28 paraya yükselmiştir¹⁶². Gurre-i R.evvel 1232/19 Ocak 1817'de 24 paraya¹⁶³, 21 Safer 1233/31 Aralık 1817'de

¹⁵² TŞS, 16, 157.

¹⁵³ TŞS, 21, 90.

¹⁵⁴ TŞS; 22, 66.

¹⁵⁵ TŞS, 21, 90; 24, 120; 26, 11.

¹⁵⁶ TŞS, 29, 7.

¹⁵⁷ TŞS, 29, 180.

¹⁵⁸ TŞS, 31, 87.

¹⁵⁹ TŞS, 34, 46.

¹⁶⁰ TŞS, 10, 21.

¹⁶¹ TŞS, 11, 3.

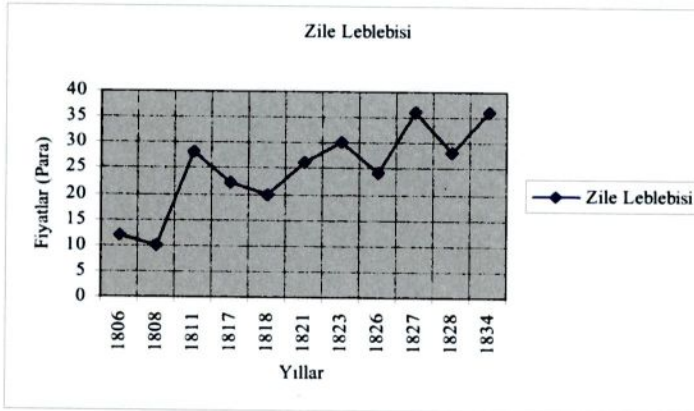
¹⁶² TŞS, 15, 36.

¹⁶³ TŞS, 21, 90.

de 20 paraya düşmüştür¹⁶⁴. 1817 yılının ortalaması 22 paradır. 21 Safer 1234/20 Aralık 1818'de de 20 paralık fiyatını sürdürmüştür¹⁶⁵.

11 R.ahir 1235/27 Ocak 1820'de 28 paraya¹⁶⁶, 18 Safer 1239/24 Ekim 1823'te de 30 paraya yükselmiştir¹⁶⁷. 1817'den 1826'ya kadar 22-30 paralık seyrini sürdüren fiyatlar, 21 C.evvel 1241/1 Ocak 1826'da 24 paraya düşmüştür¹⁶⁸. 11 Şevval 1242/8 Mayıs 1827'de 36 paraya yükselen Zile leblebisi¹⁶⁹, 25 Safer 1244/6 Eylül 1828'de tekrar 28 paraya düşmüş¹⁷⁰ ve ancak 5 R.evvel 1250/12 Temmuz 1834'de 36 paraya çıkarak, 1827'deki fiyatını yakalamıştır¹⁷¹. (Bkz. Grafik: 18).

Grafik: 18

Yıllar	Zile Leblebisi
1806	12
1808	10
1811	28
1817	22
1818	20
1821	26
1823	30
1826	24
1827	36
1828	28
1834	36

C. Temel İhtiyaç Maddeleri Fiyatları

1. Sabun Fiyatları

a. Yerli Kara Sabun ve Girit Sabunu Fiyatları

İhtiyaç malzemelerinden en önemlisi temizlik için vazgeçilmez bir madde olan sabun gelmektedir. Tokat'ta yerli kara sabun, Girit sabunu ve

¹⁶⁴ TLS, 22, 66.

¹⁶⁵ TŞS, 24, 120.

¹⁶⁶ TŞS, 26, 11.

¹⁶⁷ TŞS, 29, 7.

¹⁶⁸ TŞS, 29, 180.

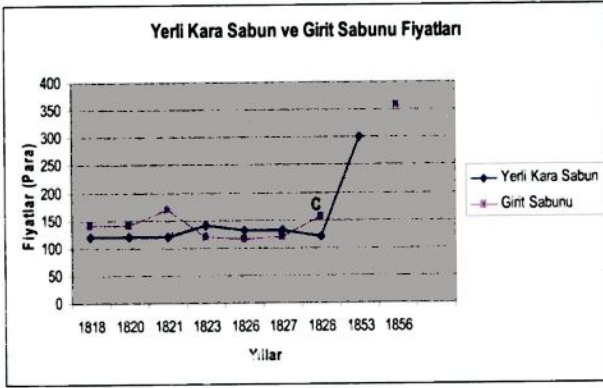
¹⁶⁹ TŞS, 31, 87.

¹⁷⁰ TŞS, 34, 46.

¹⁷¹ TŞS, 39, 118.

ak sabuna narh verilmiştir. Yerli kara sabunun kıyyesinin 1818¹⁷², 1820¹⁷³ ve 1821'deki ortalama fiyatı 120 para iken¹⁷⁴, Girit sabununun kıyyesinin 1818¹⁷⁵ ve 1820'deki fiyatı 140 paradır¹⁷⁶. 1823'de yerli kara sabunun fiyatı 140 para olarak artarken, Girit sabununun fiyatı % 141,66'lık düşüşle 120 paraya inmiştir¹⁷⁷.

Grafik: 19

Yıllar	Yerli Kara Sabun	Girit Sabunu
1818	120	140
1820	120	140
1821	120	170
1823	140	120
1826	130	116
1827	130	120
1828	120	156
1853	300	
1856		360

1826, 1827 ve 1828'de yerli kara sabunun fiyatında düşüş görülürken¹⁷⁸, 1823-1826 arasında düşüş gösteren Girit sabunu, 1827 yılından itibaren yükselişe geçmiştir¹⁷⁹. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde hem yerli kara sabun hem de Girit sabunu büyük yükseliş göstermiştir. Örneğin, 1853 yılında yerli kara sabun kıyyesi % 250 artışla 300 paraya yükselirken¹⁸⁰, 1856'ya Girit sabununun kıyyesi % 230,76'lık artışla 360 para olmuştur¹⁸¹. Sonuçta 1828-1853 arasında yerli kara sabundaki artış ortalama % 250 olurken, 1828-1856 arasında Girit sabundaki artış ise % 230,76 olarak gerçekleşmiştir. (Bkz. Grafik: 19)

¹⁷² TŞS, 24, 120.

¹⁷³ TŞS, 26, 11.

¹⁷⁴ TŞS, 27, 8; TŞS, 27, 163

¹⁷⁵ TŞS, 24, 120

¹⁷⁶ TŞS, 26, 11.

¹⁷⁷ TŞS, 29, 7.

¹⁷⁸ TŞS, 29, 180; TŞS, 31, 87; TŞS, 34, 46.

¹⁷⁹ TŞS, 31, 87.

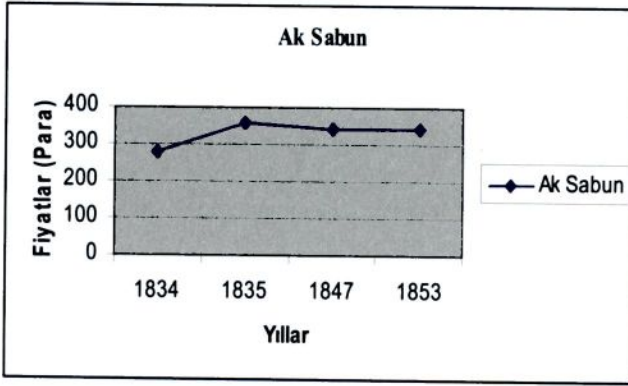
¹⁸⁰ TŞS, 46.

¹⁸¹ TŞS, 46.

b. Ak Sabun Fiyatları

Tokat'ta ak sabundaki fiyat süreci ortalama olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. 1834 yılında 280 para olan ak sabunun büyük kalıbının kıyve fiyatı¹⁸², 1835 yılında % 128,572'lik artışla 360 paraya yükselmiştir¹⁸³. 1847 ve 1853 yıllarında fiyatı % 105,88'lik düşüşle 340 paraya inmiştir¹⁸⁴. Böylece 1847-1853 arasındaki süreçte ak sabunun fiyatı artmamış, bilakis düşmüştür. (Bkz. Grafik: 20)

Grafik: 20

Yıllar	Ak Sabun
1834	280
1835	360
1847	340
1853	340

2. Nal Fiyatları

Osmanlı kentlerinden olan Tokat'ta da en önemli binek ve yük taşıyıcı hayvanlar, at, eşek ve katırdır. Bu hayvanların ayakları için kullanılan nalların fiyatları kentnin fiyat tarihi açısından önem arz etmektedir. Tokat'taki narh kayıtları incelendiğinde sistematik olarak nala narh verildiği gözlemlenmektedir. Burada 1806-1857 yılları arasında Tokat'taki nal fiyatlarını inceledik. 1806 yılında bir geym (dört ayak) at nalının fiyatı 46 para, katır nalı 42 para ve eşek nalının fiyatı da 20 paradır¹⁸⁵. 1812 yılına kadar nal fiyatlarında büyük ölçüde artış görülmemektedir. Ancak 1812'de katır ve eşek nalı fiyatları değişmezken, at nalı 48 paraya yükselmiştir¹⁸⁶. 1820 yılına gelindiğinde nal fiyatlarında hızlı bir yükseliş görülmektedir. 1820'de bir

¹⁸² Ak sabunun küçük kalıbının fiyatı ise 320 para idi. TŞS, 39, 118.

¹⁸³ TŞS, 46. Ak sabunun küçük kalıbı ise aynı yılda 400 para idi.

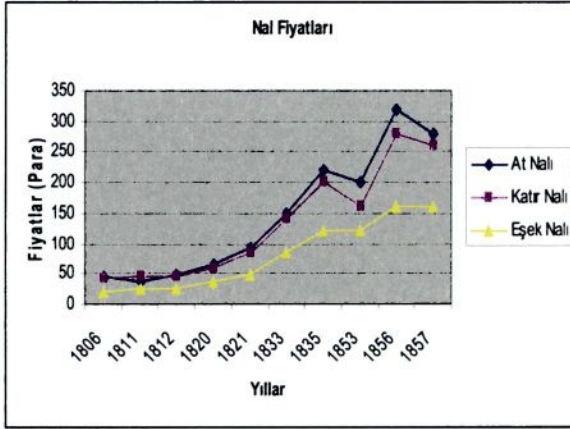
¹⁸⁴ TŞS, 46.

¹⁸⁵ TŞS, 10, 22.

¹⁸⁶ TŞS, 16, 157.

geym at nalının fiyatı % 133,33'lük artışla 64 paraya, katır nalının fiyatı % 136,362'lik artışla 60 paraya ve eşek nalı fiyatı da % 150'lik artışla 36 paraya yükselmiştir¹⁸⁷. Aşağıdaki tablo incelendiğinde 1821'den itibaren 1856 yılına kadar nal fiyatlarının yükseldiği görülmektedir. 1856 yılına kadar nal fiyatları hep yükselmiştir. 1821'de at nalının bir geymi 92 para iken¹⁸⁸, 1856'da % 347,82'lik bir artışla 320 paraya, katır nalı % 325,58'lik bir artışla 280 paraya ve eşek nalı da % 333,33'lük bir artışla 160 paraya yükselmiştir¹⁸⁹. 1857'de at nalının fiyatı % 114,28'lik bir düşüşle 280 para, katır nalı % 107,69'luk bir düşüşle 260 para olurken, eşek nalının fiyatında değişme olmamıştır¹⁹⁰. (Bkz. Grafik: 21)

Grafik: 21

Yıllar	At Nalı	Katır Nalı	Eşek Nalı
1806	46	42	20
1811	38	44	24
1812	48	44	24
1820	64	60	36
1821	92	86	48
1833	150	140	84
1835	220	200	120
1853	200	160	120
1856	320	280	160
1857	280	260	160

3. Saban Demiri Fiyatları

Tokat Anadolu'nun tarım kentlerinden biridir. Bu bakımdan tarımsal aletlerin en önemlilerinden biri olan saban demiri fiyatları da incelenmelidir. 1811 yılında 40 para olan saban demirinin tanesi¹⁹¹, 1821 yılında % 160 artışla 64 paraya yükselmiştir¹⁹². 1826 yılına kadar yükselişini sürdüren

¹⁸⁷ TŞS, 26, 11.

¹⁸⁸ TŞS, 27, 8.

¹⁸⁹ TŞS, 46.

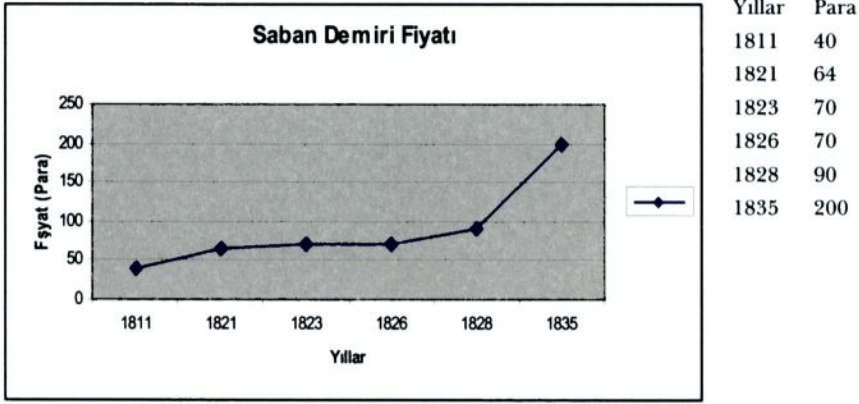
¹⁹⁰ TŞS, 46.

¹⁹¹ TŞS, 15, 36.

¹⁹² TŞS, 27, 8.

saban demiri fiyatları¹⁹³, 1828 yılında % 140,62'lik artışla 90 para olmuştur¹⁹⁴. 1828'den itibaren fiyatlardaki artış devam etmiş¹⁹⁵, 1835'te saban demirinin adedinin fiyatı % 222,22'lik artışla 200 paraya yükselmiştir¹⁹⁶. (Bkz. Grafik: 22)

Grafik: 22

4. Kiremit Fiyatları

Kiremit binalarda kullanılan oldukça önemli bir maddedir. Bu bakımdan bir fikir vermesi açısından 1821, 1827 ve 1838 yıllarındaki fiyatlarını ele aldık.

1821 yılında tavan, düz ve şişe kiremidinin bin adedinin Tokat'taki fiyatı 14 kuruş iken¹⁹⁷, 1827'de 15 kuruşa¹⁹⁸, 1838 yılında ise 35 kuruşa yükselmiştir¹⁹⁹. 1827-1838 arasındaki yaklaşık onbir yılda kiremit fiyatlarındaki artış % 250 olmuştur. (Bkz. Grafik: 23)

¹⁹³ TŞS, 29, 180.

¹⁹⁴ TŞS, 34, 47.

¹⁹⁵ TŞS, 36, 92; TŞS, 36, 92.

¹⁹⁶ TŞS, 46.

¹⁹⁷ TŞS, 27, 8.

¹⁹⁸ TŞS, 31, 88.

¹⁹⁹ TŞS, 46.

Grafik: 23

Yıllar	Kuruş
1821	14
1827	15
1838	35

E. Ücretler ve Nafakalar

Fiyatlar içinde ücretler bahsinin ihmal edilmemesi gereken bir olgu olduğu bilinmektedir. Osmanlı kentlerinde Narh Meclisi tarafından genellikle yılda iki defa verilen narhlarda usta, kalfa, çırak ve amelelerin günlük ücretleri de verilmekteydi. Ancak Tokat şer'îye sicillerinde bilinmeyen bir sebepten dolayı usta ve işçi ücretlerinin narhlarla birlikte kaydedilmediği görülmektedir. Bu bakımdan incelediğimiz dönemde Tokat'ta fiyat-ücret bağlantısının kurulması tam anlamıyla mümkün görünmemektedir²⁰⁰. Ancak yine de fiyat-ücret oranını tahminen belirleyebileceğimiz birkaç kayıt mevcuttur. Örneğin, 27 R. Evvel 1220/25 Haziran 1805 tarihli narhta Tokat'ta usta, çırak ve ırgat ücretleri kaydedilmiştir. Buna göre, taşçı ve dülger ustalarının gündelikleri 120'şer, çırakların 75'er ve ırgadın 75 paradır²⁰¹. 1850 yılına kadar incelediğimiz narh kayıtlarında usta ve işçi ücretlerini belirleyen bir kayda rastlayamadık. Ancak 15 C.ahir 1266/28 Nisan 1850'deki bir narh kaydında bir dülger ustasının gündeliğine 20 paralık yemeklik ücreti ile birlikte toplam 5,5 kuruş ücret takdir edilmiştir²⁰². Bu anlamda 1805'te 120 para (3 kuruş) olan dülger ustasının gündeliği, 1850

²⁰⁰ 1986 yılında, XVIII. yüzyılın son ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Tokat'taki fiyatları inceleyen Mustafa Öztürk de aynı kanaate varmıştı. Bk. M. Öztürk, *aynı tebliğ*, s. 208.

²⁰¹ *Aynı tebliğ*, s. 208.

²⁰² TŞS, 61/1.

yılında 5,5 kuruşa yükselmiştir. Böylece 45 yılda dülger ustasının ücretinde yaklaşık % 183,33'lük bir artış söz konusu olmuştur.

Tereke defterlerine yansıyan nafaka ve kisve ücretleri de dönemin fiyat-ücret bağlantısına verilebilecek örneklerdendir. Bu ücretlerin göreceli olduğu, tereke sahibinin gelir durumuna göre değiştiği bilinmektedir. Ancak yine de kadı, günlük nafaka ve kisve ücreti tayin ederken dönemin rayicine göre hareket ettiğini belirtmektedir. Yani "râyic-i fi'l-vakt ... nafaka ve kisve-baha farz ve takdîr" edildiği ifadesi belgelere sıkça yansımıştır²⁰³.

Tokat'ta yetim çocuklara takdir edilen nafaka ve kisve ücretlerinin terekelere göre değiştiğini yukarıda belirtmiştik. Örneğin, 1835 yılında incelediğimiz birkaç nafaka ve kisve ücreti bir fikir vermesi bakımında örnek olarak seçilmiştir. 17 R.evvel 1251/13 Temmuz 1835'te biri erkek, diğeri kız iki kardeşten her birine 3'er para nafaka ve kisve baha takdir edilirken²⁰⁴, 15 R.ahir 1252/30 Temmuz 1836'da bir gayrimüslimin üç çocuğundan her birine 10'ar para nafaka ve kisve baha²⁰⁵, 27 R.ahir 1252/11 Ağustos 1836'da bu defa bir Müslüman'ın kızına günlük 10 para nafaka ve kisve baha takdir edilmiştir²⁰⁶. 21 C.ahir 1252/3 Ekim 1836'da ise bu defa bir müteveffanın bir kız çocuğuna günlük 2 kuruş²⁰⁷, oğluna ise 5 kuruş nafaka takdir edilmiştir²⁰⁸. 25 Recep 1252/5 Kasım 1836'da yine bir nafaka ve kisve baha takdir edilirken "... râyic-i fi'l-vakt beher yevm her birine yiğirmişer pâre nafaka ve kisve baha farz ve takdîr idüb" ifadesi kullanılmıştır²⁰⁹.

O halde 1836 yılında bir çocuğa 3 paradan 5 kuruşa kadar değişiklik gösteren günlük nafaka ve kisve ücretinin tayin edildiği görülmektedir. Yukarıdaki bir terekeden günlük 5 kuruş nafaka ve kisve ücreti takdiri, tereke sahibi kalhane nazırı Ahmed Efendi ibni Mehmed'in zenginliğinden kaynaklanmaktadır. İncelediğimiz sicillerde genellikle kız ve erkek çocuğa eşit miktarda nafaka ve kisve ücreti takdir edilirken, Kalhane nazırının

²⁰³ TŞS, 48, 77/2. Hacı İsa Efendi'nin çocukları Fatma, İbrahim Halil ve Ahmed'e nafaka ve kisve bahası.

²⁰⁴ TŞS, 48, 91/1. Müteveffa Mehmed bin İsmail'in çocukları Şerife ve İsmail'e takdir edilen nafaka ve kisve baha.

²⁰⁵ TŞS, 48, 91/2. Karabet veled-i Melkon'un çocukları Agop, Gadrene, Duduna'ya nafaka ve kisve baha.

²⁰⁶ TŞS, 48, 89/3. Elmacıoğlu Osman'ın kızı Şerife'ye takdir edilen nafaka ve kisve bahası.

²⁰⁷ TŞS, 48, 81/2. Kalhane nazırı iken müteveffa olan Ahmed Efendi ibni Mehmed'in kızı Hatice'ye nafaka ve kisve bahası.

²⁰⁸ TŞS, 48, 81/2. Kalhane nazırı iken müteveffa olan Ahmed Efendi ibni Mehmed'in oğlu Rifat'a nafaka ve kisve bahası.

²⁰⁹ TŞS, 48, 77/2. Hacı İsa Efendi'nin çocukları Fatma, İbrahim Halil ve Ahmed'e nafaka ve kisve bahası.

Ekim 1836'daki terekesinden kız çocuğuna 2, erkek çocuğuna 5 kuruş nafaka ve kisve ücreti verilmiştir.

1 Zilkade 1223/19 Aralık 1808'de yaralı haytaların cerrah ücreti olarak salyane defterine 50 kuruş²¹⁰ ücret konulmuştur. Bu ücretin aylık mı yoksa hasta sayısına göre mi bir takdir edildiği kayıta mevcut değildir. Ancak bir fikir vermesi bakımından buraya almayı uygun gördük.

Yine bir salyane defterine bir yüzbaşının aylık maaşı da kaydedilmiştir. 25 Şevval 1233/28 Ağustos 1818'de bir masraf defterinde 1 Cemaziye'l-evvelden (C.evvel-C.ahir ve Recep) itibaren 3 aylık olarak bir yüzbaşının ücreti olarak 450 kuruş ayrılmıştır. Bu kayda göre, yüzbaşının aylığı 150 kuruş olarak görülmektedir. Yüzbaşının aylık maaşı Şaban ayından itibaren 200 kuruşa yükselmiştir. Yani Zilkade, Zilhicce ve Muharrem ücreti aylık 200'er kuruş olmak üzere üç aylık toplam 600 kuruştur²¹¹. 1828 ortalarında bir yüzbaşının günlük ücreti ise bu süreçte 5 kuruş ile 6,66 kuruş arasında değişmektedir.

1836'da su arki kazan bir ırgadın günlüğü 4 kuruş idi. Örneğin, 25 Recep 1252/5 Aralık 1836'da ırgat tayfasından Mehmet, gündeliği 4 kuruşa su harkı kazmaktadır²¹².

F. Ücretlilerin Birer Gündelikleriyle Alabildikleri Bazı Temel Maddelerin Fiyatları

Tokat'ta narh kayıtlarına usta, işçi ve ırgat ücretleri yazılmadığından dolayı, ücretlilerin gündeliklerinin ne kadar olduğu, ve bununla ne kadar temel maddeler aldıklarını yıllara göre tespit etmek mümkün olmamaktadır. Ancak 1805 ile 1850 yıllarına ait dülgar ustası ücreti verisine sahibiz. Yüzyılın başında ve sonunda verilen bu iki verinin kıyaslanması yaklaşık XIX. yüzyılın ilk yarısındaki ücret-geçim ilişkisi konusunda bir fikir verecektir.

1805'te taşı ve dülgar ustalarının gündelikleri 120'şer, çırakların 75'er ve ırgadın 75 para idi. 1805'te ekmeğin kıyyesi 4 para, sığır ve koyun etinin kıyyesi 12 para, taze peynirin kıyyesi 14 para olduğuna göre, bir taşı ve dülgar ustası bir gündeliği ile 5 ekmeğe, 5 kıyeye et, yaklaşık 5 kıyeye de taze peynir alabilmektedir. Çırak ve ırgatlar ise, 5 ekmeğe, 3 kıyeye et ve yaklaşık

²¹⁰ TŞS, 12, 22/2.

²¹¹ TŞS, 23, 4/1.

²¹² TŞS, 48, 77/3. Mehmed, su harkı kazarken üzerine toprak düşmüş ve vefat etmiştir. Mahkeme durumun keşfini yaptırmıştır.

2,5 kıyye taze peynir alabilmekteydiler. Ekmek üzerinden bir hesaplama yapılırsa 1805'te bir dülger ustası gündeliği ile 30 ekmek alabilmektedir.

15 Cahir 1266/27 Nisan 1850'de ise dülger ustasının gündeliği 5,5 kuruş (220 para) idi. 1850'de ekmeğin kıyyesi ortalama 13 para²¹³ olduğuna göre 1850'de bir dülger ustası gündeliği ile ancak 17 ekmek alabilmektedir. Dülger ustasının yaklaşık 45 yılda gündeliği fiyat artışlarına göre % 176,47 azalmıştır. O halde 1805 ile 1850 arasındaki ekmekteki fiyat artışı ile dülger ustasının gündeliğindeki artış kıyaslandığında ücretlerin maddelerin fiyat artışlarına göre oldukça düşük kaldığı görülmektedir. Yani fiyat artışları karşısında ücretler erimiştir.

Öte yandan 27 R. Evvel 1220/25 Haziran 1805 tarihli narhta Tokat'ta ırgat ücreti olarak 75 para (1,875 kuruş) tespit edilmiştir²¹⁴. 25 Recep 1252/5 Aralık 1836'da ırgat tayfasından Mehmet'in gündeliği 4 kuruş (160 para) idi²¹⁵. Bu durumda yaklaşık 35 yıl sonra bir ırgat tayfasından işçinin gündeliği yaklaşık % 213,33'lük bir artış göstermiştir. 1805'te ekmeğin kıyyesi 4 para, 1836'da ise ortalama 15 paradır ki, ekmekteki artış % 375'dir. Burada da görüldüğü üzere işçi ücretleri artışları da fiyatlar karşısında düşük kalmıştır. Bu durumda işçiler Tokat'ta gündelikleri ile 1805'te ortalama 19 ekmek alabilirken, 1836'da ortalama 10,7 ekmek alabilmektedir. Yani işçinin ücreti, 1805-1836 arası fiyatlar karşısında % 177,57 oranında erimiş, dolayısıyla işçinin alım gücü zayıflamıştır.

G. Tokat'taki Gıda Maddelerinin Fiyatları ile Anadolu'nun Bazı Kentlerindeki Fiyatların Karşılaştırılması

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tokat'taki ekmek fiyatları ile Ankara, Antakya ve Harput kentlerini karşılaştırdığımızda tahminen aşağıdaki sonuçlara ulaşırız: 1833'te ekmeğin kıyyesi Ankara ve Antakya'da 10 para ile aşağı yukarı benzerlik göstermektedir. Bu tarihten iki yıl sonra 1835'te Tokat'ta ekmeğin kıyyesi 14 para iken, aynı tarihte Harput'ta 36,3 para olmuştur. Yani Harput'ta ekmeğin kıyyesi Tokat'a göre % 259,28 daha pahalıdır. (Bkz. Tablo: 1) Ekmeğin fiyatının Tokat'ta Harput'a göre ucuz olması, bölgenin buğday üretim merkezi olmasından kaynaklanmaktadır.

²¹³ 5 R.evvel 1266/18 Ocak 1850, TŞS, 60. 116; 29 R.evvel 1266/12 Şubat 1850 ve 1 C.evvel 1266/14 Mart 1850, TŞS, 60, 1.

²¹⁴ M. Öztürk, *aynı tebliğ*, s. 208.

²¹⁵ TŞS, 48, 77/3. Mehmed, su harkı kazarken üzerine toprak düşmüş ve vefat etmiştir. Mahkeme durumun keşfini yaptırmıştır.

Tablo: 1

Cinsi	Tokat	Ankara	Antakya	Harput
Ekmek	(1835) 14	1833 (9) ²¹⁶	1833 (10) ²¹⁷	1835 (36,3) ²¹⁸

Tablo: 2

Et Fiyatları	
Tokat	Çorum
Et (Koyun) (1847 yılı) 53,5 para	(1846 yılı) 48 para ²¹⁹

Tablo: 3

Diğer maddeler	
Tokat	Çorum ²²⁰
Zeytinyağ (1847) 7,5 kuruş	(1847) 8,5 kuruş
Sadeyağ (1847) 5 kuruş	(1847) 6 kuruş
Pirinç (1847) 86 para Tosya pirinci 80 para Nıksar pirinci	(1847) 74 para

Tokat'ta 1847 yılında koyun ve sığır etinin kıyyesi 53,5 para iken, Çorum'da 1846 yılında 48 para idi. Çorum'da koyun etine verilen narh Tokat'taki narhtan bir yıl önce olduğuna göre iki şehirdeki fiyat farkı yok gibidir. Diğer taraftan Tokat'ta sığır eti ile koyun etine birlikte narh verilmiş ve fiyatları aynıdır. Ancak Çorum'da koyun etinin fiyatı 48 para iken, sığır etinin fiyatı koyun etinden % 184,61 daha pahalıdır ve kıyyesi 26 paradır²²¹. (Bkz. Tablo: 2). 1847 yılında Tokat'ta zeytinyağının kıyyesi 7,5 kuruş iken,

²¹⁶ Mustafa Öztürk, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya'da Fiyatlar", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C. 3, Sayı 2, Elazığ 1989, s. 258.

²¹⁷ Aynı makale, s. 258.

²¹⁸ Aynı makale, s. 258.

²¹⁹ Sığır etinin kıyyesi 26 para idi. Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çorum'da Fiyatlar", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler)*, Çorum, 01-03 Ekim 2004, Çorum 2006, s. 60.

²²⁰ Aynı tebliğ, s. 59, 60.

²²¹ Aynı tebliğ, s. 59, 61.

Çorum'da aynı yıl 8,5 kuruş idi. Yani zeytinyağı 1847 yılında Çorum'da Tokat'tan % 113,33 daha pahalıdır. 1847'de sadeyağın kıyyesi Tokat'ta 5 kuruş, Çorum'da ise 6 kuruştur. Bu durumda sadeyağın kıyyesi Çorum'da Tokat'tan % 120 daha pahalıdır. Pirince gelince, 1847 yılında Tokat'ta Tosya ve Niksar pirinci satılmaktadır. Tosya pirincinin kıyyesi 86 para, Niksar pirincinin ise 80 para idi. Aynı yılda Çorum'da pirincin kıyyesi 74 para idi. Çorum'da pirincin cinsi konusunda kayıt yoktur. Ancak büyük ihtimalle Osmancık pirinci olmalıdır ve aşağı yukarı Niksar pirincinden % 108,108 daha ucuzdur. (Bkz. Tablo: 3).

Görüldüğü üzere genel olarak bu iki kentin karşılaştırılmasından çıkan sonuç, pirinç dışında Çorum'un Tokat'a göre daha pahalı olduğu gerçeğidir.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk yarısında gıda maddeleri ağırlıklı olmak üzere Tokat'ta fiyatları tespit için yaptığımız bu çalışma şer'îye sicillerindeki büyük ölçüde narh kayıtları ve tereke defterlerine dayalı olmuştur. Bu dönem, Osmanlı devletinin sorunlu zaman dilimi içinde yer almaktadır. Gerek savaşlar, gerekse gayrimüslim tebaanın ayrılıkçı hareketleri ve yerel güçlerin iç karışıklıklara sebep olması, malî sıkıntıları arttırmıştır. Yüzyılın başlarından itibaren zaman içinde paranın değerinin düşmesi ve enflasyonist hareketler fiyatlara da yansımış ve fiyatlar gittikçe artmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında hububat fiyatları 1823 yılına kadar yükselmiş, ancak yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yükseliş hızlanmıştır. 1812 yılında ortalama olarak buğdayın kilesi 25 kuruş, arpanın kilesi ise 16,6 kuruş idi. Ancak 1845 yılına gelindiğinde buğdayın kilesi % 392 artışla 98 kuruşa, 1838 yılında da arpanın kilesi % 301,20 artışla 50 kuruşa yükselmiştir.

Özellikle temel gıda maddelerinin başında yer alan ekmeğin 1802 yılından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadarki (1826) yirmi dört yıllık süreçte fiyatı % 283 artış göstermiştir. Bu artış 1853 Kırım Savaşı'na kadar yirmi yedi yıllık süreçte yaklaşık % 238,51 dolaylarında olmuştur. Kırım Savaşı sürecinde ekmeğin fiyatı yaklaşık % 186,66 artış göstermiştir ki, bu da savaşın olumsuz etkisini göstermektedir.

Et fiyatlarında 1802-1828 yılları arasındaki yirmi altı yıldaki artış % 180 olurken, 1828'den 1856'ya kadarki yirmi sekiz yılda yaklaşık % 566,66 ulaşmıştır ki, çok yüksek bir artışa tekabül etmektedir.

Yağ fiyatlarında da aynı durum söz konusudur. 1806-1827 arasında zeytinyağı % 150, sadeyağı yaklaşık % 151,42 ve beziryağı yaklaşık % 133,33 artarken, 1827-1856 arasında zeytinyağındaki artış yaklaşık % 333,33, sadeyağıdaki artış yaklaşık % 377,35, beziryağındaki artış da % 406,25 olmuştur.

1828'den sonra pirinç fiyatlarında da aşağı yukarı aynı durum söz konusudur. 1817-1828 yılları arasında Niksar pirinci ve Tosya pirincinin fiyattan azalma görülürken, 1828-1835 arası Niksar pirinci yaklaşık % 385,71, Tosya pirinci de yaklaşık % 285,71 artmıştır. 1835 yılındaki bu artışın kuraklıkla ilgisi görülmektedir. Çünkü 1849 yılında pirinç fiyatlarının 1835 yılına göre düştüğü gözlemlenmektedir.

1802-1827 yılları arasında taze peynirdeki artış % 300 olurken, 1806-1828 arasında tulum peynirindeki artış yaklaşık % 183,33, küp peynirinde de % 160 dolaylarında kalmıştır. Ancak 1828-1847 arasında fiyatların yine aşırı derecede yükseldiği görülmektedir. 1828'den 1847 yılına tulum peynirindeki artış yaklaşık % 272,72 olurken, küp peynirinde % 250 dolayında kalmıştır.

Tokat'ta temel ihtiyaç maddelerinden olan sabun fiyatları 1828'e kadar inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, bu tarihten sonra hızla yükselmeye başlamıştır. Özellikle yerli kara sabunun fiyatı 1828 yılına, Girit sabununun da 1827 yılına kadar fiyatı ortalama olarak yatay bir seyir izlerken, bu tarihten yüzyılın ortalarına kadarki süreçte fiyat artışı oldukça yüksek olmuştur. Özellikle yerli kara sabunun 1818-1828 arası on yıllık süreçte fiyatında artma görülmemektedir. Ak sabuna gelince, 1835 yılına kadar kıyyesi 360 para olurken, yaklaşık 18 yıl sonra 1853 yılındaki fiyatı 340 paradır ki, yatay bir seyir izlemiştir.

Tokat'ta saban demiri fiyatları 1811'den 1826 yılına kadarki süreçte % 175 artarken, 1828'den 1835'e % 222,22 artmıştır. Yani yüzyılın ikinci çeyreğindeki artış daha yüksektir.

Binalar için vazgeçilmez olan kiremit fiyatları da yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla artmaya başlamıştır.

Ücretler ve nafakaya gelince, Tokat'ta ücretlerin narh kayıtlarına kaydedilmemesinden dolayı detaylı fiyat-ücret analizi yapmak mümkün olmamıştır. Ancak yüzyılın başı ve sonundaki dülger ustasının ve ırgat tayfasından bir işçinin gündeliğinden yola çıkarak yaptığımız bir değerlendirmede XIX. yüzyılın ilk yarısında fiyatların ücretlere göre daha fazla arttığı ve fiyatlar karşısında ücretlerin eridiği gerçeğidir.

Görüldüğü üzere Tokat'ta gıda maddeleri ile bazı temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları yüzyılın başından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar ki süreçte artış göstermiştir. Bu artış Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonraki süreçte karışıklıklar, savaşlar, reform denemeleri vb. sebeplerden dolayı hızlanarak sürmüştür. Aynı dönemde usta ve işçi ücretleri ise azalmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Tokat Şer'iyе Sicilleri			
Sıra No	Şer'iyе Sicili Defter No	Ait Olduğu Tarih (Hicri – Milâdi)	Sayfa Adedi
1	7	1216 - 1217 / 1801 - 1803	209
2	9	1219 - 1220 / 1804 - 1806	178
3	10	1221 - 1222 / 1806 - 1808	166
4	11	1222 - 1223 / 1807-1809	189
5	15	1227 / 1812	176
6	16	1227 - 1228 / 1812 - 1813	159
7	20	1230 - 1231 / 1814 - 1816	183
8	21	1231 - 1232 / 1815 - 1817	188
9	22	1232 - 1233 / 1816 - 1818	196
10	23	1234 / 1818 - 1819	118
11	24	1234 - 1235 / 1818 - 1820	129
12	25	1234 - 1235 / 1818 - 1820	167
13	26	1235 - 1236 / 1819 - 1821	200
14	27	1237 - 1238 / 1821 - 1823	199
15	29	1239 - 1241 / 1823 - 1826	238
16	30	1240 - 1242 / 1824 - 1827	192
17	31	1243 - 1244 / 1827 - 1829	197
18	34	1244 - 1245 / 1828 - 1830	240
19	35	1245 - 1246 / 1829 - 1831	199
20	39	1249 - 1250 / 1833 - 1835	236
21	40	1250 - 1251 / 1834 - 1836	188
22	44	1251 / 1835 - 1836	104
23	46	1250 - 1275 / 1834 - 1859	146
24	48	1252 / 1836 - 1837	92
25	49	1253 / 1837 - 1838	236
26	51	1254 - 1255 / 1838 - 1840	187
27	53	1252 - 1255 / 1836 - 1840	211
28	56	1259 - 1260 / 1843 - 1844	188
29	58	1261 - 1262/1845 - 1846	184
30	59	1263 - 1264 / 1846 - 1848	325
31	60	1265 - 1266 / 1848 - 1850	115
32	62	1269 - 1270 / 1852 - 1854	154
33	63	1270 - 1272 / 1853 - 1856	95

Diğer Kaynaklar

- Beşirli, Mehmet, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çorum'da Fiyatlar", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler)*, Çorum, 01-03 Ekim 2004, Çorum 2006.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.
- Öztürk, Mustafa, "Tokat'ta Fiyatlar (1772-1823) I", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987.
- , "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya'da Fiyatlar", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C. 3, Sayı 2, Elazığ 1989.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul 2000.
- Üçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, İstanbul 1995.

İLK KAPSAMLI TÜRKÇE MÜHENDİSLİK KİTABI MECMUÂT EL-MÜHENDİSİN'İN ELE ALDIĞI KONULAR VE NİTELİĞİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

ALİ RIZA TOSUN*

Mecmûât el-Mühendisîn'in yazarı Hüseyin Rıfık Tâ mânî'dir. Tâ mânî'nin tam olarak bilinmemekle birlikte 1750 yılları civarında doğmuş olması mümkündür. Doğum yeri ise Kırım'ın Taman beldesidir¹. III. Selim döneminde kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un kurucu eğitim kadrosunu oluşturmak üzere 1794 yılında, Müderris Abdurrahman Efendi ve Birinci Halife İbrahim Kami Efendi'den sonra İkinci Halife'liğe atanmıştır². 1801 yılına kadar Mühendishane'de İkinci Halife olarak görev yaptıktan sonra 7.12.1801 tarihinde Mühendishâne'de Hocalığa yükseltmiştir³. 1806 yılında yapılan düzenleme üzerine de Başhocalığa getirilmiş ve 1816 yılına kadar da Başhocalık yapmıştır. Başhocalığı sırasında ve öncesinde aralarında *Logarîtmâ Risâlesi* (8. 8. 1792), *Telhis el-Eşkâl* (1796), *Usûl-i Hendese* (23.9.1797), *İmtihân el-Mühendisîn* (9.8.1802) *El-Medhâl fî el-Coğrafya* (1816), Bursalı Mehmet Tahir Bey'in verdiği bilgilere göre, *Usûl-i İstihkâmât*, *Usûl-i İnşa-i Tarîk*, *Humbara Cedveli*, Arapça *İrtifa Risâlesi*, Arapça *Feride el-Münîre fî İlm el-Küre* adlı eserlerin de bulunduğu pek çok çeviri uyarlama eser kaleme almıştır. Dönemin koşulları gereği sadece hocalık yapmamış aynı zamanda İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde mühendislik hizmetinde de bulunmuştur. En son 1816 yılında Balkanlara gönderilmiş, ardından da Medine'deki kutsal binaların tamiriyle görevlendirilmiştir. Mekke'den Medine'ye döndükten hemen sonra 1817 yılında da vefat etmiştir⁴.

Tâ mânî'nin yazdığı eserler iki yönden çok önemlidir: Birincisi, bu eserler bin sekiz yüzlü yılların sonuna kadar hem Mühendishânede hem de Harb Okulunda ders kitabı olarak okunmuş ve okutulmuştur. En az iki,

* Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, cilt III, İstanbul 1342, s. 261-62.

² Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi* (1176-1826, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 34.

³ Beydilli, s. 124.

⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi*, Ankara 1989, s. 14-15.

belki de üç kuşak, geometriye ve mühendisliğe ait ilk Türkçe bilgilerini Tâ mânî'nin kitaplarından edinmiştir. Tâ mânî'nin geometriye daha çok da Öklidci anlamda geometriye verdiği önem Mühendishâne'de bir tür gelenek oluşturmuş görünmektedir. Çünkü 1841 (1257) yılında Başhoca Tuğ-general Seyyid Ali'nin yazdığı *Koni Kesitleri* (Kutû'-ı Mahrûtiyât) adlı eserde bu geleneğin izleri açıkça görülmektedir.

Hem Tâ mânî hem de Seyyid Ali'nin eserlerinden, mühendis dedikleri kimselerin ağırlıklı olarak hendese bilen kimseler olduğu ve askerî ihtiyaçlara yönelik olarak bu konuları ele aldıkları gözlemlenmektedir. İmparatorluğu yöneten siyasi iradenin askerî ihtiyaçlar nedeniyle bu okulları kurduğu düşünülürse, kuruluş amaçlarıyla tutarlı bir biçimde konuları ele almaları doğaldır. Ancak söz konusu hocaların Batılı eserleri seçerken yaptıkları tercihler ve konulara yaklaşımları oldukça önemlidir. Çünkü o dönemin Batı dünyasında geometri ve matematik konularının ele alınışının nasıl olması gerektiği konusunda çeşitli akımlar çekişme halindedir. Bunlar kabaca iki ana gruba ayrılırlar: Birinci gruptakiler eskilerin yöntemlerine olabildiğince sadık kalınması ve problemlerin geometrik yöntemle özellikle de Öklidci bir yaklaşımla çözülmesi gerektiği görüşündedirler. İkinciler ise problemlere eskilerin geometrik yöntemlerinden daha çok 16 ve 17. yüzyıllarda önemli gelişmeler kaydeden cebir ve analiz yoluyla yaklaşma eğilimindedirler.

Siyasi irade ciddi muhalefetle karşılaşsa da Batı'nın askeri mühendislik ve teknolojisinin üstünlüğünün farkındadır ve bu bilgiyi Batılı kaynaklardan elde etmek iradesiyle harekete geçmiştir. Sorun Batı'nın mühendislik ve teknolojisinin İmparatorluğun kurumlarına aktarılması sorunu haline gelmiştir.

Tam da bu noktada ilk kuşak aktarıcılarının Batılı eser seçimleri ve yöntem tercihleri normalde olduğundan çok daha önemli hale gelmiştir. Çünkü imparatorluğun içinde bulunduğu koşullar nedeniyle çok sayıda ve kısa sürede eser çevirmek, uyarlamak mümkün değildir. Bu yüzden yeni kitaplardan çok, mühendishanenin Başhocaları tarafından üretilen ve pek çok konuyu birden işleyen derleme (mecmualar) eserler meydana getirilmiş ve bunlar tekrar tekrar basılmıştır. Çevrilen, uyarlanan bu eserler büyük ekonomik özverilerle ya da borçlanılarak devlet hazinesinden finanse edilmiş, çoğunlukla da öğrencilere ders kitabı olarak ücretsiz dağıtılmıştır.

Makalemizin konusunu oluşturan *Mecmûât el-Mühendisîn* de bu eserlerden biridir. Bu ve benzeri eserlerin ele aldığı konular ve konuları ele alış

biçimleri hakkında daha fazla bilgiye sahip oldukça 19. yüzyılda bilimin ülkemizde nasıl bir seyir izlediğini ve günümüze nasıl etki ettiğini anlamak olanaklı hale gelecektir.

İkinci olarak, bu eserler bilim ve mühendislik konusunda ilk sistematik Türkçe eserlerdir. Bilim ve mühendislik terimlerinin anlaşılır bir Türkçe ile ifade edilmesi, Türkçe terim üretilmesi sorunlarıyla ilk kez bu eserlerin yazarları yüz yüze gelmişlerdir. Bu türden sorunları nasıl çözdükleri ya da çözemedikleri, eserlerin dil yönünden de analiz edilmesiyle ortaya çıkacak ve bize Türkçenin gelişim seyri hakkında da çok şey söyleyecektir.

Mecmûât el-Mühendisîn

Kitap maddeler halinde düzenlenmiş, bilgi verilen her unsura bir madde numarası verilmiştir. Eser, toplam 291 maddeyi içeren 293 sayfa ve bu sayfaların akabinde katlanabilir 15 sayfa halinde şekiller bölümünden oluşmaktadır ve 1805 (1220) yılında basılmıştır. Eser bir önsöz (dibace), bir giriş (mukaddime), iki bölüm (bab) ve bir sonuç (hatime) olmak üzere beş ana başlık oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Eserin içeriği hakkında ayrıntılı bir içindekiler bölümü bulunmamaktadır.

Önsöz'de verilen bilgilere göre kitap; harita yapımı, ölçme işlemleri, ordu yerlerinin düzenlemesi, palanga yapımı, top atışı gibi konuların eğitim ve öğretim çalışmalarında kullanılmak üzere yazılmıştır.

Giriş tanımlar ve işaretler adı verilen iki alt bölüme ayrılmıştır.

Birinci alt bölümde 93 madde halinde cisim, yüzey, doğru, nokta, eğri, yarı eğri gibi geometrinin temel unsurlarının tanımları; sonra aç ve açı türleri, şekil, daire ve daireyi oluşturan unsurların tanımları, daha sonra dörtgen, üçgen ve üçgen türleri, dörtgen ve çokgen türleri, bunların özellikleri, açı miktarı, açı ölçüm aletinin tanımı, akabinde benzer şekiller, cisim ve cisim kesitleri, prizma, piramit, silindir, koni ve düzgün cisimler, parabolit, elipsoit, küre ve küre kesitleri, son bölümde de üçgen kenarları ve açı kenar ilişkileri gibi geometrinin en temel unsurları ve bu unsurlarla işlem yapmayı olanaklı kılacak tanımlar verilmiştir.

Tanımlar verilirken hemen altında tanımın anlaşılmasını sağlayacak şekiller de verilmiştir. Tanımların verilmiş düzeni ve açıklamalar pedagojik açıdan oldukça başarılıdır. Tanımlar verilirken kullanılan adlar ve terimler Arapça esas alınarak verilmiştir, fakat açıklamalar bölümündeki Türkçe

sözcükler konunun neredeyse Arapça bilmeyen bir kimse tarafından da anlaşılmasını sağlayacak düzeydedir.

94. madde altında ele alınan ikinci alt bölümde ise kitapta kullanılan Tâ mânî'nin işaret adını verdiği dokuz sembolün; toplama, çıkarma, çarpma, kesir çizgisi, parantez, fark, karekök, eşittir ve orantılıdır açıklaması ve şekilleri verilmiştir.

Tanımlar ve sembollerin ardından geometri (hendese) bilgisi kullanılarak yapılan işlemlerin anlatıldığı ilk bölüm gelmektedir. Bu bölüm kendi içinde kısım adı verilen dört altbölüme ayrılmıştır (95-168. maddeler).

Birinci altbölümde doğruların istenilen oranlarla bölünmeleri, daireye teğet ve giriş çizilmesi, istenilen büyüklükte açıların çizilmesi, gönye kullanımı, üçgen, dörtgen, çokgen, içe ve dışa daire çizimleri, ölçek kullanılarak şekillerin çizilmesi gibi Tâ mânî'nin doğruların ve yüzeylerin oluşturulması adını verdiği konular işlenmiştir (95-216. maddeler).

İkinci altbölümde düzgün cisimler konusu işlenmiş; üçgen, dörtgen prizma ve düzgün çokgen prizma çizimleri, Platonik cisimlerin çizimleri, küre dilimleri çizimleri ele alınmıştır (156-173. maddeler).

Üçüncü altbölümde koni kesitleri çizimleri ve koni kesitleri ile yapılan işlemler ele alınmıştır (174-185. maddeler).

Dördüncü altbölümde arazi ölçümü işlemleri ve yüzey ve yüzey ölçüle-riyle yapılan işlemlerin anlatıldığı ifade edilmekle birlikte daha çok matema-tik coğrafya, haritacılık ve istihkâm hesaplarına yönelik bilgiler verilmiştir (186-216. maddeler).

186. maddede Fransız ve İngiliz temel uzunluk ölçülerinin Osmanlı temel ölçü birimleri olan zira (0,75774 m), kadem (ayak: 0,37887 m) ve usbu (parmak: 0,03157 m) ile olan oranları verilmiş, ardından 1'den 100'e kadar birer birer, 100'den 1000' kadar yüzer yüzer, 1000'den 10000'e kadar biner biner artırımlarla 1 Osmanlı zira'sının kaç Fransız kadem ve usbu (pied ve pouce) ve İngiliz kadem ve usbu (foot ve inch) ettiğini gösterir bir tablo, daha sonra da 1'den 100'e kadar birer birer, 100'den 1000' kadar yüzer yüzer, 1000'den 10000'e kadar biner biner artırımlarla 1 Fransız kademini (pied) kaç Osmanlı zira, usbu ve usbu'nun yedide biri ettiğini gösterir başka bir tablo verilmiştir. Bunlarla yetinilmemiş, 1'den 24'e kadar 1 zira'nın kaç usbu ve hat yaptığını gösterir başka bir tablo daha verilmiştir.

187. maddeden 216. maddeye kadar olan bölümde ise haritacık ve matematik coğrafya tekniklerinden yararlanmak için gerekli olan aletler ve yöntemler tanıtılarak bunların kullanımı öğretilmeye çalışılmıştır. Bunlar verilirken başka devletlerin uzunluk ölçüleri ile Osmanlı Devleti'nin uzunluk ölçüleri arasındaki oranlar verilmiştir. Bu oranlar verilirken İbrahim Edhem Paşa'nın (*Usul-i Hendese*, 1836) yaptığı gibi modern bir biçimde değil anlamayı güçleştiren tablolar halinde verilmiştir.

194. maddede düzlem açıları derece ve dakika cinsinden bilmeyi ya da yeryüzüne çizmeyi sağlayacak değerler tablo halinde verilmiştir. Tâ mânî söz konusu tablonun kendisi tarafından hazırlandığını ifade etmiştir. Bu tabloyu hazırlamak için Tâ mânî, bir daire merkezinden uzunlukları dairenin yarıçapına eşit 10 ziralık iki doğru çizmiş ve bu doğruların uçlarını birleştirmiştir. Birleştirilen doğru, yani ikizkenar üçgenin taban uzunluğu, aracılığıyla da bu tabana karşılık gelen açıları hesaplamıştır.

Hesaplama şu şekilde yapılmıştır: Dairenin merkezindeki ikizkenar üçgenin tepe açısını iki eşit parçaya bölen, aynı zamanda tabanına dik ve onu da iki eşit parçaya ayıran bir doğru çizmiştir. Bunun sonucunda taban uzunlukları bilinen ikizkenar iki dik üçgen elde edilmiş ve bu dik üçgenlerden biri kullanarak sinüs tabloları aracılığıyla merkezde oluşan açısız değer elde edilmiş ve ardından da bu açının iki katı alınarak merkezdeki açı hesaplanmıştır.

Tâ mânî kenarları 10'ar zira olan ikizkenar üçgenin tabanını önce 0,05 zira olarak almış ve 0,05'lik artırımla 20 zira'ya kadar olan bütün taban uzunluklarının açısız değerlerini derece ve dakika cinsinden vermiştir. Dairenin içine ikizkenar üçgen çizmesi ve dairenin yarıçapını 1 zira yerine 10 zira alması ve açıları 90 derece yerine 180 dereceye kadar hesaplaması, amacının o dönemde uzunluk ve arazi ölçümünde zira esas alınarak uygulanan bir pratik uzunluk ve alan ölçme yöntemine yardımcı tablonun hazırlanması olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte dairenin yarıçapını 1 zira olarak almaması, yeni yöntemlerin değil eski yöntemlerin tercih edildiğini ya da uzunluk ve arazi ölçümü için kullanılan aletlerin eski bir yöntemle uyularak hazırlandığını göstermektedir. Hem buradaki hesaplamalardan hem de başka yerlerdeki hesaplama yöntemlerinden onluk ve ondalık sisteme tam olarak geçilmediği, arka planda altmışlık sistemle, ondalık sistemle yapılan işlemlerin sağlanmasının yapıldığına ilişkin belirtiler görülmektedir.

Özellikle 194. madde ilgi çekicidir, çünkü bu maddede anlatılan hesaplama tekniğinde birim çemberin yarıçapı 10 alınmıştır. Bu bize ünlü astronom ve matematikçi Takiyüddin'in astronomiye ilişkin hesaplamalarını yaparken ondalık kesirleri kullanmasını ve birim çemberin yarıçapını 10 olarak almasını anımsatmakta ve Osmanlı matematik geleneğindeki sürekliliğe işaret etmektedir⁵. Ayrıca Batılı kaynaklardan yeni bilgiler alınmasına rağmen geleneğin gücünü tamamen yitirmediğini göstermektedir.

216. maddede Osmanlı ağırlık ölçüleri ile İngiliz ve Fransız ağırlık ölçü birimleri ve bunların nasıl Osmanlı ağırlık birimlerine çevrileceği onluk hesaplama sistemini esas alan modern bir teknikle değil, mümkün olduğu kadar hesap yapmayı gerektirmeyecek tablolar halinde verilmiştir. Bu madde birinci bölümün son maddesidir.

Ardından ölçme ve ölçme bilimini ilgilendiren konuların ele alan ikinci bölüme geçilmiş ve bu bölümde iki altbölüme ayrılmıştır (217-280. maddeler).

Birinci altbölüme düzlem yüzeylerin ölçülmesi ve bazı ebatların elde edilmesi adı verilmiş, üçgen üzerine ve içine çizilen dairelere ilişkin uzunluk, alan hesaplamalarının nasıl yapılacağı ele alınmıştır. Ayrıca bu hesaplamalar için gerekli olacak 2'den 10'a kadar sayıların karekökleri ve küpköklerini gösterir tablo verilmiş, dörtgen, paralelkenarlar, yamuk ve çokgenlerin alan hesapları konuları işlenmiştir. Ardından daire alanı ve π sayısının yaklaşık değeri konusuna geçilmiş, bu sırada Arşimed'in dairenin alanını tüketme yöntemiyle nasıl hesapladığı kısaca anlatılmış, Uluğ Bey'in astronomu Kaşî'nin bulduğu π değerinden söz edilmiştir.

Buradaki üsluptan, yararlandığı kaynağın kesinlikle Batılı bir kaynak olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha da önemli bir nokta Tâmanî π sayısını kesinlikle bir sayı gibi (irrasyonel ya da aşkın) ele almamış, π sayısını ifade etmek istediğinde bir sayıyı ifade eder gibi değil, sayısal olarak ifade edilemeyen bir oranı ifade eder gibi çevrenin çapa yaklaşık oranı deyimini kullanmıştır. Elbette π çevrenin çapa yaklaşık oranıdır, fakat her defasında uzun uzun sözcüklerle bunu ifade etmesi ve π 'nin yarısı, dörtte biri, altıda biri demek yerine bunu uzun uzun sözcüklerle anlatması ve istisnasız her defasında yaklaşık oran olduğunu söylemesi, onun için herhangi bir kısaltma ya da sembol kullanmaması geometriyi açık bir biçimde modern dönem

⁵ Remzi Demir, *Takiyüddin'de Matematik ve Astronomi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 44-46.

öncesi ve Öklidci sınırlar içinde anlama ve işleme iradesinin göstergesidir. Bununla birlikte Tâ mânî'nin tercih ettiği ya da bir biçimde eserlerinden yararlandığı (Batılı) kimselerin de John Bonnycastle gibi, aynı eğilimde olduklarını gözardı etmemek gerekir.

Daire alanından sonra, daire dilimi, ok⁶ uzunluğu, daire yarıçapı 1 alındığında derece, dakika ve saniye cinsinden bir açısal büyüklüğün daire çevresinde karşılık geldiği yay uzunluğunu (radyan) gösterir tablo, ok uzunluğu ile yarıçapı 1 alınan daire kesmesinin alanını 0,001'den 0,001 artırımla 0,500'e kadar gösterir tablo ve parabol ile elipslerin dörtgenlere olan oranları, yani alan ilişkileri işlenmiştir (217-257. maddeler).

İkinci altbölümde cisim ve cisim yüzeylerinin ölçülmesi ve bazı ebatların elde edilmesi konuları ele alınmıştır (258-280. maddeler).

258. maddeden 276. maddeye kadar prizma, piramit, silindir, koni, kesik koni, küre, parabolit, elipsoit gibi üç boyutlu cisimlerin alan ve hacim hesapları anlatılmıştır.

276. maddede ise cisimlerin ağırlığını bulmak için gerekli olan birim ağırlığın nasıl belirlendiğinin açıklaması yapılmıştır. Burada, belirli bir hacimdeki yağmur suyunun ağırlığının birim ağırlık olarak kabul edildiği ve diğer cisimlerin ağırlıklarının söz konusu birim hacim ve ağırlıktaki yağmur suyuna bağlı olarak belirlendiği ifade edilerek demir, bakır, madeni tuz, nehir kumu, gürgen, ardıc ağacı, altın suyu, nehir suyu ve inek sütü gibi çeşitli katı ve sıvı maddelerin bağlı ağırlıkları tablolar halinde verilmiştir.

Tâ mânî bu bilgileri verirken söz konusu değerlerin Efrenc kitaplarından aynen alındığını da açıkça ifade etmiştir. Cisimlerin ağırlıklarından hacimleri, hacimlerinden ağırlıklarının nasıl hesaplanacağı da örneklerle anlatılmıştır⁷.

Burada önemli bir ayrıntı saklıdır, ölçü ve ağırlık birimleri çağlar boyunca yöreden yöreye, ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir. Bu durum geçmişte de pek çok bilim adamını rahatsız etmekle birlikte bir çözüm bulunamamıştı. Fransız Kralı XVI. Louis aralarında Gaspard Monge, Jean Baptiste Meusnier, Jean-Charles Borda, Charles Augustin de Coulomb,

⁶ Sehm; ok, segment height, sagitta, gerilmiş bir yayda bulunan okun kirişle ok ucu arasındaki mesafesi.

⁷ Feza Günergun, "Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayın No. 4111, İstanbul 1998, s.23-68.

Jean Darcet, Alexandre-Theophile Vandermonde, Antoine Lavoisier, Valentin Haüy, Adrien Marie Legendre, Pierre François-Andre Mechain'ın de bulunduğu bir komisyona ölçü ve ağırlık birimlerindeki karışıklığı önleyecek bir ölçü ve ağırlık sistemi oluşturmaları yönünde emir vermiştir.

1789 Fransız Devrimi'nin getirdiği siyasal karışıklık çalışmaları yavaşlatmakla birlikte, Cumhuriyetçiler'in de çalışmaların devamını desteklemesiyle ölçü ve ağırlık komisyonu çalışmalarına devam etmiştir. Önce bir sarkacın salınımları esas alınarak bir ölçü birimi hazırlanmak istenmiş, fakat bunun sakıncaları görülerek bundan vazgeçilmiş, ardından Fransız Bilimler Akademisi 19 Mart 1791 yılında göksel meridyenin çeyreğinin esas alınması önerisini getirmiştir. Çeyrek dairenin ölçülmesi görevi Jean Baptiste Joseph Delambre ile Pierre Mechain'e verilmiş ve çalışmalar 1792'den 1798'e kadar sürmüştür. Çalışmaları hızlandırmak isteyen komisyon 1 Ağustos 1793 tarihinde Paris'in yaklaşık 290 km kuzeyinde Manş Denizi kenarında bulunan Dunkirk'den Paris'in 880 km güneyinde Akdeniz kenarında bulunan Collioure'e uzanan meridyeni esas alan yeni bir sistem önermiştir. Önerilen sistemde uzunluk birimi olarak metre ve metrenin onlu katları, ağırlık birimi olarak da metrenin onda biri küpündeki (bir desimetre küp) saf suyun ağırlığı ve onun katlarını esas almıştır. Çalışmalar ilerlemiş ve 7 Nisan 1795 yılında çıkan Yasa ile bugün kullandığımız metrik sisteme geçilmiştir. 1798 yılında çeyrek dairenin hesaplanmasının tamamlanması ile birlikte Temmuz 1798'de bütün ülkeler standarda nihai halin verilmeleri çalışmalarına davet edilmiştir. Daha sonra da 10 Kasım 1799 yılında sistem nihai halini almıştır⁸.

Tâmânî'nin belirli hacimdeki saf su ağırlığını birim ağırlık olarak alması, Fransa'da yapılan bu çalışmalardan ve getirilmek istenen sistemden haberdar olduğunu açıkça göstermektedir. Bağlı ağırlıkları belirlemek için kullandığı yöntem metrik sistemle ortaya konulan sistemin bir parçasıdır. Tâmanî bağlı ağırlıklar için benimsediği ölçme yöntemini neden uzunluk ölçüleri için benimsememiştir? Sistemin mantığı açıkça onluk sayı sistemine dayanmaktadır ve onluk sayı sistemini kullananlar için getireceği kolaylığın da anlaşılması mümkün değildir. Öyleyse Tâmanî neden onluk sisteme dayanan metrik sistemin cazibesine kapılmamıştır? Daha da ileri giderek neden hiç metreden ve metrik sistemden söz etmemiştir? Bu konuda kesin bir yargıya varmak için dönemin daha pek çok bilimsel metnini incelemek

⁸ 11 Ekim 2007. <http://histoire.du.metre.free.fr/en/index.htm>

gereklidir, fakat Tâ mânî'nin yenileşmeci ya da yenilik düşkünü bir kimse olmadığı sonucuna varmak da yanlış olmayacaktır.

277. maddede ise Osmanlı Devleti'nde su miktarını ölçmek için kullanılan birimler ve ölçüm yöntemleri anlatılmıştır.

288. maddede serbest düşme, Avrupalıların hesapladığı kütle çekim miktarı ve bundan yararlanarak serbest düşmede hız, zaman ve mesafe hesaplarının nasıl yapılacağı Öklidci oranlama yöntemiyle anlatılmıştır.

279. maddede eğik atış hesaplamalarının nasıl yapılacağı konusu ele alınmıştır.

280. maddede düzgün piramit şeklinde bir araya getirilen gülle yığınlarındaki gülle sayısının nasıl hesaplanacağı ayrıntılı olarak anlatılarak ikinci bölüm bitirilmiştir.

Tâ mânî eserinin son bölümünde (hatime) top yapımı ve bazı malzemeleri ele almıştır (281-291. maddeler).

281. maddede Osmanlı Devleti'nde 1220 (1805) yılında yapılan düzenlemelere göre top çeşitleri ve top aksamının zira cinsinden büyüklükleri iki tablo ile verilmiştir.

282. maddede kara ve denizde kullanılan topların dizaynının ve üretiminin nasıl yapılacağını geometri yoluyla anlatmıştır. Tâ mânî, burada söz konusu tasarımın kendisi tarafından yapıldığını özellikle vurgulamıştır (*Mecmûât el-Mühendisîn* s. 266), ancak buradan yeni bir top tasarımı icat ettiği sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü Tâ mânî'nin tasarımı o dönemde hem Doğulu hem Batılı mühendislerce yapılan genel top dizaynının aynısıdır. Farklılık o dönemde hemen hemen bütün ülkelerin kullandıkları top dizaynı ölçülerinin top ağzının 36 ve top güllesinin 12 eşit bölüme ayrılarak; top ağzı ve top güllesi uzunluklarının birim uzunluk olarak alınarak diğer uzunlukların buna bağlı olarak belirlenmesidir. Böyle bir birim uzunluğun belirlenmesi o dönemde birbirine yakın olsa da her ülkede farklı ölçü birimleri kullanılmasından dolayı ciddi kolaylıklar sağlamış olmalıdır.

Tâ mânî, dönemin top üretiminde kullanılan genel tasarımlarla 36 ve 12 bölüme ayrılan birim uzunluğun nasıl Osmanlı ölçü birimlerine uygulanacağını ve Osmanlı üretim teknikleriyle ilişkisini anlatmıştır. Anlatımı sırasında dizaynın gerçekleştirilebilmesi için gerekli olacak hesaplamaları tablolar halinde vermiştir. Kitabın genel üslubundan ve tablolara verdiği değer-

den anlaşılmalıdır ki fiilen hesap yapmak zorunda kalmadan sadece tablolara bakarak sonuca ulaşmak ya da üretimde bulunmak çok önemlidir.

Tâmânî, açıkça ifade etmese de yanlış hesaplama ya da hesaplamayı bilmeyen kimseler yüzünden üretimin gerçekleşmemesi ya da hatalı üretimden endişe etmektedir. Dönemin koşulları göz önüne alındığında üretim sürecinin farklı aşamalarında yeterince dakik hesaplamalar yapamayacak kimselerin yer alması mümkündür ve Tâmanî endişelerinde hiç de haksız değildir.

Bununla birlikte, kendisinin şekilleri veriğinde boşluklar vardır ve sadece anlatımları izleyerek top çizimini gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Ayrıca bir birim uzunluk saptayarak geriye kalan bütün parçaların buna bağlı olarak belirlenmesi Tâmanî'nin kendi icadı mıdır yoksa dönemin Batılı ülkelerinde de bu yöntem kullanılmakta mıdır sorusu araştırılmaya muhtaçtır. Tâmanî'nin kendisinin bu yöntemi bulduğunu varsaysak bile bu yeni bir dizayn anlamında icat değildir. Sadece o güne kadar Osmanlı mühendislik birikiminde bulunmayan bir yöntemin Osmanlı mühendislik tekniğine uyarlanması anlamında bir icattır.

Tâmanî, top ağzını 36 ve top güllesinin 12 eşit parçaya ayırmış ve bu uzunlukları birim uzunluk olarak alarak geri kalan parçaların büyüklüklerini de buna göre belirlemiştir.

Ayrıca, dönemin top üretiminde kullanılan genel tasarımlarla 36 ve 12 bölüme ayrılan birim uzunluğun nasıl Osmanlı ölçü birimlerine uygulanacağını ve Osmanlı üretim teknikleriyle ilişkisini anlatmıştır. Anlatımı sırasında dizaynın gerçekleştirilebilmesi için gerekli olacak hesaplamaları da tablolar halinde vermiştir.

283. maddede top lalesinin çizimi ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

284. maddede topun birinci çemberi ve baş kısmının çizimi anlatılmıştır.

285. maddede küre boynu topların kundaklarının yapımı anlatılmıştır, Tâmanî bu maddede kendisinin ordu ile birlikte söz konusu kundakların üretimi için de görevlendirildiğini, bunun için takatının üzerinde bir güç harcadığını belirtmiştir.

286. maddede ordu toplarına özgü kundakların, 287. maddede top kundağında bulunan yastıkların, 288. maddede kundak yüzeyinin nasıl

çizileceği, 289. maddede muhasara ve kale toplarına özgü kundakların nasıl yapılacağı konuları anlatılmıştır.

290. maddede ok, orta ve yastıkların aynı eğimde olmaları için nasıl dizayn edilmeleri gerektiği anlatılmış ve 1220 (1805) yılında yapılan düzenleme üzere top ölçü ve büyüklüklerini gösterir iki tablo verilmiştir.

291. maddede top arabalarını çekmek için koşumlarda olması gereken beygir miktarı daha önceki dönemin mukavemet yasalarına dayanılarak anlatılmıştır. Ayrıca, bu maddede somun tekerleğin kullanımının yarattığı sorunlar anlatılarak belirli bir türde dingilin ve parmak tekerleklerin neden tercih edilmesi gerektiği uzun uzun anlatılmıştır. Avrupalılar'ın da artık somun tekerleği kullanmadıkları bilgisi verilerek parmak tekerlekleri kullanmanın ekonomikliği ve pratikliği hakkında bilgi verilerek hatime ve eser sonlandırılmıştır.

Eserin son bölümünde anlatılan top yapımına ilişkin çizimlere bazı baskılarda yer verilmemiştir. Bunun teknik bir sorundan mı kaynaklandığı yoksa artık gerekli olmadığı düşüncesiyle mi çıkarıldığı açık değildir. *Osmanlı Matematik Literatürü*'nde verilen bilgilere göre "Tâmânî tarafından III. Selim devrinde, 1217/1802 yılında geometri ve harp sanatı konularında yazılmış değerli bir eserdir. Bu cihetle geometrinin pratik sahadaki tatbikatından bahseder. Bir mukaddime, iki bab, bir hatimeden meydana gelir. Mukaddime tariflere, birinci bab geometri işlemlerine, ikinci bab mesaha meselelerine ayrılmıştır. İçinde 284⁹ mesele vardır. Uygulamalı geometri ve ölçüler hakkında kıymetli bilgiler verir. Hatime kısmı top imali ve top çeşitlerinden bahseder. 1217/1802, 1220/1805 yıllarında Mekteb-i Fünun-u Bahriye Matbaası'nda taş basma, 1273/1856'de aynı matbaada dizgi basma, 1246/1830, 1260/1844, 1269/1852, 1274/1857, 1281/1864, 1285/1868, 1286/1869 yıllarında Matbaa-i Amire'de, 1240/1824, 1247/1831 yıllarında Bulak'ta olmak üzere oniki baskısı vardır (Karatay, II, 676; Özege, III. 1058-1059; Tarazi, I, 311)."¹⁰ eserin pek çok baskısı yapılmış ve uzunca bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur.

Yukarıda verilen basım bilgilerinden de açıkça görüldüğü üzere *Mecmûât el-Mühendisîn* Türkçe mühendislik ve geometri eğitiminde uzun erimli ve önemli bir rol oynamıştır.

⁹ 291 olarak düzeltilmesi gerekir.

¹⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü*, Cilt 1, İstanbul 1999. s. 270.

Kitabın ele aldığı konuları topluca görmek ve belirli bir bölümünü ayrıntılı olarak incelemek isteyebilecek araştırmacılara yardımcı olmak amacıyla makalenin sonuna içindekiler bölümü eklenmiştir.

Değerlendirme

Kitap dönemin askerî mühendislik uygulamaları için gerekli temel konuları ele almıştır. Öncelikle, bu konuları işleyebilmek için gerekli olan temel kuramsal geometri bilgileri verilmiştir. Temel geometri bilgilerinin verilmesi pedagojik açıdan oldukça başarılıdır, ancak Batıdaki matematik ve geometri bilgisinin gelişimi göz önüne alındığında artık eskimekte, pratik uygulamalar açısından terk edilmekte olan saf geometriye dayanan ve cebiri, analizi mümkün olduğunca dışlayan bir yöntemle anlatılmıştır. Batıdan yeni bilgi ve teknoloji almak adına Batının artık terk edilmek üzere olan; aslında yüz, yüz elli yıl öncesinin en gelişmiş yöntemlerinin tercih edilmesi Batıdaki gelişmenin ne yönde ilerlediğinin doğru bir biçimde tespit edilemediğini göstermektedir.

Tâmânî'nin seçtiği diğer kitaplar da göz önüne alındığında, Batılı ülkelerin askeri okullarına odaklanıldığı özellikle de İngiliz askeri okullarına ve orada okutulan kitaplara odaklanıldığı gözlemlenmektedir. Kitaplar seçilirken özellikle kendini kanıtlamış, uzunca bir süredir kullanılmakta olan ve eskiyle bağlarını tümenden koparmamış kitapların, yöntemlerin tercih edildiği görülmektedir.

Bu eserlerde Batıda başat rolünü kaybetmekte olan eski yöntemler tercih edilmiş ve yenilik adına eskiyi büyük oranda korumuş olsa da, daha önce Türkçede olmayan pek çok temel geometri ve mühendislik bilgisini kazandırmış ve bir altyapı hazırlamıştır. Eksik ve hatalı seçimlere dayanıyor olsa da bu birikim çok önemlidir, çünkü daha sonra ortaya çıkacak kurumlar bu bilgilere dayanarak oluşturulmuştur. Ayrıca, günümüzde yapılan pek çok tercihin de aslında Batıda eskimiş ve ancak marjinal yarar sağlayacak düzeye inmiş tercihler olduğunu unutmamamız gerekir. Bunun en iyi örneği bütün dünyada uzunca bir süredir olmazsa olmaz ders kitabı olarak okutulan *Calculus*'ün Türkçesinin ancak 2001¹¹ yılında iki cilt halinde ve 2007¹² yılında da hak ettiği basım kalitesiyle tek cilt olarak basılabilmiş olmasıdır.

¹¹ Edwards C. Henry, David E. Penney, *Matematik Analiz ve Analitik Geometri I, II*, çev. Editörü Ömer Akın, Palme Yayıncılık, Ankara 2001.

¹² James Stewart, *İkinci Baskı Kalkülüs Kavram ve Kapsam*, çev. Şafak Alpay, Feza Arslan, Doğan Dönmez, Tanıl Ergenç, Ebru Keyman, Belgin Korkmaz, Mustafa Korkmaz, Feride Kuzucuoğlu, Zafer Nurlu, Muhiddin Uğuz, TÜBA Yayınları, Ankara 2007.

KAYNAKÇA

- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, cilt III, İstanbul 1342.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1176-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Başhoca İshak Efendi*, Ankara 1989.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü*, Cilt 1, İstanbul 1999.
- Henry, Edwards C., David E. Penney, *Matematik Analiz ve Analitik Geometry I, II*, çev. Editörü Ömer Akın, Palme Yayıncılık, Ankara 2001.
- Stewart, James, *İkinci Baskı Kalkülüs Kavram ve Kapsam*, çev. Şafak Alpay, Feza Arslan, Doğan Dönmez, Tanıl Ergenç, Ebru Keyman, Belgin Korkmaz, Mustafa Korkmaz, Feride Kuzucuoğlu, Zafer Nurlu, Muhiddin Uğuz, TÜBA Yayınları, Ankara 2007.
- <http://histoire.du.metre.free.fr/en/index.htm> (11 Ekim 2007 tarihli erişim)

Ek:

İçindekiler

I. Önsöz: s. 2-6.

II. Giriş (Mukaddime): Tanımlar ve İşaretler, s. 6-33.

II.1. Tanımlar: Temel tanımlar (1-93. maddeler), s. 6-31.

II.2. Kitapta kullanılan işaretler: 10 sembol (94. madde), s. 31-33.

III. Birinci Bölüm: Geometri bilgisi kullanılarak yapılan işlemler, s. 34-167.

III.1. Kısım: Doğrular ve Yüzeylerin Oluşturulması (95-155 maddeler), s. 34-71.

III.2. Kısım: Düzgün cisimler (156-173. maddeler), s. 71-73.

III.3. Kısım: Koni kesitlerinin çizimi (174-185. maddeler), s. 73-94.

III.4. Kısım: Arazi ölçümü işlemleri (186-216. maddeler), s. 94-168.

IV. İkinci Bölüm: Ölçme bilimi, s. 168-261.

IV.1. Kısım: Düzlem yüzeylerin ölçülmesi ve bazı ebatların elde edilmesi (217-257. maddeler), s. 168-215.

IV.2. Kısım: Cisim ve cisim yüzeylerinin ölçülmesi ve bazı ebatların elde edilmesi (258-280. maddeler), s. 216-261.

V. Sonuç (Hatime): Top inşası ve bazı malzemeye dair (281-291. maddeler), s. 262-293.

VI. Ek: Kitabın sonunda 15 katlanabilir sayfa halinde şekiller.

FUAT DÜNDAR'IN, OSMANLI BELGELERİNDE KAYBOLAN “MODERN TÜRKİYE’NİN ŞİFRESİ”

AHMET EFİLOĞLU*

GİRİŞ

İttihat ve Terakki tarafından uygulanan sevk ve iskânlar son yıllarda araştırmacıların ilgisini çekmekte ve bu alanda birçok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmalar arasında en ses getirenlerden birisi de Fuat Dünder’in *Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*¹ adlı çalışmasıdır. Kitap, yazarın 2007’de EHESS [École des hautes études en sciences sociales] Paris’te tarih doktorası olarak savunduğu tezinin Türkçe çevirisidir².

Çalışmalarını İttihat ve Terakki’nin Türkleştirme politikaları alanına yoğunlaştıran Dünder, ilk kitabını da benzer bir konu “*İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası 1913-1918*”³ üzerinde yayınlamıştı. Bu ilk kitabında yazar, İttihat ve Terakki’nin uyguladığı göç ve yerleştirme politikalarının ülkedeki Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Çingene, Kürt, Gürcü gibi Müslüman unsurların Türkleştirilmesi için kullanıldığı tezini işlemişti. Bu yazıya konu olan ikinci kitapta ise İttihat ve Terakki’nin sevk ve iskân politikaları çerçevesinde Bulgar, Ermeni, Rum, Süryani-Keldani ve Yahudilere yani Anadolu’daki bütün gayrimüslimlere yönelik uygulanan sevk ve iskân politikaları ve bunun amaçları ele alınmaktadır. Kitabın konusu gayrimüslimler olmasına rağmen, Müslüman Kürtler de bu çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

İttihat ve Terakki’nin özellikle 1913’te iktidara gelmesinden sonra uyguladığı sevk ve iskân politikalarının ele alındığı bu çalışmada genel olarak üzerinde durulan temel konu, uygulanan sevk ve iskânların Anadolu’nun

* Dr., ahmetefiloglu@hotmail.com

¹ İletişim Yay., İstanbul, 2008.

² Fuat Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, Birinci Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2008. s. 19.

³ Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası 1913-1918*, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

homojenleştirilmesi ve Türkleştirilmesi çabası olduğudur. Yazara göre; “etnik milliyetçilik düşüncesiyle hareket eden İttihatçılar iktidara geldikleri andan itibaren Anadolu’da kendilerine uygun bir nüfus bileşimi yaratmak için etnisite mühendisliği yapmaya, Anadolu’yu Türkleştirmeye başlamışlardır. Etnik milliyetçilikle uygulamaya konulan ve gayri-Türklere yaşama hakkı tanımayan Türkleştirme politikalarıyla Kürtler gibi Türk olmayan fakat Müslüman olan unsurlar asimile edilmiş, gayrimüslimler ise önce tasfiyeye tabi tutulmuş bu olmadığı takdirde ise Ermenilerde olduğu gibi ortadan kaldırılmışlardır”⁴.

Kitap incelendiğinde, yazarın, “*hassas ve kamuoyunu saflara ayıran ve bu güne kadar ciddi bir araştırmaya tabi tutulmamış*” dediği konularda, oldukça çeşitlilik arz eden çok ciddi iddialar ileri sürdüğü görülecektir. Bu konunun ilk defa kendisi tarafından bu derece açık bir şekilde ortaya konulduğunu söyleyen Dünder, ulaştığı sonuçların bütün bilgilerimizi değiştirecek nitelikte olduğunu, hem Türk tarih yazımını hem de Türkleştirme operasyonlarına tabi tutulduğunu belirttiği unsurların günümüzdeki tarih yazımlarını değiştireceğini belirtmektedir⁵.

Fuat Dünder’in bu iddialı yaklaşımına rağmen kaynak kullanımı ve değerlendirilmesi gibi metot bakımından önemli iki konuda kitabın oldukça sorunlu bir çalışma olduğu görülmektedir. Nitekim kitap üzerine yazılan bir eleştirel değerlendirme de bunu açıkça ortaya koymuştur⁶. Bu değerlendirmede genel olarak kitaptaki Ermeniler bahsi üzerinde durulduğundan, çalışma alanımıza da uygun olarak bu çalışmamızda yazarın Rumlara uygulanan politikalara dair yapmış olduğu değerlendirmeler ve kaynak kullanımı konusu üzerinde durulacaktır⁷.

İttihat ve Terakki’nin Türkleştirme politikalarını uygulamaya I. Dünya Savaşından önce başladığı görüşünü dile getiren Fuat Dünder, 1913-1914’te meydana gelen Rum göçüne büyük önem vermiştir. Ona göre; iktidara geldikten sonra Türkleştirme operasyonlarını uygulamaya başlan İttihatçılar sırayla gayrimüslimleri ortadan kaldırmaya başlamışlar; ilk olarak Bul-

⁴ Fuat Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 27-32.

⁵ Fuat Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 19-20.

⁶ Kitabın genel bir değerlendirmesi için bkz. Ayhan Aktar-Abdülhamit Kırmızı, “*Bon pour l’Orient*”: Fuat Dünder’in Kitabını Deşifre Ederken”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 8, Bahar 2009, s. 157-186.

⁷ İttihat ve Terakki’nin azınlık politikaları konusunda yapmış olduğumuz çalışma sayesinde kaynakları kontrol etme kolaylığı yaşadığımızı itiraf etmek isterim. Bkz. Ahmet Efiloğlu, *İttihat ve Terakki’nin Azınlıklar Politikası*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

garistan'la imzalanan mübadele antlaşmasıyla ülkedeki Bulgarları göç ettirmişlerdir. İkinci sırada ise Rumlar gelmektedir. Ancak Rumlara uygulanan yöntem Bulgarlardan farklı olmuştur. Rumlar askerler ve çeteler vasıtasıyla zorla Yunanistan'a göç ettirilmişlerdir. Böylece Rumlardan arındırılan Trakya ve Batı Anadolu Türkleştirilmiştir.

Hükümetin çeteler ve askerler vasıtasıyla Rumları Yunanistan'a göç ettirdiği görüşü oldukça önemli bir iddiadır. Yazarın İttihatçıların Türkleştirme operasyonlarına I. Dünya Savaşı'ndan önce başladıkları yönündeki tespitinde ne kadar haklı olduğunun anlaşılabilmesi için bu iddia üzerinde önemle durmak gerekmektedir. Ancak Fuat Dündar'ın çok dikkat çekici bir şekilde İttihatçıların Türkleştirme politikaları tezini yine İttihatçıların kendi belgeleri ile ortaya koyduğunu iddia ediyor olması ve bu konudaki sorunlar çalışmamızda öncelikle bu sorunların ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Burada öncelikle Fuat Dündar'ın Rum göçü bahsinde kitabında referans verdiği Osmanlı belgeleri orijinal metinleriyle karşılaştırılacaktır. Aynı şekilde Meclisi Mebusan'daki konuşmalarla alakalı atuf yapılan zabıt ceridesindeki kayıtlar da kitaptaki alıntı ve ifadelerle karşılaştırılacaktır. Bunların yanında Osmanlı Arşivi'nde derinlemesine bir araştırma yaptığını söyleyen Fuat Dündar'ın ele aldığı konularla alakalı arşivde görmediği çok önemli belgelerden bahsedilecektir. Böylelikle Fuat Dündar'ın Rum göçü ile alakalı görüşlerini tartışmadan önce Osmanlı belgelerinin yanlı ve yanlış kullanımıyla, verilen bilgilerin yanlış olmasıyla, yapılan analizlerin taraflı olmasıyla, bu görüşlerin nasıl bir zemine oturduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

TRAKYA RUMLARININ GÖÇÜ

Kitapta ilk olarak "*İlk hedef Trakya bölgesi, Anadolu'ya hazırlık*" başlığı ile Trakya Rumlarının göçü konusu ele alınmıştır. Oldukça kısa bir şekilde ele alınan bu konuda yazarın tezi, İttihat ve Terakki hükümetinin askerler ve kurduğu çetelerle Trakya'dan başkente kadar olan bölgede yaşayan Rumları kovdukları yani göç ettirdikleridir⁸.

Bu başlık altında ileri sürülen iddialara büyük oranda İngiliz Arşivi'nden temin edilen konsolos raporları kaynak gösterilmiştir. Osmanlı belgeleri ile de bu iddialar desteklenmeye çalışılmıştır. Şimdi ileri sürülen iddiaların dipnotta gösterilen Osmanlı belgeleriyle nasıl desteklendiğine bakalım.

⁸ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s 194-197. Bundan sonra kitaptan yapılan alıntılarda ayrıca dipnot verilmeyecek, metin içerisinde parantez içerisinde sayfa numarası gösterilecektir.

Önce karşılaştırma yapabilmek için ele alacağımız belgelerin referans verildiği bölüme kitaptan aynen alıntılalım:

“Bu dönemde Trakya’daki Rum karşıtı saldırıların en önemli kaynağı, Müslüman çetelerinin yanı sıra, Osmanlı askerleridir. Bunun da en pratik nedeni, Vize’de yeni bir garnizonun kurulmasıdır. Askerler sadık elemanlarla çevrilsin diye Vize ve civarındaki Hıristiyan nüfus ve özellikle Rumlar kitlesel bir şekilde kovulurlar” (s. 194-195).

Dünder burada, Trakya’daki Rum karşıtı saldırıların en önemli kaynağının Müslüman çeteleri olduğuna iki telgraf referans vermiştir. Fakat bu belgelerde Rumları göç ettirmek amacıyla çeteler kurulduğuna ve bu çetelerin hükümet güdümünde olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bunu gösterebilmek için telgrafların metinlerini vermek gerekmektedir:

Dâhiliye Nezâretinden Edirne Vilâyetine Şifre⁹

Çorlu ve Istanca Metropolitleri Hristo Seomosi(?) imzâsıyla Çorlu merkezinden çekilen 4 Nisan [1]329 telgrafnâme kopyasının celb ve mütâla’asıyla mâhiyeti meselenin tahkiki ve muhâcirler tarafından vukû’u iddia olunan taarruz mukârin-i hakikat ise kati’yyen men’î tekrîr-i esbâbının istikmâli ve herhâlde hicret eden Rumların terk edecekleri kiliselerin hükümetce muhâfazalarının te’minî ve neticeden ma’lûmât i’tâsı.

5 Nisan [1]330 Nâzır Nâmına

Görüleceği üzere, bu telgrafta, Çorlu Metropolitleri imzasıyla çekilen telgrafla alakalı olarak, Metropolitlerin bahsettiği kiliselere saldırı olayının mahiyetinin araştırılması, muhâcirler tarafından yapılan saldırı şayet doğru ise bu olayın bir daha tekrar etmemesi için gereken önlemlerin alınması istenmiştir. Yani 1913’ün sonlarında Rumların Müslüman çeteleri tarafından göç ettirilmesine referans verilen ancak 1914’ün Nisan ayına ait olan bu belgedeki ifade edilen olayda, hiçbir şekilde “çete” ifadesi ya da çetelerin zoruyla göç etme olayı geçmemektedir.

Referans verilen ikinci telgraf ise, Rumların göç etmelerini fırsat bilen bazı kişilerin ya gasp ya da ucuz bir fiyata satın alma yoluyla kanundışı bir şekilde Rumların mallarını ele geçirmeye çalışmalarıyla alakalıdır:

⁹ Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti’nden Edirne Vilâyeti’ne gönderilen, 5 Nisan [1]330 (18/04/1914) tarihli, husûsî 182 numaralı şifre; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA) Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (bundan sonra DH.ŞFR) 40/38. Hicri ve rumi takvimlerin miladi takvime çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu’nun web sayfasındaki tarih çevirme kılavuzu kullanılmıştır: <http://www.ttk.gov.tr/>

Dâhiliye Nezâretinden Edirne Vilâyetine Şifre¹⁰

C. 7 Nisan [1]330. Hükümetin ma'lûmât-ı tahunda olarak İstanbul'dan gitmiş veya gönderilmiş hiçbir ferd yoktur. Bunlar olsa olsa Rumların hicretinden bi'l-istifâde emvâl ve eşyâsını ucuzca almak veya gasb etmek kasdıyla teşekkül etmiş kimseler ve çeteler olacaktır ki vilâyetin âsâyişi itibâriyle pek mühlikdir. Binâ'en-aleyh bir kuvve-i seyyâre tertibiyle bunların hemân tevkif ve derdestleri lâzımdır. Mütekâbilan Çatalca'dan dâhi aynı kuvve-i seyyâre tertib edilmek ve herhâlde vilâyetin bunların vücûdundan tathîrini te'min eylemek lâzımdır. Başka bir tedbir tahattür ediliyor ise ânın dâhi serî'an iş'ârı Çatalca Sancağı'na tebligât-ı lâzime icrâ edilmiştir.

8 Nisan [1]330 Nâzır Nâmına

Hemen göze çarpacağı üzere bu belgede "çeteler" ifadesi geçmektedir. Ancak bu çeteler Dünder'in zannettiği gibi Rumları göç ettirmek üzere kurulmuş olan çeteler değildir. Telgrafta, göç eden Rumların mallarını ucuz fiyata veya gasp yoluyla ele geçirmeye çalışan kişiler için çete tanımlaması yapılmıştır. Dünder'in belgeye yüklediği anlam ise tamamen farklıdır. Rumların mallarını almayla çalışan bazı kişilerin aynı zamanda bu Rumları göç ettirmeye çalıştıklarını ileri sürerek tamamen sübjektif bir çıkarsama yapmaktadır. Dünder burada, tamamen kendisine ait olan bir düşüncüyü sanki belgede geçiyormuş gibi göstermiştir.

Bundan başka üzerinde durulması gereken bir diğer konu, referans verilen bu iki telgrafın, hükümetin Trakya Rumlarını göç ettirdiği iddiasıyla çelişen ifadeler içeriyor olmasıdır. Telgraflar, hükümetin Rumları Trakya'dan kovmasına referans verilmiştir. Ancak birinci telgrafta Dâhiliye Nezâreti Edirne Vilâyetinden, Metropolitin iddia ettiği kilise saldırılarının araştırılmasını, doğru ise tekrar etmemesi için gereken önlemlerin alınmasını istemiştir. İkinci telgrafta ise, Edirne Valisinden göç eden Rumların mallarını ele geçirmeye çalışan kişilere engel olunması, bunun için gereken önlemlerin alınması istenmiştir. Açıkça ifade etmek gerekir ki, içerisinde Rumlara saldırmak amacıyla çeteler kurulduğu yönünde bir bilginin olmadığı hatta Rumların güvenliklerinin sağlanması yönünde yerel yöneticilere emirler verildiği bu iki telgraftan hükümetin Rumları göç ettirmek amacıyla çeteler kurduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Ayrıca bu çetelerin yazarın ima ettiği gibi askerler arasından oluşturulduğuna dair belgelerde en ufak bir iz dahi yoktur.

¹⁰ Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiye Müdiriyyeti'nden Edirne Vilâyeti'ne gönderilen, 8 Nisan [1]330 (21/04/1914) tarihli, husûsî 208 numaralı müsta'cel şifre, BOA. DH.ŞFR 40/64.

Yani Dündar öncelikle iddialarını desteklemekten uzak belgeleri referans vermiştir. Daha sonra, referans verdiği belgeyi bir bütün olarak değerlendirmektense belgenin işine yarayan bölümünü almış; belgenin kendi düşüncesine ters düşen bölümlerini ise görmezden gelmiştir.

Dündar aynı şekilde hükümetin Trakya Rumlarını göç ettirmesine referans verdiği bir diğer telgrafın¹¹ da işine yarar bölümlerini esas almış, işine yaramadığını düşündüğü kısımları görmezden gelmiştir. Telgraf, “[Rumlar] Kaçış yolu üzerinde, Müslümanlar ve muhacirler tarafından saldırılara maruz kalırlar” (s. 195) ifadesine referans verilmiştir.

Ancak, Edirne Vilayetine gönderilen bu telgrafta göç eden Rumların ne Müslüman ahalinin ne de muhacirlerin saldırısına uğradığından bahsedilmektedir. Telgraf, Rumların güvenliklerinin sağlanmasıyla alakalıdır. Belgelerde gördüğü her saldırı ifadesini ve saldırı olayını hükümetle ilişkilendiren, ilgili ilgisiz birçok belgeyi hükümetin Rumların göç ettirmesine referans veren Dündar, belgenin iddialarıyla çelişen bölümünü görmezden gelmiştir. Talat Paşa imzalı telgrafın görmezden gelinen; *“toptan hicret edenlere bir şey denilemez ise de bunlar da dūcâr-ı ta’arruz olmaları bi’t-tabi câiz olamayacağından vâlideki kuvve-i zâbta gayri kâîi olduğundan 2. ve 3. Kolordulardan verilecek müfrezelerle kâfîlelerin te’mîn-i mahfûziyeti lüzûmu Harbiye Nezâretinden ordular kumandanlığına yazıldığından Vize ile bi’l-muhâbere vilâyetçe de tertibât-ı lâzîmenin icrâsı”* bölümü, hükümetin resmî veya gayri resmî yollarla Rumları kovduğu iddiasıyla çok ciddi bir şekilde çalışmaktadır.

Ayrıca bu telgraf, konsolos raporlarına dayanarak Rumların askerler tarafından kovulduğunu ileri süren Dündar’ın, konsolos raporları ile kitabında kullandığı Osmanlı belgelerini karşılaştırma ihtiyacı duymadığını da göstermektedir. Kitapta, konsolos raporları kaynak gösterilerek, “Vize’de yeni kurulan garnizonun çevresinin sadık elemanlarla çevrilsin diye bu çevredeki Rumların kitlesel bir şekilde kovulduğu” ifade edilmiştir. (s. 194). Ancak Edirne Vilayetine gönderilen bu telgrafta, Talat Paşa Validen, Vize ile irtibatta geçmesini, oradaki askeriyenin 2.ve 3. Kolordularından müfrezeler verilmesini sağlayarak göç eden Rumların korunmasını istemiştir. Yani kitapta Vize çevresindeki Rumların göçüne kaynak gösterilen konsolos raporu ile Edirne Vilayetine gönderilen şifreli telgraf birbiriyle çalışmaktadır. Bu çelişkiye rağmen Dündar, Talat Paşa’nın Vize’deki askerlerle Rum-

¹¹ Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs’tan Edirne Vilâyeti’ne gönderilen, 19 Mart [1]330 (01/04/1914) tarihli, 1171 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 39/138.

ların korunması emrine rağmen bu askerlerin Rumları kovduğunu söylemektedir.

Ayrıca, Vize Rumlarıyla alakalı, askerler tarafından kovulduğu belirtilen Rumların Tekirdağ üzerinden kaçtıkları söylenmektedir. (s. 195). Fakat referans verilen belgede¹², Tekirdağ'da biriken Rum muhacirlerin Vize'den geldiklerine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Aslında belirtmek gerekir ki, Fuat Dündar'ın, uzunca bir zaman Bulgar işgali altında kalmış, çok büyük olaylar yaşanmış ve neticede yüz bin civarında Rum'un göç etmiş olduğu Trakya ile alakalı literatür değerlendirmesi çok sınırlıdır. Yaşanan hadiseleri ve hükümetin uygulamalarını konsolos raporlarından anlamaya çalışmıştır. Ancak şimdi üzerinde duracağımız üzere, konsolos raporlarından elde ettiği bilgilerle Osmanlı belgeleri arasında çok ciddi çelişkiler bulunmaktadır. Türkleştirme politikalarını yine İttihatçıların belgeleriyle ortaya koyduğunu söyleyen; fakat bunun için Osmanlı Arşivinde derinlemesine bir araştırma yapma ihtiyacı duymayan Dündar bu çelişkilerin farkında değildir. Hâlbuki bu kadar önemli bir konuda fikir yürütmeden önce daha arşiv araştırması yapılmalı ve belgelerin birbirleriyle karşılaştırılmasından sonra bir kanaate varılmalıydı.

Mesela kitapta, Fransa İzmir genel konsolosunun (herhalde başkonsolos olacak) 23 Mart 1914 tarihli raporuna dayanılarak hükümetin Trakya Rumlarını kovma metodu şu şekilde anlatılmıştır:

“... Köylüler Rum çetelerini barındırmak veya onlara yardımda bulunmakla suçlanıyor, asker kaçaklarını saklamak veya çocuklarını askere göndermemekle itham edilir veya sıklıkla yapıldığı gibi köyün su kuyusu ve samanlık gibi yerlerine önceden silah ve cephane koyularak “ele geçen” silahlar bahanesi yaratılır. Ardından jandarma köyü boşaltmaları için süre verir...” (s. 196).

Dündar, konsolos raporlarına dayanarak Osmanlı askerlerinin köyün su kuyusu ve samanlık gibi yerlerine önceden silah ve cephane koyarak Rumlara suç attığını iddia etmektedir. Fakat Osmanlı belgelerinde bunun tam aksi yönünde bilgiler mevcuttur. Belgelerden anlaşıldığına göre, Balkan Savaşı'nda Bulgar işgali sona erdikten sonra Trakya'nın her tarafında

¹² Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs'tan Tekfurdağı Mutasarrıflığı'na gönderilen, 1 Nisan [1]330 (14/04/1914) tarihli, gâyet müsta'cel mahrem şifre, BOA. DH.ŞFR, 40/11.

aramalar yapılmaya başlanmış ve bu aramalarda Rumlara ait arabalar dolu-su silah ve mühimmat ele geçirilmiştir¹³.

Yine belgelerden anlaşıldığına göre, Rumlarla birlikte, Trakya'da yaşayan ve savaş ve işgal zamanlarında Bulgar ordusuyla birlik olan Bulgarlar ve Ermeniler de, ellerindeki silahlar ve cephanelikler yakalanmasını diye yaşadıkları köyleri ve evleri kendileri yakmışlardır. Örneğin, Malkara'da meydana gelen iki büyük yangının birisi, dükkânlarında sakladıkları silah ve cephanenin ortaya çıkmasından ve bu yüzden cezalandırılmaktan korkan Ermeniler tarafından çıkarılmıştır. Patlayan silah ve cephanelerin etkisiyle iyice yayılan yangında, 300 dükkân, 50 ev ve bir değirmen yanmıştır¹⁴. Eserinde savunduğu tezleri İttihatçıların kendi belgeleriyle ortaya koyduğunu belirten yazarın bu konuya açılım getiren çok sayıda belgeyi göz ardı ettiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde “...köylüler Rum çetelerini barındırmak veya onlara yardımda bulunmakla suçlanır, asker kaçaklarını saklamak veya çocuklarını askere göndermekle itham edilir...” (s. 196), iddiasıyla alakalı olarak Dünder'in, Trakya geri alındıktan sonra ilan edilen idare-i örfi (sıkıyönetim) kapsamında yapılan tutuklamalar ve tutuklanan kişilerle alakalı mahkeme tutanaklarını¹⁵ da değerlendirmeme sebebi merak konusudur.

Dünder'in Trakya'daki olayları anlayamadığının bir göstergesi de, Trakya'daki Rumların göçüyle alakalı yaptığı dönemleştirmenin yanlış olmasıdır. Ona göre, “*Trakya Rumlarının göçleri Mart ayında azalmıştır.*” (s. 196). Aslında kitapta, göçün ne zaman şiddetlenip ne zaman azaldığı çok da anlaşılamamaktadır. Çünkü “*1914'ün Mart ayında azalan Rum göçünün birkaç ay sonra yeniden bir kere daha durulduğu*” ifade edilmektedir. (s. 195). Bu çelişkili ifadeler Dünder'in Trakya'daki Rum göçünün seyri konusunda genel bir bakış açısına sahip olmadığını göstermektedir. Aslında Trakya'da yaşayan Rumların göçü, Osmanlı askerlerinin buraları Bulgarlardan geri almasıyla birlikte başlamıştır. Dünder'in eserinde bu konuya temas edilmemektedir. Halbuki Osmanlı ordularının Bulgarlar üzerine yürüyüşe geçtiği ve çok

¹³ Çatalca Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 14 Temmuz 1329 (27/07/1913) tarihli yazı, BOA. Dahiliye Nezareti Siyasî Kısım (bundan sonra DH.SYS) 124-25/63, Lef. 39.

¹⁴ Yangının diğeri de, Bulgar ordusu ile birlikte kaçarken terk ettiği malların Müslüman ahalinin eline geçmesini istemeyen Osmanlı vatandaşı bir Bulgar tarafından çıkarılmıştı. Malkara Kaymakamlığı'nın 11 Temmuz [1]329 (24/07/1913) tarihli telgrafı, BOA.DH.SYS 124-25/63, Lef. 12.

¹⁵ Mahkeme kayıtları için bkz: BOA. Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiye Müdiriyyeti Emniyet Kalemî (bundan sonra DH. EUM. EMN) 64/4; BOA.DH.EUM.EMN 51/16; BOA.DH.EUM.EMN 70/42.

yoğun çarpışmaların yaşandığı bir zamanda, Rumların Bulgarlarla aynı saflarda Osmanlı askerleri ile çarpışmışları, yenilgi üzerine de Bulgar askerleri birlikte Trakya'dan kaçmaları önemli bir detaydır. Justin McCarthy'nin çalışmaları bu esnada göç eden Rumların sayısını 20.000 civarında olduğunu ortaya koymuştur¹⁶. Ayrıca 1913 yılı Temmuz ayından 1914 yılı Nisan ayına kadar geçen sürede, Rumlar'ın göç etmeye devam ettikleri de bilinmektedir. Nitekim asıl toplu Rum göçü ancak 1914'ün Nisan ayında başlamıştır ve bu toplu göç alınan önlemlerle bir nebze hızını yitirse de Mayıs ayında da devam etmiştir. Ne yazık ki, böyle bir dönemleştirmeyi kitapta göremiyoruz. Ne var ki yazar yine bu önemli gelişmelere de eserinde yer vermemektedir.

Peşin bir hükümle Osmanlı ordularının Trakya'yı Bulgarlardan geri aldıktan sonra burada yaşayan Rumları zorla göç ettirildiğini ifade eden Fuat Dündar'ın, ne Trakya geri alındıktan sonra Müslüman ahali ile Rumlar arasında yaşanan olaylar ne de hükümetin bu iki unsur arasındaki olayları bastırmak için yaptıklarına değinmemesi önemli bir eksik olarak değerlendirilmelidir. Halbuki yazarın göz ardı ettiği belgelerden anlaşılmaktadır ki, Trakya geri alındıktan sonra buranın yerli ahali ile Rumlar arasında çok ciddi hadiseler meydana gelmiştir. Savaş ve işgal zamanlarında Bulgar askerlerinin yanında Rumların da katliamlarına maruz kalan, köyleri Rumlar tarafından yakılan, evleri yağmalanan, zorla göç ettirilen ahalinin köylerine geri dönmesiyle birlikte, Rumlara karşı intikam saldırıları meydana gelmeye başlaması bir tepki hareketi yaşandığını ortaya koymaktadır. Evleri yağmalananların zorla Rumların evlerine girerek çalınan eşyalarını geri almaya çalışmaları; köyleri ve evleri yakılanların Rumların köylerini yakmaları bu bağlamda değerlendirilmelidir¹⁷. Kaldı ki işte bu ortamda olayların gittikçe büyümesi karşısında hükümet hemen hiç vakit kaybetmeden Trakya'da idare-i örfi (sıkıyönetim) ilan etmişti¹⁸. Toprakların geri alınmasından bir hafta sonra yürürlüğe konan bu sıkıyönetim kapsamında Rumlara saldıran kişiler yakalanıp mahkemeye sevk edilmişlerdir¹⁹. Hükümet özellikle galeyana gelen Müslüman ahaliyi yatıştırmaya çalışmış, bu amaçla da Rum-

¹⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (çev: Bilge Umar), İnkılap Yay., İstanbul, 1988, s.176.

¹⁷ Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e gönderilen yazı, 3 Ağustos [1]329 (16/08/1913), BOA.DH.SYS. 124-25/63, Lef.95/1,95/2,104; Malkara Kaymakamlığı'nın 11 Temmuz [1]329 (24/07/1913) tarihli telgraf sûreti, BOA.DH.SYS. 124-25/63Lef. 12.

¹⁸ Dâhiliye Nezâreti'nden Tekfurdağı'na gönderilen yazı, 7 Temmuz [1]329 (20/07/1913), BOA.DH.SYS. 124-25/63, Lef. 6/2; Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e yazılan tezkire, 7 Temmuz [1]329 (20/07/1913), BOA.DH.SYS. 124-25/63, Lef. 6/1.

¹⁹ Dâhiliye Nezâreti'nden Tekfurdağı'na gönderilen yazı, 9 Temmuz [1]329 ((22/07/1913), BOA.DH.SYS. 124-25/63, Lef. 18/1.

lara saldıran kişileri süratle cezalandırmıştır. Nitekim Tekirdağ İncelik'te, Bakkal Antuvan'ın oğulları Todori ve Atnaş'ı öldüren Manav Hasan oğlu Rahim'e sıkıyönetim mahkemesinde verilen idam cezasının hemen infaz edilmesine karar verilmiş ve uygulanmıştır²⁰. Bu sırada savaş ve işgal zamanlarında işledikleri suçlardan dolayı yakalanarak mahkemelere sevk edilen Rumların birçoğuna verilen idam cezaları ise infaz dahi edilmemiştir. Fuat Dünder hükümetin tek taraflı ve Müslümanlar lehine ayrımcılık yaptığını ima ederken, bu konudaki geniş bir belge yığınına dikkate almamış görünmektedir. Bu yüzden de Rum boykotuna karşı hükümetin aldığı önlemlerin göstermelik, olayları bastırmak için aldığı önlemlerin caydırıcı olmaktan uzak olduğunu ifade etmektedir. Halbuki Rum öldüren Müslüman'ın idam cezasının infaz edilmesi hükümetin ciddi önlemler aldığı için açık bir göstergesidir.

Bundan başka hükümet, yine kısa zamanda kurduğu ve içerisinde Rum ve Ermeni üyelerin de bulunduğu komisyonla²¹ Trakya'nın geri alındığı sırada yaşanan olayları araştırmış, Ermeni ve Rum Patrikhanelerine ve yabancı ülkelerin konsoloslarına olaylar hakkında bilgi verilmiş²², olaylar sırasında zarara uğrayan kişilere komisyona verilen tahsisattan para yardımıyla bulunulmuş ve olaylarda suçlu görülen kişiler mahkemelere sevk edilmiştir²³. Bunların yanında Trakya'da toplu Rum göçü başladığında Talat Paşa'nın Çorlu'ya giderek göçe karşı aldığı önlemler de kayda değerdir. Nitekim bu dönemde kurulan komisyon çalışmaları neticesinde göç sırasında ihmali görülen ve görevini kötüye kullanan memur ve askerler cezalandırılmış, aynı şekilde Rumlara saldıran yerli ahali ve muhacirlere çeşitli mahkûmiyetler verilmiştir²⁴. Fuat Dünder bu gelişmeleri dikkate almadan yüzeysel yorumlara girmektedir.

²⁰ Edirne Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 14 Eylül [1]329 (27/09/1913), BOA.DH.SYS, 124-25/63, Lef. 128.

²¹ Dâhiliye Nezâreti'nden İstanbul Muhafızlığına gönderilen yazı, 10 Temmuz [1]329 (23/07/1913), BOA.DH.SYS, 124-25/63, Lef. 33/1.

²² Asım Bey'e gönderilen bu telgrafta, yapılan tahkikat neticesinde gönderilen telgraflardan iddia olunanlara nazaran meydana gelen olayların az olduğu, hakikati halin halk nazarında daha iyi anlaşılması, söylentilere bir son verilmesi amacıyla gazetelerde yayınlanmak sefarethanelere tevdi edilmek üzere tahkik neticelerinin heyetçe imzalı mazbatalar halinde irsal kılınması istenmektedir. Dâhiliye Nezâreti'nden Heyet-i Tahkikiye Reisi Asım Bey'e gönderilen telgraf, 27 Temmuz 1329 (09/08/1913), BOA.DH.SYS, 124-25/63, Lef. 69/1.

²³ Dâhiliye Nezâreti'nin yazısı, 18 Temmuz [1]329 (31/07/1913), BOA. DH.KMS 63/8.

²⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Ahmet Efiloğlu, *İttihat ve Terakki'nin Azınlıklar Politikası*, s. 190-200.

RUMLARIN BOYKOT EDİLMESİ

Fuat Dündar Rumların boykot edilmesini incelediği bölümde de hükümetin “Boykot ve Muhacir iskân” metotlarını kullanarak Rumları göç ettirdiğini ileri sürmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken, hükümetin göç ettirmek için Rumlara boykot uyguladığını söyleyen yazarın, bu başlık altında verdiği 15 dipnotun sadece birinde Osmanlı belgelerine gönderme yapmasıdır. Yazarın yaklaşımı için şu alıntıya bir göz atmak yeterlidir.

“Dış devletlerin baskısı arttığında, Talat Paşa ve hükümetin başvurduğu önlem, Rumlara yönelik bu tür saldırıların karşısında oldukları ve engellemek istedikleri yönünde resmî beyanatlar vermektir. Ancak, bu resmî söylemin tersine, şifreli telgraflarla gönderilen gizli emirlerde bu yönde ciddi uyarılara rastlanılmamaktadır”(s. 207).

Kitapta yer alan bu ifadeler Osmanlı Arşivinden üç tane şifreli telgraf referans verilmiştir. Doğal olarak ilk akla gelen ve kesinlikle de olması gereken verilen referansların yargıyı destekliyor olmasıdır. Ancak söz konusu nottaki telgrafların ikisi²⁵ Rum boykotu ile değil Bulgar boykotu ile ilgilidir. Bulgarlara yapılan Müslüman boykotunun ifade edildiği bir belgede, Rum boykotuyla alakalı herhangi bir ifadenin geçmiyor olması gayet normal bir durumdur. Bundan dolayı bu şifrelerde Rum boykotuna karşı bir emir verilmesinin söz konusu olamayacağı gibi olmayan bir emrin ciddi olup olmadığını sorgulamak pek fazla bir anlam taşımayacaktır.

Bundan daha ilginç olan, referans verilen diğer telgrafın²⁶ boykotla alakasının olmamasıdır. Adana Vilayetine gönderilen telgrafta sadece “*Nâzır Beyefendinin avdetlerinde icâbı bildirilecektir*” denilmektedir. İçeriği bu olan telgraftan, eğer yazar yanlış numara vermiyorsa, hükümetin Rumlara yapılan Müslüman boykotunu bitirmek için yöneticilere ciddi uyarılarda bulunmadığı sonucunu çıkarmak nasıl mümkün olabilir?

Dündar, Rum boykotuyla alakalı arşivdeki telgrafları tespit edememiş olmalıdır ki, Bulgar boykotuyla alakalı belgeleri referans vermiştir. Hâlbuki Aydın Vilayetinde Rumların göç etmelerini önlemek ve Rumlara yapılan boykotun önüne geçilmesini sağlamak amacıyla 1914'ün Haziran ve Tem-

²⁵ Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs'tan Manisa'da Nâzır Beyefendi Hazretlerine gönderilen 1 Haziran [1]330 (14/06/1914) tarihli, 7 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 42/7; Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs'tan İzmir'de Dâhiliye Nâzırı Beyefendi Hazretlerine gönderilen 3 Haziran [1]330 (16/06/1914) tarihli, 8 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 42/30.

²⁶ Dâhiliye Nezâreti Me'mûrin Kalem-i Müdiriyyeti'nden Adana Vilâyeti'ne gönderilen 1 Haziran [1]330 (14/06/1914) tarihli, 363 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 42/9.

muz aylarında çok ciddi tedbirlerin alındığına dair, Talat Paşa'nın birçok telgraf bulunmaktadır.

Talat Paşa'nın Aydın Vilayetinde bulunduğu sıralarda aldığı önlemlere ilaveten kendisi İstanbul'a döndükten sonra ve mübadele görüşmelerinin başladığı Temmuz ayında, en başta Aydın Vilayetine gönderilen emirlerde boykotun kesinlikle bitirilmesi ve boykotçuların yakalanarak cezalandırılması istenmişti²⁷. Gönderilen emirler sadece Aydın Vilayeti ile de sınırlı değildi. Rumlara yoğun olarak yaşadığı bütün vilayet ve livalara aynı emirler gönderiliyordu. Edirne, Adana, Aydın, Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Çatalca, Canik, Karesi (Balıkesir) ve Kala-i Sultaniye (Çanak-kale) Mutasarrıflıklarına gönderilen telgrafta, yöneticilerden boykota karşı tedbir almaları, yapılan ikaz ve ihtarlar uymayanların da cezalandırılması istenmişti²⁸. Menteşe Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta da boykotu önlemedikleri takdirde yöneticilerin azledileceği ifade edildikten sonra, boykot adı altında Rumlara saldıran kişilerin cezalandırılmaları istenmişti²⁹.

Kitapta, kısmen de olsa hükümetin boykotçuları ve Rumlara saldıran kişileri cezalandırdığı ifade edilmiştir. Buna karşın hükümetin Rumlara saldıran kişileri cezalandırmada ciddi olmadığı da ifade edilmiştir. (s. 207). Fuat Dünder'in bu görüşü de, onun konuyla alakalı Osmanlı Arşivindeki çok önemli belgeleri görmemesinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Örneğin Talat Paşa, 1 Temmuz 1914'te Aydın Valisi Rahmi Bey'e gönderdiği şifrede, boykotun önlenmesini, bunun için de aşırıya gidenlerin cezalandırılmasını istemiştir. Ayrıca Talat Paşa bu telgrafında, Rahmi Bey'den, **olayların bastırılması için, Rumlara karşı yağma ve adam öldürme suçlarını işleyen kişilerin mahkemelerinin bir an önce karara bağlanmasını ve suçu en ağır olan bir kişi hakkında verilecek idam kararının hemen infaz edilmesini istemiştir**³⁰.

²⁷ Tal'at Bey'den Aydın Vâlisi Bey'e gönderilen 18 Haziran [1]330 (01/07/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR, 42/166.

²⁸ Dâhiliye Nezâretü'nden Edirne, Adana, Aydın, Hüdâvendigâr Vilâyetleriyle, İzmit, Bolu, Çatalca, Canik, Karesi ve Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflıklarına gönderilen 22 Haziran [1]330 (05/07/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR 42/199; Dâhiliye Nezâretü'nden Aydın Vâlisi'ne gönderilen 22 Haziran [1]330 (05/07/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR 42/198; Dâhiliye Nezâretü'nden Lazistan Mutasarrıflığı'na gönderilen 23 Haziran [1]330 (06/07/1914) tarihli şifre, DH.ŞFR 42/208.

²⁹ Kalem-i Mahsûs'tan Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen 1 Temmuz [1]330 (14/07/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR, 43/12.

³⁰ Tal'at Bey'den Aydın Vâlisi Bey'e gönderilen 18 Haziran [1]330 (01/07/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR 42/166. (Vurgu benim)

Nitekim boykotun ve Rumlara yapılan saldırıların önlenmesine yönelik bu çok önemli emirler neticesinde İzmir ve çevresinde yakalanan kişiler derhal sıkıyönetim mahkemesine sevk edilmiş ve çeşitli cezalara çarptırılmışlardı. Mesela mahkemeye sevk edilen 7 kişiden üçü 45'er gün, 2'si 8'er ay hapis cezasına çarptırılmış, diğer iki kişi de vilayet dışına çıkarılmıştı³¹. Ayrıca bu kişilerden suçu ağır olanlara idam cezası bile verildiği sabittir³².

Burada sözü daha fazla uzatarak, Dünder'in görmediği Talat Paşa'nın Batı Anadolu'ya yaptığı seyahatle ve cezalandırılan yöneticilerle alakalı çok önemli belgelerden bahsetmeye gerek dahi yoktur.

MÜSLÜMAN GÖÇÜNÜN İTTİHATÇILARIN PROPAGANDALARIYLA GERÇEKLEŞTİĞİ

Modern Türkiye'nin Şifresi'nde, hükümetin Rumları kovmak için kullandığı ikinci metodun "muhacir iskânı" olduğu belirtilmiştir. Bu konuda kitapta; Balkanlı devletlerin Müslümanlara uyguladıkları baskı ve şiddetlerin hükümetin işine geldiği; muhacirlerin, hükümetin propaganda ve teşvikleriyle Anadolu'ya geldikleri, hatta Yunan hükümetin engellemelerine rağmen İttihat ve Terakki hükümetinin muhacirleri Anadolu'ya getirttiği; hükümetin bu şekilde getirttiği muhacirleri jandarmalar eşliğinde Rum köylerine iskân ettiği şeklinde birçok görüş dile getirilmektedir. (s. 207-209)

Kitapta "*Muhacir iskânı, Rumların kovulması sırasında başvuru en önemli yöntemlerden biridir*" ifadesi bir Osmanlı belgesi ile desteklenmiştir. Ancak dipnotta nereden nereye gönderildiği ifade edilmemiş olan bu telgraf Bolu Mutasarrıflığına gönderilen bir telgraftır³³. Fuat Dünder, Batı Anadolu Rumlarının nasıl göç ettirildiğini anlattığı bu başlıkta, İzmir ve çevresine gönderilen bir telgrafi referans vermesi gerekirken, her nedense Karadeniz'deki Bolu Mutasarrıflığına gönderilmiş olan bu telgrafi referans vermeyi tercih etmiştir.

Bundan başka muhacir iskânının Rumların kovulmasında başvuru en önemli yöntemlerden biri olmasına referans verilen telgrafın, muhacir iskânını ve Rumların göç hareketiyle ilgili olması veya bu yönde gönderilmiş bir emir olması gerekmektedir. Ancak durum hiç de öyle değildir. Çünkü telgrafın içeriği aynen şu şekildedir: "*Cevap 4 Haziran 1330, Şâyi'â-i vâkuanın ash*

³¹ Tanin, 30 Haziran 1330 (13/071914).

³² Harbiye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 22 Mayıs [1]332 (04/06/1916), BOA. DH.EUM.3. ŞB 14/2, Lef. 2.

³³ Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti'nden Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen 5 Haziran [1]330 (18/06/1914) tarihli, 175 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 42/70.

ve esâsı yokdur". Yani referans verilen telgrafın ileri sürülen iddiayla hiçbir alakası yoktur.

Aynı şekilde "...Çeteler (Makedon, Girit ve Anadolu Müslümanları) ve jandarmanın yanı sıra, muhacirler de gruplar oluşturarak Rumları evlerinden ve topraklarından kaçmaya zorlayan saldırılarda bulunurlar" (s. 207-208) ifadesine referans verilen telgraf da Fuat Dünder'in söylediklerini desteklemekten çok uzaktır.

Bunu en iyi şekilde gösterebilmek için telgrafın metnini vermek gerekmektedir:

Dâhiliye Nezâretinden Hüdâvendigâr Vilâyetine Müsta'cel Şifre³⁴

C. 2 ve 3 Haziran 1330. İcâb eden jandarmaların livalardan ve mülhakât-ı sâireden celb ve cem'iyile Rum muhâceretinin sûret-i kat'iyye ve cebrîyyede men'-i ve bunları hicrete sevk ve icbâr eden ve bi'l-vesîle yağmakârlığa mütecâsir olan eşhâsın ahz-u girift edilerek şedîden te'dîb olunmak üzere cihet-i adliyyeye tevdî ve muhâcerete mâni' olamayan me'mûrünün azli mukarrer bulunduğunun da icâb edenlere tebliği.

3 Haziran [1]330 Nâzır Nâmına

Anlaşılabacağı üzere Hüdâvendigâr (Bursa) Vilayetine gönderilen bu *gizli emir*, hükümetin Rum göçünü durdurma çabasıyla ilgilidir. Emirde cebir (zor kullanma) ifadesi geçmektedir. Fakat belgedeki zor kullanma emri, Rumların zorla göç ettirilmesine değil, Rum göçünün zor kullanılarak durdurulmasına yöneliktir.

Ayrıca yazar, belgede bahsedilen saldırıların çeteler tarafından gerçekleştirildiğini söylemiştir. Fakat belgede hiçbir şekilde "çete" ifadesi kullanılmamıştır. Yine belgeye dayanılarak saldırganların özellikle Makedon ve Girit çeteleri yani muhacir olduklarını belirtilmiştir. Fakat belgede muhacirlerden hiç bahsedilmediği gibi bahsi geçmeyen bu muhacirlerin Makedon ve Giritli oldukları da ifade edilmemiştir.

Son olarak, Dünder, bu belgeye dayanarak jandarmaların da Rumlara saldırdıklarını söylemiştir. Belgenin metninde "jandarma" ifadesi geçmektedir. Ancak belgede, ne jandarmaların Rumlara saldırmalarından ne de jandarmalara Rumlara saldırmaları yönünde verilmiş bir emirden bahsedilmektedir. Belgeye göre, hükümet jandarmalara zor kullanma emri ver-

³⁴ Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs'tan Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne gönderilen 3 Haziran [1]330 (16/06/1914) tarihli, 349 numaralı müsta'cel şifre, BOA. DH.ŞFR 42/40.

miştir. Fakat bu zor kullanma emri, Dünder'in zannettiği gibi Rumların göç ettirilmesi için değil Rumların göçünün ve yağmaya teşebbüs edenlerin engellenmesi içindir. Burada yazarın referans verdiği bu belgeyi çarpıtığı açıkça görülmektedir. Deyim yerindeyse iddialarını desteklemek için belgelerin içeriğini yanlış okuyan Dünder, aynı şekilde Talat Paşa'nın Meclis-i Mebusan'daki konuşmasını da yanlış aktarmaktadır. Kitapta, "*Talat Paşa'nın Rumların kaçmasına sebep olarak Rum köylerine muhacir iskânı olduğunu itiraf ettiği*" ifade edilmiştir (s. 208).

Talat Paşa'nın bu konuşmasının muhacir iskânı ile alakalı bölümünün aynen aktarılması, ileri sürülen bu iddianın doğru olup olmadığının anlaşılmasını sağlayacaktır.

"... Hicret için sebep olarak gelen muhacirlerin Rum evlerine yerleştirilmesi gösteriliyor. İptidaen bu sebebiyet vermiştir deniliyor. **Ben-deniz bunu pek tasdik edemeyeceğim.** Çünkü, evvela, gelen muhacirleri Rum köylerine değil, İslam köylerine tevzi ve taksim ettik ve başka türlü yapamazdık. ..."35

Latin harfleri ile basılı olan Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesindeki bu kayıttan açıkça görüleceği gibi, Talat Paşa, Emanuelidi Efendi'nin meclis kürsüsünden hükümete yönelttiği, Rum köylerine muhacir iskân edilmesinin Rumların göç etmelerine neden olduğu iddiasını açıkça reddetmektedir. Konuşmanın aslı bu şekilde olduğu halde Dünder, "*Talat Paşa Rumların kaçmasını sebep olarak Rum köylerine muhacir iskânı olduğunu itiraf eder*" diyerek Talat Paşa'nın söylemediği sözleri söylemiş gibi göstermeye çalışmıştır.

Modern Türkiye'nin Şifresi'nde, muhacirlerle alakalı "*Bir kovma metodu olarak muhacir iskânı*" başlığında, son olarak, hükümetin, yaptığı propaganda ve teşviklerle Balkanlardaki Müslümanları Anadolu'ya getirttiği iddiası ve bu iddiaya referans verilen Osmanlı belgeleri üzerinde durmak gerekmektedir:

"Ayrıca, İttihatçıların Balkanlar'dan muhacir celbettiklerini de akıldan çıkarmamak gerekir. Elbette Balkan ülkelerinin, bazı bölgelerindeki Müslüman yoğunluğunu kırmak için, Müslümanların kaçışına yönelik anti-Müslüman ve anti-Türk politikalarının olduğu bir gerçektir. Ancak bu politika Cemiyet'in işine gelmekle kalmaz, dönem dönem Balkanlar'dan muhaceratını teşvik ettiği ve muhacir celbettiği de çok net bilinmektedir. Hatta Yunanistan'ın İttihatçıların teşvik ettiği Müslümanların

³⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İnikad 26, Celse 2, 23 Haziran 1330 (06/07/1914), s. 611-612. (Vurgu benim.)

göçlerini engellemeye çalıştığı da olur. Mesela Selanik'teki Müslümanların bir kısmı -İttihatçıların teşviki sonrası- göç etmek istediği zaman, Yunan yetkilileri tarafından engellenirler. Bunun üzerine İttihatçı hükümet, Yunanistan'ı protesto ederek (18 Aralık 1913); Yunanistan'ın engellemeyi kaldırması, muhacirlerin Osmanlı'ya gelişine izin vermesi durumunda İzmir'deki Yunanlıları hedefleyen takibata son vereceği sözünü verir." (s. 208-209)

Görüleceği üzere bu bir paragraflık anlatımda şu üç iddia ileri sürülmüştür: İttihatçıların Balkanlarda binlerce Müslümanın hayatını kaybetmesine neden olan baskı ve zulümlere bir nevi sevindikleri, hükümetin uyguladığı celb politikası ile Balkanlardaki Müslümanları Anadolu'ya getirttiği, Balkan Savaşı sırasında Yunan hükümeti engellemeye çalışsa da İttihatçıların bu engeli aşarak propaganda yoluyla Müslümanları Anadolu'ya göç ettirmeye çalıştıkları.

Biraz sonra üzerinde durulacağı üzere, Dündar sözde bu iddialarını da Osmanlı belgeleri ile desteklemektedir. Ancak belgelerde aslında ne yazıldığı ortaya koymadan önce konunun daha iyi anlaşılması için çok kısa da olsa celb politikası üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Yazar, ittihatçıların dönem dönem Balkanlardan Müslüman göçlerini teşvik ettiklerinin ve muhacir celbettiklerinin çok net bir şekilde bilindiğine inandığından, burada celb politikası ile ilgili herhangi bir kaynağa gönderme yapma ihtiyacı hissetmemiştir. Ancak bundan önceki *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*³⁶ adlı çalışmasında bu konuyu etraflı bir şekilde ele almış olduğundan, celb politikasının ne kadar net bilindiğini anlamak için, bu kitapta kullanılan kaynaklara bakmak gerekmektedir.

İttihat ve Terakki'nin Müslümanların İskân Politikası'nda konunun ele alındığı bölümde 24 Mart 1918 tarihinde Meclis-i Ayan'da yapılan görüşmeye atıf yapılarak Ahmet Rıza Bey'in; hükümetin muhacir celb ve iskânında takip edilen siyasetten dolayı İttihat ve Terakki'den koptuğunu, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin, içlerinde Türklük Politikası doğrultusunda muhacir celbi ile burada gelip yerleştirmek amacı güttüklerini, celb yoluyla muhacir getirildiği için Batum, Selanik gibi yerlerde Türk ve Müslüman unsurun azalacağını ve bu nedenle devletin zarar göreceğini söylediği belirtilmiştir³⁷.

³⁶ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 71-72.

³⁷ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, s. 72.

Ancak Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesindeki bu görüşmenin tam metnine bakıldığında, Ahmet Rıza Beyin yönelttiği bu eleştiri ve suçlamanın Aşair ve Muhacir'in Müdürü (bundan sonra AMMU) Hamdi Bey tarafından nasıl cevaplandırıldığı görülecektir. Hamdi Bey'e göre; hükümetin teşvik ederek, propaganda yaparak Balkanlardaki Müslümanları Anadolu'ya göç ettirme gibi bir celb politikası yoktur. Hükümetin zulme uğrayan insanlara ülkenin kapılarını açarak onların hayatlarını kurtarma politikası vardır³⁸. Hükümetin zulme uğrayan Müslümanları kurtarma politikası olduğu için de, mesela Bulgarların zorla dinlerini değiştirmeye çalıştıkları Gümülcine'deki Pomaklar Anadolu'ya getirilmişlerdir. Yazarın önceki çalışmasında referans verdiği belge³⁹ de, Balkanlardaki Müslümanların Anadolu'ya göç etmelerinin temininden ziyade, dinleri zorla değiştirilmeye çalışılan Müslümanlarla alakalıdır.

Anlaşılabacağı üzere Fuat Dündar, burada sadece Ahmet Rıza Bey'in görüşlerini esas almıştır. Hâlbuki AMMU müdürü Türkçülük fikri doğrultusunda Balkanlardan muhacir getirtildiğini söyleyen Ahmet Rıza Beyin eleştirilerinin doğru olmadığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Meclis-i Ayan'da Ahmet Rıza Bey'in ifade ettiği görüşleri elbet önemlidir. Buna karşın, kurumun yöneticisi olarak Hamdi Beyin ona verdiği cevap daha önemli olmalıdır. Bu kaynağı kullanan bir araştırmacının Ahmet Rıza Beyin şahsî görüşünün yanında, AMMU müdürünün sözlerini de dikkate alması gerekmektedir. Ancak Hamdi Beyin böyle bir politikanın olmadığını açık bir şekilde ifade eden sözlerini görmezden gelen yazar, Ahmet Rıza Bey'in şahsî görüşünü esas alarak, "İttihatçıların Anadolu'yu Türkleştirmek için Balkanlardaki Müslümanları getirttiği çok net biliniyor" şeklinde kesin bir yargıda bulunmaktadır.

Ayrıca, İttihatçıların Yunan idaresindeki Müslümanları propaganda yaparak Anadolu'ya göç ettirdiği iddiası 1913-1914'te Yunan hükümeti tarafından ileri sürülen bir iddiadır. Müslümanlara yaptıkları baskı, zulüm ve şiddette çok ileri giden Yunan hükümeti, İttihat ve Terakki hükümetinin bu baskı ve şiddete son verilmesi için yaptığı başvurulara cevap olarak, biz Müslümanların göç etmelerini istemiyoruz, onlar Hıristiyan bir idare altında yaşamak istemedikleri için göç ediyorlar, Anadolu'dan gelen ajanlar Müslümanlara göç propagandası yapıyor diyerek kendilerini savunuyorlar-

³⁸ Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, İnikad 41, Celse 1, 24 Mart 1334 (1918), s. 213-217.

³⁹ Dâhiliye Nezâreti'nden Edirne Vilâyeti'ne gönderilen şifre, 18 Ağustos [1]329 (31/08/1913), BOA. Dâhiliye Nezâreti İdâri Kısım (DH.ID) 35/44.

dı⁴⁰. Fuat Dünder'in, İttihatçıların Müslümanları Anadolu'ya getirttiğini iddia ederken, Müslümanları baskı, zulüm ve şiddetle göç ettiren Yunan hükümetinin de kendisini bu şekilde savunduğunu dikkate alması gerekirdi.

Bundan başka yazarın, Müslüman göçünün asıl sebebinin İttihat ve Terakkinin yaptığı göç propagandası olduğunu söylemeden önce, Yunanistan'ın eline geçen yerlerde meydana gelen olayları, Yunan hükümetinin politikasını ve Müslüman göçü ile alakalı Osmanlı belgelerini daha iyi değerlendirmesi gerekirdi. Nitekim referans gösterdiği belgelere baktığımızda, bu konuda da ciddi bir değerlendirme eksikliğinin olduğu görülmektedir.

Bunları belirttikten sonra şimdi *Modern Türkiye'nin Şifresi*'nde, Balkanlardaki Müslümanların Anadolu'ya göç etmelerinin asıl sebebinin İttihat ve Terakkinin propagandaları olduğu iddiasına kaynak gösterilen Osmanlı belgelerine geçebiliriz.

Kitapta, "hatta Yunanistan'ın İttihatçıların teşvik ettiği Müslümanların göçlerini engellemeye çalıştığı da olur. Mesela Selanik'teki Müslümanların bir kısmı – İttihatçıların teşviki sonrası- göç etmek istediği zaman, Yunan yetkilileri tarafından engellenir. Bunun üzerine İttihatçı hükümet, Yunanistan'ı protesto eder (18 Aralık 1913)" (s. 209), görüşü Osmanlı belgesine dayandırılmıştır⁴¹.

Bu belgeler de konu ile alakalı ileri sürülen iddiaları desteklemekten çok uzaktırlar. Fuat Dünder'in referans verdiği belge, Selanik Müftüsü ve Cemaat-i İslamiye Reisi'nin yerlerinden yurtlarından çıkarılan ve Selanik Limanına biriken Müslümanlara Yunan yetkililer tarafından burada yaşatılan zorlukları, sıkıntıları ve onların maruz kaldıkları tahkirleri anlattığı yazıdır. Belgede İttihat ve Terakki hükümetinin Balkanlardaki Müslümanları Anadolu'ya göç ettirmek için propaganda yaptığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı şekilde belgede Yunan hükümetinin Müslüman göçünü engellemeye çalıştığına dair herhangi bir bilgiye de rastlanmamaktadır. Dünder herhalde, Selanik Limanına yığılan Müslümanlara Yunan idaresi tarafından yaşatılan zorlukların; pasaport parası diye onlardan zorla para alınmasının, Müslümanların yağmur çamur altında günlerce limanda bekle-

⁴⁰ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hatıralar Atına Sefareti (1913-1916), Canlı Tarihler*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946, s. 97. Hâriciye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 29 Mart [1]330 (11/04/1914), BOA. Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs (bundan sonra DH. KMS) 1/43, Lef.13.

⁴¹ Selânik Cemâ'at-i İslâmiyye Re'isi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 5 Teşrin-i Evvel [1]329 (18/10/1913) tarihli yazı, BOA.DH.KMS 2-1/31, Lef. 2.

tümesinin, türlü türlü tahkir, saldırı ve aşağılanmalara maruz kalmalarının Yunan hükümetinin idaresi altındaki Müslümanların göç etmelerini engellemeye yönelik aldığı önlemler olduğunu zannetmektedir.

Yunanistan'ın eline geçen topraklardan gelen muhacirlerin İttihat ve Terakki hükümeti tarafından getirildiğini ortaya koymaya çalışan Dünder'ın referans verdiği bir diğer belgeyi ise açık bir şekilde çarpıtığı görülmektedir. Kitapta “İttihatçı hükümet, Yunanistan'ın engellemeyi kaldırması, muhacirlerin Osmanlı'ya gelişine izin vermesi durumunda İzmir'deki Yunanlıları hedefleyen takibata son vereceği sözünü verir” (s. 209) görüşü de Osmanlı belgesine dayandırılmıştır⁴².

Bu belgenin içeriği aynen şu şekildedir: *Muayyen bir târih zarfında İzmir'e hicret eden İslâm muhâcirlerin avdetine müsâ'ade olunduğu takdirde Yunaniler hakkındaki tâ'kibâtın sarf-ı nazar olunacağı Yunan konsolosuna va'd edeceğiniz haber alındı. Muhâcirîn-i İslâmiyenin köyleri zabt edilmiş olduğundan avdetleri perîşân olmalarını icâb edeceği ve bundan bizce bir faide tahassul edemeyeceği melhûzdur. İstihbâr-ı vâkı'anın derece-i sıhhatiyle bu bâbdaki mütâla'a-i âlîlerinin inbâsı. 7 Mayıs [1]330*

Anlaşılabacağı üzere belge, Yunanistan'daki Müslümanların Anadolu'ya gelmeleri ile değil, Anadolu'ya göç ettirilen muhacirlerin geri memleketlerine gönderilmeleri ile alakalıdır. Yani belgenin iddiayla hiçbir ilgisi yoktur. Bunun yanında belge Dünder'ın ileri sürdüğü muhacirlerin İttihatçılar tarafından getirtildiği iddiasını da açık bir şekilde ortadan kaldırmaktadır.

Ayrıca bu belgeye dayanarak bir hükümet politikasından bahsetmek de mümkün değildir. Aydın Valisi Rahmi Bey, muhacirlerin çok yoğun bir şekilde Anadolu'ya geldiği bir zamanda, gelen muhacirleri memleketlerine geri gönderebilmek için kendisine göre bir çözüm yolu düşünmüştür. Belgeden Rahmi Bey'in Yunan konsolosluğu ile irtibata geçip geçmediği anlaşılamamaktadır. Burada dikkat çeken husus, Rahmi Bey'in bu düşüncesinden Dâhiliye Nezaretinin yani hükümetin haberinin olmamasıdır. Nezaret haberi olmadığı için de, *böyle bir şey duyuldu aslı var mı?* diye sormaktadır. Tüm bunlar Dünder'ın belgenin içeriğini nasıl farklı bir hale getirdiğinin açık bir göstergesidir.

⁴² Dâhiliye Nezâreti'nden İzmir Vilâyeti'ne şifre, 7 Mayıs [1]330 (20/05/1914), BOA. DH.KMS 22/11.

MÜSLÜMAN VE RUM GÖÇÜNÜ DEĞERLENDİRMEDEKİ ÇİFTE STANDART

Modern Türkiye'nin Şifresi'nde Müslüman göçü ile Rum göçüne getirilen yorumlarda çok dikkat çekici bir şekilde çifte standart uygulanmıştır.

Dündar, Balkan Savaşı sonrası yaşanan Müslüman göçünü İttihatçıların celb politikasıyla açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre, muhacirler İttihatçıların yaptığı propagandalar neticesinde Anadolu'ya gelmektedirler. Nitekim 1914'ün Mayısı gibi, bu çok etkili propaganda ve teşviklerle Anadolu'ya göç etmeye ikna olan muhacir miktarı 100.007'e ulaşmıştır. (s. 210)*.

Yüz binlerce insanın Anadolu'ya göç etmesini bu şekilde değerlendiren Dündar'ın, şimdi belirteceğimiz nedenlerden dolayı, acaba Rum göçünün de Yunanistan'ın Anadolu'da yaptığı propagandalarla gerçekleştiğini söylemesi gerekmez miydi?

Şöyle ki; İttihatçılar Balkanlardaki Müslümanları Anadolu'ya getirtmiştir yorumu yapılırken şayet muhacirlerin hükümetin gönderdiği gemilerle Anadolu'ya taşınması temel alınıyorsa bilinmelidir ki, Rumlar da Yunan hükümetinin gönderdiği gemilerle Yunanistan'a taşınmıştır⁴³. İkinci olarak, İttihatçıların Müslümanları göçe teşvik ettiği iddiasına, hükümetin gelen muhacirlere Anadolu'da ev ve arazi vermesi delil gösteriliyorsa, Yunan hükümetinin de Makedonya'ya gelen Rum muhacirlere Müslümanların ev ve arazilerini verdiğinin bilinmesi gerekir⁴⁴. Üçüncü olarak, ittihatçıların Rumların mallarına el koydukları iddia edilirken, Yunan hükümetinin de aynı şekilde Makedonya'da göç eden Müslümanların bütün mallarına ve Müslüman vakıflarına el koyduğunun ifade edilmesi gerekmektedir⁴⁵. Dördün-

* Kitabın 210. sayfasında Aydın Valisi Bey'in Doktor olduğu ifade edilmiştir. Ancak Rahmi Bey doktor değildir. Herhalde Dündar, Dr. Nazım'la Rahmi Bey'i karıştırmıştır.

⁴³ Dâhiliye Nezâreti İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirin Müdüriyeti'nden (bundan sonra İAMM) Ka'la-i Sultâniye Mutasarrıflığı'na gönderilen [1]3 Mayıs 1330 (26/05/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR 41/180.

⁴⁴ Selânik Müftisi Ahmet bin Ali'den Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen 4 Teşrin-i Evvel 1329 (17/10/1913) tarihli yazı, BOA. DH.KMS 1/43, Lef. 2.

⁴⁵ Selânik'ten Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen Hasan Haşmet imzalı 21 Kânûn-ı Sâni [1]329 (03/02/1914) tarihli yazı, BOA.DH.KMS 1/43, Lef. 10; Selânik Müftü Vekilinden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 2 Haziran [1]330 (15/06/1914), BOA. DH.KMS 19/68, Lef. 6; Atına Sefiri Galip Kemalî Bey'den Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen 19 Haziran 1914 tarihli tahrîrâtın 24 Mayıs [1]330 (06/06/1914) tarihli Siroz Cemâ'at-i İslâmiyye Re'îsi Yusuf bin Zülfikar imzalı melfûfu, BOA. HR.SYS, 13/2, Lef. 126, 129. *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1995, s. s. 279-281; Hâriciye Nezâreti'nden Atına Sefâreti'ne gönderilen yazı, 25 Teşrin-i Evvel 1914; BOA. HR.SYS, 2056/3, Lef. 24.

cü olarak, İttihatçıların Rumları kovduğu iddiasına, muhacirlerin Rumların yaşadığı bölgelere ve Rumların evlerine iskan edilmesi delil gösteriliyorsa, o zaman Yunan hükümetinin daha II. Balkan Savaşının başında Kafkasya'dan ve Avrupa'dan getirttiği Rum muhacirleri Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelere ve Müslümanların evlerine iskan ettiğinin ve hem Yunan askerlerinin hem de iskan edilen Rum muhacirlerinin Müslümanları zorla evlerinden çıkardıklarının göz ardı edilmemesi gerekir⁴⁶. Beşinci olarak, İttihatçılar, Müslüman nüfusa ihtiyaç duyduğu için muhacirleri Anadolu'ya getirtmiştir denilecekse, o zaman Yunan hükümetinin, Müslüman nüfus yoğunluğuna karşı, ele geçirdiği yerlerde tam bir egemenlik kurabilmek için İttihat ve Terakki hükümetinden daha fazla Rum nüfusuna ihtiyaç duyduğunu belirtmek gerekir⁴⁷. Altıncı ve son olarak, Müslümanların Anadolu'ya göç etmelerinin sebebinin ne olduğu ortaya konulamayan propagandalar olduğu ifade ediliyorsa, o zaman asıl göç propagandasının Yunanistan tarafından Anadolu'daki Rumlara yapıldığının bilinmesi gerekmektedir.

Müslüman göçünün itttihatçıların propagandaları neticesinde gerçekleştiğini, Rum göçünün ise İttihatçıların Rumları kovması neticesinde meydana geldiğini savunan Fuat Dünder, Osmanlı Arşivindeki, Yunanistan'dan Rumlara gönderilen mektupları görmemiştir. Onun haberdar olmadığı bu mektuplarda, Makedonya'ya gitmiş olan Rumlar, Anadolu'da kalan akrabalarına, komşularına, arkadaşlarına Makedonya'nın ne kadar güzel bir yer olduğunu, ne kadar bereketli topraklara sahip olduğunu, Yunan hükümetinin Yunanistan'a gelen herkese ev ve arazi verdiğini haber veriyor ve onlardan bu zenginliğe sahip olabilmek için Anadolu'da sahip oldukları her şeyleri terk ederek bir an önce gelmelerini istiyorlardı. Yani kelimenin tam manasıyla Anadolu'da özellikle de İzmir ve çevresindeki Rumlara göç propagandası yapılıyordu⁴⁸.

⁴⁶ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s. 96; Nedim İpek, *Mücadele ve Samsun*, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 19-20; Selanik Müftü Vekilinden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 2 Haziran [1]330 (15/06/1914), BOA.DH.KMS 19/68, Lef. 6; Atina Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 28 Haziran 1914, BOA. HR.SYS 13/2, Lef. 38.

⁴⁷ Makedonya'daki nüfus durumu için bkz: Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 190; Ayhan Aktar Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde adaların hukuki statüsündeki belirsizlik nedeniyle, Yunan hükümetinin Anadolu Rumlarının adalara iskanını teşvik ettiğini belirtmektedir. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 28.

⁴⁸ Selanik'ten Avusturya Postasıyla Kasaba Kazasında Ilıca Nâhiyesinde Urganlı Karyesinde Ergiri Estafa Nâmına gönderilen Mektup Sûretidir, 25 Mayıs 1914, BOA.BEO. 322231; Selanik'ten Eksafanos Açulasi Vasıtasıyla Anastasya'ya Gönderilen Mektup, BOA. BEO, 322231; Selanik'ten Hristo İmzalı Espiro Garfiya'nın Çırağı Lazari'ye Gönderilen Mektup, BOA.BEO, 322231; Papa

Maalesef bu konudaki belgeleri görme ihtiyacını hissetmemiş olan Fuat Dünder, belirttiğimiz hususları da dikkate almayarak veya görmezden gelecek hiç tereddütsüz bir şekilde, Balkanlardaki yüz binlerce Müslümanın İttihatçıların propagandalarıyla Anadolu'ya göç ettiklerini söylerken Rum göçünün ise İttihatçıların Rumları kovmasıyla meydana geldiğini söylemektedir. Bu durum, onun göçlerle alakalı yorumlarında nasıl bir çifte standart uyguladığını ve olayları nasıl tek taraflı değerlendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

MUHACİRLERİN BATI ANADOLU'YA İSKÂNİ

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, bu çalışmada İttihatçıların Balkanlardan getirttiği muhacirleri Rumları kovmak için Batı Anadolu'ya iskân ettiği görüşünü dile getiren Fuat Dünder, ilk çalışmasından sonra muhacir iskânı konusundaki fikrini değiştirmiştir. Çünkü *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası* kitabında, muhacir iskânı konusunda, İttihat ve Terakki'nin takip ettiği iskân siyasetinin kendisinden önceki iskân siyasetinin devamı olduğunu, muhacirlerin Batı Anadolu ve Trakya'ya iskân edilmesinin askeri ve ekonomik nedenlere dayandığını söylemekteydi⁴⁹. Ancak Fransa'da yaptığı bu doktora çalışmasında fikirlerini değiştirmiş; önceden hükümet güvenlik kaygısıyla hareket ediyordu derken, bu sefer hükümetin sadece Rumları kovma düşüncesiyle hareket ettiğini dile getirmeye başlamıştır. Onun, Osmanlı Arşiv malzemelerini esas alarak hazırladığı ilk kitabındaki fikirlerini yine Osmanlı Arşiv malzemelerini esas alarak hazırladığı bu ikinci kitabında değiştirmiş olması hayli ilginçtir.

Fuat Dünder'in Batı Anadolu'ya muhacir iskânında, hükümetin jandarmalar eşliğinde muhacirleri Rum köylerine iskân ettiği, bunu zorla yaptığı, bu iskânlara karşı çıkan Rumların tutuklandığı ve bu şekilde Rum köylerine iskân edilen muhacirler ile jandarmaların Rumlara saldırarak onları göç ettirdikleri görüşlerini savunmaktadır. Dünder bu görüşlerini de Osmanlı belgelerine dayandırmaktadır.

Kitapta, Osmanlı belgeleri referans verilerek "muhacirlerin jandarmalar eşliğinde Rum köylerine sevk edildiği ve bu iskâna karşı çıkan Rumların tutuklandığı" (s. 210-211) söylenmektedir. Ancak bu belgeler de Dünder'in

Tanaş'tan Kasaba'da Bakal Nikola Panayot Aadına Gönderilen 27 Mayıs 1914 Tarihli Mektup, BOA.BEO, 322231; Selanik'ten Avusturya Postasıyla Kasaba Kazasında Ilıca Nahiyesinde Urganlı Karyesinde Ergiri Estafa Namına Gönderilen Mektup Sûretidir, 25 Mayıs 1914, BOA.BEO. 322231.

⁴⁹ Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, s. 165-169.

iddiasını desteklemekten uzaktır. Şöyle ki, referans verilen belgede anlatılan olayda; 30 muhacir, gemi ile, Yunan milliyetçisi oldukları belirtilen 400 hanelik Yalova'nın Kuru Karyesine gelmiştir. Muhacirlerin gemiden çıkmalarına engel olmak isteyen köy ahalisi Rumlar toplu bir şekilde taş ve sopalarla saldırıya geçmişlerdir. Olay sırasında köydeki rüsumat idaresi memurları köylüleri sakinleştirmeye çalışmışlardır. Tam da bu sırada köy ahalisini daha fazla galeyana getirmek isteyen birkaç kişi rüsumat idaresine saldırmış, idaredeki Osmanlı Sancağına silah atmış ve silahtan çıkan kurşun sancağa isabet etmiştir⁵⁰. Olayın haber alınmasından sonra Dâhiliye Nezareti göndermiş olduğu emirle, "ahaliyi galeyana getiren ve rüsumat idaresine saldırarak Osmanlı sancağına kurşun atan kişilerin" yakalanmasını istemiştir⁵¹.

Anlaşılabileceği üzere, Dünder'in iddiasıyla belgede anlatılan olay arasında çok önemli farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikle belgeden anlaşıldığına göre Kuru Karyesine Belil (?) isimli gemi ile gelen bu muhacirler hükümetten habersiz bir şekilde buraya gelmişlerdir. Dolayısıyla jandarmalar eşliğinde sevk edilmeleri gibi bir durum söz konusu değildir. İkinci olarak, bu kişiler Balkan muhacirleri değil Batum'dan gelen Müslümanlardır. Üçüncü olarak da, hükümetin tutuklanmasını istediği kişiler iddia edildiği üzere muhacir iskânına karşı çıkarak muhacirlere saldıran köy ahalisinin tamamı değil sadece rüsumat idaresine saldıran, Osmanlı Sancağına kurşun atan kişilerdir.

Kitapta yine Osmanlı belgelerine dayalı olarak, jandarmaların Rumlara saldırdıkları ifade edilmiştir. 1914'ün Haziran ayında, Batı Anadolu'daki, *Görenköy, Eski Foça, Seirek köy, Çatalagil, Başköy, Filadar, Karacaoba, İkizci, Uluabad, Misopoli* köyleri göçler anlatılırken, çetelerle birlikte jandarmaların da Rumlara karşı zincirleme saldırı düzenledikleri ifade edilmektedir. (s. 212). Nitekim bu görüş de Osmanlı belgeleri ile desteklenmiştir.

Ancak Fuat Dünder'in Batı Anadolu'daki Rumlara zincirleme saldırı düzenlemesine referans verdiği belge⁵² Aydın Vilayeti ile değil de Gelibolu ile alakalıdır. Çünkü şifrenin gönderildiği yer Gelibolu Mutasarrıflığıdır. Normal şartlarda Aydın Vilayeti ile ilgili ortaya atılan iddiaya, iddiaya ne-

⁵⁰ Yalova Rusûmât Merkez Me'mûrluğu'nun 102 numarolu 7 Temmuz [1]330 (20/07/1914) Tarihli Tahrîrât Sûretidir, BOA. Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiyye Müdiriyyeti 5. Şu'be (bundan sonra DH.EUM.5.ŞB) 80/10.

⁵¹ Dâhiliye Nezâreti'nden Mâliye Nezâreti'ne gönderilen 19 Ağustos [1]330 tarihli yazı, BOA. DH.EUM.5.ŞB 80/10.

⁵² Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiyye Müdiriyyeti'nden Gelibolu Mutasarrıflığı'na gönderilen 20 Mayıs [1]330 (02/06/1914) tarihli, 53 numarolu mühim şifre, BOA. DH.ŞFR 41/140.

den olan olayın anlatıldığı ya Dâhiliye Nezaretinden Aydın Vilayetine ya da Aydın Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazının kaynak gösterilmesi bilimsel bir gereklilik olmasına rağmen, yazar bu gereklilikten sarf-ı nazar etmektedir.

Aydın Vilayeti ile ilgili olmayan bu telgrafta jandarmalarla Rumlar arasında herhangi bir olay yaşandığına dair bir bilgiye de rastlanmamaktadır. Aynı şekilde jandarmaların Rumlara zincirleme saldırı düzenlediği bilgisine de rastlanmamaktadır. Belgede hiçbir şekilde jandarma ifadesi geçmemektedir. Jandarmaların Rumlara zincirleme saldırı yapması bir yana gönderilen bu telgrafta, Nezaret, köylerini terk eden bu Rumların göç etmelerinin men edilmesini istemektedir. Telgrafın içeriği şu şekildedir:

Gelibolu Mutasarrıflığı'na Şifre

Karyelerine muhâcîr ikâmesi hasebîyle Ganoz'a gelmiş olan Milo Karyeli Rumların vâpûra irkâben ihrâç edilmekte olduğu haber verildiğinden men'i.

20 Mayıs [1]330 Nâzır Nâmına

Batı Anadolu'da jandarmaların Rumlara zincirleme saldırı yaptıklarına referans verilen ikinci belgede⁵³ de hiçbir şekilde "jandarma" ifadesi geçmemektedir. Belgede, Aydın Vilayetini teftişe giden ve o an için Bandırma'da bulunan Talat Paşa, Aydın Vilayeti ve Dâhiliye Nezareti arasında 9 Mayıs 1914'te yapılan üç yazışma bulunmaktadır. Yazışmalarda Rumların göç ettikleri, Talat Paşa'nın yola çıkarak Aydın Vilayetine gideceği gibi konular üzerinde durulsa da hiçbir şekilde Rumlara saldırı hadisesi ifade edilmemektedir. Böyle olduğu halde yazar, içinde Rum göçü geçen her belgeyi kendi tezlerine uygun hale getirme gayreti içine girmektedir.

RUMLARLA ALAKALI YAPILAN İSTATİSTİKLER

Modern Türkiye'nin Şifresi'nde, Dündar'ın birçok kereler tekrar ettiği ve üzerine senaryolar yazdığı başka bir konu da Rumlarla alakalı yapılan istatistik çalışmalarıdır.

Ona göre; hükümetin Temmuz ve Ağustos aylarında yaptığı envanterler ileride yapılacak yeni bir Rumsuzlaştırma operasyonunun yani tehcirin ön hazırlıklarıdır:

⁵³ Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs'tan Bandırma'da Dâhiliye Nâzırı Beyefendi Hazretlerine ve Aydın Vilâyeti'ne gönderilen gayet müst'acel şifre, 27 Mayıs [1]330; BOA. DH.ŞFR 41/210

“Temmuz ve Ağustos ayları boyunca, İttihatçı hükümet, Rumlar (ve bazen de Bulgarlar) ile ilgili bilgiler toplamaya çalışır. Göç eden Rum nüfusu, göç edenlerin meslekleri, geride bıraktıkları topraklar, üretim araçları, taşınır ve taşınmaz mallarının envanteri çıkarılır. ... Ama en önemli bu istatistikî araştırmanın gerisinde, göçler sonrası geride kalan Rum nüfusun yerli nüfusa oranını tespit etmektir. Elde edilen verilerin, yeni bir Rumsuzlaştırma operasyonunu gerektirip gerektirmediği konusunda kritik rol oynadığı bilinmelidir” (s. 215).

Kitapta, envanter çalışması diye tabir edilen bu konuyla alakalı beş tane telgraf referans verilmiştir. Ancak bu referanslardan iki tanesinin⁵⁴ envanterle alakası yoktur. Çünkü belgeler, giden Rumların mallarının korunması, bozulmalarının önlenmesi ve tüm malların kayıtlarının tutulmasıyla alakalıdır.

Dünder bu aylarda yapılan envanterlerin hem Rum mallarının ele geçirilmesi faaliyeti olduğunu hem de tehcirin ön hazırlığı olduğunu ifade etmektedir. Ancak böyle bir iddia ortaya atmadan önce istatistik çalışmalarının niye yapıldığını anlamak için bu aylarda başlayan Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi müzakerelerini göz önünde bulundurması gerekirdi. Çünkü giden Rumlarla alakalı nüfus ve mal bilgilerine dayalı istatistik çalışması yapılması kararı, İzmir’de müzakerelere başlayan Yunan-Osmanlı delegelerinden oluşan Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafından alınmıştı. Ve bu dönemde envanteri çıkarılanlar Yunanistan’a ve adalara göç eden Rumlardı.

Temmuz ayında İzmir’de mübadele görüşmeleri başladığında Muhtelit Komisyonunda her iki taraftan da göç edenlerin miktarlarının, bu kişilerin şehirlerden mi köylerden mi göç ettiklerinin tespit edilmesine karar verilmişti. Göç edenlerin sahip oldukları malları ve bu malların değerleri de tespit ediliyordu; çünkü nüfus mübadelesi ile birlikte malların da mübadelesi yapılacaktı. Malların mübadele edilebilmesi için öncelikle her iki unsurun kendi bölgelerinde sahip oldukları malların ve bu malların değerlerinin tespit edilmesi gerekiyordu. Malların mübadelesi, malların değeri üzerinden yapılacaktı. Komisyonunda böyle bir karar alındıktan sonra hükümet hemen Anadolu’dan göç eden Rumların mallarını tespit etmeye başlamıştı.

⁵⁴ Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiye Müdiriyyeti’nden Edirne, Aydın, Hüdâvendigâr Vilâyetleriyle İzmit, Çatalca, Karesi, Kal’a-i Sultâniye Mutasarrıflıklarına gönderilen 23 Haziran [1]330 tarihli, Umûmî 301 numaralı müsta’cel şifre, BOA. DH.ŞFR 42/211; Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye Dâiresi 4. Şu’be’den Edirne, Aydın, Hüdâvendigâr Vilâyetleriyle İzmit, Çatalca, Karesi, Kal’a-i Sultâniye Mutasarrıflıklarına gönderilen 28 Haziran [1]330 tarihli, 316 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 42/255.

Malların ne şekilde tespit edileceğine dair bir talimatname bile yayınlanmamıştı⁵⁵. Bu çalışmalar 1914'ün sonuna kadar devam etmiş; Rumların mallarını ve bu malların kıymetlerini gösteren cetveller hazırlanmıştı. Hatta tespit işlemlerin bu dönemde tamamlandığını söylemek zordur; çünkü bu çalışmalar 1917 yılına kadar devam etmişti⁵⁶.

Görüldüğü gibi yazar, mübadele müzakereleri kapsamında yapılan faaliyetlerden habersiz bir şekilde envanter çalışmalarının arka planını sorgulamadan yanlış hükümlere varmakta ve okuyucusunu yanlış yönlendirmektedir.

OSMANLI-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ

Modern Türkiye'nin Şifresi'nde, Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi, İttihat ve Terakkinin Rumlardan kurtulma ve Rumları tasfiye etme planının bir parçası olarak sunulmaktadır. Dündar'a göre, İttihatçılar mübadele ile çok geniş bir alanı Rumlardan temizlemeye çalışmışlardır. (216-219)

Bu konuda da referans verilen belgelerden, Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesinin yazar tarafından çok sığ bir şekilde ele alındığı anlaşılmaktadır. Dündar, Müslümanlarla Rumların mübadele edilmesi fikrinin ilk olarak Osmanlı Atina Sefiri Galip Kemalî Bey ile Venizelos arasında yapılan görüşmede ortaya çıktığını söylemektedir. Burada Galip Kemalî'nin ismini telaffuz etmekle isabet kaydeden yazar, onun bu dönemdeki Osmanlı-Yunan ilişkileri, Rum ve Müslüman göçü, Osmanlı-Yunan nüfus mübadele girişimi hakkında perde arkası bilgiler verdiği anılarını okumadığı için yanlış düşmektedir. Halbuki Galip Kemalî Bey anılarında, Trakya'nın mübadeleye dâhil edilmesinin İttihat ve Terakki hükümetinin çabasıyla olmadığını, bu isteğin Venizelos'tan geldiğini, Trakya'daki hadiselerden şikâyet eden Venizelos'un, Trakya Rumlarının da mübadeleye dâhil edilmesiyle, göçün tüm sorumluluğunu sinsî bir politika ile İttihat ve Terakki hükümetinin üzerine yıkmaya çalıştığını söylemektedir⁵⁷. Ayrıca Galip Kemalî anılarında gayri resmi sohbet havasında geçen görüşmenin 20 değil de 11 Mayıs'ta gerçekleşmiş olduğunu anlatmaktadır⁵⁸. Özetle ifade etmek gerekirse

⁵⁵ Mübadele-i Muhâcirine Â'id Cedvellerin Sûret-i İmlâsı Hakkında Ta'limât, BOA. HR.SYS, 2035/1, Lef. 83

⁵⁶ Nazır Tal'at Bey'den Muhtelit Mübadele-i Muhâcirin Komisyonu Reis-i Muhtar Bey'e gönderilen yazı, 14 Teşrin-i Sâni [1]332 (27/11/1916), BOA. Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiyye (DH.İUM) E/42-48, Lef. 2.

⁵⁷ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s.103-104

⁵⁸ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s. 102.

bu önemli şahsiyetin anılarına bakılmaksızın gerek mübadele gerekse de göç konusunda dengeli yorumlar yapılamayacağı aşîkârdır.

Bunların dışında Dünder'in eserinde Osmanlı-Yunan mübadele girişimi ile ilgili verilen bilgiler de yanlıştır. Yazar, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Yunan delegesi M. Dimaras'ın İzmir Yunan Konsolosu olduğunu belirtmiştir. Ancak, K. Dimaras İzmir değil İstanbul Konsolosudur. Ayrıca, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun ilk toplantısının 7 Temmuz, ikincisinin 11 Temmuzda gerçekteştiği ifade edilmiştir. Fakat ilk toplantı 11 Temmuzda, ikinci toplantı ise 18 Temmuzda icra edilmiştir.

Bunlardan başka, Osmanlı belgesine⁵⁹ dayanılarak, *Muhtelit Mübadele Komisyonu*'nun 11 Ocak 1915'te (kitapta belgenin tarihi 13 Ocak olarak verilmiştir) mübadele şartlarını belirlediği ifade edilmiştir. Fakat Osmanlı Muhtelit Komisyon Reisi Ahmet Muhtar'ın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazı, komisyonun İstanbul'da devam eden görüşmeleri ile İzmir'deki müzakerelerden bu yana hiçbir ilerleme kaydedilemeyen noktaların izah edildiği, Yunan delegelerinin baştan beri ısrarcı oldukları ve hiçbir şekilde yumuşama göstermeyerek en sonunda "bizim şartlarımız bunlardır" dedikleri hususların izahının yapıldığı bir yazıdır. Yani bu belge, hiçbir şekilde üzerinde uzlaşmaya varılan bir metin değildir. şayet bir metinden bahsedilecekse Osmanlı tarafının daha İzmir'deki müzakereler sırasında Kont Ostrorog'un da katkılarıyla⁶⁰ hazırladığı *İzmir Muhtelit Komisyonu Mukâvelenâme Lâyihası*'ndan bahsedilmesi daha isabetlidir⁶¹. Kaldı ki, bu metin bile üzerinde uzlaşmaya varılan bir anlaşma değildi.

Ayrıca, "komisyonunun çalışmalarının İzmir'de tamamladığı, İstanbul'daki çalışmaların sadece mal ve mülk sorununun çözümine hasredildiği, nüfus mübadelesi işlerinin bir nevi askıya alınmasından dolayı komisyonun isminin de *Mübadele-i Emlâk Komisyonu* şeklinde değiştirildiği" (s. 219), bilgisi de yanlıştır. Bu bilgiye referans verilen belgede⁶², Yorgiyadis ve Mavridis adlı iki kişinin *Mübadele-i Emlâk Komisyonu* azasından olduklarının dışında *Muhtelit Mübadele Komisyonu* isim değiştirdiğine dair hiçbir bilgiye

⁵⁹ Muhtelit Mübadele-i Muhâcirin Komisyonu Reis-i Ahmed Muhtar'dan Dâhiliye Nâzırı Tal'at Beyefendi Hazretlerine gönderilen 29 Kânûn-ı Evvel [1]330 (11/01/1915) tarihli yazı, BOA. Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiye Müdiriyyeti 3. şu'be (bundan sonra DH.EUM.3.şB) 3/34 Lef 2.

⁶⁰ Tal'at Bey'den İzmir'de Muhâcirin Komisyonu Re'isi Muhtar Bey'e telgraf, [1] Temmuz 1330 (14/07/1914); BOA. DH.şFR 43/14; Emniyeti Umûmiye Müdiriyyeti'nden Muhtar Bey'e telgraf, 9 Temmuz [1]330 (22/07/1914), BOA. DH.şFR 43/86.

⁶¹ İzmir Muhtelit Komisyonu Mukâvelenâme Lâyihası, BOA. HR.SYS, 2034/3 Lef. 13-30.

⁶² Emniyeti Umûmiye ifâdesiyle şeref vârid olan 15 Teşrin-i Evvel [1]330 târihli, 532 numarolu tezkire-i âliye-i nezâret-penâhileri cevâbiyesidir, BOA. DH.EUM.3.şB 3/28.

rastlanmamaktadır. Yazar, bu iki kişinin, çalışmalarına İzmir'den sonra İstanbul'da devam eden *Muhtelit Mübâdele Komisyonu*'nun Yunan delegeleri olduğunu söylemektedir (219. sayfada 173. dipnot). Doğrusu, müzakerelerin İstanbul safhasında Yunan tarafının temsilcilerinin Çorbacioğlu ile Mösyö Papas olduğudur. Müzakereler İzmir'den sonra İstanbul'da devam etmeye başlayınca komisyonunun Yunan heyetinde bir değişiklik olmuş; Yunan hükümeti Mösyö Dimari'nin yerine Çorbacioğlu'nu birinci delege, İstanbul Yunan Sefareti Baş Tercümanı Mösyö Papas'ı da ikinci delege tayin etmişti⁶³. Ayrıca müzakerelerinin İstanbul ayağında, *Muhtelit Mübâdele Komisyonu*'nun isim değiştirdiğini, nüfus mübadelesi işinin askıya alınarak sadece mal-mülk meselesine odaklanıldığını söylemek de pek mümkün değildir. Çünkü referans verilen belgedeki *Mübâdele-i Emlâk Komisyonu*, belgede açıkça ifade edilmemiş olsa da, büyük bir olasılıkla *Muhtelit Mübâdele Komisyonu*'nun alt komisyonudur. Çünkü İzmir'de müzakereler başladığında komisyonda, malların mübadele işini yürütmek amacıyla *Muhtelit Mübâdele Komisyonu*'nun alt komisyonlar kurma yetkisine sahip olduğuna karar verilmiş; alınan bu karar gereği de İzmir ve Selanik'te alt komisyonlar kurulmuştu. Alt komisyonların görevi her iki tarafta mübadele edilecek nüfusun mallarının tespit etmektir.

Osmanlı delegeleri Ahmet Muhtar, Şükrü Bey; Yunan Delegeleri Çorbacioğlu ve Mösyö Papas'dan oluşan *Muhtelit Mübâdele Komisyonu*, İstanbul'daki ilk müzakeresini 5 Kasım'da 1914'te gerçekleştirmişti. Bundan sonra sırasıyla 9, 12, 16, 26 Kasım'da olmak üzere toplam beş toplantı gerçekleştirilmişti⁶⁴. İşte, kitapta referans verilen belgedeki yazıda Ahmet Muhtar, komisyonun İstanbul'da gerçekleştirdiği bu müzakerelerin genel bir değerlendirmesini yapmaktadır⁶⁵. Yani Dünder'ın iddiasının aksine *Muhtelit Mübâdele Komisyonu*, İzmir'den sonra İstanbul'da da nüfus mübadelesinin esaslarını belirlemek üzere faaliyetlerine devam etmiştir.

Fuat Dünder, 1914'te yapılmaya çalışılan nüfus mübadelesini yetersiz kaynaklarla değerlendirdiğinden, İttihatçıların mübadele yoluyla Anadolu Rumlarından kurtulmaya çalıştıkları yanlışlığına düşmekte, yapılmaya çalışılan mübadelenin zorunlu nüfus mübadelesi olduğunu belirtmektedir (s. 219). Bütün bu eksiklikler yazarın Galip Kemalî'nin anılarını ve Talat Paşa

⁶³ Mübâdele-i Komisyon Re'isi Ahmed Muhtar'dan Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgraf, 22 Eylül [1]330 (05/10/1914), BOA. DH.KMS 27/43 Lef. 6.

⁶⁴ Müzakerelerin Fransızca zaııtları için bkz: BOA. HR. SYS 2034/2.

⁶⁵ Ahmed Muhtar'dan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 29 Kânûn-ı Evvel [1]330 (12/01/1915), BOA. DH.EUM.3.ŞB 3/34, Lef. 2-3.

tarafından komisyona gönderilen *gizli telgrafları* değerlendirmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu belgeler görülmüş olsaydı, müzakere tutanaklarında ve gönderilen *gizli emirlerde* hiçbir şekilde İttihat ve Terakki hükümetinin zorunlu nüfus mübadelesi projesinin olmadığını, ayrıca İzmir ve İstanbul'da gerçekleştirilen müzakerelerde alt yapısı oluşturulmaya çalışan mübadele nin zorunlu mübadele olmadığı okuyucu ile paylaşılabilirdi. Nitekim Galip Kemalî'nin anılarından⁶⁶, *Muhtelit Mübâdele Komisyonu* müzakere tutanaklarından⁶⁷ ve bu konuda Ahmet Muhtar'ın Dâhiliye Nezaretine⁶⁸, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın da Ahmet Muhtar'a gönderdiği *gizli yazışmalardan*⁶⁹ anlaşılmaktadır ki; hem Osmanlı tarafı hem de Yunan tarafı yapılacak olan mübadele nin gönüllülük esası üzerine göç eden ve edecek olanlar için geçerli olacağı konusunda mutabakata varmışlardı. En azından, karşılıklı imza edilerek kabul edilmemiş olsa dahi, hükümetin hazırladığı *İzmir Muhtelit Mübâdele Komisyonu Mukâvelenâme Lâyihası*'nın şu ikinci maddesi, İttihat ve Terakki hükümetinin nasıl bir mübadele projesine sahip olduğunu açıkça göstermektedir:

2.Madde: Madde-i sâlifede zikredilen Rum ahâliden işbu mukâvelenâmenin akdi târihinden sonra toplu sûrette terk-i diyâr edeceklere müsâ'ade edilmesi, ileri sürdükleri nedenlerin tahkikine ve göçün gönüllü olduğuna Osmanlı me'mûrlarınca kanâ'at hâsıl olmasına bağlı olacaktır⁷⁰.

Modern Türkiye'nin Şifresi'nde mübadeleyle alakalı ileri sürülen bir diğer iddia da; İttihat ve Terakki'nin mübadeleyi ısrarla istediği, buna karşın Yunanistan'ın mübadeleye gönüllü olmadığı, İttihat ve Terakki'nin Yunanistan'ı mübadeleye zorlamak için Mayıs ile Temmuz ayları arasında Rum bölgelerinde terörü zirveye çıkardığıdır (s. 219).

Dünder, Yunan tarafının mübadeleye gönüllü olmadığını söylemektedir. Ancak Ayhan Aktar, Venizelos'un adalardaki Yunan hâkimiyetini kuvvetlendirmek için Anadolu Rumlarının adalara iskânını teşvik ettiğini ve bu

⁶⁶ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁷ Muhtelit Mübâdele Komisyonu Zabıt Tutanakları, BOA. HR.SYS, 2034/2.

⁶⁸ Muhtelit Komisyon Re'isi Ahmed Muhtar Bey'den Dâhiliye Nâzırı Tal'at Beyefendi Hazretlerine gönderilen 14 numarolu telgraf, 15 Temmuz [1]330 (28/07/1914), BOA. HR.SYS 2035/2 Lef. 71-75; Ahmed Muhtar'dan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 29 Kanûn-ı Evvel [1]330 (12/01/1915); BOA. DH.EUM.3.ŞB 3/34 Lef. 2-3.

⁶⁹ Muhtar Bey'in 15 Temmuz 1330 (28/07/1914) tarihli telgrafına cevaben Tal'at (Paşa) tarafından gönderilen 17 Temmuz 1330 (30/07/1914) tarihli şifre, BOA. DH.ŞFR 43/129.

⁷⁰ İzmir Muhtelit Mübâdele Komisyonu Mukâvelenâme Lâyihası, BOA. HR.SYS, 2034/3 Lef. 13-30.

düşünceyle mübadeleye sıcak baktığını belirtmektedir⁷¹. Dündar, Ayhan Aktar'ın bu kitabını da muhtemelen görmemiştir. Bu bağlamda şu noktaya dikkat çekilmelidir ki, bu dönemde her iki taraf için öncelikli konu Ege Adaları meselesidir. İki taraf, adaların geleceği belli olmadan mübadele konusunda son sözü söylemek istememektedir. Büyük devletler 14 Şubat 1914'te, Balkan Savaşında Yunanistan'ın işgal ettiği Doğu Ege adalarının (Midilli, Sakız, Sisam) Yunanistan'a verilmesini kararlaştırmıştı⁷². Ancak İttihat ve Terakki hükümeti Anadolu sahillerinin hemen yanı başında olan bu adaların hem Anadolu'nun coğrafi bir uzantısı olduğunu hem de Anadolu güvenliğinin sağlanması için vazgeçilmez öneme sahip olduklarını ileri sürerek büyük devletlerinin bu kararı kabul etmeyeceğini ilan etmişti. Bundan sonra Yunanistan en büyük amacı adaların ilhakını İttihat ve Terakki hükümetine kabul ettirmektir.

Her iki taraf da hayatî bir mesele olarak gördüğü bu konuda kendi görüşünü karşı tarafa kabul ettirmeye çalışıyordu. Rum göçü ve nüfus mübadelesi ise bu adalar meselesi çerçevesinde şekillenmekteydi. Büyük devletlerin adaları Yunanistan'a bırakma kararıyla birlikte Balkan Savaşından sonra Ege Denizinde sular yeniden ısınmaya başlamış, her iki taraf savaş gemisi satın alma yarışına girerek savaş hazırlıklarına başlamıştı. Hem Osmanlı Atina Sefiri Galip Kemalî hem de Avrupalı devletlerin temsilcileri, Osmanlı-Yunan gerginliğinin asıl sebebinin adalar meselesi olduğunu; Yunanistan'ın asıl amacının adaların ilhakını Osmanlı Devletine kabul ettirmek olduğunu, Rum göçünü bahane ederek bunu zorla yapmayı göze aldığını söylemektedir⁷³.

Osmanlı-Yunan ilişkilerinin gerilmesinde en önemli sorun adalar meselesi olduğu halde Dündar kitabında, bu konuyu tartışmaya değer görmemiştir. Yunanistan'ın asıl amacının adaların ilhakının İttihat ve Terakki hükümetine kabul ettirmek olduğunu ifade ettiği halde Yunanistan'ın bu çabasının iki ülkenin ilişkilerinin bozulmasında ne gibi bir rol oynadığını sorgulamamıştır. Daha da önemlisi ittihat ve Terakki hükümetinin bu dönemdeki asıl amacı adaların Anadolu'ya bağlanmasını sağlamak olduğu

⁷¹ Ayhan Aktar, *a.g.e.*, s. 28.

⁷² Bilâl N. Şimşir, *Ege Sorunu, Belgeler II*, TTK Yay., Ankara, 1989, s. XVII-XXXV; Ayrıca adaların Yunanistan'a bırakılma süreci için bkz: Necdet Hayta, *Balkan Savaşlarının Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2008; Elif Yeneroğlu Kutbay, *Doğu Ege Adalarının Osmanlı Hakimiyetinden Çıkışı ve Bunun Aydın Vilayeti'ne Etkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005, s. 63-87.

⁷³ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s. 115; Bilâl N.Şimşir, *a.g.e.* II, s. CXCIV, CXCVIII, CCV.

halde, İttihatçıların asıl amacının nüfus mübadelesi ve mübadele yoluyla Rumları kovmak olduğunu ileri sürmüştür. Yine yazar, adaların ilhakinin İttihatçılar tarafından kabul edilmeyeceğinin anlaşılması nedeniyle Yunanistan'ın mübadele görüşmelerini askıda bıraktığını ifade ettiği halde; İttihatçıların bu dönemdeki temel gayesinin mübadeleyi gerçekleştirmek olduğunu iddia edebilmektedir. Talat Paşa'nın adalar konusunda Yunanistan'la bir uzlaşmaya varılmadan mübadele anlaşmasını imzalamak istemediğini, bu yüzden İzmir'de müzakereleri yürüten Ahmet Muhtar'a anlaşma imzalama yetkisini vermediğini⁷⁴, hatta Ahmet Muhtar'ın başvurmasına rağmen bu yetkinin İstanbul'daki müzakereler sırasında da verilmediğini⁷⁵ de dikkate almamaktadır. Ayrıca İzmir'de yürütülen müzakereler sırasında 23 Temmuz 1914'te gönderilen talimatla Ahmet Muhtar'dan, Dünya Savaşının başlamış olmasından dolayı komisyonda mübadele konusunda kesin bir karar almak için uğraşmaması istendiğini⁷⁶ yazar göz ardı ederek, kesin bir yargıya varmakta ve bu dönemde hükümetin tek amacının mübadele yapılması olduğunu söylemektedir ki, bu, göstermiş olduğumuz kaynaklar ışığında yanlıştır.

MECLİS-İ MEBUSAN'DAKİ KONUŞMALAR VE TALAT PAŞA'NIN İKİLİ ÜSLUBU MESELESİ

Fuat Dündar'ın eserinde sadece Osmanlı Arşiv belgelerinin değil diğer kaynakların kullanımında da ciddi sorunlar bulunmaktadır. Örneğin kitapta, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesine dayanılarak, Rum göçü nedeniyle Meclis-i Mebusan'daki görüşmede yapılan konuşmalarda Rumlara karşı meydana gelen saldırıların [hükümetin oluşturduğu] çeteler tarafından organize edildiğinin ortaya çıktığı iddia edilmektedir.

Önce kitaptan alıntı yapalım:

“...Aydın Mebusu avukat Emmanuil Emanüelidi Efendi⁷⁷ söz alır. Rum unsurunun ve mebusların devlete sadakatine vurgu yaptıktan sonra Emanüelidi Efendi, konuşmasına Rumlardan oluşan bölgedeki

⁷⁴ Muhtelit Komisyon Re'isi Ahmed Muhtar Bey'in şifresi, 4 Eylül [1]330 (17/09/1914), BOA. DH.EUM.5.ŞB 1/54 Lef. 2.

⁷⁵ Hâriciye Nezâretî'nden Sadâret'e gönderilen yazı, 17 Temmuz [1]330 (30/07/1914), BOA. HR.SYS 2035/1, Lef. 76.

⁷⁶ İzmir'de Bulunan Muhtelit Mübâdele Komisyonu Re'isi Muhtar Bey'e şifre, 2 Temmuz 1330 (04/08/1914), BOA. DH.ŞFR 43/164.

⁷⁷ Aydın Rum mebusunun ismi Meclis-i Mebusan Zabıt Ceride'sinde Emanul Emanuelidi şeklinde geçmektedir; yani Emmanuil değildir. Yazar herhalde ismi, referans verdiği zabıt ceridesine göre değil de konsolos raporlarında geçtiği şekilde vermiştir.

organize edilen saldırıları anlatarak devam eder. Bunun sorumlusunun çeteler olduğunu belirttikten sonra, Rumların kitlesel olarak kaçışının en büyük sebebi bu çetelerin gerçekleştirdiği saldırılardır, der". (s. 220. Vurgu benim)

Bu alıntudan anlaşıldığına göre, Rum mebus Emanuel Emanuelidi Efendi meclis kürsüsünde Rumlara karşı meydana gelen saldırıların organize saldırılar olduğunu ve bu saldırıların da (hükümet tarafından) organize edilen çeteler tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir. Hükümet tarafından diyoruz; çünkü kitabın 197. sayfasından 216. sayfaya kadar devamlı surette hükümetin Rumları kovmak için organizasyon yaptığından, Rumlara saldırma işinin Teşkilât-ı Mahsusa (s. 198-200, 232) çetelerine ihale edildiğinden bahsedilmektedir.

Emanuel Emanuelidi Efendi'nin gerçekten bu kadar açık bir şekilde hükümeti çete kurmak ve bu çeteleri Rumlara saldırtmakla suçlayıp suçlamadığını anlamak için referans verilen Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'ne bakmak gerekmektedir.

Meclis kürsüsündeki sözlerine "*Biz burada mesullerini tayin etmiyor, kimseyi töhmet isnat etmiyoruz, yalnız vakayiden bahsediyoruz*" diyerek başlayan Emanuelidi Efendi'nin uzun konuşmasından Rumlara saldırı olaylarının anlatıldığı kısımlar şu şekildedir:

"Binaenaleyh, diyebiliriz ki, oralarda vuku bulan işler, Tarih-i Umumi-i Beşeriyete şeref verecek işler değildir. Bu gün pek büyük bir ehemmiyeti olmadığı bazıları tarafından zannedilen bu vakayı bu gün Avrupa Medeniyeti hazırasına bir merbutiyyeti kadimesi bulunan İzmir havalisinin ve bilhassa Foça Kasabasının harabeye çevirilmiş olduğunu, halbuki Kanunu Esasi'nin temin ettiği bicümle hukuka müstahik olan şu memleketin tebaasından bulunan yüzbinlerce Rumun telaş içinde terki vatan etmeye mecbur olduklarını ve hatta Sakız'la çeşme sahilleri arasında gark olmalarını düşünmeyerek sandallara atıldıklarını görmemişlerdir..."⁷⁸

"...Zannetmeyiniz ki, ben burada cins ve mezhep tefrik edeceğim; bu icthadati, bu kavaidi kabul etmeyen İslâmlar pek çoktur. Biz vatandaşlarımızı biliriz. Vatandaşlarımız bizden ayrılmazlar ve bu propandayı takbih edenler ve alışveriş edeceğiz diyenler İslâmlar oldu. Böyle diyen İslâmlara karşı da bazı sopalılar çıktı. O vakit Rumlar aleyhinde zu-

⁷⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İnikad 26, Celse 2, 23 Haziran 1330 (06/07/1914), s. 606.

lüm icra edildiği gibi, bazı İslamlar aleyhinde de icra edildi. **Hükümeti merkeziyenin bu ahvalden haberi olmamış olması muhtemeldir.**⁷⁹

“Üçüncü bir sual: Dahiliye Nazırı Muhteremi, o havalide ihtiyarı zahmet ederek seyahat ettikten sonra, **muhacirin iskanı veya silahla hücumlar men’edilmiştir zannediyorum.**”⁸⁰

Emanuelidi Efendi'nin uzun konuşmasında saldırı ifadesinin geçtiği bölümler bunlarla sınırlıdır. Yazar aksini iddia etse de, kimseye töhmet isnat etmeyi düşünmediğini belirterek söze başlayan Emanuelidi Efendi konuşmasında, hiçbir şekilde çete ifadesi kullanmamıştır. Ayrıca konuşmasında ne organize saldırılardan, ne de var olduğu iddia edilen bu çetelerin hükümet tarafından kurulduğundan bahsetmiştir. Emanuelidi Efendi çeteler ve bu çetelerin hükümete bağlı olmasından ziyade genel olarak muhacirlerin Anadolu'ya gelmesinden sonra Rumlara karşı saldırıların meydana gelmeye başladığından bahsetmiş ve hükümeti bu saldırılara karşı tedbir almamakla suçlamıştır. Durum böyle olduğu halde Dünder, Emanuelidi Efendi'nin sözlerini kısmen alıntılararak okuyucuyu yanlış bir algılamaya sevk etmektedir.

Rum mebuslarının verdikleri tahrir neticesinde 6 Temmuz 1914'te Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerle alakalı Fuat Dünder'in bir diğer iddiası da Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın konuşmasında ikili bir üslup sergileyerek gerçekleri gizlediği, hatta yalan beyanatlarda bulunduğudır. Kitaptaki bu bölüm şu şekildedir:

“Talat'ın Meclis'teki konuşmasına dönersek, kendisi yine aynı şekilde gerçeğe zıt beyanatlarda bulunur. Hükümetinin Rum göçünü engellemeye çalıştığını ve hatta bu amaçla Rum din adamlarından da yardım istediğini öne sürerek konuşmasına şöyle devam eder.

Rumlar evvela Edirne Vilayetinden başladı... Nasihatçi papazlar gönderdiler ve fakat nasihat için gönderilen papazlar da hiçbir şeye muvaffak olamadan avdet ettiler...Sebeplerine gelince...[Bulgar işgali sırasında komşuları Müslümanlara yaptıklarından] İşte onlar da utandıklarından, korktuklarından hicret ettiler”. (s. 224)

Nasihat heyetleri konusuna geçmeden önce, Dünder'in Talat Paşanın konuşmasından parantez içerisinde verdiği “*Bulgar işgali sırasında komşuları*

⁷⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İnikad 26, Celse 2, 23 Haziran 1330 (06/07/1914), s. 608. (Vurgu benim.)

⁸⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İnikad 26, Celse 2, 23 Haziran 1330 (06/07/1914), s. 610. Vurgu benim.

Müslümanlara yaptıklarından" ifadesi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Talat Paşa konuşmasında Balkan Savaşından Rum göçünün başlamasına kadar olan zaman diliminde Trakya'da yaşanan olaylara değinmiştir. Talat Paşa'nın Trakya'daki olayları anlatan sözlerinin parantez içerisinde verilmesinden ve kitapta bu konuya hiç değinilmemiş olmasından Dünder'in, Balkan Savaşının başından itibaren Trakya da Rumlarla Müslüman ahali arasında yaşanan hadiseleri araştırmaya gerek görmediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Talat Paşa'nın bu sözlerinin gerçek dışı beyanat olduğunu zannetmektedir. Halbuki Trakya'daki Rumların göç nedenlerinin araştırıldığı bir çalışmada, muhacirlerin iskânından önce iki unsur arasında neler yaşandığının bilinmesi gerekir.

Nitekim araştırmalar göstermektedir ki, savaş zamanında Rumlar, Bulgarlara destek vermiş⁸¹, Trakya'nın yerli ahalisi Müslümanlara karşı saldırılarda bulunmuş, yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Müslümanları katletmiş, göçe zorlamış, mallarını yağmalamış, köylerini yakmıştır⁸². Bu saldırılar yüzünden iki unsur arasında derin bir uçurum açılmış, savaşın sona ermesiyle yerli Müslüman ahalinin tekrar eski yerlerine dönmesiyle birlikte saldıran Rumlardan intikam almak için harekete geçtikleri görülmüştür. Trakya Rumlarının göçleri de bu misillemeler sonucu olmuştur. Talat Paşa konuşmasında işte bu gerçeği dile getirmiştir. Yani ikili üslup sergilemekten yaşanan dramatik olayları ifade etmiştir.

⁸¹ Rifat N. Bali, "Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük I", *Tarih ve Toplum*, sayı 190, Ekim 1999, s. 36; *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi: Balkan Harbi: Şark Ordusu: Birinci Çatalca Muharebesi*, 2. cilt 1. kitap, (haz: M. Kadri Alaysa), Genel Kurmay Bas., Ankara, 1993, s. 62-63; Raup Kazancıgil-Nilüfer Gökçe, *Dağdevirenzade M. Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., Edirne, 2005, s. 162-165; Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, (terc: Tansel Güney), Arba Yay., İstanbul, 1995, s. 222-253.

⁸² Dedeâğaç Mutasarrıfı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şifre, 21 Teşrin-i Evvel [1]328 (03/11/1912), BOA. DH.SYS 112-13/16-4, Lef. 64; Dedeâğaç Mutasarrıfı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şifre, 21 Teşrin-i Evvel [1]328 (03/11/1912), BOA. DH.SYS 112-13/16-4, Lef. 61; Bahr-i Sefid Boğazı Kuvâ-yı Mürettebesi Kumandanlığı'nca yapılan tahkikat raporu. Raporun bir sureti Sadaret'e gönderilmiştir, BOA. BEO 310109; Bir sureti de Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir, BOA. DH.SYS 112-19/37, Lef 18-19; Gelibolu Mutasarrıfı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 16 Kânûn-ı Evvel [1]328 (29/12/1912), BOA.DH.SYS 112-19/37, Lef.13; Harbiye Nezâreti'nden Sadâret'e gönderilen yazı, 20 Kânûn-ı Sâni [1]328 (02/02/1913), BOA, BEO. 310643; Balkan Muharebesi esnasında yerli Rumların Müslüman ahaliye karşı vukû'bulan tecâvüzlerine dair Havsa Kaymakamlığı'ndan gönderilen raporlar, 24 Şaban [1]336 (04/06/1918), BOA.DH.EUM.3.ŞB, 25/62, Lef.2; Balkan Harbi esnasında Keşan'da Rumlar tarafından Müslümanlara yapılan tecâvüzlere dair Gelibolu Mutasarrıfı'ndan gönderilen raporlar, 18 Şevval 1336 (27/07/1918), BOA.DH.EUM.3.ŞB, 26/11, Lef.3; Balkan Harbi esnasında Edirne'de Rumların Müslüman ahaliye yaptığı mezâlîmi mübeyyin cetvel, 29 Muharrem [1]336 (15/11/1917); BOA. DH.EUM. 3.ŞB, 24/17, Lef.1/8.

İkili üslup tartışması ile alakalı olarak Fuat Dünder'ın ikinci argümanı Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında hükümetin Rum göçünü durdurmaya çalıştığını söyleyen Talat Paşa'nın bu resmî söylemin aksine gönderdiği şifreli telgraf ile Rum din yetkililerinden oluşan komitenin engellenmesini emretmiş olmasıdır (s. 224). Yani Dünder, Tekfurdağı (Tekirdağ) Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafi⁸³ kaynak göstererek, hükümetin Patrikhane'nin gönderdiği nasihat heyetine engel olduğunu ve Trakya Rumlarının göçünü durdurmak için hiçbir önlem almadığını belirtmekte, hatta Talat Paşa'nın meclis kürsüsünde göçe karşı önlemler alınmıştır diyerek gerçeğe aykırı bir beyanat verdiğini iddia etmektedir

Öncelikle belirtelim ki, kitapta me'ni verilen telgrafta okuma hataları vardır. Belgenin orijinalinde, "Ereğlide'ki muhâcirinin bir an evvel vapura irkâbıyla hârice azîmetlerinin te'mîn ve tesrî'i ve mezkûr heyetin taht-ı tarassudda bulundurulması" şeklinde geçerken bu kısım, "Ereğli'deki muhacirlerin bir an evvel vapura Ereğli harice azimetlerinin tesrî'i ve mezkur heyetlerin tahtı tarassuda bulundurulması" şeklinde okunmuştur. Yani belgede geçen muhacir'in kelimesi muhacirlerin, tarassudda kelimesi tarassuda şeklinde okunmuş, irkâbıyla ve te'mîn kelimeleri okunmamıştır. Vapura kelimesinden sonra gelen Ereğli ise fazladan ilave edilmiştir.

Fuat Dünder'ın iddiasının gerçeği yansıtmadığı görmek için belgenin içeriği ile Talat Paşa'nın mecliste söylediklerinin çelişip çelişmediğine bakmak gerekmektedir.

Talat Paşa meclisteki konuşmasında Trakya'daki Rumlar göç etmeye başladıklarında hükümetin göçe karşı tutumunu şu şekilde izah etmiştir:

Rumlar evvela Edirne Vilayetinde hicret etmeye başladılar, hicret evvela Patrikhane haber verdi ve hiçbir şikayet serdetmeyerek yalnız haber verdi. "Edirne Vilayetinin falan ve filan Rum köyleri hicret ediyorlar, bu, Hükümetin arzusuna tevafuk eder mi?" denildi. Hiçbir vakit Hükümetin arzusuna tevafuk etmez. Fakat bunları da şiddetle men'etmek için hükümet kendisinden hiçbir hak tasavvur etmez; alelusul müracaat ederler, hükümetle olan alakalarını keserler ve o suretle alacakları mezuniyet üzerine kalkıp giderlerse Hükümet bunları gitmekten men için tedabiri zecriyyeye tevessül edemez hakkı yoktur. Bunun için siz Patrikhane namına papazlar gönderiniz, nasihat ettirin, gitmesinler" cevabını verdim.

⁸³ Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs'tan Tekfurdağı Mutasarrıflığı'na gönderilen, 3 Nisan [1]330 (16/04/1914) tarihli müsta'cel şifre, BOA. DH.ŞFR 40/17.

Nasihatçi papazlar gönderdiler ve fakat nasihat için gönderilen papazlar da hiçbir şeye muvaffak olamadan avdet ettiler.⁸⁴

Dündar'ın kısmen alıntı yaptığı konuşmanın tam metninde Talat Paşa göç ilk başladığında hükümetin göçe karşı yaklaşımını açıkça ifade etmektedir. Buna göre hükümet, ilk zamanlarda göç etmek isteyen Rumlara müsaade etmiştir. Hükümetin bu tavrını göç başladığı zaman yapılan yazışmalardan da görmek pekâlâ mümkündür⁸⁵. Hükümet böyle bir anlayışa sahip olduğu için de Fuat Dündar'ın referans verdiği telgrafla Tekirdağ Mutasarrıfından oradaki Rumların gemiye bindirilerek gönderilmesi istenmiştir.

Önemli ayrıntı, telgrafta bahsi geçen Rumlar, köylerinde meskûn insanlar olmayıp, göç etmek amacıyla mallarını mülklerini satarak iskeleye gelmiş, iskelede günlerce vapur beklemiş ve beklerken de perişan olmuş, yapılan tüm uyarılara rağmen geri köylerine dönmeyi kabul etmemiş olan Rumlardır. Zaten şifredeki muhacir nitelemesiyle Ereğli'deki bu kişilerin göç etmek için oraya geldikleri yeterince vurgulanmıştır.

Nasihat heyetinin engellenmesi emrine gelince... Dündar belgenin metnini verirken yaptığı yanlış okuma sonucu Talat Paşa'nın Trakya'daki bütün nasihat heyetlerinin engellenmesi emrini verdiğini iddia etmektedir; ancak bu doğru değildir.

Tabii ki burada nasihat heyeti konusunun yüzeysel olarak ele alındığını ifade etmek gerekmektedir. Trakya'daki Rumlar göç etmeye başladıklarında Patrikhane hükümeti suçlamaya başlamıştır. Toplu göçler başladıktan kısa süre sonra Talat Paşa Çorlu'ya gitmiş ve göçü durdurmak üzere tedbirler almıştır. Hükümetin göçü durdurmak üzere harekete geçtiği bir zamanda Patrikhane de Rumlara nasihat ederek göçten vazgeçmelerini sağlamak üzere nasihat heyetleri oluşturmuştur. Hükümetten oluşturulan bu nasihat heyetlerine izin verilmesini ve gittikleri yerlerde kendilerine kolaylık sağlanmasının ilgili kişilere bildirilmesi ricasında bulunmuştur⁸⁶. Böylece Pat-

⁸⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İnikad 26, Celse 2, 23 Haziran 1330 (06/07/1914), s. 612.

⁸⁵ Vize Kaymakamı Ahmed Bey'den Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen müsta'cel şifre, 18 Mart [1]330 (31/03/1914), BOA. DH.KMS 19/68, Lef. 3; Dâhiliye Nâzırı tarafından 12 Nisan [1]330 (24/04/1914) tarihinde Çorlu'da itihaz edilen mukarrerât, BOA. HR.SYS, 2033/1, Lef. 25; Talat Paşa'nın yayınladığı bu kararlar 27 Nisan 1914 tarihinde İkdâm Gazetesinde de yayınlanmıştır. İkdâm, 14 Nisan 1330, no. 6171; Çatalca Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şifre, 16 Nisan [1]330 (19/04/1914), BOA. DH.KMS 19/42, Lef. 2; Aynı gün Dâhiliye Nezâreti'nin cevabı, BOA. DH.KMS 19/42, Lef. 1/1.

⁸⁶ Adliye Nezâreti'nin Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 3 Nisan [1]330 (16/04/1914) tarihli yazıda, Patrikhane'nin göç teşebbüsünde bulunan Rumların mahallerine dönmeleri için kendilerine nasihatle bulunmak üzere Yuvakim, Aleksandros, Anados Efendilerden mürekkep bir heyetin Edirne, Vize,

rikhane tarafından Rumlara nasihat etmek üzere Metropolit, Papaz, Patrikhane görevlileri ve Rum ahalinin ileri gelenlerinden oluşan bu nasihat heyeti hükümetin izniyle Trakya'ya gönderilmişti⁸⁷. Oluşturulan bu nasihat heyetinin dışında Patrikhane'nin emriyle Trakya'da bulunan din adamları ve Metropolitler de Rumlara göç etmemeleri için nasihat ediyorlardı. Mart ayında başlayan Patrikhane'nin bu çabaları Haziran ayına kadar devam etmişti⁸⁸.

Bazı yerlerde yerel idareciler tarafından nasihat heyetlerine zorluk çıkarıldığı şikâyeti yapılmış olsa da⁸⁹, bu heyetler Trakya'nın her tarafında göç fikrinde olan kişileri bu fikirden vazgeçirmeye, göç etmek için mallarını satarak köylerini terk etmiş iskelelere gelmiş, kendilerini Yunanistan'a götürecek gemileri bekleyen Rumları da bundan vazgeçirerek köylerine geri dönmeleri konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak heyetlerin yapmış olduğu nasihatler çoğu zaman Rumları geri köylerine döndürmeye yetmiyordu⁹⁰.

Örneğin 26 Nisan 1914 tarihinde Kumbağı iskelesine giden Patrikhane'nin nasihat heyeti köylerini topluca terk ederek iskeleye yığılan Işıklar ve Semetli köyleri ahalisini geri döndürmeye çalışmıştı. Ancak, bütün mallarını satarak iskeleye yığılan bu insanlara heyetin yaptığı nasihatler ve verilen teminatlar hiçbir işe yaramamış, köylüler gitmekte ne kadar kararlı olduklarını göstermek için kendilerini denize atmaya başlayınca heyet daha fazla galeyan olmasın diye oradan ayrılmak zorunda kalmıştı⁹¹. Edirne Vilayeti'nin 9 Mayıs'ta bildirdiğine göre de, Selçuk Köyü Rumları da yine aynı şe-

Kırkkilise havalisine gönderileceğinden bahisle, adı geçen yerlere bu durumun hemen bildirilerek kendilerine gereken kolaylığın sağlanmasının istendiği belirtilmiştir, BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 13.

⁸⁷ Dâhiliye Nezâreti'nden Edirne Vilâyeti'ne gönderilen yazı, 3 Nisan [1]330 (16/04/1914), BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 12/1.

⁸⁸ Dâhiliye Nezâreti'nden İnöz, Şarköy, ve Mürefte Kaymakamlıklarına çekilen telgraf, 4 Mayıs [1]330 (17/05/1914), BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 26/1; Dâhiliye Nezâreti'nden Tekfurdağı Mutasarrıflığı, Keşan ve Uzunköprü Kaymakamlıklarına çekilen telgraf, 3 Mayıs [1]330 (16/05/1914), BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 25/1; Dâhiliye Nezâreti'nden Çatalca Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf, 1 Mayıs [1]330 (14/05/1914); BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 24/1.

⁸⁹ Vize Metropolitisi Aleksandros Yuvakim'den Dersaadet'te Fener'de Rum Patrikliği'ne gönderilen telgraf, 1 Nisan [1]330 (14/04/1914), BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 11.

⁹⁰ Nasihat Heyeti Zabıt Varakası, 13 Nisan [1]330 (26/04/1914), BOA. DH.KMS 19/46, Lef. 2.

⁹¹ Kumbağı ahalisinden Belediye Reisi Borjon, Belediye Azasından İstimad Zahariya, Kumbağı ahalisinden Tanaş ve Metropolithane'den bir papaz ile bir doktordan oluşan Nasihat Heyetinin Zabıt Varakası, 13 Nisan [1]330 (26/04/1914), BOA. DH.KMS 19/46, Lef. 2.

kilde kendilerine yapılan nasihatlere rağmen göç etmekten vazgeçmeyeceklerini söyleyerek köylerini terk etmişlerdi⁹².

Durum böyle olduğu halde, Talat Paşa'nın tüm bu nasihat heyetlerinin faaliyetlerinin engellenmesini istediğini iddia etmek doğru olmayacaktır. Eğer şayet böyle olmuş olsa idi hükümetin göçü durdurmak üzere yapmış olduğu bu faaliyetler herhalde Patrikhane'yi memnun etmeyecekti. Hâlbuki Patrikhane bu dönemde göçü durdurmak üzere hükümetin gösterdiği bu kararlı tutumdan memnun olmuştur. 4 Mayıs 1914'te Adliye Nezaretine gönderdiği yazıda alınan önlemler nedeniyle Hükümet-i Seniyye'ye "*Edirne Vilâyeti ile Çatalca Sancağı dâhilinde bir müddetten beri başlayan muhâceretin men'î zmnında ahîran hükümet-i seniyyece müttehiz tedâbir-i müessire nazar-ı şükrân ile meşhûd olub*" diyerek şükranlarını bildirmiştir⁹³. Hatta Patrikhane bu yazısında, göçün durdurulması adına, hükümetten Rum ahaliyi teskin etmek için tekâlif-i emîriye ve Ziraat Bankası borçlarının bir sene ertelenmesini talep etmiştir. Bu talebi de geri çevirmeyen hükümet buradaki İslam ahalinin de savaş dolayısıyla büyük zarara uğradığını göz önünde bulundurarak sadece Rumların değil bütün ahalinin borçlarının bir sene ertelenmesine karar vermişti⁹⁴.

Bundan başka, söz konusu telgrafa dayanılarak Talat Paşa'nın nasihat heyetlerinin engellenmesi emri verdiği ifade edilmektedir. Ancak nasihat heyetleri ile alakalı telgraf sadece bununla sınırlı değildir ve Talat Paşa 16 Nisan 1914'te Edirne Vilayetine gönderdiği gizli emirde, Validen, gelecek olan nasihat heyetlerine gereken kolaylığın sağlanmasını istemişti⁹⁵. O zaman bu telgrafi nasıl yorumlamamız gerekmektedir? Tüm bunlar tek bir telgrafla kesin bir yargıda bulunmanın ne kadar yanlış olacağını göstermeye yeterlidir.

Dündar'ın Talat Paşa'nın meclis kürsüsünde gerçeklere aykırı beyanatlar verdiğini göstermeye çalışırken, yanlış telgraf ve belgelere atıfta yaptığı açıktır. Dündar'ın, hükümetin boykotla alakalı tedbir almadığını söylerken

⁹² Edirne Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderine yazı, 26 Nisan [1]330 (09/05/1914), BOA. DH.KMS 19/46, Lef. 7.

⁹³ Patrikhâne-i Millet-i Rum'dan Adliye Nezâreti'ne gönderilen yazı, 21 Nisan [1]330 (04/05/1914), BOA. BEO 321188.

⁹⁴ Dâhiliye Nezâreti'nden Huzûr-ı Sadârete gönderilen yazı, 8 Haziran [1]330 (21/06/1914), BOA. DH.İD 170/9, Lef. 15.

⁹⁵ Dâhiliye Nezâreti'nden Edirne Vilâyeti'ne gönderilen yazı, 3 Nisan [1]330 (16/04/1914), BOA. DH.KMS 19/45, Lef. 12/1.

207. sayfada 120. dipnotta referans verdiği belgeyi⁹⁶ 224. sayfadaki 181. dipnotta tekrar referans vermesi gibi detaya ait gibi görülen hatalar boykot konusunun yanlış değerlendirilmesine yol açmıştır.

SONUÇ

Çalışmamızda, Fuat Dündar'ın *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* başlıklı kitabının en iddialı yönünü yani Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olması özelliği başta olmak üzere tezlerine dayanak teşkil eden bazı kaynaklarını değerlendirdik. Daha önce aynı kitap hakkında yazılan bir eleştiride dile getirilen hususları tekrar etmemek için Rumlar ve Rumların göç konusunu ele almayı tercih ettik. Görüldüğü gibi, Fuat Dündar Osmanlı arşiv belgelerini yerli yersiz kullanmakta, alakasız telgrafları kendi tezlerini desteklemek için kaynak göstermekte ve ciddi okuma ve yorum yanlışlarına düşmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinin kolay anlaşılması için sadeleştirilerek okuyucuya aktarılması takdire şayan bir davranış olmakla birlikte, yazarın sadeleştirme esnasında belgelerin orijinal metinlerine sadık kalmaması eleştiri konusudur. Ayrıca yazar pek çok belgeyi bir konu bütünlüğü içerisinde değerlendirmemiştir. Böyle olduğu için de referans verilen belgeler ileri sürülen iddiaları desteklemekten uzak kalmıştır. Bu bağlamda, ileri sürülen iddiaların Osmanlı belgeleriyle desteklendiği şeklinde okuyucuya yanlış bir kanaat verilmiştir. Belgelerin tarihlerinin yanlış çevrilmesi yüzünden olayların kronolojik akışı değişmiş, yanlış yorumlara ortam yaratmıştır.

Fuat Dündar'ın kaynak aktarımında ne yazık ki çok ciddi problemler olduğu görülmüştür. Örneğin Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden aslına sadık kalınmadan yapılan aktarımlar hem Emanuelidi Efendinin hem de Talat Paşa'nın söylemedikleriyle yargılanmalarına yol açmıştır. Celal Bayar'ın oldukça güncel anıları dahi yazar tarafından yanlış alıntılanmıştır. Ayrıca Dündar "Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Kataloğu" dışında kalan ve gerekliliği tartışma götürmeyen pek çok arşiv belgesini de kullanmamıştır. Örneğin Balkan Savaşının hemen sonrasında Edirne ve çevresinde İslam ahali ile Rumlar arasında meydana gelen olaylarla alakalı çok önemli belgeleri ihtiva eden Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Kataloğu (DH.SYS) ile Batı Anadolu Rumlarının göçü ile alakalı belgelerin olduğu Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Kataloğundaki (HR.SYS) belgeleri dikkate almamıştır. Buna

⁹⁶ Dâhiliye Nezâreti Me'mûrîn Kalemi Müdiriyyeti'nden Adana Vilâyeti'ne gönderilen 1 Haziran [1]330 (14/06/1914) tarihli, 363 numaralı şifre, BOA. DH.ŞFR 42/9.

mukabil, diğere ÷lkelerin arşivlerinden elde edilen malzemeler büyük oranda Osmanlı Arşivindeki şifreli telgraflarla desteklenmeye çalışılmıştır. Fakat arşivde bulunan ve kitapta kullanılan malzemelerden çok farklı bilgiler ihtiva eden belgeler gör÷lmediğı için konsolos raporlarına dayalı tek taraflı analizler yapılmıştır.

Ortaya koyduğumuz tüm bu sorunlar tarihçilik anlamında bilimsel bir çalışma olan doktora tezinde olmaması gereken ciddi sorunlardır. Ayrıca Fuat Dünder'ın olaylara yaklaşımını ve arşiv malzemelerini ne şekilde kullandığını gösteren tüm bu sorunlar, kitapta ele alınan unsurlarla alakalı ifade edilen görüşlerin geçerliliğı ve bu görüşlerin arşiv belgelerine ne şekilde dayandırıldığı konusunda ciddi şüpheler uyandıracak niteliktedir.

Belirtmek gerekir ki, Fuat Dünder düşüncesine uygun bilgi ve belgeleri diğere ÷lkelerin arşivlerinden temin edebilir. Nitekim kitapta bolca kullanılan konsolos raporları bunun göstergesidir. Ancak büyük bir değer atfettiğini ifade ettiği Osmanlı arşiv belgelerini titiz, dikkatli ve belgelerin orijinal metinlerine sadık kalarak değerlendirmemiştir.

Fuat Dünder'ın ele aldığı bu konular siyasi yönü olan konulardır. Dolayısıyla oldukça tartışmalı olan bu konularda kesin bir hükme varmadan önce, tartışmaların bilimsel zemininin sağlam olabilmesi için her arşiv kaynağına başvurulması bir gerekliliktir. Bu da ancak bir araştırmacının malzemelerini tarih biliminin kurallarına göre kullanması ve değerlendirmesiyle mümkündür.

AHMED REFİK'İN “İKİ KOMİTE, İKİ KITAL” ADLI ESERİ VE ESKİŞEHİR'DEKİ ERMENİ TEHCİRİNE DAİR GERÇEKLER

KENAN ÖZKAN*
EMRE KILIÇ**

I.Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin “Millet-i Sadıka” ünvanını alacak kadar sadık ve güvenilir tebaası olan Ermenilerin, I. Dünya Savaşı sırasında iç güvenlik gerekçesiyle Osmanlı sınırları içerisinde daha güvenli bölgelere tehcir edilmesi ve tehcir sırasında meydana gelen trajik olaylar bugün hâlâ uluslararası arenada tartışma konusudur.

Ermeniler daha önceki Türk devletlerinde de olduğu gibi Osmanlı hâkimiyetini fazla direnç göstermeden kabul etmişlerdir. Hiç şüphesiz bunda, daha önce hâkimiyeti altına girdikleri Türk-İslam devletlerinde gördükleri, hoşgörü, özgürlük ve adil yönetim büyük rol oynamıştır¹.

Ermenilerle yakın ilişki kuran Osmanlı Devleti özellikle Ermenilerin dinsel inançlarında oldukça hoşgörülü davranmıştır. 1326'da merkezi Kütahya'da bulunan Gregoryen Ermeni Kilisesi o zamanki başkent Bursa'ya taşınmıştır². İstanbul'un fethinden sonra ise Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Rum Patrikliği'nden ayrı olarak bağımsız bir Ermeni Patrikliği kurulmasına izin vermiştir. İstanbul'da kurulan Ermeni Patrikliği Osmanlı sınırları dahilinde en yüksek dini kurum hâline gelmiştir. Bu kurum, impa-

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kenano@anadolu.edu.tr

** Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, emre@sahinbay

¹ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 9 vd.

² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekleri (1914-1918)*, Ankara, TTK, 2001, s. 3; Richard G. Hovannisian, “The Armenian Question in the Otoman Empire”, *East European Quarterly*, 6:1 (1972:Mar),s. 3. Kilisenin taşınma tarihi olarak 1324 senesi de verilmektedir, bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s. 19.

ratorluk dahilindeki tüm Ermenilerin hem dini hem de dünyevi işlerini düzenlemiştir³.

Patrikliğin kurulmasıyla birlikte cemaat yapıları ve dinsel yaşamlarında geniş hak ve özgürlüklere kavuşan Ermeniler uzun süre Osmanlı sınırları dahilinde güven içinde yaşamışlar, ancak “Ermeni Sorunu”nun uluslararası bir boyut kazandığı 1878 Berlin Antlaşması’ndan sonra bu pozisyonlarını kaybetmeye başlamışlardır. Asıl önemlisi Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçilik akımlarının Balkanlarda etkili olmaya başlaması ve 1812’de Sırbistan’ın isyanı, 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığını elde etmesi Ermeniler için de bir örnek teşkil etmiş ve onlar da bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdir⁴.

Ermeni Meselesi’nin uluslararası bir sorun hâline gelmesi 18. yüzyılın sonlarına kadar geri gider. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’yla Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ortodoks tebaa üzerinde koruyuculuk elde eden Ruslar, bu tarihten itibaren Ortodoksları Osmanlı Devleti’nin aleyhine kışkırtmaya başlamıştır. Ruslar Balkanlar’daki Ortodokslarla birlikte doğudaki Ermeniler üzerinde de hâkimiyet kurmaya çalışmışlar ve 1816’da Moskova’da “Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü”nü kurmuşlardır. 1826-1829 yılları arasında İran’la giriştiği mücadeleyi kazanan Rusya, Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayeti’nin kurulmasını sağlamıştır⁵.

19. yüzyılın başlarında Rusya, Ermeniler için bir vilayet kurarak onlar üzerindeki kontrolünü artırmaya çalışırken, bir yandan da Ermeniler üzerinde dinsel açıdan egemenlik kurmaya çalışmıştır. Ancak 19. yüzyılda Osmanlı Hristiyanları üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen sadece Rusya değildi. Fransa ve İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu içindeki azınlıklar üzerinde egemenlik kurmaya çalışmaktaydı⁶.

³ Saray, *a.g.e.*, s. 11; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 7 vd.

⁴ Milliyetçilik akımının Balkanlarda yayılması ve neden olduğu isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, Çev: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 47 vd; Kemal H. Karpat, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, 1. Bs., İmge Kitabevi, 2004; İlhan Saygılı, *Balkanlar’daki Milliyetçilik Hareketlerinin Osmanlı Devleti’nin Dağılması Üzerindeki Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 10 vd. Edwin Goodkin, “The Eastern Question”, *North American Review*, 124:1, (1877:Jan), s. 106; V. K. Sugareff, “The Bulgarian Nationality of the Macedonians”, *Journal of Race Development*, 9:4, (1919: Apr), s. 382 vd.

⁵ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 12 vd.

⁶ İngiltere ve Fransa’nın misyonerlik faaliyetleri sonucunda Ermeniler dinsel açıdan üç farklı mezhebe bölünmüşlerdir. Ortodoks Ermeni Kilisesi’nin yanı sıra, Fransız Katolik misyonerlerinin çabaları sonucu 1831’de Ermeni Katolik Cemaati, İngiliz Protestan misyonerlerinin çabaları sonucunda da 1850’de Ermeni Protestan Cemaati kurulmuştur. Bu tarihten itibaren üç büyük devletin

Ermenilere destek veren Avrupalı Devletlerin müdahalelerine son vermek isteyen Osmanlı Devleti 1863 yılında "Ermeni Millet Nizamnamesi"ni ilan etmiştir. Bu nizamnameyle Ermeniler geniş özgürlükler elde etmişler ve devlet içinde daha farklı bir konuma gelerek siyasal, sosyal ve dini konularda karar verme yetkisini kazanmışlardır⁷.

Avrupalı Devletlerin Osmanlı Ermenileri üzerindeki iktidar mücadelesi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında doruğa çıkmıştır. Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlanan savaş sonrasında Ayastefanos'ta devam eden barış görüşmeleri sırasında Ermeni Patriği Nerses, Rus Murahhas Heyeti Başkanı Grandük Nikola ile görüşerek anlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koymaya muvaffak olmuştur⁸. Türk delegasyonunun karşı çıkmasına rağmen 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili şu hüküm eklenmiştir:

"Madde 16- Ermenistan'da, Doğu Anadolu'da Rus işgalinde bulunan Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda iki devletin (Türkiye ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı, karışıklıklara yol açabileceğinden, Bâb-ı Âli Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır."⁹

Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Akdeniz'e inmek için büyük bir fırsat yakalaması üzerine, Uzak Doğu'daki çıkarları tehlikeye giren İngiltere, Doğu Anadolu'daki toprakların Rusya'nın eline geçmesini engellemeyi amaç edinen bir politika takip etmeye başlamıştır¹⁰. İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'na itirazı üzerine toplanan Berlin Kongresi'nde Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri tadil edilmiş¹¹ ve yerine imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Ermenilerle ilgili şu karar alınmıştır:

"Bâb-ı Âli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte

her biri, kendi mezheplerine mensup Ermenileri destekleyerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. bk. Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 26.; Karacakaya, *a.g.e.*, s. 22 vd.

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 156 vd.

⁸ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı*, İstanbul, 1984, s.3

⁹ Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986, s. 22.

¹⁰ Karacakaya, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.8*, Ankara, TTK, 1983, s. 74 vd.

eder. Bâb-ı Âli bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir.”¹²

Böylece, Ermeni Meselesi Osmanlı'nın bir iç sorunu olmaktan çıkıp uluslar arası bir boyut kazanmıştır.

Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti Ermenilerle ilgili ıslahat çalışmalarını oldukça ağırdan almıştır. Zaten 1880'lerde Asya, Avrupa ve Afrika kıtasında yaşanan gelişmeler Ermeni Meselesi'nin Avrupalı Devletlerin gündeminden uzaklaşmasına neden olmuştur¹³. Çoğu Türkiye dışında yaşayan ve Türk düşmanı kuruluşlar ve devletlerle ilişkide olan bir grup Ermeni ileri geleni Ermeni Meselesi'ni tekrar Avrupalı Devletlerin gündemine taşımak için, kanlı terör faaliyetlerine başlama kararı almıştır¹⁴. Bu ortamda milliyetçi Ermeni dernekleri ilk olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuştur¹⁵. Ancak bağımsızlık amacıyla kurulan bu örgütlerin en etkili-lerinden ikisi Hınçak ve Taşnaksutyun'dur.

1887 yılında Osmanlı topraklarına hiç ayak basmamış ve Marksist teoriye inanan Ermenilerin oluşturduğu bir grup Hınçak Partisi'ni kurmuşlardır¹⁶. Bu partinin amacı Türkiye Ermenilerini kurtarmak ve Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleştirerek bağımsız bir Ermenistan kurmaktır¹⁷.

Hınçak Partisi'nin kurulmasından 3 yıl sonra 1890'da Tiflis'te Taşnaksutyun Komitesi kurulmuştur¹⁸. Taşnaksutyun Komitesi de bağımsız bir Ermenistan kurulması amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Bu komite nihai hedefe ulaşmak için her türlü yola başvurma kararı almıştır. 1890 yılından itibaren Hınçak ve Taşnaksutyun Komiteleri önderliğindeki Ermeniler Avrupalı Devletlerin de desteğiyle birçok yasa dışı eylem ve isyan tertiplemiştir. Bu eylemlerin ilki Haziran 1890'da Erzurum'da çıkan isyandır. Bunu

¹² Karal, *a.g.e.*, s. 132

¹³ 1881'de Fransa'nın Tunus'u, 1882'de İngiltere'nin Süveyş Kanalı'nın emniyeti için Mısır'ı, Ayastefanos Antlaşması'nın uygulamaya koyulmaması nedeniyle elde ettiği kazançları yitirmesine öfkelenen Rusya'nın İngiltere'den intikam almak için Türkmenistan'ı 1881-1884 arasında işgal ederek Hindistan'ı tehdit eder hale gelmesi Ermeni Meselesi'nin gündemden düşmesine neden olmuştur, bkz. Saray, *a.g.e.*, s. 40

¹⁴ Saray, *a.g.e.*, s. 41

¹⁵ Doğu Anadolu'da kurulan “Karahaç”, “Anavatan Müdafileri” ve diğer dernekler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, TTK, 1983, s. 128 vd.

¹⁶ *y.a.g.e.*, s. 130

¹⁷ Saray, *a.g.e.*, s. 41

¹⁸ “Taşnaksutyun” kelimesi Ermenicede “Federasyon” anlamına gelmektedir, bk. Gürün, *a.g.e.*, s.

Temmuz ayında Kumkapı Ermeni Kilisesi'ndeki isyan teşebbüsü izlemiştir. Ermeniler 1894 ve 1895'te Sasun ve Zeytun ve 1896'da Van bölgesinde çıkarttıkları büyük çaptaki isyanlar ile faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1895 Eylül'ünde Ermeniler seslerini duyurabilmek için Bâb-ı Âli'ye yürümüşler ve çıkan olaylar zorlukla bastırılabilmiştir. Ermenilerin bu dönemde yaptıkları en önemli faaliyet, Ağustos 1896'da İstanbul Osmanlı Bankası'nı basmaları olmuştur. Bu olay Türk halkı arasında büyük tepkilere neden olmuş, çıkan olaylar güçlkle bastırılabilmiştir¹⁹.

1896'daki bu girişimden sonra Ermeni Meselesi büyük devletlerin daha az önem verdikleri bir konu hâline gelmiştir. Avrupalı devletlerin bu dönemdeki Girit isyanı ve Türk Yunan Savaşı, 1898'de İngiltere ile Fransa arasında Faşoda Krizi, 1904'te yine İngiltere ve Fransa arasında yaşanan sömürgelerle ilgili problemler ve 1905'te Uzak Doğu'daki Rus-Japon Savaşı'na yönelen dikkatleri Ermeni Meselesi'ne verdikleri önemin azalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Ermeniler bu dönemde, II. Abdülhamit istibdadına karşı oluşan İttihat ve Terakki hareketi içinde yer almışlardır. Ancak Ermeniler meşrutiyetin getirdiği haklardan da yararlanarak ayrılıkçı hareketlere devam etmişlerdir. 31 Mart İsyanı'nın karışık siyasi ortamında patlak veren Adana Olayları bunlar arasında en önemlisidir. 31 Mart İsyanı'nın hemen ertesi günü Ermeniler Adana'da Müslümanları katletmeye başlamışlardır. İsyân askeri birliklerle bastırılmış ancak Avrupalı Devletlerin müdahalesinden çekinilmesi sonucu isyancılara çok fazla dokunulmamıştır²⁰.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda uğradığı askeri başarısızlıklar Rusları ve onların desteklediği Ermenileri daha da cesaretlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin dağılmak üzere olduğunu gören ve harekete geçmek için fırsat kollayan Rusya, 12 Kasım 1912'de Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek "Ermenilerin Rusya ile birleşmek istediklerini" belirtmiş, Ermeniler ile ilgili yapılması kararlaştırılan ıslahata derhal başlan-

¹⁹ 1892 yılındaki toplantılarında oluşturulan programa göre Taşnaklar; amaca ulaşmak için çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak, halkı silahlandırmak için her yola başvurmak, hükümet müesseselerini yağmalamak ve harab etmek gibi kararlar almışlardı, bk. *Y.a.g.e.*, s. 134. 1896 Van İsyanı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007), s. 188 vd.

²⁰ İsyanı soruşturmak üzere bölgeye giden Cemal Paşa, Avrupa'ya hoş görünmek için Ermeni çetelerine dokunmayarak kurduğu Divan-ı Harp'te 47 Müslüman'a karşılık yalnız 1 Ermeni'nin idamına izin verdi, bk. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 24. Mehmet Saray, Adana Olayları'na karşı Avrupalı Devletlerin diğer siyasi gelişmeler nedeniyle ilgisiz kaldıklarını belirtmektedir, bkz. Saray, *a.g.e.*, s. 51

masını istemiştir²¹. Ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine ıslahat hareketlerine başlanması mümkün olmamıştır.

I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerden binlercesi, Türkiye'ye karşı savaşmak maksadıyla silahlanmaya başlamıştır. Bu Ermenilerin bir kısmı Rus idaresindeki Ermenilerle birlikte o sıralarda Ruslar tarafından tanzimine girilen "Ermeni Birlikleri"ne katılarak askeri eğitim almaya başladılar. Ruslar, Türkiye'ye karşı yapacakları harpte Ermeni öncü birliklerine en güvenilir adamları olarak vazife verecek ve onların Müslümanları katletmesine ses çıkartmayacaktı²².

Ermenilerin Ruslardan aldıkları silah ve para yardımı ile isyana hazırlandıkları Osmanlı makamlarınca haber alınmıştı. Kafkasya'daki Üçüncü Ordu'ya mensup birlik komutanları durum hakkında acil raporlar göndererek ne tür tedbirlerin alınması gerektiği konusunda emir beklemişleridir²³. Durumun farkında olan Üçüncü Ordu birlikleri, Sarıkamış hareketi nedeniyle Ermenileri sıkı bir şekilde kontrol altında tutamamış, bu sayede de Ermeniler Ocak 1914'te Kayseri'de başlayan ve 1915 Nisan'ında Zeytun ve Van'a yayılan isyanlarıyla her tarafı talan etmişler, yolları kesip, köprüleri tahrip etmişlerdir²⁴. Bununla da yetinmeyen isyancılar askeri birliklerin ikmal yollarını kesme girişiminde bulunmuşlardır.

Ermenilerin giriştikleri bu eylemlere rağmen Osmanlı Hükümeti, Ermenileri faaliyetlerinden vazgeçirmek ve Ruslara yardımlarını engellemek için önce Dahiliye Nazırı Talat Paşa sonra da Başkumandan Vekili Enver Paşa aracılığıyla Ermeni Patriği ve diğer ileri gelenleriyle görüşmüş ancak bu görüşmelerden bir sonuç alamamıştır. Ermenilerin isyanlarına devam etmeleri üzerine hükümet 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği gizli bir talimatnameyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve komite elebaşlarının tutuklanmasını istemiştir²⁵. Yapılan tutuklamalara rağmen Ermenilerin Ruslara yönelik

²¹ a.g.e., s. 52; Hüsamettin Yıldırım, *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri*, Ankara, 1990, s. 41

²² Saray, a.g.e., s. 54.

²³ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 83, Y. 32, Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983, belge no: 1894.

²⁴ Saray, a.g.e., s. 57. Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians As Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, 2002, s. 67 vd.

²⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/96-98

yardımları devam etmiş, Van ve çevresinde Ermeni isyanı giderek büyümüştür²⁶.

Bu durum üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te Dahliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yollamıştır:

"Van gölü etrafında ve Van Vilayeti'nce bilhassa ma'lum olacak mevaki-i muayenedeki Ermeniler isyan ve irtihal için daimi bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

...Ruslar 7 Nisan'da hududları dahilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere, ya merhum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dahiline sürmek, yahut merhum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ussat ailelerini isyan merkezlerini hudud haricine sürmeyi ve onların yerine hudud haricinden gelen İslam halkı yerleştirmeyi tercih ederim"²⁷

Bunun üzerine Talat Paşa sorumluluğu tek başına üstlenmemek için 13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarihinde Ermeni tehciri hakkında hazırladığı tezkereyi Sadaret'e göndermiştir. Bundan bir gün sonra 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde çıkarılan "Vakt-i Seferde İcraat-i Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"a göre kolordu ve firka kumandanlarına savaş sırasında memleketin savunulmasına ve güvenliğinin sağlanmasına karşı çıkanlara ve hükümetin emirlerine karşı gelenlere, silahlı saldırı ve direnişte bulunanlara yönelik silahlı önlem alma ve onları yok etme yetkisi verilmekteydi. Yine bu kanunla vatana ihanet ettikleri ya da casusluk yaptıkları anlaşılan köy ve kasaba halkının, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevki mümkün olabilecekti²⁸.

13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915)'de Talat Paşa tarafından Meclis-i Vükela'ya gönderilen tezkere 30 Mayıs 1915'te kabul edilmiştir. Buna göre:

²⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2002, s. 105 vd.

²⁷ *Y.a.g.m.*, s. 106; Yusuf Hikmet Bayur, içinde bulunulan hasas durum nedeniyle Talat Paşa'nın Meclis-i Vükela'ya baş vurmaksızın ve geçici de olsa herhangi bir düzenlemeye gitmeksizin tehciri başlatarak bütün sorumluluğu tek başına üzerine almak zorunda kaldığını belirtmektedir, bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C.III, K.3*, Ankara, TTK, 1991, s. 38

²⁸ *Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331, no: 2189, s.1

“Menatik-ı harbiyeye civar mahallelerde sakin Ermenilerden bir kısmının hudud-u Osmaniye’yi a’da-yı devlete karşı muhafaza ile meşgul olan Ordu-yu Humayun’un hareketını tas’ib ve erzak ve mühimmat-ı askeriye nakliyatını işgal ve düşman ile tevhid-i amal ve e’al ve bi’l-hassa sufuf-i a’daya iltihak ve memleket dahilinde kuva-yı askeriye ve ahali-i ma’sumeye müsellahan taarruz ve şuhur ve kasabat-ı Osmaniye’ye tasallut ile katl’ ve nehb ü garete ve düşman kuva-yı bahriyesine erzak tedariki ile mevaki-i müstahkemeyi ira’eye cür’etleri bu gibi anasır-ı ihtilaliyenin saha-i harekattan uzaklaştırılmasını ve usata üssü’l-harekat ve melce’ olan köylerin tahliyesini icap ederek bu babda bazı günâ icraata başlanıldığı...”

belirtilmiş ve sevk edilecek Ermenilerin mallarıyla da ilgili bir beyanname yayınlanmış, oluşturulacak komisyonlar aracılığıyla bu malların tespitinin yapılması kararlaştırılmıştır²⁹.

Meclis-i Vükela’nın tehcir kararını almasından önce 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde Talat Paşa, Dördüncü Ordu komutanlığına gönderdiği telgrafta tehcire tabi tutulacak vilayetleri belirlemiştir. Buna göre, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş Sancağı, Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Belen, Cisir-i Şungur ve Antakya kazası, Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Sis ve Cebel-i Bereket sancakları tehcire tabi tutulacak bölgelerdir³⁰. Aynı telgrafa göre Erzurum, Van ve Bitlis vilayetinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep ve Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecekti. Yapılan bu düzenlemelerden sonra hükümet gerekli gördüğü bölgelerde değişik tarihlerde tehcir uygulamasına başlamıştır.

Ermenilerin özellikle Suriye ve Halep vilayetlerine olan sevkıyatları esnasında yaşanan bir takım talihsiz olaylar, bugün belirli kesimlerin yürüttü-

²⁹ BOA. MVM, nr. 198/163 (Bk. Ek-1)

³⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 53/94. Vahakn N. Dadrian, İttihadçıların “Ermeni Soykırımını” aslında gizli bir İttihat Terakki Kongresi’nde planladıklarını ve bunu “On Emir” olarak adlandırdıkları bir belge ile kayıt altına aldıklarını belirtmektedir. Dadrian’a göre plan hazırlanırken Almanlar İttihadçılara büyük destek vermiştir, bkz. Vahakn N. Dadrian, “The Secret Young-Turks İttihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians”, *Holocaust and Genocide Studies*, 7:2, (1993: Fall), s. 174, 195. Konu hakkında ayrıca bkz. Robert Melson, “Revolutionary Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide of 1915 and the Holocaust”, *Holocaust and Genocide Studies*, 4:2 (1989), s. 161 vd.

ğü ve ne yazık ki bazı devletlerin de açıktan ya da gizli destek verdiği kampanyalar vasıtasıyla “Ermeni soykırımı” veya “Ermeni mezalimi” adı altında dünya kamuoyuna yansıtılmaktadır. Söz konusu bu kampanya faaliyetleri olayın üzerinden 93 yıl geçmesine rağmen, bilimsellikten ve nesnellikten uzak çalışmalara, şahsi anlatılara, kulaktan dolma, yalan yanlış bilgilere dayandırılarak yürütülmektedir. Bizim bu çalışmamıza konu olan ve Ermeni tehcirinin Eskişehir’deki uygulamalarını aktaran Ahmed Refik’in “İki Komite, İki Kital” adlı eseri de bu yönde ortaya koyulmuş çalışmalardan biridir. Milletlerin kaderini etkileyen, uluslar arası alanda itibarının zedelenmesine yol açabilecek böylesine hassas konularda kişisel anlatılara dikkatle yaklaşılması, olayların tarafsız bir bakış açısıyla ele alınarak değerlendirilmesi gerçeği Ahmed Refik’in bu eseriyle bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

Ahmed Refik, “İki Komite, İki Kital” adlı eserinde İzmit, Adapazarı ve civarında yer alan Ermenilerin tehciri sırasında yaşananları ve Eskişehir tehcirine dair izlenimlerini aktarmaktadır. Ancak Ahmed Refik’in dramatik anlatımıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgeler arasında büyük farklılıklar olduğu dikkati çekmektedir. Biz bu çalışmamızda arşiv belgelerinin ortaya koyduğu gerçekler ile Ahmed Refik’in aktarımlarını karşılaştırarak Ermeni tehciri esnasında Eskişehir’de yaşananları elimizden geldiğince ortaya çıkarmaya çalıştık.

Eserin Kaleme Alındığı Ortam

Ahmed Refik’in Eskişehir tehcirine yönelik iddialarına geçmeden önce “İki Komite, İki Kital” adlı eserin kaleme alındığı ortama genel hatlarıyla göz atmanın böyle bir çalışmanın niçin yapıldığı sorusuna cevap vermesi açısından faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı günlerde Osmanlı Devleti için esas mesele, şartları ağır olmayan bir barış antlaşmasının imzalanması ve imparatorluk içinde bulunan azınlık unsurları arasındaki uyumun sağlanmasıydı. Savaş sırasında İttihat ve Terakki Hükümeti’nin azınlık politikası ve özellikle tehcir kararı Ermeni ve Rum unsurların tepkisine yol açmıştı. İmparatorluğun asıl sahibi olan Türk çoğunluk da İttihat ve Terakki’nin uygulamalarından hoşnut değildi. Ülkeyi bir felakete sürüklemişler ve mütarekenin imzalanmasının ardından ülkeyi terk etmişlerdi³¹.

³¹ “Kaçan Kaçana”, *Sabah*, 4 Teşrinisani 1334, No: 10406, s. 1. “Enver, Cemal Paşaların Firarı”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1334, no: 371, s. 1. Albert Howe Lybyer, “Turkey Under the Armistice”, *Journal of International Relations*, 12:4, (1922 : April) , s. 454

Barış meselesinde Osmanlı Devleti için en büyük dayanak Wilson Prensipleri idi. İtilaf Devletleri ile ters düşmeden onların isteklerine boyun eğerek, mevcut aleyhteki durumu azami ölçüde lehimize çevirmek esas amaçtı. Aynı zamanda da anasır arasındaki sürtüşmelerin giderilmesi ve Tanzimat ideolojisi olan Osmanlılık düşüncesi etrafında bütün azınlıkların birleştirilmesi hesaplanıyordu.

Mondros Mütarekesi imzalanmadan evvel Sultan Vahdettin 10 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada Osmanlı Devleti'nin Wilson Prensipleri'ne yönelik beklentilerini şu sözlerle dile getiriyordu:

“...Amerika Reiscumhuru Mösyö Wilson'a harb-i umumiyenin tesviye-yi katiyyesinin ve müstakbel münasebat-ı milelin istinadgâhı olmak üzere dermiyan eylediği esasat dairesinde sulh müzakeresine hazır olduğumuz biz ve müttefiklerimiz tarafından bildirilmiştir...”³²

Talat Paşa'nın istifasından sonra yerine kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesini ilan eden Hatt-ı Humayun'da savaşın yol açtığı karışıklık, haksızlık ve yoklukların giderilmesi, anasır arasında içten dostluğun yeniden tesisi gibi konulara değinilmekteydi³³. 14 Ekim'de kabineyi kuran Ahmet İzzet Paşa'nın, 19 Ekim'de Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet programında yine aynı iki konuya, Wilson Prensipleri ve anasır meselesine atıfta bulunuluyordu:

“...Heyetimiz bütün efrad-ı milletin aştan olduğu müsalemet-i hariyeyi bir an evvel temin için sarf-ı mesai eylemektedir. Amerika Reiscumhuru tarafından ilan edilmiş olan hak ve adl esaslarına müstenid bir sulhu kemal-i hulus ile kabul edeceğiz.

Mösyö Wilson'un, Washington'un mezarında irad ettiği nutukta dermiyan olan araz, hakimiyet-i milliye, ihtilafat-ı iktisadiye mesailinin kendi nüfuz-u haricilerinin veya rüçhan-ı siyasilere temin etmek isteyen milel ve akvamın menfaatleri esasına nazaran değil, doğrudan doğruya alakadar olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde hall ve tesviyesi durumuna tamamen taraftarız...”

İzzet Paşa anasırın durumuna da değinerek:

³² “Nutm-u Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 12 Teşrinisani 1334, no: 3365, s.1

³³ “Hatt-ı Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 15 Teşrinisani 1334, no: 3368, s. 1; “İzzet Paşa Kabinesi Teşkil Etti”, *Sabah*, 14 Teşrinisani 1334, no: 10382, s. 1; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (Muallakiyete Dönüş 1918-1919)-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 28.

“...Hükümetin şimdiden bila-tefrik cins ve mezhep bil-cümle anasırın hukuk-u siyasiye-i memlekette müsaveten istifadelerini, serbesti-i inkişaflarını ve idare-i umur-u memlekette her suretle iştiraklerini temin eyleyecek ve akallerin muhafaza-yı umuru için kavanin-i intihabiyemizde icab eden tadilatı teklif edecektir...Ahval-i harbiye ve ilcaatiyle memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahalle nakil ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın peyderpey meva-yı kadimlerine avdet ermelerine karar verdik. Ve bunun icraatına başladık...”³⁴

Bu programın ana karakteri “Osmanlılık” politikası idi. Dahilde asayişin sağlanması ve farklı milletlere mensup unsurlar arasındaki sürtüşmelerin giderilmesi için Osmanlılık düşüncesi yeniden diriltilmeye çalışılmıştır. Hükümet programının Meclis-i Mebusan’da okunmasından sonra mebuslar arasında başlayan müzakerelerde söz alan Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey hükümetin bu yöndeki eğilimini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Hükümet beyannamesinin diğer bir noktasında memleketteki bütün anasırın memleketin mukadderatına iştirak ettirileceği söyleniyor. Zaten bu Kanun-i Esasi’imizde de temin etmiştir. Harp esnasında bizzarure tedabir yapılmış ise de her halde Türk milleti kendisine karşı gıllü-gıştan ari, samimiyet gösteren ve kendisiyle teşrik-i mukadderat etmek azminde bulunan anasırı, Osmaniye’nin kendisinden bilir ve onlara karşı samimiyetle ağuşunu açar...”³⁵

Basında yer alan haberlerde de Osmanlılık hissini yeniden uyandırılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Macit Şevket Bey, “Sabah” gazetesindeki yazısında imparatorluk içindeki bütün unsurların ortak bir paydada toplanması gerekliliğinden bahisle:

“Osmanlı toprağında yaşayan, bu memlekette yaşayan her insan Türk, Arap, Kürt, Çerkez, Laz gibi Müslim olsun; Rum, Ermeni, Musevi gibi gayrimüslim olsun cümlesinin vatan-ı mukaddesi burasıdır. Bu hava ile bu güneş ile yaşarlar, hatta ahlak ve adalet ve tarz-ı tefekkür ve maişetçe de aralarında azim müşahebetler, Şark zihniyeti diyebileceğimiz hallet-i ruhiyeleri vardır. Bütün bu halk, bu vatanın mukadderatıyla alakadadır... Kendilerine rahat veriniz, adalet veriniz serbest çalışsın; ferah ve fuhur kazansın, hakkından emin, müreffeh ve mesud yaşasınlar. Osmanlı sancağına dört elle sarılırlar. Taassuptan arî, cidden aklına, adalete müsavatkaraneye ve terakkiperverane bir idare ile memleketin anasır-ı

³⁴ “Kabinenin Programı”, *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 356, s. 1; “Kabinenin Beyannamesi”, *Sabah*, 19 Teşrinievvel 1334, no: 10419, s. 1; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 4, s. 28 vd.

³⁵ *MMZC*, C.1, D.3, İ.5, İnikad:4, s. 32.

muhtelifesi arasında hakiki bir vatandaşlık hissi pekala ve pek kolay tesis edilebilir. Ve bunu tesise çalışmak yalnız vatan-ı Osmaniye değil bil-cümle anasıra hizmet etmek demektir...”

demiştir³⁶.

“Vakit” gazetesi başmuharriri Ahmet Emin Bey de yazılarında aynı noktayı işaret etmektedir:

“...Anasır meselesindeki nokta-yı nazarımızı bir daha hülâsa edelim: Biz Osmanlı vatandaşlığı fikrinin aleyhinde değiliz. Bil-akis devletin tamamıyla siyasi bir kuvvet olmasına Amerika ve sair gayrimütecanis bir nüfusa malik memleketlerde olduğu gibi bütün vatandaşların hayat-ı umumide sırf vatandaş sıfatıyla müsavi bir vaziyette bulunmasına ve din ve hürriyet gibi meselelerde her unsurun kendi hususi aleminde işğal etmesine şiddetle taraftarız...”³⁷

Ahmet Emin bu ortamda yapılacak en doğru şeyin Ermeniler ve Rum-lar arasında memleketin mevcudiyeti aleyhine var olan hisleri doğal karşı-lamak olacağını ve gerçekleri olduğu gibi kabullenerek memleketin mevcu-diyeti ve geleceği adına gayrimüslim unsurların tamamından hiçbir yardım beklememek gerektiğini vurgulamıştır³⁸.

Ahmet İzzet Paşa kabinesine yönelik en büyük beklenti iç barışın sağ-lanması olmuştur. “Geçmiş zamanın hesaplarını ileriye talik ederek bugün her şeyden evvel sükûn, asayiş ve ittihadı muhafaza eyleneceği şüphesiz-dir.”³⁹

Amaç anasır arsındaki uyumun yeniden sağlanması, içerideki sürtüş-melerin giderilerek harice karşı daha derli toplu bir görüntü vermek olun-ca, savaş dönemi kabinelerinin gayrimüslim unsurlar üzerindeki uygulamalar-ının cezalandırılması, yani bir tür “iç hesaplaşma” gündeme gelmiştir. Meclisteki tartışmalar esnasında özellikle Rum ve Ermeni mebusların ses tonları sertleşmeye başlamıştır. Ahmet İzzet Paşa yukarıda değindiğimiz gibi 19 Ekim 1918’de mecliste hükümet programını okuduktan sonra, İttihat ve Terakki hükümetinin Ermenilerin sevki için çıkarttığı geçici kanunu iptal

³⁶ Macid Şevket, “Osmanlılık Hissi”, *Sabah*, 16 Kanunievvel 1334, no: 10446, s. 1

³⁷ Ahmet Emin, “Anasır Siyaseti”, *Mutevakkit*, 12 Şubat 1335, no: 20, s. 1

³⁸ Ahmet Emin, “Milliyetperverlik Siyasi Bir Mevdua Mıdır?”, *Mutevakkit*, 11 Şubat 1335, no: 19, s. 1.

³⁹ “Yeni Kabine”, *Sabah*, 14 Teşrinievvel 1334, no: 10382, s. 1; Ahmet Emin, “Harici ve Dahili Sulh”, *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 356, s. 1; Ali Kemal, “Yeni Hükümetin Hatt-ı Hareketi”, *Sabah*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 10388, s. 1

etmeyi amaçlayan bir teklifi 24 Ekim 1918'de meclise sunmuştur⁴⁰. Ahmet İzzet Paşa, teklifin "müstacelen" yani acaele olarak görüşülmesini önermiştir. Teklifin okunmasından sonra söz alan Konya Mebusu Haydar Bey, teklifin siyasi bir öneme sahip olduğu yorumunda bulunmuş ve arkasından söz alan Dahiliye Nazırı Fethi Bey, teklifin acele olarak görüşülmesindeki amacın söz konusu kanunun bir an önce reddedilmesini sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Ahmet İzzet Paşa'nın teklifi, Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında tartışmaya açılmıştır. Ancak aynı toplantıda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi'nin ortamı gerginleştirecek olan başka bir teklifi daha görüşülmüştür. Rum ve Ermeni mebusların düşüncelerini ortaya koymak açısından, İzzet Paşa'nın teklifine geçmeden önce Emanuel Efendi'nin söz konusu teklifini incelemenin daha faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Aydın Mebusu Emanuel Efendi, "Hükümet-i Sabıka'nın İcraatı Hakkında Hükümet-i Cedide'den Sual Takriri" başlığı altında yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinden şu noktaları aydınlatmasını istemiştir:⁴¹

" Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katl ve itlaf edilmiştir... Laakal kırk asırdan beri memlekette medeniyetin amil-i hakikisi olan Rum unsurlarından iki yüz elli bin nüfus, hudud-u Osmani'den tard edilerek malları müsadere edilmiştir... Ba'del harb, beş yüz elli bin Rum nüfus daha Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sevahil ve havalisinde katl ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasb edilmiştir...

Failler hakkında, hükümet-i cedidenin malumatı neden ibarettir, işin mahiyeti hakkında ne tasavvur etmektedir ve itihaz edebileceği tedadbire ne vakit mübaşeret eyleyecektir.

Bu noktaları hükümet-i cedideden sual ederiz."

Takrire ayrıca Çatalca Mebusu Tokinidis ve İzmir Mebusu Vangel Efendiler de imza atmışlardır. Takririn okunmasından sonra Dahiliye Nazırı Fethi Bey cevap vermek için söz almış ve Emanuel Efendi ile arasında hararetle bir tartışma başlamıştır.

Emanuel Efendi takririn, bir intikam düşüncesi ile kaleme alınmadığını, maksadın bir takım anasır aleyhine düzenlenmiş olan kötü muamelelerin

⁴⁰ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 6, s. 46-47. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 59 vd

⁴¹ MMZC, C.3, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 109; Ata, *a.g.e.*, s. 26 vd.

tekrar etmemesi için yeni kurulan hükümetin ne gibi önlemler aldığını öğrenmek olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu işi yapan öyle üç dört kişi olamaz. “Bu işi yapan şiddetli bir cereyandır.” Beş-on kişinin ceza görmesi, veya firar etmesi bu suçları örtmek için yeterli olamaz..

Dahiliye Nazırı Fethi Bey, Emanuel Efendi'nin tavrında belirttiği Rum, Ermeni ve Arap unsuru kadar, Türklerin de aynı şekilde çok acı çektiğini ve zarar gördüğünü vurgulamış, Emanuel Efendi'nin bu durumu da dikkate alarak takrire Türkleri de eklemesini arzu ettiğini dile getirmiştir⁴². Asir Mebusu Ali Haydar bu meselenin zamanın meselesi olmadığını daha sonraki bir zamana ertelenerek bir anlamda Ermeni ve Rum mebuslarını protesto etmiştir. Ancak Emanuel Efendi, mevcut kanunların bu meseleyi çözümlenemekte yetersiz kaldığını, ancak bu meselelerin bir an önce çözümlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. “... Bu meseleler halledilsin, çünkü zaman bunların halledilmemesine müsaide değildir.” şeklinde sözlerini sonlandıran Emanuel Efendi üstü kapalı tehditler savurmuştur.

Emanuel Fendi'nin bu sert sözlerine karşı Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, bunun Türk unsuru hakkında ağır bir suçlama olduğunu söylemiştir. Ancak Meclis Başkanı Halil Bey, Meclis Dahili Nizamnamesi gereği tartışmanın tahrir sahibi ile Hükümet arasında gerçekleşebileceğini, mebusların bu tartışmaya katılamayacağını belirtmesi üzerine Kastamonu Mebusu Rüştü Bey, “... milletim tahkir olunuyor, haksız ithamata maruz kalıyor da hala Nizamname-i Dahili'nin tatbiki düşünülüyor” diyerek bu duruma tepkisini göstermiştir.⁴³

Bu hararetli tartışmalar devam ederken Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Maraş Mebusu Agob, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan imzasıyla savaş zamanı kabinesinin faaliyetlerine karşı gelenler için, ordu tarafından alınacak önlemler hakkında kararname ile ve diğer bölgelere göç ettirilen şahısların malları hakkındaki kararnameye dayanarak yapılan zulmün faileri hakkında hükümetin ne gibi düzenlemeler gerçekleştireceğine dair daha önce Aydın Mebusu Emanuel Efendi ta-

⁴² Bu tartışmalar devam ederken Asir Mebusu Ali Haydar Bey söz alarak tavrında Arap milletini ilgilendiren bir madde yer aldığını vurgulayarak, “Arap milletine reva görülen kötü muamele” ifadesinin çıkarılmasını teklif eden bir teklif sunmuştur. Bk. *MMZC*, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 110.

⁴³ *MMZC*, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 111.

rafından sunulmuş ve bizim yukarıda değindiğimiz takrire benzer bir takrir daha sunmuşlardır⁴⁴.

Dahiliye Nazırı Fethi Bey buna verdiği cevapta hükümetin göç ettirilmiş şahısların önceki yerlerine yeniden iskanı için çalıştığını ancak göçenlerin yeni mekanlarına uyum sağladıklarını, eski yerlerine döndükleri zaman çok büyük sıkıntılar yaşayacaklarını ve büyük sorunlarla karşılaşacaklarını şu cümlelerle ifade etmiştir:

“... Bugün tehcir edilmiş yerler ahalişi avdet edecekleri mahalde kendilerine bir mesken, bir sıcak çorba bulabilecekler mi? Bunların bir kısmı tehcir olunan yerlerde dükkan açmışlar, iş bulmuşlar, hatta bazıları aldığımız malumata nazaran şimdiki halde yerinden kımıldamamak niyetinde ve bu kışı oralarda geçirtmek taraftarıdır. Binaenaleyh hükümet bu işi tedricen yapmak taraftarıdır ve tedricen yapmak lazımdır...”⁴⁵

Görüldüğü gibi meclisteki azınlık mebusların hükümet aleyhine verdikleri takrirler birbirini izlemektedir ve özellikle Ermeni ve Rum mebuslar arasında bu konuda sıkı bir dayanışma mevcuttur. Bu dayanışma içerisine Arap mebuslarını da katmak istemişler ancak Ali Haydar Bey gibi bazı sağduyulu Arap mebusları bu işbirliğine yanaşmayarak soğukkanlı bir tutum içine girmişler ve bu tür meselelerin daha sonraki bir zamana bırakılmasını teklif etmişlerdir.

Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında daha önce temas ettiğimiz gibi Ahmet İzzet Paşa'nın sunduğu “Vakti seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kararname”nin reddi görüşülmüştür. Dahiliye Nazırı Fethi Bey söz söylemeye gerek olmadan kanunun acil bir şekilde yürürlükten kaldırılmasını talep etmiştir. Bu noktada mecliste ortam yeniden gerginleşmiştir. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi tartışmayı hararetlendiren kişi olmuştur. Kanunun sadece reddedilerek bırakılmamasını “müdellet olarak” yani bu kanun kapsamında işlenen suçların ispatlanarak kanun kaldırılmasını istemiştir:

“...Ve bunu reddetmekle beraber bu kanuna istinaden memleketi harap edenlerin cezası için de bir temennide bulunmalıyız, onu cinayet kastı ile imal etmiş ve istimal eylemiş olan kimseleri de cezalandırmak lazımdır. Yalnız silahların kaldırılmasıyla iş bitmez. Temennim budur.”⁴⁶

⁴⁴ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 112.

⁴⁵ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 113.

⁴⁶ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 114.

Artin Efendi'nin sözlerinin arkasını "iştirak ederiz" sesleri takip etmiştir. Artin Efendi sadece kanunun kaldırılmasıyla yetinilmemesi, bu kanundan istifade ederek suç işleyenlerin cezalandırılması gerektiğini belirtmiş ve meclisteki pek çok mebus bu düşünceyi onaylamıştır. Bu sırada söz alan Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey, aynı toplantıda okunan ve bizim yurkarıda geniş bir şekilde elde aldığımız Emanuel Efendi ve arkadaşlarının vermiş olduğu takrire yeniden dönerek, sırf Ermeni oldukları için bir milyon çocuk ve kadının öldürüldüğünden ve beş yüz elli bin Rum'un telef edildiği ve iki yüz elli bin Rum'un tehcir edildiği iddiasıyla bazı şeyleri olduğundan çok abartılı gösterme gayretinde olduğunu söylemiştir.

"... Fakat meseleyi tetkik ederken şunu rica ederim ki, haksızlığı derecesinden fazla göstermeyelim. Çünkü haksızlık fazla gösterildikçe yine haksızlık olur... Ben Emanuel Efendi'yi burada pek mübalağakar gördüm ve meselenin esasından da biraz inhiraf etmiş olduğunu anladım..."⁴⁷

Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi'nin bu konuda yanlı ve abartılı olduğuna kanıt olarak 1907 yılında Muş'ta savcılık görevi sırasında Ermeni Komitecisi Zevan'ın öldürülmesiyle ele geçirdiği Van İngiliz Konsolosu'nun Ermenilere ait nüfus istatistiklerini göstermiştir. Emanuel Efendi'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre verilen bir milyon sayısı yalnız kadın ve çocuklara aittir ve erkekler bu sayıdan hariç tutulmaktadır. Ancak erkeklerin de eklenmesiyle bu sayı bir milyon beş yüz bine çıkmaktadır. Ancak Van İngiliz Konsolosu'nun kayıtlarında Ermeni nüfusu 1.200.000 kişi olarak verilmiştir. Mehmet Emin Bey sözü bu noktaya getirip Van İngiliz Konsolosu'nun yazdığı raporun Ermenilerin nüfusunu 1.200.000 olarak verdiği ve bu miktarın zaten abartılı olduğu halde, Emanuel Efendi'nin verdiği ölü sayısının nasıl olur da 1.500.000 olacağını sormuştur⁴⁸. Kötü muamele ya-

⁴⁷ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 115.

⁴⁸ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 115. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim nüfusunu veren 1914 senesine ait Nüfua İdaresi resmi istatistiğe göre imparatorlukta Ermeni nüfusu 1.020.881'dir. Bu istatistikte Ermeni nüfusunu gösteren çeşitli kaynaklara ait istatistikler de verilmiş ve bir karşılaştırma yapılmıştır. Buna göre Basmacıyan tarafından yazılan ve Osmanlı Hükümeti, Ermeni Patrikhanesi ile 1893-1897 tarihli Livre Juene'nun istatistiklerinde istifade edilerek hazırlanan 1917 tarihli "Historia Modernes des Armenies" adlı eserde toplam Osmanlı nüfusu 14.856.118 olarak verilmekte ve Ermeni nüfusunun miktarı ise 1.470.011 olarak gösterilmektedir. 1917 senesine dair "Revue Politique Vitiriatipole" adlı kaynakta Vilayat-ı Sitte'deki Ermeni nüfusu belirtilmiş ve genel nüfus içindeki oranları şöyle verilmiştir: Sivas %17, Erzerum %30, Bitlis %33, Harput %12, Diyarbakır %17, Van %19. Fransızca Büyük Ansiklopedi'de bütün Rusya Ermenileri 775.000 olarak verilmiş bunların 720.000 kadarı Mavera-ı Kafkas ve Rus Ermenistanı'nda olduğu belirtilmiştir. Ravinstein Dolaire tarafından hazırlanan bir istatistikte ise Türkiye Ermenistanı'ndaki Ermeniler 760.000, İran'da ise

panların ve bu işten sorumlu olanların cezalandırılmasını canı gönülden istediğini ancak “sırf Ermeni olduklarından dolayı kesilmişlerdir” ifadesini kabul edemeyeceğini vurgulamıştır. Mehmet Emin sözlerine devam ettiği sırada Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi araya girerek “Ne için kesilmişler?” sorusunu yöneltmiş ve meseleleri yeniden deşerek yaraların taze-lenmemesi gerektiğini söylemiştir. Görüldüğü üzere Artin Boşgezenyan sorunun asıl nedenlerine inmekten Ermeni tehcirinin kökenine gitmekten kaçınmaktadır.

Mehmet Emin Bey, Artin Boşgezenyan'ın bu çekincesine rağmen sorunun kaynağına inmekte kararlıdır ve şu sözleri sarf etmiştir:

“Bendenizin asıl maksadı, Emanuel Efendi'nin meselede mübalağakar olduğunu söylemektir... Emanuel Efendi, bugün yalnız sadece Rumların tehcirinden bahsetti. Doğrudur bu da vakidir. Fakat biz Samsun'da gördük ki, Efendiler, Rus gemileri, Rus torpidoları geldi, limanın önünde durdu. Oradaki eşkiyaya esliha ve mühimmat getirdi.”

Bursa Mebusu Rıza Bey'in, “Hangi eşkiyaya, söyle?..” sorusu üzerine Mehmet Emin Bey, “Rum eşkiyasına” cevabını vererek şöyel devam eder:

“...Peki hangi hükümet tasavvur olunur ki, düşman Giresun'a kadar gelsin de o hükümet de eşkiyaya böyle eli boş dursun. Fakat şekilde kötülük var. Gerek Ermeni meselesinde gerek Rum meselesinde gayet fenalıklar, kötülükler vardır.”

Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi'nin taktirinde sadece Rumlardan, Ermenilerden ve Araplardan bahsettiğini, halbuki savaş dönemi uygulamalarından Türk unsurunun da büyük acılar çektiğini ancak Emanuel Efendi'nin bunları da görüp Türklere karşı yapılan kötü davranışları taktirine yazması gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü kendisi “bilcümle Osmanlı'nın mebusudur.” Bu nedenle taktirinde genel olarak bahsetmeli Ermeni, Rum ve Arapların haklarını savunurken Türklere de mahrum bırakmamalıdır. Mecliste yapılan bu tartışmalardan sonra söz konusu kanun oy birliği ile reddedilmiştir⁴⁹.

Basında yer alan haberlerde de Ermeni tehcirinin sorumlularının yargılanarak Türk milletinin alınca sürülen bu “kara lekenin” temizlenmesi ve

150.000 civarında Ermeni bulunduğu dile getirilmiştir. 1912 senesine ait Ermeni Patrikhanesi kayıtlarında Erzurum, Van ve Bitlis'teki Ermeni nüfusu 580.000 olarak verilmiştir. Bk. *HR. SYS, 2876/3-1*

⁴⁹ *MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 116*

bu sayede İtilaf Devletleri'nin güveninin kazanılması yönünde hâkim bir görüş söz konusudur.

“...beyn-el düvel münasebetlerde nankörlük, hod-gamlık ezeli düsturlardır. Muhasımlarımız, bilhassa İngiltere, Fransa ve Amerika ise aleyhimizde dış biliyorlar, cihan-ı medeniyetçe Türklüğü lekeleyen Arap ve Ermeni meseleleri ortada iken başka türlü yapamazlar...”⁵⁰

İtilaf Devletleri'nin nazarında Türklerin en büyük kabahati Rum ve Ermenilere yönelik politikalar ve tehcir olayı idi. İtilaf Devletleri için tehcir meselesi büyük bir propaganda silahı haline gelmişti⁵¹. Lord Robert Cecil, Avam Kamarası'nın 18 Kasım 1918 tarihli toplantısında Ermeni meselesinden bahsedildiği bir sırada,

“...Maksadımız, himayemizi talep edenleri kurtamaya matuf idi. Düşman Hükümet-i Osmaniye idi. Türkler tarafından irtikab edilen mezalimin Türk haydutların veyahut mahalli memurların netice-i harekâtı olmadığını zannederim... Türkler şimdi tamamıyla elimizdedirler. Ve bizim rahm ve lütfümüze layık kesb ettiklerini ümit edebilecekleri yegâne çare ise imza ettikleri mütareke ahkâmına seriyyan tatbik ve galipleri tarafından fikr-i adalet ile kendilerine teklif edilecek diğer şeraiti bilatereddüd kabul etmektir” demiştir⁵².

İngiliz Savunma Bakanlığı Müsteşarı ise yaptığı açıklamada Türkiye'nin “akvam-ı mahkume” üzerindeki kontrolünün kayıtsız şartsız sona erdirilmesi gerektiğini ve bunun İtilaf Devletleri'nin ortak düşüncesi olduğunu belirtmiştir⁵³.

Amerika Fevkalade Komiseri Amiral Mark L. Bristol ise Tasvir-i Efkâr gazetesine verdiği demeçte Ermeni tehcirini “silinmesi güç bir leke” olarak değerlendirmiştir:

“...Fakat biliyor musunuz ki, cihan efkâr-ı umumiyesi karşısında fena bir şöhrat kazandınız. Ermeni katli cidden silinmesi güç bir leke teşkil etmiştir. Bunu yapmamalıydınız...”

Muhabirin bu lekenin silinmesi için yapılması gerekenin ne olduğunu sorması üzerine Amiral:

⁵⁰ “Artık Hakikati Söylemeliyiz”, *Sabah*, 17 Teşrinievvel 1334, no:10385, s. 1

⁵¹ Akşın, *a.g.e.*, s. 30.

⁵² “Lord Cecil'in Beyanatu Avam Kamarası'nda Ermeni Meselesi”, *Vakit*, 30 Teşrinisani 1334, no: 397, s. 1.

⁵³ “Mütarekemiz Hakkında İngiltere'de Şikâyetler”, *Vakit*, 16 Kanunievvel 1334, no: 404, s.1 .

“Evvel-be-evvel yapılacak şey tehcir ve taktik emrini veren Enver, Cemal, Talat, bu ekanim-i selase-i şeamet derdest edilmeli ve ceza-yı sezaraları verilmelidir. Derece-i saniye ve hatta salisdeki mücrimleri tacziye etmek pek o kadar hazi-i ehemmiyet değildir. Ancak bu haydutlar idam olunmalıdır.” yanıtını vermiştir⁵⁴.

Refi Cevat ise “Alemdar” gazetesindeki yazısında Amiral Bristol’un bu düşüncelerine katılarak suçluların cezalandırılması konusunda fırsatın henüz kaçırılmadığını, milletin sinesine sürülmek istenilen lekenin her vakit temizlenebileceğini belirtmiştir⁵⁵.

Mütareke günlerinin nazik ortamında İtilaf Devletleri’nden gelen bu istekler ve kamuoyunda var olan İttihatçı karşıtlığı başta Enver, Talat ve Cemal Paşa’lar olmak üzere tehcir işinden sorumlu olan liderlerin yargılanmasını gündeme getirmiştir⁵⁶. Ahmet İzzet Paşa kabinesini istifasından sonra 11 Kasım 1918 tarihli Hatt-ı Humayun’la iktidar olan Tefvik Paşa kabinesi⁵⁷ İtilaf Devletleri donanmalarının İstanbul’da bulunduğu bir ortamda İttihatçıların yargılanması işine ağırlık vermiştir⁵⁸. Tefvik Paşa, 18 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında hükümet programını okumuştur. Tefvik Paşa hükümetinin programı genel olarak Ahmet İzzet Paşa hükümetinin programı ile aynıydı ve asayişin geri gelmesi, meşrutiyet ve meşrutiyete bağlılık, vurgu yapılan konular arasında yer alıyordu. Programın okunmasında mebuslar arasında Ermeni meselesi ile ilgili sert tartışmalar yaşanmıştır. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, mütarekenin imzalanmasından sonra barış güneşinin kendini göstermeye başladığını çok kısa bir süre sonra galip ve mağlupların barış masasında bir araya gelececeklerini bu ortamda masanın başına boş ellerle gidilmemesi gerektiğini, hukukumu-

⁵⁴ “Amiral Bristol ile Mühim Bir Mülakat”, *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1335, no: 2707, s. 1. Amiral Bristol Ermeni meselesindeki görüşlerini her fırsatta dile getirmiştir, bkz. “Amiral Bristol ile Mülakat”, *Mütevakkıt*, 16 Şubat 1335, no: 24, s. 1. Amerika’nın Ermeni meselesinde takip ettiği politika için ayrıca bk. Kenan Özkan, *Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 106 vd.; Robert L. Daniel, “The Armenian Question and Turkish-American Relations, 1914-1927”, *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol:46, No:2, (Sep. 1959), s. 259 vd.

⁵⁵ Refi Cevat, “Silinmesi Güç Bir Leke, Amiral Bristol’un Beyanatu”, *Alemdar*, 27 Nisan 1335, no: 1429, s.1.

⁵⁶ Bu istek özellikle Hürriyet ve İtilafçılar tarafından savunulmaktaydı, bkz. “Biz Muhafızlar Neler İstiyoruz”, *Sabah*, 20 Kanunievvel 1334, no: 10450, s. 1. Ahmet Emin bu ortamda yapılabilecek en güzel şeyin “...Bize yakışan karşımızdakilere hürmet ilka etmek için yapılması lazım gelen şey dünkü düşmanlarımıza karşı metin ve vakur bir tavır takınmak, bir müsabakada mağlup olan spor adamı sıfatıyla kibarane bir sadelikle kendilerine elimizi uzatmaktır...” bkz. Ahmet Emin, “Sulh İçin Hazırlık”, *Vakit*, 18 Teşrinisani 1334, no: 384, s.1.

⁵⁷ “Hatt-ı Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 12 Teşrinisani 1334, no: 3392, s. 1.

⁵⁸ Akşin, *a.g.e.*, s. 91.

zu müdafaa edecek hazırlıkların yapılmasını belirtmiş ve sözü Ermeni meselesine getirmiştir:

“...Efendiler, biliyorsunuz ki Türk milleti alem-i medeniyet ve alem-i siyaset nazarında bugün müttehim mevkiinde bulunuyor.”⁵⁹

Bu sözün üzerine mecliste büyük gürültüler yükselmiş, mebuslar bu sözleri “Haşa” sesleri ile reddetmişlerdir. Artin Boşgezenyan Efendi, orta Osmanlı tarihinin “en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayet-i azimenin” bulunduğunu ve bunun da herkesin bildiği gibi Ermeni tehciri olduğunu belirterek sözlerine devam etmiştir. Türk milletinin bu meseleden dolayı şu an için suçlu tutulduğunu ancak asıl suçlunun Türk Hükümeti olduğunu bununla birlikte Avrupa’nın gözünde hükümet ve milletin aynı olduğunu dile getirmiştir. Ona göre bütün bir milleti bir takım canilerin suçu nedeniyle suçlu görmek haksızlık olsa da ve vilayeteki memurlar, mu-tasarıflar, kumandanlar, polis müdürleri bu suçu işleyen kimseler olsa da Türk milleti de bu suça iştirak etmiştir. Görüldüğü gibi Artin Boşgezenyan Efendi, tehcir uygulamaları nedeniyle Türk milleti aleyhinde ağır suçlamalar dile getirmektedir. Ona göre her milletin kalbinin derinliklerinde bazı kötü hisler ve nefretler uyumaktadır ve bunlar uyandırıldığı zaman kıyamet kopar ve toplumun iç huzuru kalmaz.

“... En medeni memleketlerde bile avamın kalbinin derinliklerinde uyuyan bir taassub-u cinni vardır. O taassub-u cinni uyur... Eğer bir mü-essir gelip de o taassub-u cinni tahrik etmezse, o uyur kalır. Ama bazı namussuz alçak kimseler gelirler o cinni tahrik ederler. İşte o cin uyandı mı o vakit fitne fesat, kıyamet kopar...”⁶⁰

Artin Efendi, Türk milletinin kalbinin derinliklerinde azınlıklara karşı bir takım kötü hislerin var olduğunu ve bunların savaş zamanında bazı kişilerce uyandırıldığını iddia ederek Türk milletini ağır suçlamalarla karşı karşıya bırakmıştır. Bununla birlikte, bu cinayete ortak olan memurların acele bir şekilde cezalandırılması gerektiğini çünkü medeni alemin karşısına bu şekilde çıkılmayacağını söylemiştir.⁶¹

Artin Boşgezenyan bu sözlerinden sonra mecliste tansiyon yeniden yükselmiş ve Muş mebusu İlyas Sami Bey söz alarak gerçekleri gizlememesi yönünde Boşgezenyan’ı uyarılmış ve kendisine, silah altında Rusya’ya yardım eden Ermeni mebuslarını hatırlatmıştır. Bu noktada oturuma başkanlık

⁵⁹ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 141.

⁶⁰ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 142.

⁶¹ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 144

eden Başkanvekili Hüseyin Cahit Bey araya girerek ortamı yatıştırmıştır. Aydın mebusu Emanuel Efendi söz alarak savaş kabinelerini suçlamaya devam etmiş ve tartışmayı farklı bir tarafa götürmüştür:

“... Aleyhlerinde harp etmek arzusunda bulunmadığımız büyük ve mütemeddin milletler ile bizi harp etmeye mecbur etmek istediler. Memalik-i Osmaniye’yi, bilhassa bütün anasırı asırlardan beri himaye etmiş olan milel-i mütemeddineye karşı bizi ilan-ı harbe teşrik etmek istedikler...”⁶²

Emanuel Efendi açıkça itiraf etmektedir ki, Osmanlı tebaası içinde bulunan azınlıklar Avrupalı devletler tarafından himaye edilmiş ve böylece yönlendirilmişlerdir. Emanuel Efendi konuşmasına bağımsızlık isteği anlamına gelen şu sözlerle devam etmiştir:

“... Kabinenin milletlerin hukukundan bahsetmemesinden bendeniz müteessiri. Bu sırada bahsetmemek caiz değildir ve artık bahsetmemek kimsenin elinden gelmez. Milliyet prensibi galebe etmiştir. Bundan sonra ben sana hakim olurum yoktur. Buna alem-i medeniyet müsaade etmeyecektir. Binaenaleyh Tevfik Paşa hazretlerinin idare-i dahiliye hakkındaki programlarında hiç değilse bu medeniyet-i haziranın istilzam ettiği kelimelerden birkaçını işitmek ki, işitemedim. “Hukuk-u cemaat” sözü eski istibdat zamanlarında kalma elfazdır. Bendeniz bunlarla iktifa edemem...”

Emanuel Efendi açık bir şekilde ifade ile unsurların bir arada yaşama düşüncesi olan Osmanlılık düşüncesinin ruhunu oluşturan “Hukuk-u cemaat” sözünü reddederek milliyetçilik prensibi doğrultusunda bağımsızlık teklifinde bulunmuştur. Bu örnekte de görüldüğü gibi azınlık mebusları meclisteki tartışmalar esnasında hangi düşüncelere sahip olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdir.

Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi’nin bu sözlerinden sonra yeniden söz almış ve ortada bir “izzet-i nefis-i milli”nin söz konusu olduğunu bunun mutlaka müdafaa edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Müdafaa sonucunda o millet hakkında ölüm cezası verilse dahi namusuyla, şerefiyle ölmesinin son derece önemli olduğunu, İtilaf Devletleri’nin hakkımızda bir planı varsa zaten bunun eninde sonunda uygulayacağını ancak bizim namusumuzu, “milli namusumuzu” kaybetmememiz gerektiğini belirtmiştir⁶³.

⁶² MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 145.

⁶³ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 149.

Teceddüt Fırkası Sivas Mebusu olan Dikran Barsamyan Efendi ise Artin Efendi gibi bu barış ortamında eğer Türkler “sulh masasını temizlemek arzu ederlerse bu meseleleri sulh masasına oturmadan evvel” çözümleri gerektiğini vurgulamıştır. Dikran Efendi de Türk milletine karşı suçlamalarda bulunmuş ve sözü Van Mebusu Varamyan Efendi'ye getirmiştir:

“... Necip Van Mebusu Varamyan Efendi'nin dahi maa-t-teessüf öldürülmüş olduğu tahakkuk etmiştir. Bunların hatıralarına ilelebet hürmet edeceğiz. Kabahati de hiçbir şey değildi. Kabahati yalnız Ermeni milletinin salahını talep etmekte. Bunların hatırası her zaman bizim fikrimizde kalacaktır. Bundan sonra Türklerle Ermeniler bu memlekette beraber yaşayacağız ve onlarla beraber eski kabinenin eski İttihat ve Terakki Cemiyeti mezkuresinin, melunesinin yapmış olduğu harabeleri imar edeceğiz...”⁶⁴

Dikran Efendi'nin bu sözlerinin ardından “Sen de o cemiyetin azasındansın” sesleri yükselmiştir.

Tartışmanın ilerleyen aşamasında Muş mebusu İlyas Sami Efendi, Dikran Barsamyan'ın “melun” olarak nitelendirdiği İttihat ve Terakki hükümetinin Ermeni vatandaşlara duyduğu güveni ifade etmek için son derece önemli sözler sarf etmiştir. Seferberliğin başlangıcında “Osmanlı” namı altında hükümetin vatandaşlarını ayırt etmeden seferberlik dolayısıyla askerliğe davet etmiş ve en iyi, en sağlam silahları Ermenilere ve Rumlara vermiştir. Çünkü hükümet, Ermenilerin hissiyatından, vatanseverliğinden ve kardeşliğinden emindir. İlyas Sami Bey bu açıklamaları yaptıktan sonra “Efendiler bu mesele-i meşume nasıl başlamıştır?” sorusunu yöneltmiş, hükümetin niçin bu tedbirlere başvurduğunun açıklamasını yapmaya çalışmıştır:

“... Mebus olarak içimizde bulunan Artin Efendi arkadaşımız bazı mebusların isimlerini yad ederken, kendileri itidal sahibi olduğundan, ne için ötekilerini yad etmediler? Hepimizin hakikat olarak bildiği bir şeyi söyleyeceğim. Karakin Efendi, elan müsellağ olarak Rusya içindedir. Seferberliğin bidayetinde Hükümet-i Osmaniye'ye karşı çeteleri ile beraber Van'a hücum etmiştir. O zaman ortada daha başka bir şey yok idi. Demin ismi hürmetle yad edilen Papazyan Efendi ve bendeniz içinde idik. Dinleyin, ortada daha henüz hiçbir şey yok iken Hükümet-i Osmaniye'ye ulti-matom şeklindeki hala dosyalarda mevcuttur. Amal-i milliyeleri hakkında...”

⁶⁴ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 150.

İlyas Sami Bey, sözü tam Ermenilerin milli emellerine getirdiği sırada Dikran Efendi söze girerek “Amal-i milliyeleri ne imiş? Onu söyleyin” sorusunu yöneltmiş ve İlyas Sami Efendi de Karakin Efendi'nin bu ültimatınınun aklında kalan maddelerini sıralayarak Dikran Efendi'ye şu şekilde yanıt vermiştir:

“Sözümü kesmeyin söylüyorum ve söyleyeceğim. Şu telgraf, şu müracaat, resmi dosya evrakı arasında mevcuttur. Yedi sekize balığ olabilecek olan mevaddan hülasetan hatırımda kalmış olanları şunlardır:

Bugün artık mevaid ile geçirilecek devrede olmadığımızdan Ermenilerin elli seneden beri kendi aralarında amal-i milliyeye namına takrir ettiği maksat-ı siyasiyeyi Hükümet-i Osmaniye'nin mutlaka kabul etmesini istiyoruz. Etmediği takdirde “telgrafın tabirini iftira etmeksizin aynen söylemeyen alçaktır doğru söyleyeceğim” müsella kuvvetlerimizle Rusya'ya müsellehan muavenet edecek gayrı müsella kuvvetlerimizle de mesail-i dahiliyeyi, vezaif-i hükümeti daima işgal edeceğiz diyordu.”⁶⁵

İlyas Sami Bey açıkça gözler önüne sermekteydi ki, Ermeniler “milli emellerini” gerçekleştirmek için silahlı olarak Ruslara yardım edecekler, bunun yanı sıra oluşturacakları silahsız birliklerle de iç karışıklıklar çıkararak Osmanlı hükümetini güç duruma düşüreceklerdir. Ancak İlyas Sami Bey bu noktalara vurgu yaparken can alıcı şu ifadeleri kullanmıştır:

“Yani hakk-ı tabisini istiyordu, Wilson'un Prensiplerini istiyordu.”

Dikran Efendi, Osmanlı Devleti'nin bir vatandaşı olarak savaş ortamında silahlı ve silahsız birlikler oluşturarak içte karışıklıklar çıkarmak, dışta ise Ruslara yardım ederek Türk ordusunu cephelerde zor duruma düşürmeyi Ermeni halkının en doğal hakkı olarak görmektedir ve bu durumu Wilson Prensiplerinin “self-determinasyon” ilkesiyle meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

İlyas Sami Bey sözlerine Karakin Efendi'nin Van'da yaptığı eylemlerle devam etmiştir:

“... Başına topladığı müsella yirmi bin kişilik kuvvetle hiçbir şey olmadan maa-t-teessüf söylüyorum Van'ı işgal etti. Ordu-yu Osmani, Rus ordusu ile Van'ı işgal eden Ermeni kuvveti arasında on beş gün muhaberesiz kaldı... Bir tarafı Rus ordusu tehdit ediyor, bir tarafı da Van'ı işgal eden Ermeniler. Ahali-i İslamiye'nin, Osmanlılık namına yemin ederek temin ederim ki, mevcut nüfus-u umumiyesinin yüzde yetmiş mahvolup

⁶⁵ MMZC, C.1, D.3, I.5; *İnikad*: 14, s. 157.

gitmişlerdir. Kadınlar, çocuklar mahvolup gitmiştir. Mukatelenin mebdei böyle başlamıştır efendiler.

Evet diyorlarki: Maksud-ı milliye hakkımızdı, bugün “Wilson” veriyor, hakkımız var bu kürsü-i hakikat varken, hürriyet-i efkar varken, her hak temin edilmişken, silah ile bu hak istenilmezdi. Bilhassa her tarafımız düşman çemberiyle muhat iken, sekiz yüz senelik sadakatinden emin olduğumuz bir unsur asayişsizlikle temin-i menfaat etmek ancak namussuzlara aittir. Namuskar olan asayıştan istifade eder. Namussuzlar ise asayişsizlikten istifade ederler... Hükümet-i Osmaniye'nin kalp ve canına sapladığı şu silah kendisi içinde nefret ve istikrah ettiği feci şekilde neticelenmiş...”⁶⁶

Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere Ermenilerin Osmanlı ordusunun aleyhine Ruslarla işbirliği yapmaları ve Van'ı işgalleri ordunun haberleşmesinin kesilmesine ve yaşanan olaylar bölgedeki pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. İlyas Sami Bey olayların başlangıcı olarak bu noktaya işaret etmekte ve eklemektedir, düşünce özgürlüğü, anayasa ve meclis gibi pek çok araç mevcutken ve Ermeniler buna benzer haklara sahipken, silahla haklarını elde etmek için çalışmaları son derece güç koşullar içinde bulunurken, yüzyıllar boyunca devlete olan bağlılıklarından şüphe duyulmayan bir milletin milli haklarını ülke içinde huzursuzluk ve karışıklıklara neden olarak elde etmeye çalışmaları kabul edilemez bir durumdur.

İlyas Sami Efendi, Muş mebuslarından Keygan Efendi'yi şahit gösterek Van mebusu Papazyan Efendi'nin bölgede silahlı birlikler oluşturduğunu ve kendisine “... arkadaş gel gidelim meclisin içtima vaktidir” dediği zaman yanındaki silahlı çetelerle benim vazifem buradadır cevabını verdiğini ve çok geçmeden dağa çıkarak pek çoğunun Rusya'ya firar ettiğini söylemiş “... sekiz yüz sene bir milletle beraber yaşayan hiçbir zaman bir milletin hukukuna tecavüz etmez” diyerek sözlerine şöyle son vermiştir:

“... Evet mesele-i sabıka-i menhusa fena bir meseledir. Lakin o mukateledir. Ona mütecasir olan Müslüman, Ermeni kim olursa olsun, ejder gibi başı kesilecek, ezilecek adamdır, böyle kaydedilsin diyorum... Hükümet bu suretle telakki etsin ve cihan-ı medeniyet ve beşeriyet de bilsinki bugün cihanın bütün mukadderatını tayin eden İngiltere, dahili havzasında nan ve nimetiyle büyüyen, perverde olan pek çok hukuka malik olan bir unsur kendisine ihanet etse yapacağı şey, taş ve demir güller yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu. (“İrlanda'da olduğu gibi” sedaları) Lakin Osmanlıların hamaset-i milliyesi toprağında hakkı

⁶⁶ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 158.

olan böyle milletlere böyle muamele katiyen yapmamış ve yapmayacaktır.”

İlyas Sami Efendi meydana gelen olayın “mukatele” yani karşılıklı öldürme olayı olduğunu ve bu olayların Ermenilerin “amal-i milliyelerini” yani Osmanlıdan ayrılma düşüncelerini gerçekleştirmek için silahlı eylemlere girişmeleriyle başladığını ancak, bugün dünyanın kaderini tayin eden İngiltere’nin dahi kendi sınırları dahilinde yaşayan, pek çok hakka sahip olan, o ülkenin ekmeğini yiyen bir milletin benzer eylemlere giriştiği vakit karşılaşıacağı tepkinin böyle olacağını vurgulamıştır.

İttihat ve Terakki’nin “günah keçisi” ilan edildiği ve muhalefetteki Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki arasında “iç hesaplaşmanın” yapıldığı bu ortamda Meclis-i Mebusan’ın 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında Divaniye Mebusu Fuad Efendi, Talat Paşa ve Sait Halim Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli’ye sevklerini isteyen on maddelik bir tahrir sundu⁶⁷.

“Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesi’ne

Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin zirde muharrer esbabdan dolayı Divan-ı Âli’ye sevkini teklif eyerlim:

5. Kavaid-i Hukukiye ve insaniyeye ve hassaten Kanun-i Esasi’nin ruh ve sarahatına külliyyen münafı muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecaiye kalb eylemesi”

Divan-ı Âli için ikinci girişim Meclis-i Âyân Reisi Ahmet Rıza Bey’den geldi. 21 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Âyân toplantısında, Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar geçen süre zarfında işlenen suçların tetkikini ve suçluların Divan-ı Âli’ye sevklerini istedi⁶⁸. Ahmet Rıza’ya en büyük destek Damat Ferit Paşa’dan geldi. İttihat ve Terakki’ye olan öfkesini “...Bu faciadan yalnız birkaç serseri mesuldür. Ne üç dört aydan beri taht-ı saltanatta olan

⁶⁷ MMZC, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*: 11, s. 203 vd. Teklif 28 Ekim 1918’de Meclis-i Mebusan’a sunulsa da 4 Kasım 1918 tarihli oturumda okunmuştur. Bunun nedenini Meclis Başkanı Halil (Menteşe) Bey teklifin taşıdığı önem itibarıyla meclisin kalabalık olduğu bir güne ertelendiği şeklinde açıklamıştır, bkz. MMZC, C.1, D.3 İ.5, *İnikad*: 10, s. 91 “Harb Kabinelerinin Muhakemesi”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1334, no: 371, s. 1. Ali Kemal Bey, Fuad Bey’in bu tahririni “cidden takdir ederiz” diyerek onaylamıştır, bkz. Ali Kemal, “Divan-ı Âli”, *Sabah*, 4 Teşrinisani 1334, no: 10406, s.1. Ahmet Emin ise harice karşı uyandırılacak tepki açısından eski hesapların şimdiden görülmesi gerektiğini belirtmiştir, bkz. Ahmet Emin, “Maziye Ait Hesaplar”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1334, no: 371, s.1

⁶⁸ *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi*, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*: 11, s. 117 vd.; “Meclis-i Âyân’da Mühim Bir Celse”, *Sabah*, 26 Teşrinisani 1334, no: 10426, s.1; Ahmet Rıza Bey Âyân riyasetine seçilmesi dolayısıyla 19 Ekim 1918’de yaptığı konuşmada Ermenilerden bahsederek, “...o vahşiyane öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların eytam ve eramilini haki sefalete mahkur bırakılmayacağı”ndan bahsetmiştir, bkz. MAZC, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*:2, s. 8

Padişahımız ne de masum Türk milleti bundan mesul değildir” sözleriyle dile getirmekteydi⁶⁹.

Bu ortamda Meclis-i Vükela'nın 11 Aralık 1918 tarihli kararıyla Anadolu 10 bölgeye ayrılmış ve her birine Ermeni tehcirini soruşturmak üzere heyetler gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁰. 14 Aralık 1918 tarihli kararlar da tehcir esnasında suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanmalarına karar verilmiştir⁷¹. 16 Aralık 1918'de de İstanbul'da ilk Divan-ı Harp kurulmuş ve yargulamalara başlanmıştır.

Ahmet Refik ve İki Komite İki Kıtıl

Ahmet Refik'in *İki Komite İki Kıtıl* adlı eseri mütareke günlerinin bu nazik atmosferinde kaleme alınmıştır. “Askeri Sevk Komisyonu Başkanı” göreviyle 1915 yılında Eskişehir'e gönderilen Ahmet Refik, Eskişehir'deki Ermeni tehcirine tanıklık etmiş ve buradaki izlenimlerini 3 yıl bekledikten sonra *İkdam* gazetesinde 17 Aralık 1918 ve 18 Ocak 1919 tarihleri arasında 13 sayılı bir yazı dizisi olarak yayınlamıştır. Ahmet Refik anılarını *İkdam* gazetesinde yayılandıktan hemen sonra Ocak 1919'da “İki Komite, İki Kıtıl” adıyla bu defa kitap halinde yayınlamıştır⁷².

Ahmet Refik'in anılarını 1915'te yazmasına rağmen aradan 3 yıl gibi bir zaman geçtikten sonra yayınlanması kafalarda bazı soru işaretlerinin doğmasına neden olmaktadır. Mütareke günlerinin siyasi atmosferine uygun olarak İttihatçı karşıtı bir söylemle ve son derece sert bir dille kaleme alınan eserde Ahmet Refik, nesnellikten ve bilimsellikten uzak, hiçbir kanıt ve belgeye dayanmayan, aynı zamanda oldukça dramatik bir anlatımla Ermeni tehcirini ve yaşanan olayları kaleme almıştır. İtilaf Devletleri'nin tepkisini çekmemek amacıyla azınlıklara karşı son derece müsamahakâr bir siyasetin takip edildiği, ülkenin içinde bulunduğu mevcut durumdan İttihat ve Terakki'nin sorumlu tutulup, İttihatçı liderlerin Divan-ı Âli'de yargılandığı

⁶⁹ MMZC, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*: 11, s. 122; Ali Kemal Bey, Damat Ferit Paşa'nın bu sözleriyle Türk milletinin duyguların tercüman olduğunu belirtmiştir, bk. Ali Kemal, “Zalimler, Mazlumlar”, *Sabah*, 27 Teşrinisani 1334, no: 10427, s.1

⁷⁰ Pınar Taşer, “*Mütareke Döneminde Divan-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2005), s. 36 vd.; *Alemdar*, 24 Kanunievvel 1334, no: 1320, s.1; Ahmet Emin, “Siyân-ı Adalet”, *Vakit*, 7 Şubat 1335, no: 465, s. 1; Akşin, *a.g.e.*, s. 143. Divan-ı Ali yargulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ata, *a.g.e.*, s. 39 vd.

⁷¹ BOA. MVM, no: 213/62

⁷² Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıtıl*, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1919; Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtıl*, hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 1998.

bir sırada Ahmet Refik'in anılarını bu tarz bir anlatımla yayınlaması oldukça düşündürücüdür.

Ahmet Refik, Ermeni tehcirinin Eskişehir'deki uygulamalarını anlattığı *İki Komite, İki Kital* adlı eserinde İttihat ve Terakki ve iktidarına ağır eleştiriler yöneltmiştir. Ancak onun, 1908'lerde İttihat ve Terakki'ye olan bakış açısıyla 1915'teki bakış açısı arasında büyük uçurumlar gözlemlenmektedir. Bu görüş farklılıkları, Mondros Mütarekesi'nin öncesinde Doğu Anadolu'ya yapılan bir tetkik seyahatinin izlenimlerini içeren *Kafkas Yollarında* adlı eseri ile 31 Mart isyanı sırasındaki izlenimlerini aktardığı *11 Nisan İnkılabı* adlı eserinde de kendini göstermektedir⁷³.

11 Nisan İnkılabı başlıklı kitabında İttihat ve Terakki'yi ve isyanı bastıran Hareket Ordusu'nu göklere çıkarmıştır. Bunun yanında II. Abdülhamit'in saltanatına ve kişiliğine yönelik saldırılarda bulunmaktadır. II. Abdülhamit için "Yıldız zalimi", "devr-i hazrın en büyük müstebidi" nitelendirmelerini kullanmıştır. Ancak Ahmed Refik'in, II. Abdülhamit hakkındaki görüşleri 1915 ve 1918'lere gelindiğinde tamamen değişmiştir. Abdülhamit'in cenazesi arkasından söylediği saygı ve hürmet dolu sözler ondaki bu değişikliği gözler önüne sermektedir. II. Abdülhamit şimdi de "görkemli bir tarih"tir⁷⁴. *İki Komite, İki Kital* adlı eserinde ise İttihat ve Terakki'ye karşı hücumlara geçmiş "Sultan Abdülhamit'in zalimane idaresi, bu yolsuzluk devri yanında siyaset ve medeniyet nokta-yı nazarından salim bir devirdi" diyerek düşüncelerindeki değişikliği gözler önüne sermiştir⁷⁵. 1908'deki "kahramanlar" ise şimdi "zorbalar idaresi"nin sahipleri olmuştur. "Hiçbir devirde Osmanlı Devleti dört beş zorbanın şekaveti yüzünden bu merteye acıklı bir felakete giriftar olmamıştır."⁷⁶

Ahmed Refik'in gözünde İttihat ve Terakki liderlerinin "hürriyet kahramanı" konumundan 1915'te "zorba" konumuna düşmelerinde bu kişilerin savaş zamanındaki bazı faaliyetleri etkili olmuştur. Savaş sırasında karaborsa, yağma ve vagon ticareti gibi uygulamalardan İttihat ve Terakki liderlerini sorumlu tutmaktadır. Ahmet Refik kişisel anlamda İttihat ve Terakki yönetiminden aradıklarını bulamamıştır. Onun kariyerine kısaca göz atmak bu sonuca ulaşmamızda önemli bir etken olmuştur. 1898'de Harp Okulu'nu

⁷³ Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 11. Ahmet Refik'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam, Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1978.

⁷⁴ Ahmed Refik, "Abdülhamid'in Naşı Önünde", *Atı*, 18 Şubat 1334, no: 49, s. 1.

⁷⁵ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁶ *Y.a.g.e.*, s. 1.

birincilikle bitirmiştir. 1907’de yüzbaşılığa yükselmiştir. 1909’da “Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Ceride Şubesi”ne yükseltilir ve “Askeri Mecmau”nın yayımından sorumlu hale getirilir. Yine 1909’da kurulan “Tarih-i Osmani Encümeni”ne üye olmuş ve Balkan Savaşları sırasında Erkan-ı Harbiye-i umumiye tarafından sansür müfettişliğine getirilir. Ahmet refik Balkan Savaşları sonunda yüzbaşı rütbesiyle emekli olmuştur ve bu Harp Okulu’ndan birincilikle mezun olan bir subay için pek de iyi bir rütbe sayılmaz⁷⁷. I. Dünya Savaşı başlayınca yüzbaşı rütbesiyle yeniden orduya katılmıştır. Savaş devam ederken “Sansür Genel Müfettişliği”ne getirilir. bu görevi sırasında Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa hakkında kaleme aldığı bir yazısı nedeniyle dönemin Sadrazamı ve Mehmet Ali Paşa’nın torunu Sait Halim Paşa tarafından Ulukışla’ya “Arpa ve Saman Emini” olarak sürülmüştür. Bu Ahmed Refik için onur kırıcı bir cezadır. Beklediği ve kendince “hak ettiği” görev ve mevkilere getirilmemesi onun İttihatçılara yönelik düşüncelerinin şekillenmesinde önemli bir etkidir⁷⁸. Ondaki İttihatçı düşmanlığının ne boyutlara ulaştığını eserinin satır aralarında okumak mümkündür.

“... Rus ordusu ilerledikçe Ermenilerin şiddet ve cesaretleri de artıyordu. Bazı noktalarda Ermeniler mütecaviz, Türkler müdafaa vaziyetinde kaldılar. Tehcir ve taktiller birbirini izlemeye başladı. Anadolu’ya giren Rus ordusunun yegâne muavinleri Ermenilerdi. İntikam, istiklal, ihtiras emelleri Ermeni çetelerini galeyana getirmişti. Rus ve Ermenilerden mürekkep fırkalar Türk ve Ermeni cesetlerini çiğneyerek Erzurum’a doğru ilerliyordu. Erzurum tahliye edildiği zaman Rusların ilk icraatı Ermeni taburlarını şehre sokmak oldu. Ruslar pekiyi biliyorlardı ki, Ermeniler Erzurum’a girdikleri takdirde Türkleri fecî bir surette parçalayacaklardı. Rus ordusunun himayesi altında yapılacak bu cinayetler, Türkleri güya Ruslardan tenfir edebilirdi. Halbuki Rusların gayesi Türklerin sükûnundan istifade ederek Erzincan’a, Sivas’a ve Trabzon’a kadar ilerlemektir. Ruslar bu maksadlarına nail oldular. Şura-yı Kafkas’dan Erzurum’a kadar şimendiferler döşeyerek Zigana’nın korkunç yollarını muhteşem bir hale ifrağ ederek, dağların yüksek tepelerinden telgraf telleri aşırarak, dekoviller döşeyerek, köprüler yaparak Trabzon’a kadar ilerlediler. Ruslar ilerledikçe Ermenilerin tecavüzünden korkan ahali evlerini barklarını bırakıyor, aç ve perişan içerilere iltica ediyordu. Kalanlardan bazıları Rumların ve Ermenilerin casuslukları yüzünden darağaçlarından can veriyordu... Nihayet Rus idaresi te’sis ettikçe tecavüzlere de

⁷⁷ Abdülkadir Özcan, “Ahmet Refik Altınay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 120; Reşad Ekrem Koçu, “Ahmet Refik Altınay”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1959, s. 733.

⁷⁸ Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 10

bir dereceye kadar nihayet verildi. Halk müsterihdi. Çünkü aç değildi, aileleri sefilane süründürülüyordu. Memlekette haksızlık kaldırılmıştı. Çalışıyorlar, para kazanıyorlar, haklarını zayi etmiyorlardı.

Rus hayatı pek az zamanda Şura-yı Kafkas'dan Trabzon'a kadar tamamıyla te'sis etmişti. Çarşılar ve dükkânlar nefis Rus emtiasıyla dolmuştu. İttihat hükümeti bütün gazetelerde Rusların açıklıklarını ilan eder, İstanbul halkını aşıktan öldürürken Erzurum'un karlı dağlarında, Zigana'nın çamlı uçurumlarının kenarlarında yol yapmakla meşgul ameller taze ekmeğini yiyor, bol şekerli çayını içiyor, dört beş manat gündelik alıyordu. Türk işçiler, arabacılar ve sanatkarlar bu halden hep memnundular. Vaktiyle Türk memurlarından bahşiş yerine tokat yerlerken şimdi Rus zabitlerden ve madamlarından bol bol para alıyorlardı.

İttihat hükümetinin zalimane idaresinden sonra Rusların düşman idaresi bile asırlardan beri saadet, emniyet, adalet yüzü görmeyen halk için refah devri yerine geçmişti. Onların cahil dimağları bile Rus idaresinin intizamını takdir ediyordu. Bir zamanlar sefil ve alil asker kabilelerinin aşıktan öldükleri korkunç yollarda şimdi zarif madamlar, parlak üniformalı Rus zabitleri otomobiller ile geçiyorlardı. Şehirlerde tiyatrolar, sinemalar, şen'likler her şey mevcuttu.⁷⁹

Ahmed Refik, Rus işgali altındaki rahat ancak "esir bir hayatı" İttihat Terakki idaresine tercih edecek kadar İttihatçı karşıtıdır. Halbuki Doğu Anadolu'yu işgal eden ve savaş sırasında Osmanlı ordusunu güç durumlara düşmesine neden olan Ermeni çetelerinin kurulmasını sağlayan, Ahmet Refik'in İttihat ve Terakki idaresine tercih ettiği Çarlık Rusya'sıdır. Taşnaksutyun Partisi'nin en önemli liderlerinden ve Ermenistan Devleti'nin ilk başbakanı Ovanes Kaçaznuni, 1923 yılının Nisan ayında Bükreş'te yapılan partinin yurtdışı konferansına sunduğu raporda Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkisini şu sözleriyle itiraf etmektedir:

"1914 kışı ve 1915 yılının ilk ayları, Taşnaksutyun da dahil olmak üzere, Rusya Ermenileri açısından bir heyecanlanma ve umut dönemiydi. Biz kayıtsız şartsız Rusya'ya yönelmiş durumdaydık.

Herhangi bir gerekçe yokken zafer havasına kapılmıştık; sadakatimiz, çalışmalarımız ve yardımlarımız karşılığında Çar Hükümeti'nin (Güney Kafkasya Ermenistan'ı ile Türkiye'nin Ermeni eyaletlerinden oluşan) Ermenistan'ın bağımsızlığını bize armağan edeceğine emindik.

Aklımız dumanlanmıştı. Biz kendi isteklerimizi başkalarına mal ederek, sorumsuz kişilerin boş sözlerine büyük önem vererek ve kendi-

⁷⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 45 vd.

mize yaptığımız hipnozun etkisiyle gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık.

Güya sarayda naip tarafından sarf edilmiş laflar dilden dile dolaşıyordu. Sürekli bir takım mektuplara atuf yapılıyor ve tarafımızca bu mektuplar, ileride taleplerimizi öne sürebileceğimiz bir zemin olarak sunuluyordu. Oysa ustalıklı düzenlenmiş olan bu mektuplar, istek üzerine her türlü anlamın yakıştırılabileceği gayet genel ve belirsiz öneriler dışında bir şey içermiyorlardı.

1915 yaz ve sonbahar döneminde Türkiye Ermenileri zorunlu göçe tabi tutuldu. Kitlesel sürgünler ve baskınlar gerçekleştirildi. Bütün bunlar Ermeni meselesine ölümcül bir darbe vurdu.

Türkler ne yaptıklarını biliyorlardı ve bugün pişmanlık duymalarını gerektirecek bir husus bulunmamaktadır; sonradan anlaşıldığı üzere, Türkiye’de Ermeni meselesinin temelli çözümü açısından bu yöntem en kesin ve uygun bir yöntemdi.”⁸⁰

Kaçaznuni, Rusların kendilerini nasıl etkileyip yönlendirdiğini ve düşükleri büyük tuzağı son derece net ifadelerle ortaya koymaktadır. Ona göre tehcir kararı sorunun çözümü için en uygun yöntemdir ve bu kararı aldıkları için Türkler asla suçlanamaz. Bu açıdan bakılacak olursa Kaçaznuni bu ifadeleri kullanırken Ahmet Refik’in İttihat ve Terakki yönetimini “günah keçisi” ilan etmesi ve Rus idaresini İttihatçılara tercih etmesi son derece düşündürücüdür.

Ahmed Refik, *İki Komite, İki Kıtıl*’in giriş kısmında İttihat ve Terakki’ye yönelik hücumlarından sonra “Askeri Sevk Komisyonu Başkanı” olarak geldiği Eskişehir’deki izlenimlerini 20 Eylül 1915 (1331) tarihinden itibaren aktarmaya başlamıştır.

İlk olarak Çanakkale savaşlarının yaşandığı günlerde Osmanlı Devleti başkentinin Eskişehir’e taşınması planlarından bahsetmiştir:

“Eskişehir’in en mutena, en güzel evleri istasyon civarında. Bu binalar Almanların henüz badanadan mahrum, dışı bile sıvanmamış mektepleri Sultan Mehmet-i Hamis’e, cesim bir Ermeni konağı şehzadegâna, Sarısu Köprüsü civarında kanarya sarısı renginde yan yana iki Ermeni evi Talat Bey’le dostu Canbolat Bey’e, içeride Ermeni mahallesinde muhteşem bir Ermeni köşkü Topal İsmail Hakkı’ya, istasyona yakın oturmaya salih bütün evler İttihad’ın en mühim ricaline tahsis olunmuş... Memle-

⁸⁰ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)*, Çev. Arif Acaloğlu, 15. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 33 vd.

ket senelerden beri bu eşkiyanın istibdadı altında inliyordu. Vatanın izmihlaline, Türklerin felaketine sebep olanlar, altı asırlık bir devleti altı sene içinde müzmihal ve perişan eylediklerini düşünmeyerek, aklıktan öldürdükleri Anadolu'nun ağışuna kaçıyorlardı.”⁸¹

Ahmed Refik daha sonra “Bu vatanın hiçbir sahibi yok muydu? Padişah mı? Heyhat!..” diyerek Sultan V. Mehmet Reşat'ı eleştirmeye başlamıştır:

“Osmanlı tahtını hemen altı senedir Sultan Mehmed-i Hamis işgal ediyordu. Bu işgal Osmanlı Devleti için bir felaketti... Otuz üç padişahın altı asırda kanlar dökerek fethettikleri kişilerler, Sultan Mehmed-i Hamis'in altı senelik devre-i saltanatında zulüm ve ateş içinde zir-ü-zebir olmuştu... İslamiyeti asırlardan beri âlâ eden Osmanlılar bir avuç eşkiya elinde bezice olmuşlar, İslamiyet'in temelini elleriyle yıkmışlardı.”⁸²

Meclis-i Mebusan ve Âyân'a da eleştiriler yönelten Ahmed Refik, “İttihad'a hizmet-i sabık eden zevat Âyân'a geçiyordu” diyerek Meclis-i Âyân hakkındaki görüşlerini ortaya koyuyordu. Ona göre Âyân azası memleketin ilmen ve fikren yüksek simalarından oluşmuyordu. Mebusan hakkındaki düşünceleri de pek farklı değildi: “Mebusan'ın ekseriyeti İttihad'ın sadık ve vefakâr bendeleriydi, vazifeleri ticaret, meddahlık, cem-i servet ve sefahattı... İçlerinden bir kısmı cahildi, münevver olanları İttihad'ın cinayetlerini fazilet gibi gösteren bir kısım gazetecilerle, muharrirler ve mütefekkirlerdi...”⁸³

Sözü İttihat ve Terakki'nin Turancılık emellerine getiren Ahmed Refik, “...Rumların Yunanlılık, Ermenilerin Ermenistan, Arapların Araplık meselelerine karşı onlar da bir Turancılık meselesi ortaya çıkarmışlardı.”

⁸¹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6 vd. Başkent'in Eskişehir'e nakli konusunda ABD İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau anılarında, İsmail Canbolat ve Bedri Bey'lerin 1915 Mart ayı başlarında kendisini ziyarete gelerek, Türk kadın ve çocuklarının başkenti terk ederek Anadolu'nun içlerine göç etmeye başladıklarını, İstanbul'daki banka şubelerinin kasalarını Eskişehir'e taşıdığını, hazinenin de taşınmaya başladığını, yabancı elçiliklerin ve çalışanlarının Eskişehir'e gitmek için hazır olduklarını ve ABD elçiliği maiyeti için de trende kaç kişilik yer istediğini sorduklarını belirtmiştir, bkz. Henry Morgenthau, *Ambassadeur Morgenthau's Story*, Wayne State University Press, 2003, s. 138 vd. 1890'larda Düyun-u Umumiye memuru olarak Eskişehir'de görev yapan Vitali Cuinet, 1894'te yayınladığı bir çalışmada, ovanın güneyinde tepenin yamacına yayılmış Müslüman mahallelerinden bahsederken, Porsuk Çayı'na doğru uzanan düzlükte Porsuk'un solunda Ermeni mahallesinin ve sağında ise Rum Ortodoks mahallesinin varlığından söz etmektedir. Bkz. Vitali Cuinet, *La Turquie d'Asire: Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de l'Asie Mineure*, Tome: IV, Paris, 1894, s. 209'dan aktaran Kemal Yakut, “Eskişehir'de Nüfus ve 1916 Nüfus İstatistiği”, *Kebikeç*, Sayı: 15, 2003, s. 174.

⁸² Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 10.

⁸³ *Y.a.g.e.*, s. 12 vd.

diyerek Turancılık düşüncesinin oluşumunu açıklamıştır⁸⁴. Bunun yanında Turan'a karşı çıkarak onun yerine Osmanlıcılık politikasının gerekliliğini de şu sözleriyle ifade etmektedir: “Harb-i Umumi'nin başlangıcı Turan emelleri için adeta tatbikat-ı mübde'i yerine geçti... Anadolu'yu hakiki Türklük merkezini düşünen bile yoktu. Turanda yaşayanlar Moskof saflarında harp ediyorlardı. Halbuki vatan, Anadolu'dan gelen aç, perişan, yalın ayak, bedbaht babayiğitlerin üryan sineleriyle muhafaza ediliyordu. Turanda yaşayanlar Rusların en muntazam vesaitiyle işe olunuyorlardı. Anadolu'da kalan dul kadınlar, ihtiyar analar toprak kulübelerde ot yemekten, kanlı gözyaşları dökmekten başka bir şey yapmıyorlardı... Anadolu irfansızlıktan, mektepsizlikten, kanunsuzluktan, adaletsizlikten ölüyordu. Her şeyden evvel bu aç halkı doyurmak, cahil ekseriyeti okutmak, bu bi-çare kavmi hayatın, ilmin, maarifin, medeniyetin saadetlerinden hissedâr etmek lazımdı. Türk gençlerinin gayesi Osmanlı Türklüğü olmak lazımdı. Bu gaye takip edildiği takdirde Osmanlı Ermeni'si, Osmanlı Rum'u da kendi irfaniyle meşgul olabilir, Osmanlılık namı altında bütün unsurlar kendi tekâmüllerine çalışırlardı.”⁸⁵ Ahmed Refik Osmanlıcılık politikasının gerekliliğini vurguladıktan sonra imparatorluk içindeki azınlık unsurların arasında var olan samimiyetten bahsederek “...Müslüman ve gayrimüslim unsurları şeklen şöyle dursun lisan itibariyle de birbirinden fark etmek gayri kabildi” demiştir⁸⁶. Ermenilerin imparatorluk içindeki yerine de değinen Ahmed Refik Van'ın ücra köşelerinden İstanbul'a gelen Ermenilerin Müslüman ailelerinin itimadını kazanarak haremelerine bile rahatça girip çıktıklarını belirtmiştir. Ermeni sanatkârlarının yıllarca Osmanlı sanatının en güzel örneklerini verdiklerini, ancak iki millet arasındaki bu uyumun azınlıkların millet emelleri peşinde koşuncaya kadar devam ettiğini belirtmiştir. Avrupalı devletlerin müdahalelerinin de bunda çok büyük rol oynadığının altını çizmiştir. Ancak Ahmed Refik'e göre imparatorluk içindeki unsurlar arsında mevcut olan uyumun bozulmasındaki en büyük etken “Osmanlı idaresinin müzebzip perişan bir halde devam etmesi”dir⁸⁷. Ahmed Refik bu ortamda Van katliamını olayların başlangıcı olarak göstermektedir. Ahmed Refik burada nesnellikten uzak şu açıklamayı yapmıştır:

“Nihayet Ermenilerin, Van küt'ali, askeri hareketlere engel teşkil etmeleri, İttihatçılardan milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenen bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında ya-

⁸⁴ *Y.a.g.e.*, s. 19.

⁸⁵ *Y.a.g.e.*, s. 20.

⁸⁶ *Y.a.g.e.*, s. 22.

⁸⁷ *Y.a.g.e.*, s. 22.

pacağı şey, hükümet aleyhine isyan edenleri tecziye eylemekti, fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilayet-i Sitte meselesini de ortadan kaldırmak istediler. Ermeniler artık yevm-i halas geldi zannederek alelacele kıyam-ı kıt'allere mübdeî teşkil etti. Ermeni, Türk binlerce vatan evladı komitelerin ayakları altında çiğnendi. Harbin bidayetinde Anadolu'ya İstanbul'dan birçok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler hapisten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkepti. Bunlar Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim görürler, Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük mezalimleri bu çeteler ikâ' ettiler. Mamafih Doğu Anadolu'da umumi bir Hercümerc hükm-ü ferma idi. Burada çeteler ve halk birbirini imha ediyor, kan gövdeyi götürüyordu. Ermeniler Ruslara iltihak etmiş Van şehrine hücum ediyorlardı... Fakat en masum en bi-günah hiçbir cürümleri olmadığı halde tehcir felaketlerine tabi olan Ermeniler Bursa, Ankara, Eskişehir ve Konya vilayetlerinde yaşananlardı."⁸⁸

Eskişehir ve İzmit civarındaki Ermeni tehcirini daha iyi değerlendirmek için sevkiyatta oynadıkları role ve Ermenilerin bu şehirlerdeki faaliyetlerine kısaca göz atmamız gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra ilk Ermeni isyanı 17 Ağustos 1914'te Zeytun'da çıkar. Olayların kontrol altına alınamaması üzerine Talat Paşa 6 Mayıs 1914 tarihinde Maraş Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafında bölgedeki Ermenilerin uzaklaştırılmasını istemiştir.⁸⁹ 30 Ağustos 1914'te Zeytun'da çıkan isyanı Kayseri, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Trabzon, Van, İzmit, Adapazarı, İznik, Canik ve diğer yerlerdeki isyanlar izlemiştir. İzmit'teki Ermenilerin çalışmaları Bahçecik çevresiyle Adapazarı merkezlerinde yoğunlaşır. Özellikle Amerikan vatandaşı misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri hükümet tarafından yakın takip altındadır.⁹⁰

İzmit'in tehcirde oynadığı fonksiyon oldukça önemlidir. İzmit'in, İstanbul ile Anadolu arasındaki stratejik konumundan dolayı Ermeni komitelerinin bu bölgeye çok fazla önem verdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Taşnaksutyun Komitesi'nin İstanbul'un doğusunda lojistik ve stratejik olarak kullandığı hat Bursa, Bahçecik (İzmit) ve Adapazarı'dır. Bölgedeki Er-

⁸⁸ Y.a.g.e., s. 23

⁸⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/102. İzmit civarındaki Ermeni tehciri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Günay, *İzmit Ermenileri ve Tehcir*, 1. Baskı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmit, 2006, s. 41; *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Haz. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983

⁹⁰ Adapazarı Kazerler Mahallesi'nde oturan Andronik Yazıcıyan'ın Amerikan tebaasından olup olmadığının araştırılması hükümetin bu konuda ne kadar hassas davrandığına iyi bir kanıttır. Bkz. BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/168

meni kiliseleri, Bahçecik'teki Amerikan Koleji ve Bursa'daki Ermeni okulları hareketin merkez noktalarıdır⁹¹. İzmit'teki sevkiyatın, daha sonraki süreçte Eskişehir'deki sevkiyatı büyük ölçüde etkileyecek iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Trakya'dan gelen Ermenilerin Anadolu'nun içlerine nakledilmesinde İzmit ilk iskan yeri olarak kullanılır. İkincisi ise İzmit'te toplanan Ermenilerin buradan sevkleridir. İzmit'e gönderilen Ermeniler genellikle Edirne, Karaağaç bölgesi Ermenileridir. Buralardan gelen Ermeniler için İzmit ara iskan bölgesi olarak kullanılmıştır⁹². Burada toplanmaya başlayan Ermenilerin Anadolu'nun iç bölgelerine sevkleri için daha çok demiryolu hattındaki şehirlerin tercih edildiği görülmektedir. Yani Edirne ve Karaağaç civarından gelen Ermeniler ilk aşamada İzmit'te toplandıktan sonra ikinci aşamada demiryolu hattı üzerindeki Eskişehir, Afyon ve Konya'ya sevk edilmişleridir⁹³. Nitekim son zamanlarda Murat Bardakçı tarafından yapılan ve Talat Paşa'nın tehcir hakkındaki notlarını içeren bir çalışmada bu durum rahatlıkla gözlemlenmektedir. Eskişehir'deki yerli Ermenilerin 1915 yılı itibarıyla miktarı 1.258'dir. Tehcir kapsamında Eskişehir'e gelen Ermenilerin toplam miktarı ise 1096 olup, bunun 386'sı İzmit; 454'ü de Hüdavendigâr yani Bursa civarından sevk edilen Ermenilerdir⁹⁴. Kütahya Mutasarrıflığı dâhilindeki yerli Ermeni miktarı aynı istatistiğe göre 3932'dir. Tehcir kapsamında gelenlerin toplam miktarı 680 olup, bunun

⁹¹ Günay, *a.g.e.*, s. 31

⁹² Günay, *a.g.e.*, s. 43. 5 Ekim 1915 tarihli bir belgede Tekirdağ yoluyla İzmit'e gelen Karaağaç Ermenilerinin daha ileriye gönderilmeden İzmit'te tutulmalarının emredildiği görülmektedir. BOA. DH. ŞFR. Nr. 57/228.

⁹³ Hükümet, İzmit'teki tehcir uygulamasında oldukça esnek davranmıştır. Bu civardaki Ermeniler sistemli bir şekilde tehcire tabi tutulmamışlardır. Öncelikle bölgedeki Ermeni miktarının tespiti gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki aşamada Dahiliye Nezareti İzmit Mutasarrıflığına verdiği emirde öncelikli olarak şehre Trakya civarından gelen Ermenilerin gönderilmesini ister. Ancak bir süre sonra İzmit'te ikame etmekte olan Ermenilerin sevklerine başlanmıştır ve bunlar Anadolu'nun içlerine gönderilirler. Bkz. Günay, *a.g.e.*, s. 44

⁹⁴ 1915'te Eskişehir'deki yerli Ermeni miktarı ile tehcir kapsamında Eskişehir'e gelen yabancı Ermeni miktarının toplamı 2.354'tür. Eskişehir'e yakın mahallerdeki Ermeni miktarı ise 1.104 olarak verilmiştir. 1914'teki nüfus kaydına göre Ermeni miktarı 8.620. Bkz. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, 3. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2009, s. 109 ve 113. Talat Paşa'nın verdiği 8.620 sayısı ile Kemal Yakut'un yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinde verdiği 1914 yılına ait Ermeni miktarı çok büyük oranda (sadece 28 farkla) uyumaktadır. Yakut, 1914 sayımına göre Eskişehir'deki Gregoryen Ermeni miktarını 8.276 (Merkezde 3.979; Sivrihisar'da 4.185; Mihallıçık'ta 112) ve Katolik Ermeni miktarını ise 316 olarak vermiştir. Buna göre toplam (Gregoryen ve Katolik) Ermeni miktarı 8.592'dir. Bkz. Yakut, *a.g.m.*, s. 174. Eskişehir'deki Düyun-u Umumiye memurlarından Vitali Cuinetkin 1890'lardaki genel nüfusunu 67.074 olarak vermektedir. Bu miktar içinde 6.074 Gregoryen Ermeni bulunmaktadır. Merkez nüfusu 19.023 olarak gösteren Cuinet, merkezde yaşayan Gregoryen Ermeni miktarını 583; Katolik Ermeni miktarını da 132 olarak vermiştir. 1906/1907 Vilayet Salnamesinde Eskişehir'in nüfusu 90.980'dir ve bunun 3.427'si Ermenidir. Bk. Yakut, *a.g.m.*, s. 175.

301'i Hüdavendigâr; 300'ü de İzmit havalisinden gelen Ermenilerdir. Eskişehir'den Kütahya'ya nakledilen Ermeni miktarı ise 62 olarak verilmiştir⁹⁵. Konya Vilayeti'ne ait yerli Ermeni miktarı 3730 olup, tehcir kapsamında vilayete gelen Ermenilerin miktarı 14210'dur. Bu miktarın 4399'unu İzmit'ten; 6349'unu Hüdavendigâr; 619'unu ise Eskişehir'den gelen Ermeniler oluşturmaktadır⁹⁶. Karahisar-ı Sahib yani Afyon'daki yerli Ermeni miktarı ise 2234'dür. Tehcir kapsamında Afyon'a gelen Ermeni miktarı ise 1778 olarak verilmiştir. Bu miktarın 56'sı Eskişehir; 424'ü Hüdavendigâr; ve 565'i ise İzmit civarından gelen Ermenilerdir⁹⁷.

Yukarıda değindiğimiz gibi Ahmed Refik İzmit, Bursa, Ankara ve Eskişehir'deki Ermenilerin tamamen masum olduklarını belirtmiştir. Ancak hükümet, daha Nisan ayında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve İzmit, Bursa, Eskişehir civarında bulunan Ermenilerin faaliyette olduklarını tespit etmiş, "fa'âl komite, rü'esâ ve erkânına" kesinlikle seyahat izni verilmemesi ve bunların yakın takibe alınması gerektiği Dahiliye Nezareti tarafından 11 Nisan 1331 (1915) tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafla bildirilmiştir⁹⁸. Ayrıca Ermenilerin silah ve mühimmat fabrikalarına da saldırı hazırlığı içinde olduğu tespit edilmiş ve bu konuda ne tür tedbirlerin alınacağı Başkumandanlık Vekaleti'nden çeşitli vilayetlere ve "İzmit, Bolu, Çatalca, Karesi, Karahisar-ı Sâhib, Kütahya, Eskişehir Mutasarrıflıklarına" çekilen 22 Temmuz 1331 (1915) tarihli telgrafla bildirilmiştir⁹⁹. Ermeniler Ahmed Refik'in iddia ettiği gibi tamamen masum ve günahsız değillerdir. Ermenilerin bir takım faaliyetler içinde olduğu yapılan tahkikatla anlaşılmış ve gerekli önlemler alınmıştır. Yine 22 Temmuz tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na, Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla çekilen telgrafla İzmit, Adapazarı ve civarındaki Ermenilerin tehcirine başlanmıştır¹⁰⁰. 1 gün sonra 23 Temmuz 1331 (1915) tarihinde Ankara, Hüdavendigâr vilayetleriyle Kayseri, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Eskişehir ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta ise "Vilâyet/livâ dâhilinde bulunan Ermenilerin ihrâciyle kendilerininin ta'yîn olunan muntakalara sevkleri yalnız bundan "Katolik Ermenilerin istisnâsı" istenmiştir¹⁰¹. 6 Ağustos 1331 (1915) tarihiyle bu kez doğrudan

⁹⁵ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 111

⁹⁶ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 125

⁹⁷ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 115

⁹⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/95

⁹⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/269, ayrıca bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/270

¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 54/264.

¹⁰¹ BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/276 (Bkz. Ek-2)

Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafla da “Livadan ihraç olunacak Ermenilerin, Konya tarihiyle Halep'e sevk edilecekleri” belirtilmiştir¹⁰².

Hükümetin İzmit ve civarındaki Ermenileri tehcir etme kararındaki haklılığı çok geçmeden Ermenilerin hükümet aleyhine giriştikleri eylemler üzerine anlaşılmıştır. 22 Temmuz'da İzmit'teki Ermenilerin tehcirine başlanmasından bir gün sonra “İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyyesi” tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen 23 Temmuz 1331 (1915) tarihli telgrafta İzmit Ermeni Murahhasası Piskoposu Ovakimyan'ın “İzmit'teki icrâ'ât-ı hükümet aleyhinde ifşâ'âtda bulunmak üzere” İstanbul'a geleceği haberi verilmiş ve buna engel olunması için Ovakimyan'ın şehri terkine izin verilmemesi istenmiştir. Alınan tedbirler sayesinde Ovakimyan, İzmit'ten ayrılamamıştır.¹⁰³

Ermeniler çok geçmeden İzmit ve Bursa'daki İslam köylerine teşkil ettikleri 15-20 kişilik çetelerle saldırmaya başlamışlardır¹⁰⁴. Özellikle Ağustos ayı içerisinde yoğunluk kazanan bu saldırılar esnasında Ermeniler birçok evi ateşe vermişler ve Müslüman halkı katletmişlerdir. Özellikle Yalova civarındaki Müslüman köyleri bu saldırılardan büyük zarar görmüştür¹⁰⁵.

Ahmed Refik, İzmit ve civarından göç ettirilen Ermenilerin trenlerle Eskişehir'e gelişlerini şu şekilde aktarmıştır:

“...Şimdi çıkanlar, kadınlardan, çocuklardan, ihtiyarlardan, genç kızlardan mürekkebe bir katile idi. Bu ufak katile o kadar hazin, o kadar elim bir manzara ortaya koyuyordu ki, ... Haziran güneşinin sıcaklığı altında aç ve terler içinde boyunlarını bükerek uyuyan yavruların hali yürekler parçalayacak derecede idi...”¹⁰⁶

Görüldüğü üzere Ahmed Refik İzmit'ten göç ettirilen Ermenilerin Eskişehir'e gelişlerini Haziran ayı olarak vermektedir. Halbuki yukarıda da vurguladığımız gibi İzmit Ermenilerinin tehcirine Temmuz ayında başlanmıştır. Bu durum Ahmed Refik'in anlatımlarıyla arşiv belgeleri arasındaki en büyük tutarsızlıklardan birini oluşturmaktadır.

¹⁰² BOA. DH. ŞFR, nr. 55/115.

¹⁰³ BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/273.

¹⁰⁴ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/327.

¹⁰⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/104. Ermeniler bu bölgedeki Müslüman köylere yönelik faaliyetlerini 1915 yılının Aralık ayına kadar düzenli ve planlı bir şekilde devam ettirmişlerdir, bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 59/169.

¹⁰⁶ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25.

Ahmed Refik'in dikkat çeken ikinci iddiası İzmit'ten Konya'ya sevk edilen Ermenilerin bilet paraları olmadığı için Eskişehir istasyonunda birikmeye başladıkları şeklindedir: "Konya'ya gidecekler deniyordu; fakat ceplerinde on para şimendifer parası yoktu. Hepsi de fakir, bedbaht köylülerdi."¹⁰⁷ Ahmed Refik'in bu anlatımlarına rağmen mevcut belgelerden gerekli düzenlemelerin yapıldığını görmekteyiz. 1 ve 4 Ağustos 1331 (1915) tarihlerinde Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Eskişehir ve İzmit Mutasarrıflıklarına çekilen telgraflarda bu konudaki düzenleme önemle vurgulanmıştır. 1 Ağustos tarihli telgrafta Ermenilerin sevkıyat güzergâhı boyunca birikmelerine meydan verilmemesi için sevkıyatın hızlandırılması istenmiş ve 4 Ağustos tarihli telgrafla da Ermenilere Konya'ya kadar bilet verilmesi ve bu suretle Eskişehir'de toplanmalarına izin verilmemesi bildirilmiştir¹⁰⁸. Bu tedbir alınmakla birlikte sevkıyat esnasında trenlere biletsiz binenler olmuş, ancak tren kumpanyasının Dahiliye Nezareti'ne şikayeti üzerine hükümet trenlere biletsiz binen Ermenilerin bilet ücretlerinin karşılanmasını Konya Vilayeti'ne 19 Eylül 1331 (1915) tarihinde çektiği telgrafla bildirmiştir¹⁰⁹.

Hükümet Ermenilerin sevkıyatı esnasında aksaklıkların yaşanmaması için her türlü tedbire başvursa da ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları ve yaşanan olağanüstü durum nedeniyle İzmit, Adapazarı ve civarındaki Ermenilerin Konya'ya sevkleri esnasında bazı aksaklıklar meydana gelmiştir. Ermenilerin Eskişehir istasyonunda toplanmalarının ve Konya ve diğer bölgelere sevk edilememelerinin nedeni Ahmed Refik'in bahsettiği şekilde bilet paralarının temin edilememesinden kaynaklanmamaktadır. Söz konusu aksaklık savaş koşullarının neden olduğu bir aksaklıktır. Ahmed Refik, "Haziran güneşi altında" Eskişehir İstasyonu'nda toplanan Ermenilerin miktarını "on binden, yirmi binden ziyade" olarak vermektedir¹¹⁰. Oysa Karahisar Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne çekilen 5 Eylül 1331 (1915) tarihli telgrafta vagonların bir haftadır devam eden asker sevkıyatına tahsis edildiği için Ermenilerin bekletildiği, boş yer buldukça posta trenleriyle günde yalnız yirmi ya da otuz kişinin sevk edilebildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Eskişehir ve Alayunt istasyonlarından 500-600 kişinin Karahisar'a geldiği de Karahisar Mutasarrıfı Şevket Bey tarafından bildiril-

¹⁰⁷ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/15; BOA. DH. ŞFR, nr. 55/70.

¹⁰⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 56/249.

¹¹⁰ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 26.

miştir¹¹¹. Oysa Ahmed Refik gelenlerin Eskişehir'den sevki mümkün değildi demektedir:

“Trenler birbirini takip ediyordu her trenden binlerce aile, binlerce köy halkı çıkıyordu. O derecede ki, gelenlerin Eskişehir'den sevki bile mümkün olmuyordu. Gitmekten ümidini kesenler istasyon bahçesinde yol üzerinde yerleşiyorlardı. Birkaç gün içinde Eskişehir istasyonunun civarı on binden yirmi binden ziyade aile ile dolmuştu... Birçok aile balarını çocuklarını soğuktan korumak için çadırlar yapmaya başlamışlardı. Çadırlar arasında sokaklar açılmış, pazarlar kurulmuştu...

Haftalar geçti hala Ermenilerin nakledildiği görülüyordu. Bir kısmı karadan Kütahya'ya sevk edilmişti. Fakat bunlar kasabaya girmemişler Alayunt istasyonunda ikinci bir istasyonda tesis etmişlerdi...¹¹²

Görüldüğü üzere Ahmed Refik Ermenilerin Alayunt istasyonuna sevk edildiklerini belirterek kendisiyle çelişmektedir. Ayrıca sevkıyattaki aksaklığın Temmuz değil de Eylül ayında ve trenlerin askerî sevkıyat amacıyla kullanıldığı bir zamanda gerçekleştiği de ortadadır. Ancak bu aksaklıklara rağmen Ermeni kabilelerinin sevki gerçekleştirilmiştir. 4 ve 5 Eylül 1331 (1915) tarihlerinde Eskişehir Mutasarrıfı Refet Bey tarafından Dahiliye Nezaretine çekilen telgraflarda “...istasyon civarındaki Ermenilerin kamilen sevk olunduğu, yollarda Ermeni kalmadığı” ve liva dahilinde toplam yedi bin Ermeni'nin sevk edildiği bildirilmiştir¹¹³. Nitekim, Karahisar Mutasarrıfı Şevket Bey'in 9 Eylül tarihinde Dahiliye Nezaretine verdiği raporda Eskişehir'den gelmekte olan Ermeni kabilelerinden bahisle, “...Dün gece kırk dört

¹¹¹ BOA. DH. EUM, 2. Şb. 68/73

¹¹² Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 26 vd.

¹¹³ Refet Bey'in 4 Eylül 1331 (1915) tarihli telgraf için bkz. BOA. DH. EUM. 2. ŞB. nr. 68/15 (Bk. Ek-3) 4 ve 5 Eylül 1331 (1915) tarihli telgraf için bk. BOA. DH. EUM. 2. Şb. nr. 68/72 (Bkz. Ek-4). Talat Paşa'nın şahsi evrakı arasında yer alan Ermeni nüfus istatistiklerinde verilen miktar ile Eskişehir Mutasarrıfı Refet Bey'in verdiği miktar büyük oranda uyusmaktadır. Refet Bey'in verdiği 7.000 Ermeni miktarı oldukça inandırıcıdır çünkü 1914 senesi itibarıyla Eskişehir'de 8.620 Ermeni bulunmaktadır. Bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 109. Sevkıyatta Temmuz ayı içerisinde herhangi bir aksaklığın yaşanmadığına dair bir diğer kanıt ise, Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti İstatistik Şubesi'nden, Kütahya Mutasarrıflığı'na çekilen 6 Ağustos 1331 (1915) tarihli telgraftur. 28 Temmuz'da Kütahya'ya gelen Ermenilerin, Halep'e sevk edilmeleri talimatı verilmiş ve sevkıyatta ihtiyaç duyulacak yüz bin kuruluş ödeneğinin muhacirin tahsisatından karşılanacağı bildirilmiştir. Bk. BOA. DH. ŞFR. Nr. 55/106. Talat Paşa'nın şahsi evrakında 1915 senesi itibarıyla Halep'teki yerli Ermeni miktarı 13.679 olarak verilmiştir. Tehcir kapsamında Halep'e gelen Ermeni miktarı ise toplamda 10.703'tür. Bunların 862'sini İzmit; 192'sini Hüdavendigar ve 129'unu ise Eskişehir'den sevk edilen Ermeniler oluşturmaktadır. Bk. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 133

vagon Ermeni gelerek evvelkilerle istasyonda mütehaşşid nüfûs on bin yüz yetmişe bâlîğ olduğunu” belirtmiştir¹¹⁴.

Ahmed Refik, Ermenilerin sevkıyat sırasındaki işlerinin sağlanması konusunda da gayet iddialı açıklamalarda bulunmuştur:

“...Bu binlerce aileler arasında artık açlık da baş göstermişti. Yiyecek, içecek, para hiçbir şeyleri yoktu. Nihayet eşyalarını satmaya karar verdiler; bu karar pek fecî idi. Eskişehir sokaklarında istasyon meydanlarında gelinlik genç kızların göz nuru dökerek, masum kalplerinde tatlı emeller besleyerek ördükleri dantellerini, ipekli yatak çarşaflarını, özene bezene yaptıkları gelinlik esvaplarını, kollarına almışlar kırmızı çarşafı kadınlara yok pahasına sattıkları, sokak sokak dolaştıkları görülüyordu... Satacak eşyası olmayanlar için dilenmekten başka çare yoktu. Ekseriya perişan kıyafetli ailelerin kapı diplerinde oturdukları boyunlarını bükererek dilendikleri görülüyordu. Açlık gittikçe çoğalıyordu, soğuk gittikçe şiddetini artırıyordu...”¹¹⁵

Ahmed Refik’in anlatımına göre Eskişehir’deki Ermenilerin sevkıyatı Haziran ayında başlamıştır. Ancak Ahmed Refik yaz ortasında Ermenilerin soğukta kaldığından bahsederek oluşan tabloyu iyice dramatikleştirmeye çalışmaktadır. Bunun yanı sıra Eskişehir’deki Ermenilerin sevkıyatına başlanmasından kısa bir süre sonra Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla 23 Ağustos 1331 (1915) tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı’na çekilen şifreli telgrafta muhacir sevkıyatında işenin ve güvenliğin sağlanmamasının “mucib-i mes’uliyet” olacağı gerekçesiyle gerekli tedbirlerin önceden alınması gerektiği bildirilmiştir¹¹⁶. Bundan 5 gün önce yine Talat Paşa imzasıyla İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar mutasarrıflıkları ile Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Adana ve Halep Vilayetlerine çekilen 18 Ağustos 1331 (1915) telgrafta ise tehciire tabi tutulan Ermenilerin işlerinin temini için üç-dört günlük ekmek ihtiyacının karşılanması istenmiştir¹¹⁷. Buna ek olarak işenin düzenli sağlanması ve tehcir sırasındaki aksaklıkların giderilmesi için yine 18 Ağustos tarihli bir telgrafla Muhacirin Müdür-i Umumiliği’ne Şükrü Bey’in tayin olduğu Konya, Ankara, Hüdavendigâr, Adana, Halep vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip ve Maraş mutasarrıflıklarına bildirilmiştir¹¹⁸. Görüldüğü üzere hükümet aksaklıkların azami ölçüde giderilmesi için her türlü teşebbüste bulunmuş ve merkezden

¹¹⁴ BOA. DH. EUM, 2. Şb. nr. 68/81.

¹¹⁵ Ahmed Refik, a.g.e., s. 28.

¹¹⁶ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/75.

¹¹⁷ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/341 (Bkz. Ek-5).

¹¹⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/16.

atanan görevliler vasıtasıyla tehcirin uygulandığı bölgelerde eşgüdümün ve düzenin sağlanmasına çalışmıştır.

Dahiliye Nezareti'nce bir gün sonra 19 Ağustos 1331 (1915) tarihinde Konya, Adana, Halep, Suriye, Ankara vilayetleriyle İzmit, Eskişehir mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta söz konusu bölgelerde bulunan ve tehcire tabi tutulan Ermenilerin "...idare ve iaşelerinin suret-i muntazamada te'mini ile bir an evvel ve müreffehen mahal-i mürettebelerine sevkleri son derece mültezim bulunduğundan iktizasının ifası her neye mütevakkıf ise icrası ve istasyonlarda Ermenilere tevzi olunmak üzere mümkün olan miktarda ekmek ve zahair boş teneke ve fiçı vesâ'ire iddiharıyla sefalet çekmelerine meydan verilmemesi ve mal sandığı mevcudu kafi değilse telgrafla inbâsi" maksadıyla Eskişehir Sancağı'na 200.000 kuruşluk bir kaynak aktarımı yapılmıştır¹¹⁹. Tehcir sırasında Ermenilerin mağdur olmamaları için oldukça büyük miktarda paranın tahsis edildiğine dair bir diğer önemli belge ise Talat Paşa'nın şahsi evrakı arasında yer almaktadır. "331 Senesi Zarfında İstihsal Olunan Tahsisat" başlığı altında 1915 senesinde tehcir için toplam 78.000.000 kuruşun ayrıldığı belirtilmiştir¹²⁰.

Ahmed Refik anılarında Ermeni aileleri ile yakın ilişki kurduğunu ve onlara elinden gelen yardımı gösterdiğini belirtmiştir. Yakın ilişki kurduğu kişiler arasında "Siranuş" isimli küçük bir kız çocuğu da bulunmaktadır. Siranuş, babası askere alınmış, annesi ölmüş ve babaannesiyle birlikte tehcire tabi tutulan küçük bir Ermeni kızıdır¹²¹. Ancak 27 Temmuz ve 2 Ağustos 1331 (1915) tarihli iki belge Ahmed Refik'in bu anlatımıyla ters düşmektedir. Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Halep'e çekilen 27 Temmuz tarihli telgrafta erkekleri olmayan Ermeni ailelerinin büyük şehirlere gönderilmemeleri ve kimsesiz Ermeni çocuklarının İslam köylerine dağıtılacağı bildirilmiştir. 2 Ağustos tarihliyle aralarında İzmit ve Eskişehir'in de bulunduğu çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta ise "asker, zabıt ve sıhhiye zabıtlarının ailesinden olan Ermenilerin sevk edilmeyerek yerlerinde bırakılmaları" belirtilmiştir¹²².

¹¹⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/17. (bkz. Ek-6) Eskişehir'e yapılan 200.000 kuruşluk ödemenin yanı sıra Konya Vilayeti'ne 400.000, İzmit Sancağı'na 400.000, Adana Vilayeti'ne 300.000, Halep Vilayeti'ne 300.000, Suriye Vilayeti'ne 100.000, Ankara Vilayeti'ne 300.000 kuruşluk kaynak aktarımı yapılmıştır.

¹²⁰ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 71

¹²¹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25.

¹²² 27 Temmuz tarihli telgraf için bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/325; 2 Ağustos tarihli belge için bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 55/18. Talat Paşa'ya ait evrak arasında Ermeni yetimlerin miktarına dair belgeler de bulunmaktadır. Erzurum Vilayeti'nde 500; Adana Vilayeti'ne 90; Diyarbakır Vilayeti'nde

Ahmed Refik Eskişehir Ermenilerinin tehcirine engel olmak için Eskişehir'deki Alman rahibiyle konuştuğunu ve ondan Avusturya sefiri vasıtasıyla Katolik Ermenilere dokunulmaması için izin almasını istediğini belirtmektedir¹²³. Oysa yukarıda da değindiğimiz üzere 23 Temmuz 1331 tarihinde Ankara, Hüdavendigar vilayetleriyle Kayseri, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Eskişehir ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen telgrafla Katolik Ermenilere dokunulmaması gerektiği zaten daha önceden belirtilmiştir¹²⁴. Ayrıca hükümet gerekli gördüğü durumlarda sadece Katolıklere dokunmamakla kalmamış, bazı Protestan Ermeni ailelerinin de tehcire tabi tutulmasına engel olmuştur. Nitekim Eskişehir Alman Mektebi muallimlerinden Richard Müller Hariciye Nezareti'ne müracaatla, kayın pederi olan Ermeni Protestan milletine mensup "Rupen Nergazaryan ve nâm-ı diğer Boyacıyan'ın beş nüfusdan ibâret olan" ailesinin Eskişehir'de ikametlerine izin verilmesini istemiş ve Hariciye Nezareti'nce gönderilen cevapta "ikâmetlerine müsâ'ade olunan eşhâsın mahall-i âhara sevkinden sarf-ı nazar olunması" belirtilmiştir¹²⁵.

Ahmed Refik, Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarından da bahisle "Artık Eskişehir Ermenileri de çıkarılmıştı. Kıymetli halıları ve eşyaları kamilen evlerindeydi. Fakat hükümet bunları da muhafazadan acizdi. Sahipsiz kalan evler güyâ polis tarafından korunuyordu. Halbuki geceleyin halılar ve davarlar, kıymetli eşyaların hepsi çalınıyordu. Aynı hal İzmit ve Adapazarı'nın tahliyesi sırasında da vukua gelmiş, eşyalar çalındıktan sonra izi belli edilmemek için evler ateşe verilmiştir..."¹²⁶ demektedir. Ancak tehcir kararının alınmasından hemen sonra 10 Haziran 1331 (1915) tarihinde yayınlanan bir talimatnameyle tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları hakkında düzenlemeye gidilmiştir¹²⁷. Buna göre bir başkan ile biri mülki, biri maliyeden olmak üzere 2 üyeden oluşan "Emval-i Metruke Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyon boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit edecek ve ayrıntılı defterlerini tutacaktır. Defterlerden biri mahalli kiliselerde korunacak, biri mahalli yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyonun gönderilmeyen yerlerde talimatname hükümle-

1.800; Trabzon Vilayeti'nde 2.292; Sivas Vilayeti'nde 1.500 yetim ile Canik Sancağı'nda 561 ve Maraş Sancağı'nda 25 yetimin Müslüman ailelere verildiği görülmektedir. bk. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 89.

¹²³ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 30.

¹²⁴ BOA. DH: ŞFR, nr. 54-A/276.

¹²⁵ HR. SYS, 2881/13-2.

¹²⁶ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 31.

¹²⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 81, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1982, belge no: 1832.

rini mahalli görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon hem de mahalli idareler sorumlu olacaktı¹²⁸. Yapılan bu düzenlemeden sonra 10 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından tehcirin yapıldığı vilayetlere gönderilen telgrafta sevk edilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tespit edilmesi istenmiş, hemen sonrasında 11 Ağustos 1331 (1915) tarihiyle vilayetlere gönderilen iki ayrı telgrafta da Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının bedellerinin saptanarak bunların satılmasından elde edilecek gelirle Ermenilerin borç ve alacaklarının tahsisi ve kalan paranın Ermeniler yurtlarına geri dönünceye kadar hazineye saklanması ve saklanan miktar hakkında ayrıntılı cetvellerin tutulması karara bağlanmış, ayrıca tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarının bedellerinin altında satıldığına dair gelen şikayetler üzerine söz konusu malların satışına dair mevcut anlaşmaların feshedildiği açıklanmış, malların bulunduğu bölgelere yabancı ve şüpheli hiç kimsenin alınmaması, var olanların da hemen bölgeden uzaklaştırılması istenmiştir¹²⁹. İzmit, Adapazarı, Bağçeçik, Eskişehir ve civarındaki Ermeni hanelerinin yağmalandığı yönünde gelen şikayetler üzerine, bu tür olayların gerçekliğinin araştırılması ve mevcudiyeti durumunda hemen engellenmesi için Ankara Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'in "seri'an İzmit'e hareket etmesi" Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından bildirilmiştir¹³⁰. Bunun yanı sıra Talat Paşa'nın şahsi evrakı arasında yer alan bir belgede Ermenilerin terk ettiği boş hanelerin listesi vilayetlere göre ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu listeye göre İzmit'te boş hane miktarı 3.589; Hüdavendigâr Vilayeti'nde 14.856 olarak verilirken, Eskişehir için bu hususta herhangi bir bilgi yer almamaktadır¹³¹. Dolayısıyla hükümet, Ermenilerin bıraktığı boş hanelerin miktarını çıkartacak kadar duruma hakimdir.

Ayrıca İzmit Ermenilerinin sevkine karar verildiği 22 Temmuz tarihinden 3 gün sonra 25 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'nce çekilen telgrafta herhangi bir yağma girişimine ve karışıklığa meydan vermemek için sevk edilen Ermenilerin, eşyalarını isterlerse satabilecekleri veya yanlarına alabilecekleri bildirilmiştir¹³². Yine bu yöndeki bir düzenleme ile sevk edilen Ermenilerin sevklerini hızlandırmak amacıyla "beraberlerinde götürülmelerine meydan bırakılmayan eşyalarının vüruduna intizaren tehir-i sevk-

¹²⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/368 (bk. Ek-7). Halaçoğlu, *a.g.m.* s. 112.

¹²⁹ 10 ve 11 Ağustos 1331 tarihli talimatnameler için bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 55/184; BOA. DH. ŞFR, nr. 54/381.

¹³⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/344.

¹³¹ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 91

¹³² BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/298

leri için” sürekli müracaatta bulduklarından “bu gibi müracaata mahal kalmamak üzere esna-yı sevkıyatta eşyalarının ashabıyla birlikte gönderilmesi ve istasyonlarda kalmış olan eşyanın da irsali lüzumu” Konya, Adana, Hüdavendigâr vilayetleriyle, İzmit, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına çekilen telgrafla bildirilmiştir¹³³. Dahiliye Nezaretî’nce 4 Ekim’de “Eskişehir Emvâl-i Metruke Komisyonu Riyaseti”ne çekilen telgrafla bölgede bulunan Ermenilerin gayrimenkullerinin komisyonca idaresi istenmiştir¹³⁴.

Ahmed Refik anılarında tehcir mezalimine Eskişehir halkından iştirak edenlerin bulunmadığını Ermenilerin zulüm gördükleri kişilerin daha çok memur, jandarma ve polisler olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Ermenilerin bu felaketinden en çok memnun olanların Yahudiler olduğunu Türk ve Ermeni unsurlar arasında herhangi bir sürtüşmenin bulunmadığını, sürtüşmenin tam tersine gayrimüslim unsurlar arasında mevcut olduğunu eklemiş ve bir Yahudi ile yaptığı şu konuşmayı aktarmıştır:

“...Eskişehir’de pek az miktarda bulunan Yahudilerden biri bir gün yanıma geldi. Ermeniler aleyhinde bulunarak güya yaranmak istedi.

- Beyefendi, çok güzel oldu... Gidiyorlar değil mi? Uğurlar olsun. Neler yapmamışlardı...”¹³⁵

Gerçekten de tehcir esnasında azınlıklar arasında var olan bazı aleyh-teki duygular, eski kinler ortaya çıkmıştı. Nitekim 22 Aralık 1915 tarihinde Talat Paşa imzasıyla Eskişehir Mutasarrıflığı’na çekilen telgraf, Rumların Ermenilere yönelik husumetini ortaya koymaktadır. Mihalıççık Kaymakamı Yuvanaki Efendi’nin “Ermeni işlerinde su-i hal ve hareketleri görülen şahıslarla gece vakti meclis-i idareyi toplayarak Ermenilere cebren muamelat-ı ferağıye icra ettirmek” istediğinin anlaşılması üzerine Divan-ı Âli’ye sevk edildiği söz konusu bu telgrafla bildirilmiştir¹³⁶. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti olağanüstü koşulların yaşanmasına rağmen azınlık unsurlar arasında adaletin sağlanması için her türlü tedbiri almış ve sorumluları cezalandırmıştır. Bakılacak olursa hükümet, sevkıyat esnasındaki dikkatsizlikleri ve usulsüzlükleri nedeniyle gayrimüslim devlet memurlarını cezalandırmakla yetinmemiş, aynı ciddiyetsizliği gösteren Türk memurlarını da gerekli şekilde cezalandırmıştır. Nitekim Ermeni sevkıyatı sırasında gayretsizliği gö-

¹³³ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/320.

¹³⁴ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/61 (.k. Ek-8).

¹³⁵ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 31 vd.

¹³⁶ BOA. DH. ŞFR, nr.59/196.

rülen Eskişehir Polis Merkez memuru hakkında, Muhacirin Müdürü Şükrü Bey tarafından 18 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne yapılan şikâyet üzerine, İzmit Mutasarrıflığı vasıtasıyla Heyet-i Tahkikiye Reisi Hulusi Bey'e Dâhiliye Nezareti tarafından 28 Eylül 1331 (1915) tarihinde çekilen telgrafla polis memuru hakkında tahkikatın başlatılması istenmiştir¹³⁷. Buna benzer bir şekilde Sivas vilayeti dâhilinde meydana gelen iki olayda da Tenoz Kaymakamı Cemil Bey ve Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in azledilerek Divan-ı Harb'e verilmeleri kararlaştırılmıştır¹³⁸.

Eskişehir'deki Ermenilerin sevkıyatı sırasında bazı aksaklıklar yaşansa da hükümet mümkün olan en kısa zamanda aksaklıklara müdahale etmiş, merkezden gönderdiği talimatlar ve memurlar vasıtasıyla sevkıyatı denetim altında bulundurmaya çalışmıştır. 22 Teşrinievvel 1331 (22 Ekim 1915) tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafla da "yerli Ermenilerin sevkinden sarf-ı nazar olunması" belirtilerek sevkıyata son verilmesi istenmiştir¹³⁹.

Sonuç

Ahmet Refik'in Eskişehir'deki Ermeni tehcirine dair anlatımlarıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Her şeyden önce arada kronolojik uyumsuzluklar bulunmaktadır. Mevcut tutarsızlıkları ana hatlarıyla yeniden sıralayacak olursak:

1- Ahmet Refik, İzmit ve Eskişehir'deki Ermenilerin sevkıyatı için Haziran 1915 tarihini verirken, arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre söz konusu şehirlerdeki Ermeni sevkıyatına 22-23 Temmuz 1915 tarihlerinde başlanmıştır.

2- Eskişehir'deki yığılmadan bahsederken hiçbir Ermeni'nin sevkinin mümkün olmadığını belirtmiş, ancak aynı zamanda Eskişehir'den gidenlerle Alayunt'ta ikinci bir istasyonun oluşturulduğunu vurgulamıştır. Ahmet Refik, Ermenilerin Eskişehir istasyonunda toplanmalarına gerekçe olarak bunların bilet paralarının olmamasını göstermektedir. Oysaki 5 Eylül 1915 (1331) tarihli belgeden Ermenilerin bekletilmesinin sebebinin, vagonların asker sevkıyatında kullanılması olduğu anlaşılmaktadır. Asker sevkıyatı için Ermenilerin bekletildiği, boş yer buldukları posta trenleriyle küçük gruplar şeklinde dahi olsa Ermenilerin gönderildiği ve nitekim Eskişehir ve

¹³⁷ BOA. DH. ŞFR, nr. 56/335 (Bkz. Ek-9)

¹³⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/105; BOA. DH. ŞFR, nr. 57/116.

¹³⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/295.

Alayunt istasyonlarından 500-600 kişinin Karahisar'a geldiği belgelerden anlaşılmaktadır.

3- Ahmed Refik, Eskişehir istasyonunda Ermenilerin "Haziran güneşi altında" toplanmaya başladığını vurgulamış, ancak birkaç satır sonra gitmekten ümidini kesenlerin "soğuktan korunmak için çadırlar yapmaya" başladıklarını yazmıştır¹⁴⁰. Ona göre Ermeniler Haziran ayında güneşin altında kavrulurken birden üşümeye başlamışlar. Bu ve buna benzer çelişkili anlatımlar dikkat çekicidir.

4- Tehcire tabi tutulan Ermenilerin çok yoksulluk çektiğini ve yollarda perişan olduğuna ısrarla vurgu yapan Ahmet Refik, ülkenin olağanüstü koşullar altında bulunduğu, savaş durumunda bu ve buna benzer hizmetlerin tam anlamıyla yürütülemeyeceği gerçeğini göz ardı etmektedir. Buna rağmen belgelerden anlaşılmaktadır ki, mevcut şartlar dahilinde birtakim tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Nitekim 19 Ağustos 1915 (1331) tarihli belgede Ermenilere dağıtılmak üzere mümkün olan miktarda ekmek ile Eskişehir Sancağı'na 200.000 kuruşluk bir kaynak aktarımı yapılmıştır. Bu ödemenin yanı sıra Konya Vilayeti'ne 400.000, İzmit'e 400.000, Adana, Halep Vilayetlerine 300.000 ve Suriye Vilayeti'ne 100.000, Ankara Vilayeti'ne 300.000 kuruşluk kaynak aktarımları yapılmıştır. Görüldüğü üzere hükümet Ermeni sevkiyatının yapıldığı güzergah üzerindeki bölgelerde Ermenilerin güç koşullarda kalmasını engellemek için mevcut imkanları zorlamış ve gerekli tedbirleri almıştır.

5- Ahmet Refik'in Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları hakkındaki iddialarına rağmen hükümetin bu konuda ne denli titiz çalıştığı da belgelerden anlaşılmaktadır. 10 Haziran 1919 (1331) tarihli talimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları hakkında düzenlemeye gidilmiştir. Bu doğrultuda "Emval-i Metruke Komisyonu" oluşturularak köy ve kasabalarındaki Ermenilere ait malların ayrıntılı defterleri düzenlenmiştir. 10 ve 11 Ağustos 1915 (1331) tarihlerinde yapılan düzenlemeler kapsamında da Ermenilerin borç ve alacaklarının tespiti yapılmış ve mallarının bedellerinin saptanarak bunların satılmasından elde edilecek gelirle borçlarının ödemesi karara bağlanmıştır.

6- Ahmet Refik'in bir diğer iddiası ise Katolik Ermenilere ait iddialarıdır. Avusturya sefiri aracılığıyla Katolik Ermenilere dokunulmaması için izin alınması gerektiği talebinde bulunmuştur. Oysaki 23 Temmuz 1915 (1331)

¹⁴⁰ Karşılaştırma için bk. Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25 ve 26

tarihli belgeden hükümetin Katolik Ermenilerin sevkinden uzak durduğu anlaşılmaktadır. Hükümet özellikle İzmit ve çevresindeki Ermenilerin sevkinde esnek davranmıştır¹⁴¹. Doğuda tehciri sıkı bir şekilde uygulayan devlet batıda son derece esnektir. Bunun nedeni batıdaki Ermenilerin doğuya oranla olaylara fazla karışmamalarıdır. Devletin bu konudaki esnekliğinden özellikle de Katolik Ermeniler istifade edebilmişlerdir. Yukarıda sözünü ettiğimiz 23 Temmuz 1915 (1331) tarihli belge bunun açık bir delilidir.

7- “Ahmet Refik ve İki Komite İki Kıtıl” başlığı altında da incelediğimiz üzere Ahmet Refik, başta İttihat ve Terakki yanlısı bir söyleme sahipken zaman içinde İttihatçılar hakkındaki düşünceleri değişmiş ve onları “zorbalılar” olarak nitelendirmeye başlamıştır. Ondaki bu değişimin altında yatan nedenler arasında İttihatçı hükümetlerden beklediği terfi ve rütbeleri alamamış olmasının önemli bir etken olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ahmet Refik Eskişehir’deki tehcire dair anılarını 3 yıl sonra ve son derece dramatik bir dille yayımlamıştır. Onun anılarını yayımlamak için 3 yıl beklemesi ve dönem olarak İttihatçı aleyhtarlığının hat safhada olduğu, İttihatçıların Divan-ı Âli’de yargılandığı bir ortamı seçmesi doğal olarak kafalarda bir dizi soru işaretinin doğmasına neden olmaktadır. Parçaları bir araya getirdiğimiz zaman ulaştığımız nokta, Ahmet Refik adına güven veren bir tablo olmaktan oldukça uzaktır.

8- Taşnaksutyun Partisi’nin önde gelen isimlerinden ve Ermenistan Devleti’nin ilk başbakanı Kaçaznuni’ye göre Ermeniler, Çarlık Rusya’sı tarafından I.Dünya Savaşı sırasında Türklere karşı kullanılmışlardır. Ayrıca tercih kararını aldıkları için Türklere hiçbir şekilde sorumlu tutulamazlar ve sorunun en mantıklı çözüm yolu budur. Ancak buna rağmen Ahmet Refik, eserinde bu karardan dolayı İttihat ve Terakki yönetimini son derece sert ifadelerle eleştirmektedir.

Bütün bunlar bir kez daha ortaya koymaktadır ki, milletlerin kaderini belirleyen, uluslararası alanda iyi ya da kötü tanınmalarını sağlayan bu tür hassas konularda nesnellikten uzak, kişisel duyguların ağır bastığı, hiçbir belgeye ve somut veriye dayanmayan çalışmalara güvenmek, onlar üzerinden bir takım söylemler geliştirmek, fikirler ortaya atmak telafisi çok zor hatalara neden olabilir. Nitekim Ermeni asıllı ünlü tarihçi Levon Panos Dabağyan, “Osmanlı’da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han” başlıklı çalışmasında Ahmet Refik’in yukarıda incelediğimiz eserine atıflarda bulunarak Ermeni tehciri üzerinde çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Dabağyan, Ahmet

¹⁴¹ Günay, *a.g.e.*, s. 44 vd.

Refik'in bu çalışmasını "Merhum asker ve tarihçi, Ahmet Refik Altınay Beyefendi'nin son derece değerli bir vesika teşkil eden eseri..." olarak nitelendirmektedir¹⁴². Görüldüğü üzere bilimsel herhangi bir yanı bulunmayan, son derece öznel değerlendirmeler ve gözlemler ışığında kaleme alınmış, herhangi bir belge ya da kanıtı dayanmayan bu ve buna benzer çalışmalar, bu alanda yazılan eserlere kaynak teşkil edebilmektedir. Bu açıdan bakacak olursak, kaynakları yanlış "bilimsel" çalışmalar insanları yanlış değerlendirmelere sevk edecektir. Sözde Ermeni soykırımı gibi Türk milletinin uluslar arası alanda saygınlığını zedeleyecek böylesine hassas bir konuda bu ölçütlerde yazılmış eserler olayları aydınlatmaktan çok, gerçeklerin önüne perde çekmekten öteye gitmeyecektir. Dolayısıyla konuyla ilgili çalışmalara bu açıdan yaklaşmak bilimsellik ve nesnellik adına yapılacak en doğru hareket olacaktır.

¹⁴² Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, 2. Bs., IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 406 vd.

نسخ
۲۰

مجلس
۵

ع
۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
شیره قلمی

۲. ۱۳۳۳ استانبول مجازنه که ارسید لامع صورت گرفته در مجازنه کتبی بود
لوا داند که ارسیدره افزایه اجاب ایدریده بین راهنده اولوب قلمی صورت ایدیم
اولدیریمه اولدیراه ۱۳۳۳
اسکندریه
راقت

اصول

اصول

اصول
۵۱۱۶

(شفره)

خدا نظاری

امینت عمومی مدیریت

عمومی
خصوصی

۵۲۹۲

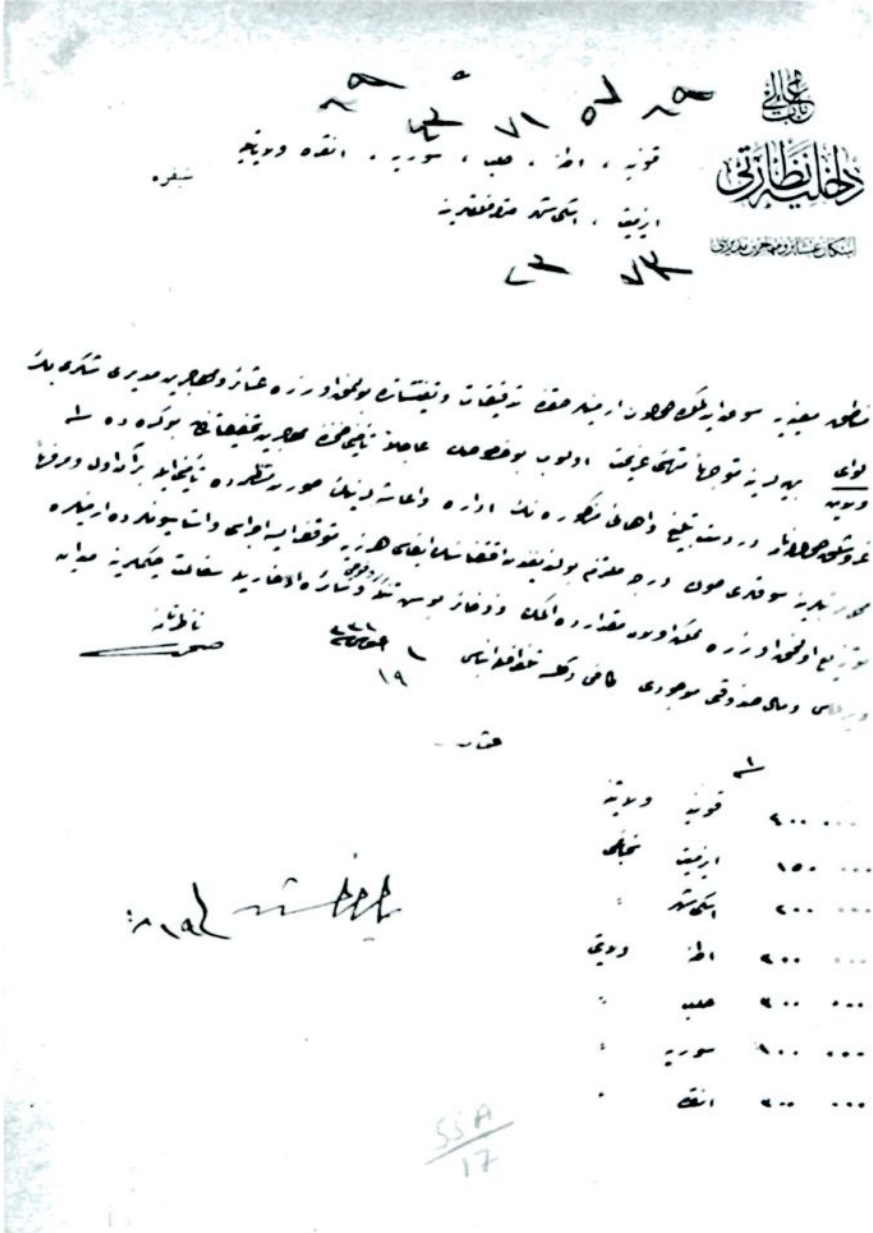
مجموع

ایمیت، امکید، کونجا، قوه چهار، فردانگار
خوبه، زنده، آلمنه، صبه

استبوز، بستانه، دیوقامی، یوقفدره، ادرا، کله، اولون ارفیندرا، ایجون
مواجریه، تمحصات، عرفیانه، اوابیله، اویج، دمه، گوندلر، اوله اخصاری، وانشای
کوتنری، دوچار، فانت، اولدی، اسانله، اشتکای
۱۸

بایسته
۱۸

بایسته
۱۸

Ek 6: Ermenilerin işçilerinin temini için Eskişehir Sancağı'na 200.000 kuruşluk kaynak aktarımı

اكتبه اموال مذكرة اداره فويسيون رباسته شيفره.

خالد نظارتي

الكتابة من قبله

٧٩

١٦١

١٤٠٠ سنة هـ

لبيبة - ١٤٠٠ سنة هـ

ناظر نامه

ص

ع

Ek 8: "Eskişehir Emval-i Metruke Komisyonu"na çekilen telgraf

10/11/2018
3574

(Şifre)

هیت تحقیق بره مذکور

انیت عمومی مدیریتی
عمومی
خصوصی

استبشده برلرله مرکز نا عورنرله ارض سوقیاتده غیرت و منفعت کورستره مذکورکه که عهدهه نظر دوقی عهده
برجود سوانیدره روزانه ایتیکه سوقیاته مأموره و لا عهده برلرله شکره بده ۸۸ حاله شکره نایفیده
بیدریشده - مردمانیه منفه کفیفان دوزانه اجزا دوقیمنت ایوردله بیدریشده

۸۸ ل حاله شکره
ط

مذکور

Kitap Tanıtmalar:

Georgia Eglezou, *The Greek Media in World War I and Its Aftermath: The Athenian Press on the Asia Minor Campaign* (I.B.Tauris, 2009) 288 sayfa, ISBN: 1845117875, 9781845117870

Türkiye'de Milli Mücadele yılları olarak bilinen 1919-1922 dönemine ait çalışmalar pek çoktur. Bilindiği üzere bu dönemde Anadolu'da Türkler bir ölüm-kalım savaşı vermiş ve bu mücadele daha çok Anadolu'yu işgal eden Yunan ordularına karşı olmuştur. Bu dönem Türk tarihçiliği için ne kadar önemli ise aynı şekilde Yunan tarihçiliği için de önemlidir. Zira Eglezou'nun kitabında da anlatıldığı gibi bu dönem Yunan devleti için bir kriz dönemidir. Her ne kadar Yunanistan'da bu döneme dair birçok Yunanca eser varsa da İngilizce lisanında akademik çalışma sayısı pek o kadar da fazla değildir. Eglezou İngilizce hazırladığı bu çalışmasında Yunan tarihinde çok önemli olan bu dönem sırasında Atina basınının ne tür bir tavır takındığını, basının iktidarla ilişkilerini ve Anadolu'daki savaşı okuyucularına nasıl yansıttığını anlatmaktadır. Bu çalışma şüphesiz Türk tarihçileri için de önemlidir. Zira 1919-1922 dönemini araştırırken ve bu dönemle ilgili eserler ortaya koyarken Yunanistan'da neler olup bittiğini anlamak Türk tarihçilerine yeni bakış açıları sağlayabilecektir.

Eglezou çalışmasında birincil kaynak olarak on iki Atina gazetesini seçmiştir. Gazeteleri dönemin siyasi güçlerine yakınlıklarına göre üç gruba ayırmıştır: Venizelosçu, Venizelos karşıtları ve Sosyalistler. Bu son grubun kendi yayın organı vardır: *Rizospasti* gazetesi. Venizelosçu ve Venizelos karşıtı gazetelerin sahipleri ise özel kişilerdir. Ancak bu kişiler destekledikleri siyasi görüşün temsilcileri ile yakın ilişki içerisindeyler. Yani bir nevi o siyasi görüşün yayın organı görevini görmüşlerdir. Bunun karşılığında da eğer destekledikleri siyasi görüş iktidarda ise iktidar tarafından kendilerine çeşitli imtiyazlar sağlanmıştır. Mesela 1919 yılındaki Paris Barış Konferansı sırasında ilk elden haberler ilk önce ve neredeyse sadece Başbakan Venizelos'un yakın arkadaşı olan Andreas Kavafakis'in editörlüğünü yaptığı *Eleftheros Typos* gazetesinde yayınlanıyordu. Venizelos iktidardan uzaklaşıp yerine Venizelos karşıtı koalisyon geldiğinde bu koalisyonun liderleri Calogeropoulos ve Gounaris 1921 Şubat'ında Londra'daki görüşmelerle ilgili detayları sadece kendilerine yakın olan Kathimerini gazetesinin editörü Vlachos'la paylaşmışlardı.

Eglezou, Sosyalist partinin yayın organı *Rizospasti*'yi ise ayrı bir kategoride değerlendirmektedir. Bu gazete hem Venizelosçuları hem de Venizelos karşıtlarını eleştirmektedir. Bu iki grubu da burjuva partileri olarak değerlendirmektedir. Bu iki grubun Büyük Devletler'in oyununa geldiklerini ve Büyük Devletlerin emperyalist projelerine alet olduklarına dair yayımlar yapmaktaydı. Ayrıca, yine bu iki gruptan farklı olarak başından beri Yunanistan'ın Anadolu'yu işgal etmesine karşıydı. *Rizospasti* Yunan halkının uzun savaşlardan bıktığını ve artık barış içerisinde yaşamak istediğini iddia etmekteydi. Zaten fakir bir ülke olan Yunanistan'ın elinde ne varsa Anadolu'daki maceraya harcaması anlamsızdı. Ayrıca bu macera Yunanistan'dan çok Büyük Devletler'in emperyalist amaçlarına hizmet etmekteydi.

Eglezou bu çalışmasında 1919-1922 döneminin Yunan devleti için bir kriz dönemi olduğu tespitini yapmaktadır. Diğer ülkeler Birinci Dünya Savaşı'nın yaralarını sarmaya çalışırken Yunanistan Anadolu'da yeni bir serüvene girişmiştir. Bu serüven üç yıldan fazla sürmüş ve sonucunda hem Yunan ordusu çok ağır bir yenilgi alarak Anadolu'yu terk etmiş, hem de bu savaş sırasında ve sonrasında imzalanan Lozan anlaşması uyarınca Anadolu Rumları Türkiye'yi terk etmişlerdir. Yaklaşık 1.500.000 Rum'un Yunanistan'a göç etmesi Yunanistan'da altından kalkılması zor ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlar doğurmuştur.

Yazar, Anadolu'daki savaş sırasında Atina basınının yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunduğunu anlatmaktadır. Bu propaganda yakın Yunan tarihinin en önemli üç meselesi olan Megali Idea, "Milli Hizipleşme" (ethnikos dichasmos) ve 'dış müdahale' ile ilgilidir.

Megali Idea ve onun gerçekleştirilmesi meselesi ile ilgili Eglezou hem Venizelosçu basınım hem de Venizelos karşıtı güçlerin fikir birliği içerisinde olduklarını belirtmektedir. Bu iki grup arasındaki tartışma ise Megali Idea'nın nasıl gerçekleştirileceği, ya da neden gerçekleştirilemediği hakkındadır. Bu noktada Anadolu macerası hakkında iki tarafın birbirlerini niye eleştirdiği konusu Yunanistan'da genel olarak Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgali hakkında ne düşünüldüğünü anlamak açısından önemlidir. Sosyalistler hariç Yunanistan'da Anadolu'nun işgal edilmesi konusunda bir fikir birliği olduğu görülmektedir. Sosyalistler, savaş ülkenin kaynaklarını tükettiği için savaşa karşıdılar. Venizelosçu-Venizelos karşıtı çekişmede ise eleştiriler bu işgalin neden daha etkili bir şekilde yapılamadığına dairdir. Ayrıca, bazı Venizelos karşıtı kişiler mevcut imkanlarla Yunanistan'ın Anadolu'yu işgal etmesinin pek de mantıklı olmadığını söylemişlerdir. Yani, aslında bir bakıma ne Venizelosçular, nede Venizelos karşıtları aslında Anadolu'da Yunan işgalini meşru kılacak herhangi bir durumun olmadığı; nüfus yoğunluğu ölçü alınacak olsa bile herhangi bir şekilde Rumların Anadolu'da çoğunluk teşkil etmedikleri; ayrıca Anadolu Rumları'nın tamamının Yunanistan'a katılma konusunda toplu bir şekilde herhangi bir taleplerinin olup olmadığı gibi konularla ilgilenmemektedirler. Anadolu'ya asker çıkarma hareketinin hangi kritere göre meşru gösterilebileceğine dair bir tartışma da bu iki grup arasında olmamıştır. Mesele, bu işgalin zamanlamasına ve nasıl yapılacağına dairdir ve muhalefete olan siyasi görüş iktidardakileri bu işgali etkili bir şekilde gerçekleştirememekle ve dolayısıyla Yunan milli çıkarlarına yeterince hizmet etmemekle suçlamaktadır.

"Milli Hizipleşme" meselesinin bu dönemde Atina basınına yansımaları ise daha çok "içerideki düşmanlara" karşı propaganda olarak kendisini göstermiştir. 1920 Kasım'ına kadar Yunanistan'da Venizelosçular iktidardaydı. Ancak, 1920 Ağustos'unda Sevr Anlaşması'nı İstanbul hükümetine kabul ettirme başarısızna rağmen üç ay sonra Venizelos seçimleri kaybederek iktidardan uzaklaştırılmıştı. Venizelos, iktidarda kaldığı sürede bir yandan Anadolu'nun işgali ile uğraşırken bir yandan da ülkende muhalefete karşı mücadele vermekteydi. Venizelosçuların Venizelos karşıtı siyasi güçlerle bu mücadelesinin kökleri "Milli Hizipleşme"nin başladığı Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılına kadar gitmekteydi. Birinci Dünya Savaşı başladığında Yunan Kralı Konstantin savaş sırasında tarafsız kalmaktan yanaydı. Halbuki Başbakan Venizelos, İtilaf Devletleri yanında savaşa girilmesi taraftarıydı. Ancak Konstantin Venizelos'un baskılarına boyun eğmedi ve 1915 Ocak'ında Venizelos görevinden istifa etti. 1915 Haziran'ında yapılan yeni seçimleri Venizelos kazandı, ancak Ağustos ayına kadar Kral hükümeti onaylamadı. Bu sırada Bulgaristan'la Sırbistan arasında çıkan savaşa Venizelos müdahil olmak istedi. Aralık ayında ikinci defa Konstantin başbakanını istifaya zorladı. Venizelos Atina'yı terk etti. Ancak 1916 Ağustos'unda Selanik'te kendisinin başında olduğu geçici bir hükümet kurdu ve Konstantin'e karşı mücadelesini İtilaf Devletleri'nin desteğiyle buradan sürdürdü. Venizelos ile Kralçılar arasındaki bu mücadele ülkede derin bir siyasi kargaşa doğurdu. Ve bu kargaşa yakın Yunan tarihinin en önemli meselelerinden birisi haline geldi.

1919-1922 yılları arasında Yunan ordularının Anadolu işgali sırasında bu kargaşa ve her iki kampın birbiriyle mücadelesi Eglezou'nun tespitiyle Atina basınımın propaganda faaliyetlerinde de kendisini göstermiştir. 1920 Kasım'ına kadar Atina'daki Venizelosçu basın, iktidardaki Venizelos'un da yönlendirmesiyle Anadolu'daki Yunan işgalinin ne kadar iyi yürütüldüğünü ve Venizelos'un "Büyük Yunanistan"ı kurma yolunda ne kadar başarılı olduğunu Yunanistan'daki Venizelos karşıtı güçlere karşı bir propaganda olarak anlatmaktaydı. Kasım ayında seçimi Venizelos karşıtı güçler kazandığında bu sefer de onlara yakın basın Venizelos'un bir "hain" olduğunu, Yunanistan'dan ziyade İtilaf Devletleri'ne hizmet ettiğini, elbette Anadolu'nun Yunanistan'la birleşmesi gerektiğini ancak bunun Kral Konstantin sayesinde gerçekleşebileceğine dair propaganda yapmıştı.

Yakın Yunan tarihinin üçüncü önemli meselesi olan Büyük Devletler'in Yunanistan iç ve dış meselelerine müdahale etmesi hakkında Atina basınında 1919-1922 döneminde yoğun yayınlar yapılmıştır. Eglezou bu konuda Venizelosçu ve Venizelos karşıtı basınımın yayınlarının mevzu bahis olan ülkeye göre benzerlik ve farklılık gösterdikleri tespitini yapmaktadır. İtalya ile ilgili olarak; Anadolu'daki İtalyan çıkarları ile Yunan çıkarları çeliştiği için İtalya hem Venizelosçu hem de Venizelos karşıtı basınında kötülenmiş ve Yunanistan'ın düşmanı olarak gösterilmiştir. İngiltere ve Fransa hak-

kında ise Venizelos iktidarında bu iki ülke Yunanistan'ın dostu olarak gösterilmişlerdir. 1920 Kasım'ında Venizelos karşıtı güçler iktidara geldiklerinde başlarda onlar da bu tutumu sürdürmüşlerdir. Ancak daha sonra Venizelos karşıtı basın İngiltere dost olarak gösterilmeye devam etmişse de Fransa, Mustafa Kemal ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle artık dost bir ülke olmaktan çıkarılmış ve bu ülke aleyhinde yayınlar başlamıştır. Eglezou bazen bazı Venizelos karşıtı gazetelerin bütün Büyük Devletler aleyhinde yayınlar yaptıklarını belirtmektedir. Muhalefetteki Venizelosçuları destekleyen basın ise Büyük Devletler'e karşı mutedil tavrını devam ettirmiştir. Ancak Yunan ordularının savaşı kaybetmesinden sonra Venizelosçu basın da aynı şekilde Büyük Devletleri kötüleyici yayınlar yapmıştır.

Eglezou, Sosyalistlerin yayın organı Rizospasti'nin başından beri Büyük Devletler aleyhinde düzenli yayın yapan tek gazete olduğunu tespitini yapmaktadır. Bu gazeteye göre dostluğu aranması gereken tek ülke Sovyetler Birliği'dir. Diğer Batılı devletler emperyalisttirler ve Yunanistan'ın milli çıkarlarından ziyade kendi çıkarlarını gözetmektedirler.

Kitap hakkındaki yukarıdaki genel değerlendirmeden sonra, Türk tarihçilerinin de yakından ilgilendiği Paris Barış Konferansı, İzmir'in Yunanistan tarafından işgali, Sevr anlaşması ve İzmir yangını gibi konularda Atina basınında çıkan haberleri Eglezou'nun nasıl değerlendirdiğine bakıldığında; öncelikle Venizelos'un Paris Barış Konferansı sırasında elini güçlendirmek için hem Yunan basını hem de yabancı basın etkili bir şekilde kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Venizelos, bilhassa dört İngiliz gazetesinin Yunanistan lehinde yayınlar yapmasını sağlamıştır. Bunlar The Times, The Manchester Guardian, the Morning Post ve The Westminster Gazette idiler. Eglezou bunlardan en fazla Yunan taraftarı olanın The Morning Post olduğunu belirtmektedir.

Venizelos İngilizlerle kurduğu yakın ilişkilerin faydasını Yunanistan'da kendi lehine bir basın faaliyeti oluşturma adına da görmüştür. Eglezou, Yunanistan'da gazete çıkarma işinde maddi kısıtlamalardan dolayı zorluklar yaşandığını ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nun Venizelosçu basını maddi bir şekilde desteklemesinden dolayı Venizelos'un kendisine karşı olan güçlere göre basın üzerinden daha iyi mücadele verebildiğini tespit etmektedir.

Eglezou Rizospasti haricindeki bütün Atina basınının Venizelos'un Barış Konferansı'nda dile getirdiği taleplerini desteklediğini yazmaktadır. Ancak Venizelos karşıtı basının, eğer Venizelos amaçlarını gerçekleştiremezse, şiddetli bir eleştiri hazırlığı içerisinde olduğunu da belirtmektedir.

Venizelos'un Paris'te öne sürdüğü Yunan taleplerinden bir tanesi İzmir ile ilgiliydi. Venizelos İstanbul hakkında şimdilik çok istekli görünmese de İzmir'in mutlaka Yunanistan'a bağlanması gerektiğini düşünüyordu. Paris'te İzmir hakkında girişimlerini sürdürürken Venizelos bir yandan da İzmir ve havalisine Yunanlı gazeteciler göndererek oradaki Rum ahali içinde propaganda yaptırıyor ve İzmir Rumlarını ilerideki Yunan işgaline hazırlıyordu. Eglezou daha 1919 Ocak'ında bazı Yunanlı gazetecilerin İzmir'e vardıklarını ve orada Atina'daki gazetelerin muhabirliğini yapar gibi göründüklerini yazmaktadır. Ancak bu gazetecilerin gerçek amacı oradaki ahaliyi bir Yunan idaresi konusunda harekete geçirmektir. Eglezou'nun bu tespiti, İzmir'in 1919 Mayıs'ında Yunanistan tarafından işgal edilmesinden önce bu devlet tarafından bölgede yürütülen propagandanın ve belki de tedhiş hareketlerinin anlaşılması açısından önemlidir. Ayrıca, yine Eglezou bazı gazetecilerin İzmir'e Yunan Kızılhacı üyeleri olarak gittiklerini ancak burada çeşitli propaganda faaliyetlerine giriştiklerini anlatmaktadır. Bu gazeteciler İzmir'de sadece Rum gazetelerinde değil Fransız, Ermeni ve Musevi gazetelerinde de İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edilmesine yönelik makaleler yayınlamışlardı. Yunan Kızılhacı, Yunanistan'ın Anadolu'daki hedefleri doğrultusunda sadece İzmir ve bölgesinde bu türlü faaliyetlerde bulunmamış, Doğu Karadeniz Rumları'nı da önce İstanbul sonra da Ankara hükümetine karşı ayaklandırma işinde de önemli bir rol oynamıştır.

1919 Mayıs'ında Yunanistan İzmir'e asker çıkarmıştı. Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarması doğal olarak Atina basınında geniş yer bulmuştu. Eglezou Atina basının Yunanistan'ın "yayılmacı milliyetçiliği"ni överken Yunan askerlerinin çıkarma sırasında giriştikleri katliamların üstünü örttü-

ğünü belirtmektedir. Eglezou Atina basınının çıkarma sırasında meydana gelen hadiselerden bu katliamların kurbanı olan Türkleri sorumlu tuttuğunu söylemektedir. (The Athenian newspapers covered up Greek responsibility for these incidents, putting the entire blame on the Turks, despite their being victims of several atrocities.) Eglezou, sadece Rizospasti gazetesinin İzmir'in işgalini destekler yayın yapmadığını yazmaktadır. Ancak bu konuda bu gazetede yayınlanan haber neredeyse tamamen sansür edilmişti. Sansür meselesinde ayrıca, Eglezou kitabının çeşitli yerlerinde hem Venizelosçuların hem de Venizelos karşıtlarının iktidarda oldukları sürece basına sıkı bir sansür uyguladıklarını belirtmektedir.

Sevr Anlaşması'nın imza edilmesine Atina basınının verdiği tepkiyi değerlendirirken yazar, Venizelosçu basın bilhassa da yaklaşan seçimlerde Venizelos'un elini güçlendirmek için Sevr Anlaşması'nı büyük bir zafer olarak işlediğini belirtmektedir. Venizelos karşıtı basın ise Venizelos'un başarısız olduğunu aslında Yunanistan lehine daha büyük kazanımlar elde edebileceğini yazmıştı. Burada yine iki basın arasındaki tartışma Yunanistan'ın Sevr Anlaşması ile ilgili kazancının yeterli olup olmadığı ile ilgiliydi. Eglezou Rizospasti'nin bu iki grup basından farklı olarak Sevr Anlaşması'nı eleştirdiğini yazmaktadır. Bu gazetenin yaklaşımı yine sınıf temellidir. Rizospasti'ye göre Sevr Anlaşması burjuva partilerin taleplerinin ifadesidir, ancak Yunanistan'da fakirlikten zor durumda olan halka bir faydası yoktur. Sadece Anadolu'daki Rumlar da Yunanistan'daki "zorba"ların iktidarı altına gireceklerdir. Rizospasti, Anadolu Rumlarının "siyasi kölelik"ten kurtulmuş olabileceklerini, ama bu sefer de Yunanistan'daki "finansal köleliğin" mahkumu olacaklarını iddia etmekteydi.

Yazar, İzmir yangınına değindiği kısmın girişinde İzmir'in düzenli ve düzensiz Türk birliklerince yakıldığı görüşünü destekler ifadeler kullanmaktadır. Eglezou daha sonra İzmir yangınından zarar gören Rum ahalinin durumunu Atina basının – yabancı basınla beraber – Türkleri kötülemek adına kullandığını anlatmaktadır. Eglezou Atina basının İzmir'i Türklerin yaktığı görüşünü yaydığını belirtmektedir. Ancak Atina gazetelerinin İzmir'in Türkler tarafından geri alınmasından sonra bu şehirde muhabirlerinin olmamasından dolayı "görgü şahitlerinden" yangın hakkında bilgi aldıklarını yazmaktadır. Buna göre bilhassa Amerika'nın İzmir konsolosu George Horton ve Amerikalı misyoner Minnie Mills'in ifadeleri Atina basında islenmiştir. Ancak yazar, burada bu "görgü şahitleri" meselesini akademik bir sorguya tabi tutmamaktadır. Zira mesela, 13 Eylül'de İzmir'de yangın başladığında George Horton şehirde değildi ve çoktan Atina'ya doğru yola çıkmıştı. Yani yazar Atina basının haberlerine kaynak gösterdiği "görgü şahitleri" meselesinin de ihtilafı olduğunu göz önüne almıyordu. Yazar, en azından kendi kitabının aslıyla çok da ilgisi olmayan bu kadar ihtilafı bir konuda gerekli araştırmayı yapmadan fikir beyan etmek yerine bu konunun tarihçiler arasında tartışmalı bir konu olduğunu belirterek sadece Atina basınında nasıl islendiğini anlatmakla yetinmeliydi. Ayrıca, Eglezou'nun kendi tespit ettiği gibi Rizospasti gazetesi de İzmir yangınından doğrudan Türkleri sorumlu tutmamaktaydı.

Basın, kamuoyunun yansıtıldığı ya da şekillendirilmeye çalışıldığı bir alandır. Basında çıkan haberlerden hem kamuoyunun neyi nasıl düşündüğünü hem de neyi nasıl düşünmesi istendiğini anlamak mümkündür. Eglezou'nun "karşı tarafın" ne düşündüğünü anlattığı bu kitabı Türk tarihçiliğinde çok önemli bir konu olan "Milli Mücadele Dönemi"ne farklı açılardan yaklaşılmasına ve daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

BESTAMİ S. BİLGİÇ

Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries) (Osmanlı Sınırlarında Fidyeye Esareti (Onbeşinci Yüzyılın Başlarından-Onsekizinci Yüzyılın Başlangıcına Kadar)), ed. Geza David and Pal Fodor, Leiden-Boston: Brill 2007, XX+253, ISBN: 97890 04 15704 0.

Geza David ile Pal Fodor'un editörlüğünü üstlendiği *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)* (Osmanlı Sınırlarında Fidyeye Esareti (Onbeşinci Yüzyılın Başlarından-Onsekizinci Yüzyılın Başlangıcına Kadar)) adlı kitap, Brill Yayınevinin "The Ottoman Empire and Its Heritage" (Osmanlı İmparatorluğu ve Mirası) serisinde otuz yedinci cilt olarak çıkmıştır. Bu çalışma, Eniko Csukovits, Istvan Tringli, Arpad Nogrady, Geza Palfy, Klara Hegyi, Ferenc Szakaly, Istvan György Toth, Zsuzsanna J. Ujvary, Janos J. Varga, Geza David, Maria Ivanics ve Pal Fodor olmak üzere on iki Macar araştırmacının konuyla ilgili makalelerini ihtiva etmektedir. Ayrıca kitabın baş kısmında İçindekiler (V-VI), Önsöz (VII-VIII), Kısaltmalar (IX) ve Giriş (XI-XX) bölümleri yer almaktadır.

Geza David ve Pal Fodor'un editör olarak kaleme aldığı kitabın Önsöz'ünde yine kendilerinin editörlüğünü yaptığı ve 2000 yılında aynı yayınevinin bastığı *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (Orta Avrupa'da Osmanlılar, Macarlar ve Habsburglular. Osmanlı Fetih Döneminde Askeri Sınır Bölgeleri) adlı eserde fidye esareti ile ilgili ikinci bir cildin hazırlandığı duyurulmuştur. Ayrıca editörler, Macar Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünde başlatılan projenin bir parçası olarak düşünülen bu eserin okuyucularına kavuşmuş olmasından da memnuniyet duyduklarını belirtmektedirler. Bu eseri hazırlamakla aslında editörler, değişik araştırma ekolleri arasındaki dengeyi sağlama ve Osmanlı dönemine ilişkin Macaristan'da yeni bulgular bulmaya değer verdiklerini gösterme arzularını ortaya koymaktadır. Eserin hazırlık aşamasında sadece tam anlamıyla Osmanlı denetiminde bulunan bölgeler hakkında yapılan konuşmalardan ve yalnız Türk ve Kırım Tatar kaynakları kullanan yazarların dahil edilmesinden kaynaklanabilecek tek taraflılıktan da kaçınılmaya çalışıldığı ifade edilmektedir. Bundan dolayı değişik arşiv malzemesine dayanan Habsburg-Macar tarihi araştırmacılarının da katkıda bulunmaları istenmiştir.

Kölelikten fidye sağlamanın yaygın bir uğraş olup olmadığı konusunda bu kitap, ikna edici bir fikir vermemektedir. Burada daha çok esir alma teknikleri ve kölelerden, ailelerinden ve cemaatlerinden para ve yarar sağlama projeleri konusunda daha fazla bilgi bulmak mümkündür. Fidyeye dair bu kitap, proje çalışmaları aşamasında vefat eden Ferenc Szakaly ve Istvan György Toth'un anılarına ithaf olunmuştur.

Kitabın "Giriş" kısmı XI. ila XX. sayfaları arasında yer almaktadır. Burada köleliğin insanlık tarihinin en sürekli fenomenlerinden biri olduğu vurgulanmaktadır. Son iki yüzyıl haricinde insanların esir alınması, meta niyetine kullanılması doğal sayılmakta ve yaygın olarak kabul edilmekteydi. Erken dönem İslam tarihinde de Kölelik gündelik hayatın bir parçasıydı. Köleliğin önemi, eski Orta Doğu medeniyetlerinin bir biri ardınca Müslümanlar tarafından fethinden sonra arttı.

Bununla beraber İslam dünyasında kölelik Antik dünyada uygulanmış olandan farklıdır. Müslüman köle sahipleri köleleri hadım, koruma, cariye veya hizmetçi olarak kendi rahatlıklarını sağlamak, ev ve saraylarını korumak veya temiz tutmak için kullanıyorlardı. Bu hizmetkar köleler ticarete sık sık önemli yer tutmaktaydılar ve kültürel hayatta da yer almaktaydılar. Askeri amaçlarla da kölelerin zamanla kullanımı artmıştır. Abbasiler döneminden itibaren daha yeni dönemlere kadar İslam devletlerinin temel dayanağı, hükümdarın hizmetkarı olan yabancı kökenli köle askerler oluşturmaktaydı. İslam dininin öğretileri doğrultusunda İslam toplumlarındaki köleler genel olarak antik dö-

nemlerdeki kölelerden daha iyi konumdaydılar. Giriş kısmında Pal Fodor, İslami gelenekteki kölelerin konumunu ele almaktadır. Başlangıçta İslam dünyasındaki kölelerin büyük bir kısmı, Orta ve Doğu Avrupa Slavları arasından, daha sonra da Avrasya bozkırlarıyla Afrika'dan gelir olmuşlardır. Osmanlılar, Batı yönünde ilerlemeleri esnasında Balkan ve Orta Avrupa Hıristiyanlarını kaçırmak suretiyle köleler elde etmişlerdir. Sürekli savaşlarda elde edilen çok sayıda kölenin mevcudiyeti, çeşitli alanlarda kullanmak amacıyla toplumun ve devletin talebini artırıyor ve bu ortam kesintisiz bir şekilde köle akımını sağlıyordu. Köle talebi, yaygın ve iyi teşkilatlanmış bir köle ticareti yaratmıştır. Köle edinme noktasında Osmanlılar, pek çok uygulamayı Bizans, Venedik, Ceneviz, Mısır gibi seleflerinden almışlardır.

Osmanlılar, erkek köleler için *kul*, *abd*, *abd-i memluk*, *gulam*, *bende*, *rakik*, *halayık* ve kadın köleler için de *cariye*, *karavaş*, *eme*, *memluke*, *rahika* terimlerini kullanmaktadır. Savaş esirleri veya fidye için alınanlar hakkında esir/tutsak (bayan için *sebi*) terimleri kullanılmaktadır. Bu kitap, öncelikle esir ve onların esaret koşulları ile köleliğe adım atmış kimseleri ele almaktadır. Son otuz yılda Osmanlı köleliğine dair çalışmalar artmıştır. Ancak Osmanlı "altunçağ" yani ondördüncü ve onyedinci yüzyıllar arasındaki döneme dair herhangi bir monografi bulunmamaktadır. Öncelikle bu kitapta askeri kulluk ve buna bağlı olan yasal sorunlara yer verilmektedir. Örneğin *pençik* vergisinin Osmanlılarca uygulanmaya başlaması gibi. Araştırma konularından bir diğeri de *değişirme* usulüyle gayr-i Müslim gençlerin toplanması veya kul kökenli elitin yasal ve sosyal statüsü oluşturmaktadır. Bir sonraki aşamada araştırma konuları çeşitlenmektedir. Bu durum son zamanlarda kadı sicillerinin yoğun olarak kullanımının artmış olmasından ileri gelmektedir. Bu tür kaynaklar, köle ticareti, köle pazarı, köle ithalatının vergilendirilmesi, köle fiyatları, kölelerin etnik menşei, kadın kölelerin özel problemleri gibi konularda daha fazla bilgi sunmaktadır. Yeni araştırmalara göre başta Osmanlı Devleti olmak üzere toplumdaki çeşitli gruplar köle işçilerden yararlanmaktadır. Askeri kulluk; ev işlerinde kullanılan köleler; zanaat, ticaret ve tarım işlerinde kullanılan köleler gibi çeşitli kölelik türleri gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra uzun süreli özellikle sınır bölgelerinde fidye esareti ticareti önem kazanmıştır. Kitabın amacı, fidye esareti konusuna katkıda bulunmaktadır. Burada yer alan on iki makale savaş esirlerinin alınması, adam kaçırılması ve fidye esaretiyle ilgilidir. Mekan olarak çalışmalar, Kırım'dan Malta'ya kadar uzanmakta, ancak vurgu Macaristan coğrafyasına yapılmaktadır. Yazarların Macar asıllı olması, çalışma mekanını kısmen açıklamaktadır. Aynı zamanda Macaristan coğrafyası, Rus bozkırları, Kafkaslar ve denizler bölgesi haricinde, köle avcılarının ve köle tüccarlarının ilgi odağında yer alan başlıca bölgedir. Osmanlılar için XV. yüzyıl Macaristan'dan esir elde etme bakımından parlak bir devir olarak görülmektedir. Bundan dolayı bu "karanlık çağı" aydınlatma amacıyla ilk üç makalenin yazarları tarafından kullanılan kaynaklar oldukça değerli gözükmektedir.

XVI. ve XVII. yüzyılda esirlerin alınması, esir sahipliği ve esirlerin değiş tokuşu gibi konular hakkında oldukça zengin bilgi mevcuttur. Kitaptaki makalelerin büyük bir kısmı bu dönemi incelemektedir. Bu çalışmalar, esir alınmaların temel sebebinin fidye olduğunu göstermektedirler.

Kitapta yer alan makalelerden ilki, Eniko Csukovits tarafından kaleme alınmıştır. Bu makale, kitabın 1. ila 18. sayfaları arasında yer almakta ve "Osmanlı Esaretinden Mucizevi Kaçış" (Miraculous Escapes from Ottoman Captivity) başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada 1396 yılında gerçekleşen Niğbolu Savaşı'nın ardından Haçlı ordusundan tutsak alınanlardan ve bazı ünlü tutsaklardan istenilen fidyelerden bahsedilerek Batı Avrupa özellikle Fransız-Burgundiya ordusunun büyük kayıpları verdiği vurgulanmıştır. Ancak bu kayıplar, Macarların verdikleri kayıplara nazaran çok daha önemsizdirler. Macar topraklarına Osmanlılar tarafından ilk akın 1390 yılında yapılmıştır. Bu akınlar sırasında ülkenin güney toprakları yani Szeremseg (Sava ve Tuna arasındaki bölge) ve Temesköz (Temes nehri ile Aşağı Tuna arasındaki bölge) vilayetleri etkilenmiştir. Ertesi yıl Osmanlı orduları, bazı kentleri yerle bir ederek Szeremseg bölgesi içerisinde ilerlemişlerdir. 1392 yılında akınlar daha çok

Temesköz bölgesinde yoğunlaşmıştır. Osmanlılar, bölgeye girerek hızlı bir şekilde esirleri alıp bölgeyi terk etmektedirler. Daha sonraki yıllarda Osmanlılar yeni bölgelere ulaşarak sınır bölgesini genişletmişlerdir. 1420 yılında Kral Sigismund'un Aşağı Tuna bölgesindeki tahkimat çalışmaları, akınların hızını yavaşlatmasına rağmen tamamen ortadan kaldıramamıştır. 1520 yılından itibaren de Osmanlılar, Macaristan'da toprak fetihlerine girişmişlerdir. Akıncıların ilk hedefi ganimet elde etmektir. Bu ganimet içerisinde yüksek fiyatla esir pazarında satılabilecek tutsaklar önemli yer tutmaktaydı. Bundan sonra yazar, Osmanlıların ilk akınlarından itibaren Macar topraklarından alınan esirlere, özellikle ünlü ailelerden gelen esirlere dair örnekler vermektedir. Bunlardan bazıları için fidyeler alınmış, bazıları defalarca esir olarak satılmış, bazıları da kaçmayı başarmıştır. Eniko Csukovits, giriş kısmında açıkça sorunsalın ne olduğunu ve hangi kaynaklardan istifade ettiğini belirtmemiştir. Makalenin gelişiminde asıl hedefinin 1390 yılından başlamak üzere yüzyıllar boyunca Macaristan'ın Osmanlı esir pazarına esirler sağladığını göstermek olduğu anlaşılmaktadır. Makalenin dipnotlarından ise, daha çok Latince yazılmış kaynaklardan istifade edildiği anlaşılmaktadır.

İstvan Tringli'nin makalesi, kitapta yer alan ikinci makale olup 19. ila 26. sayfaları kapsamaktadır. "Osmanlı Savaş Esirleri Hakkında Davalar ve Buzsin'in Kuşatılması (1481, 1522)" (Litigations for Ottoman Prisoners of War and the Siege of Buzsin (1481, 1522)) olarak adlandırılan bu makalede Macaristan'da Osmanlı esirlerinin varlığı ele alınmaktadır. Macaristan, 1526 ila 1699 yılları arasında Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. Macaristan'ın Temesköz bölgesinde ise Osmanlı hakimiyeti Pasarofça (Požarevac) antlaşmasıyla sona ermiştir. Macaristan'daki Osmanlı araştırmaları 1526-1718 yılları arasındaki dönemle sınırlıdır. Daha önceki dönemdeki Osmanlı-Macar ve Osmanlı-Hırvat ilişkileri savaş tarihçileri tarafından incelenmektedir. Ancak erken dönem Osmanlı-Hıristiyan ilişkilerinin bazı yönleri, örneğin, köle ticareti henüz yeterince araştırılmamıştır. Macar ve Hırvat esaretinde olan Osmanlılar hakkında bir düzine belge bulmak mümkündür. Macaristan'da Osmanlı kölelerinin varlığı da Batılı seyyahların dikkatini çekmektedir. Yazar, biri 1481 ve diğeri 1522 tarihli olmak üzere iki kaynaktan bahsetmektedir. Bunlar Macar mahkeme kayıtlarıdır. Bunlardan ilkinde 1481 yılında iki Türk tutsağının 1500 florin karşılığında satılması olayına değinilmektedir. Ancak bu iki tutsağın kim oldukları, nerede ve ne zaman tutsak alındıkları ve onları satanın kim olduğu konusunda birçok kayıttan gelen bilgileri özetleyen 1481 tarihli belgede herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Fakat bu iki Türkün esir oldukları Buzsin kalesinden kaçmış olabilecekleri varsayılmaktadır. 1481 tarihli bu belge ışığında yazar, Osmanlı köleleri karşılığında fidye istenildiğini, satılabildikleri ve satın alınabildikleri ve dava edilebildikleri sonucuna varmaktadır.

Buzsin kalesinde hapsedilen Osmanlılar hakkında ilk belgeden kırk yıl daha geç bir tarihte bir başka belge de bilgi vermektedir. Belgrat kalesinin alınması, Buzsin kalesinde tutsak bulunan Osmanlılara cesaret vermiştir. Onlar zindandan çıkmayı başararak muhafızları öldürmüşler ve kaleyi ele geçirmişlerdir. Dalmasya, Hırvatistan ve Slavonya banatı İvan Kırnavski, Buzsin'i kuşatmak için yeterli güce sahip olmadığını düşünerek Türklerle müzakerelere başlamıştır. Kırnavski, Türklerle kale karşılığında serbest kalmalarını garanti etmiştir. Buzsin kalesinden tutsakların serbest bırakılması olayı 1521 yılının sonu ile 1522 yılının başına tekabül etmektedir. İlk belgede olduğu gibi bu belgede de Türk tutsakları ile ilgili aydınlatılmayan "Türk esirleri Buzsin'e nasıl geldi? Sayıları neydi? Nerede tutsak alındılar?" gibi bazı soruların aydınlatılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla daha çok Osmanlıların Macarlardan aldığı esir ve kölelerden bahseden ilk makalenin aksine İstvan Tringli'nin çalışması Macar ve Hırvatlar tarafından alınan Türk tutsakları konu edinmektedir. Bu iki makalenin aşağı-yukarı aynı dönemleri incelenmesi ve "kölelik, esaret" olgusuna iki farklı cepheden bakması, bu fenomene bütünlüyci bir yaklaşım getirmesini sağlamaktadır.

Arpad Nogrady'ye ait kitaptaki üçüncü makale de "Hırvat Kalelerinde Hapsedilen Osmanlı Esirleri İçin Fidyeler Listesi (1492)" (A List of Ransom for Ottoman Captives Imprisoned in Croatian

Castles (1492)) başlığı ikinci makede fikirleri destekleyici veriler sunmaktadır. Makale 27. ila 34. sayfalar arasında yer almaktadır. Burada 1492 tarihli Bihacs, Ripacs ve Szokol kalelerinde tutsak bulunan Osmanlı esirlerinin ödedikleri fidye listesi incelenmektedir. Listede Osmanlı esirlerinin büyük bir kısmının Vardar, Yenişehir ve Karaferye'den yani bugünkü Yunanistan'ın kuzeyinden geldikleri anlaşılmaktadır. Bu liste, Macaristan'da fidyesini ödeyebilecek güçte olan Osmanlı esirlerinin olduğunu ve bunların da kurtulmak için ödedikleri florin miktarlarını belirtmesi bakımından önem taşımaktadır.

Geza Palffy'nin çalışması kitapta "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg Sınırı Boyunca Fidyeye Esareti" (Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries) başlığı ile 35. ila 83. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu makalenin amacı, aslında Osmanlı-Macar ortak hukuku ile ilgili tüm konuları incelemek değildir. Geza Palffy, daha çok köleliğin ve tutsak ticaretinin karakteristik özelliklerini içeren Osmanlı ve Macar hukukunun ortak yanlarını ve müşterek geleneklerinin bazı unsurlarını bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, Budapeşte ve Viyana arşivlerinden bulunan belgelerden elde edilen yeni bulgulara dayanmaktadır. Makale, "Osmanlı Hakimiyeti Sırasında Sınır Boyunca Esaret Gelenekleri" (Customs of Slavery along the Frontier during the Ottoman Rule, s. 38-42), "Tutsakların Elde Edilmesi ve Açık Müzayedesi" (The Acquisition and the Public Auction of Captives, s. 42-52), "Özgürlük için Fırsatlar: Kaçış, Din Değiştirme, Fidyeye Ödeme (Opportunities for Freedom: Escape, Conversion, Payment of Ransom, s. 52-57), "Fidyenin Toplanması ile İlgili Zorluklar" (Difficulties Concerning the Collection of the Ransom, s. 57-68), "Zindanda Çıkarların Temsil Edilmesi" (The Representation of Interests in the Prisons, s. 68-74), "Esir Topluluklarında Belgelerin Doğrulanması" (Authentication of Documents in the Prisoner Communities, s. 75-83) olmak üzere altı albaşlıktan oluşmaktadır. Bu makalenin bir diğer özelliği de, her iki tarafta yani Osmanlı ve Macaristan topraklarında esir alma adetlerini kıyaslayarak incelemesidir. Macaristan'da alınan Osmanlı esirlerine örnek verildiği gibi Osmanlılarca alınan Macar esirleri de örneklendirilmektedir.

Köle ticareti, Osmanlı-Macar ilişkilerinde oldukça ilgi çekici ve canlı bir konudur. Esirlerin alınması hem barış ve hem savaş dönemlerinde mümkündür. Öncelikle hem Macarların hem de Osmanlıların düşman toprağı olarak algıladıkları karşı tarafın topraklarına akınlar düzenleyerek aldıkları fidye tutsaklarına yönelik ticaret dikkat çekmektedir. İkinci noktada yine her iki tarafın savaşlar esnasında alıp uzak köle pazarlarında sattıkları tutsaklar görülmektedir. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Macaristan'a yapılan seferler esnasında alınan esirler Saraybosna ve İstanbul köle pazarlarında satılmışlardır. XVII. yüzyılın sonunda Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı Devletine karşı yaptığı savaşlarda Osmanlılardan alınan esirler, Avusturya asillerine veya İtalyan tüccarlarına satılmışlardır. Osmanlı-Macar sınırında fidye esareti, uzun barış dönemi sayılan 1604-1663 yılları arasında doruk noktasına ulaşmıştır. XVII. yüzyılda fidyeciliğin ve insan kaçırma olaylarının artması, sınırdaki köle ticaretinin potansiyelini göstermektedir. Barış zamanında esir elde etmek için düşman toprağına yapılan akınlar önemli fırsatlar yaratmaktaydı. Aynı zamanda akınlar, toprakların yağmalanması ve at ve sığır stoklarının ele geçirilmesi için ortamlar sağlamaktaydılar. Bu akınlar, aslında barış anlaşmalarının açıkça ihlali anlamına gelmekteydiler. Hıristiyan veya Osmanlı tebaasından esir alınanlar karşı tarafın toprağında bulunan zindanlara kapatılıyorlardı. Esirin kaderi, onun ailevi konumuna, rütbesine ve askeri hiyerarşideki önemine bağlı idi. Macarlar arasından alınan en değerli esirler, yüksek, orta ve bazen küçük asiller oluşturmaktaydı. Askeri komutanlar da yine değerli esirler arasında sayılmaktaydılar.

Macarlar arasından alınan esirler İstanbul'a götürülüyor ve Galata Kulesine, Rumeli Hisarına ve daha sonraki tarihlerde Yedikule Zindanına kapatılıyorlardı. Diğer taraftan Macar krallık sarayı için ise yüksek rütbeli Osmanlı askerleri değerli esirler konumundaydılar. Eğer esir alınan bir Os-

manlı için ödenen fidye tatmin edici bulunmazsa Osmanlı esiri Viyana'ya gönderiliyordu ve buradan pek kurtulma şansı yoktu. Örneğin Koppány'li Ali Bey 1583 yılında tutsak alınıp Kral II. Rudolf'a (1576-1608) teslim edilmiştir. Hem Macar hem de Osmanlı tarafından düşük rütbeli askerler "sıradan esirler" olarak algılanmaktaydılar. Bundan dolayı onlar başkente değil, esir alındıkları bölgelere komşu olan vilayetlerdeki veya sancaklardaki zindanlara kapatılıyordu. Üçüncü grup esirleri ise köylüler veya köylü askerler oluşturmaktaydı. Çok sayıda bu gruptan gelen kimseler, martaloslar ve Tatarlar ya da imparatorluk ordusundaki askerler tarafından esir alınmışlardır. Bu tür esaretteki amaç, aslında fidye değildi. Buradaki amaç, daha çok alınan bu tür esirlerin İstanbul veya Almanya veya İtalya köle pazarlarında satılmalarıdır. Esir alınanların askerler tarafından paylaşılması çeşitli yollardan olmaktadır. Bazen açık arttırma yoluyla esirler satılmaktaydı ve elde edilen gelir, askerler arasında bölüştürülmekteydi. Sebest kalmanın fidye ödemek, kaçmak veya din değiştirmek gibi çeşitli yolları vardı. Din değiştirme daha çok "ikna" yoluyla mümkündü. Eşit değerdeki yani eşit miktarda fidye getirebilecek esirlerin ikili anlaşmalar gereği takasa tabi tutulmasıyla da bir tutsağın serbest kalması mümkündür.

Hem Osmanlılar hem de Macarlar, fidye toplama işini en iyi şekilde esirin kendisinin yapabileceğini kabul etmişlerdir. Her iki taraf da esirin fidyesini toplayıp geri dönmesi konusunda çeşitli kefalet sistemleri geliştirmeye çalışmıştır. Genelde esir, akrabaları fidyenin bir kısmını gönderdikten sonra serbest bırakılırdı. Örneğin Budin'de bir esir serbest kalması için en azından fidyenin yarısının ödenmiş olması gerekiyordu. Bir kontrat ile bir Macar asili veya komutanı ya da Osmanlı subayı bir esire serbest kalması için kefil olabiliyordu. Esir sahibi ise fidyenin ödeneceği son tarihi belirliyordu. Eğer belirlenen tarihte fidye ödenmezse esir, zindana geri dönmek zorundaydı. Rehin sisteminin de bir esirin serbest kalması için uygulanageldiği görülmektedir. Ancak suiistimallere yol açtığı da bilinmektedir. Esirin akrabalarının fidyeyi toplama işlemi tamamlanana kadar esirin akrabaları belli sayıdaki hizmetçiyi tutsak alınan kişinin yerine zindana gönderilmekteydi. Kefalet sisteminin, kefil olan kişiler (özellikle fidyenin ödenmesine kefil olanlar) açısından fidyeyi iki kat ödeme veya bir uzunun kesilmesi gibi çok ciddi cezalara maruz kaldıklarına dair örnekler vardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren esir topluluklarının oluşturulmaya başlandığı görülmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren ise, esirler katip aracılığıyla dilekçe yazmakta ve bunların tasdiki için de mühürler kullanmaya başlamışlardır.

Geza Palfy'nin kapsamlı çalışmasına bir değerlendirme yapacak olursak burada kendisinin Osmanlılar ve Macarlar tarafından uygulanan fidye için esir alma adetlerini, fidye toplama pratiklerini ve esirlerin serbest kalmalarıyla ilgili uygulamalarını akıcı bir dille çok sayıda örnek vererek ele aldığını belirtmemiz gerekir.

Klara Hegyi'nin kaleme aldığı "Macaristan'da Osmanlı Kalelerinde Asker Olarak Azad Edilmiş Kölelerin [Yer Alması]" (Freed Slaves as Soldiers in the Ottoman Fortresses in Hungary) kitabın 85. ila 91. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu makalede biri 1553/1554 ve diğeri 1557/1558 olmak üzere iki mevabib defterinden hareketle Macaristan'daki Osmanlı kalelerinde Balkan kökenli askerler ele alınmaktadır. Özellikle Bosna ve Hersek bölgelerinin Macaristan'daki Osmanlı kalelerine en fazla asker gönderen bölgeler oldukları belirtilmektedir. Özellikle toprağı az olan köylüler veya kimsesiz çocuklar askerlik görevine alınmışlardır. Macaristan'da Osmanlı kalelerinde askerlik yapan diğer bir grup da azad edilmiş kölelerdir. Özellikle daha önce askerlik yapmış ve İslam olmuş azatlı köleler asker olarak görevlendiriliyorlardı. 1554 yılında mevabib defterinde kayıtlı 3412 askerden 54'ü azadlı köledir.

Ferenc Szakaly, "Kopanyli Ali Bey'in Fidyesi, Osmanlı Macaristan'ında Esir Alınmanın Ticarete Etkisi" (The Ransom of Ali Bey of Kopany, the Impact of Capturing Slaves on Trade in Ottoman

Hungary) başlığı altında kitabın 93. ve 114. sayfaları arasında 1583 yılında tutsak alınan Kopanyli Ali Bey'in hikayesini kaleme almıştır. Çalışma, Ali Bey'in fidesi ile ilgili Macar ve Osmanlı tarafları arasında yapılan yazışmalara dayanmaktadır. Ali Bey, nakit olarak 30000 filuri ile 100 öküz, 2 altın ve gümüşlü eyere sahip at, örtüsüyle beraber başka 8 at daha, İran ipek halısı ve buna benzer pek çok şeyi fide olarak kurtulmanın bedeli için ödemek zorundaydı. Ali Bey'in fidesinin ödenmesi ile ilgili bilgiler 1591 yılının sonuna kadar uzanmaktadır. Ancak Ali Bey'in istenilen 30000 filuriyi ödeyip ödemediği konusunda bilgi yoktur. Ferenc Szakaly'nin makalesinin giriş ve sonuç kısımları çok ayırtedilememektedir. Çalışmanın girişinde araştırmanın amacı, sorunsalı ve kullanılan kaynaklar açıkça belirtilmemiştir. Çalışmanın hangi kaynaklara dayandığı makalenin gelişiminden anlaşılmalıdır. Makalenin hedefi açıkça belirtilmediği gibi çıkarılan sonuçlar da tatmin edici gözükmemektedir.

Istvan György Toht, "Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Macaristan'ında Türk Esiri Olarak Katolik Misyonerler" (Catholic Missionaries as Turkish Prisoners in Ottoman Hungary in the Seventeenth Century) adlı çalışmasında XVII. yüzyılda Osmanlı Macaristan'ında inanç yaymakla meşgul olan Katolik misyonerlerin esir alınmasından ve bu esaret dönemlerinde yaşadıklarından söz etmektedir. Makale, kitapta 115. ila 140. sayfalar arasında yer almaktadır. Makalenin girişi olarak Mohaç bölgesinde faaliyet gösteren rahip Don Simone Matkoviç'in Roma'ya yazdığı mektuptan söz edilmektedir. Don Simone Matkoviç, 1634 yılında Budin'de Vezir Cafer Paşa'nın emriyle diğer iki Romalı rahiple beraber tutsak alınmıştır. 1635 yılında da Saraybosna'ya gelen Matkoviç, Roma'ya hitaben fidyelerinin karşılanacağı ümidiyle esareti sırasında yaşadıklarını anlatan bir mektup yazmıştır. Don Simone Matkoviç, Ortaçağ Bosna krallarının soyundan gelmektedir. Çalışmanın gelişiminde makalenin asıl dayandığı kaynaklar olarak Roma'da bulunan Kutsal İnanç Yayma Cemaati'nin arşivinden kalan belgeler olduğu vurgulanmaktadır. Ferenc Zakaly'nin çalışmasında olduğu gibi Toht'un da çalışmasının amacı, sorunsalı ve elde edilen sonuçlar açıkça belirtilmemiştir. Bu noktaların kavranması okuyucunun yeteneğine bırakılmıştır. Ancak konunun ilgi uyandırıcı özelliğe sahip olduğunu da vurgulamak gerekir. Makalenin 133. ila 140. sayfaları arasında yer alan bölümünde Osmanlı döneminde Macaristan topraklarında Katolik misyonerlerle ilgili kaynaklar verilmiştir. Ashında yazar, bu çalışmada Katolik misyonerlerin ilgi çekici esirler olabileceklerini vurgulamaktadır. Çünkü tutsak alınmış bir misyonerin fidesinin ödenme ihtimali yüksektir ve genelde Katolik cemaati tarafından karşılanmaktadır. Diğer taraftan misyonerleri yakalamak için düşman toprağına geçmek ve akın yapmak gerekmiyordu. Onları Osmanlı toprağında iken esir almak mümkündü. Ayrıca fidenin toplanması için esirleri göndermek gerekmiyordu, yerli Osmanlı tebaası Katolik köylerin ileri gelenlerine haber gönderilip fide temin edilebilirdi.

Zsuzanna J. Ujvary'nin çalışması kitapta 141. ila 167. sayfaları arasında yer almaktadır. Makale, "Osmanlı Macaristan'ında (Onyedinci Yüzyılın Ortası) Müslüman Esirin Takas Edilmesi" (A Muslim Captive's Vicissitudes in Ottoman Hungary (Mid-Seventeenth Century)) başlığını taşımaktadır. Yukarıda ele alınan Istvan György Toht ve Ferenc Zakaly'nin çalışmaları gibi Zsuzanna J. Ujvary'nin çalışmasında da kaynaklar tanıtılmamış, çalışmanın sorunsalı, hedefi ve sonuçları da net bir şekilde ortaya konmamıştır. Ancak makalenin gelişiminde "Kutsal Barışı" korumakla görevli General Kaptan Adam Bathyany'nin (1633-1659) ve ailesinin arşivinden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Makalede Müslüman esirler ve bunlar karşılığında istenilen fidyeler konusunda önemli data sunulmaktadır. Özellikle sipahi olan Peçli Receb'in uzun süren esareti ve bu uğurda yaşadığı maceralar anlatılmaktadır.

Janos J. Varga'nın "Münih'ten Osmanlı Esirlerinin Fide Karşılığı Serbest Bırakılması" (Ransoming Ottoman Slaves from Munich (1688)) adlı çalışması kitapta 169. ve 181. sayfalar arasında bulunmaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi bu makalede Budin'in Lorrain Dükü Karl ile Bavyeralı

Maximilian tarafından ele geçirilmesinden sonra alınan çok sayıda Osmanlı esiri ve bunların fidyelerinin ödenmesi üzerine serbest bırakılmaları konusu ele alınmaktadır. Lorrain Dükü Karl ile Bavyera Prensi Maximilian Emmanuel, 78 günlük kuşatmanın ardından 2 Eylül 1686 tarihinde Budin kalesini ele geçirmişler ve çok sayıda Osmanlı tebaası Müslümanı esir almışlardır. Maximilian Emmanuel 345 esir almış, bunları Tuna üzerinden 3 gemiyle Regensburg'a nakletmiş ve oradan da askerlerin eşliğinde Münih civarındaki köy ve kasabalara götürülmüşlerdir. Burada köprü yapımı, kanalizasyon inşası gibi çeşitli işlerde kullanılmışlardır. Bu makalede de kullanılan kaynaklar, çalışmanın amacı, sorunsalı ve elde edilen sonuçlar açıkça belirtilmemiştir. Bunların tespiti okuyucuya bırakılmış gözükmektedir.

Geza David, "1700 Yılı Civarında Galata ve İstanbul'da Azad Edilmiş Erkek Köleler" (Manumitted Male Slaves at Galata and Istanbul around 1700) adlı çalışması daha önce incelediği kadın köleler ilgili makalesinin bir benzeri niteliğindedir. Makale, kitapta 183. ve 191. sayfaları arasında yer almaktadır. Geza David, daha önce kadın köleler için kullandığı malzemenin erkek köleler için de bilgiler ihtiva ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla yazar, "1700 Yılı Civarında Galata ve İstanbul'da Azad Edilmiş Kadın Köleler" (Manumitted Female Slaves at Galata and Istanbul around 1700) adlı makalesini hazırlarken istifade ettiği aynı belgeleri kullanmıştır. Bunlar, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen 111 numaralı Mühimme Defterinde yer alan ve 1698-1701 tarihlerine ait olan hükümlerdir. Ayrıca yazar, bu makalede iki cinsiyet arasındaki fiyat ayrımı, sahipleri ve buna benzer özellikler arasında farklılıklar tespit etmeyi hedeflediğini belirtmektedir. 1699 yılında Karlofça Antlaşmasının ardından Avusturya elçisi Wolfgang von Öttingen ve konuyla ilgili resmi görevli Adolph von Sinzendorf, Osmanlı Devleti'nden Hıristiyan esir ve kölelerin, özellikle Habsbourg topraklarından alınmış olanların geri verilmesini istemişlerdir. Geza David, Avrupa asıllı erkek kölelerin yaşadığı yerleri, etnik kökeni, eski sahiplerinin mensup olduğu din ve etnik kökeni ve kölelerin azat edilmesi için istenilen fiyatları inceledikten sonra azat edilmiş kölelerin anayurtlarına dönüp dönmedikleri konusunda bilgi elde edemediğini belirtmektedir.

Kitapta Kırım bölgesi üzerine yer alan tek makale Maria İvanics'in "Köleleştirme, Köle İşçi ve Kırım Hanlığında Esirlere Yapılan Muamele" (Enslavement, Slave Labour and the Treatment of Captives in the Crimean Khanate) adlı çalışmasıdır. Kitabın 193. ila 219. sayfaları arasında kapsamaktadır. Makale, "Askeri Seferler Esnasında Esir Alma Fırsatları" (*Opportunities for Taking Prisoners during Military Campaigns*, s. 194-195), "Hanlıkta Esirlerin Ekonomik Anlamı" (*The Economic Significance of Captives in the Khanate*, s. 195-201), "Macar Seferlerinde Esir Alma Fırsatları" (*Opportunities for Capturing Slaves in the Hungarian Campaigns*, s. 201-207), "Kölelere Yapılan Muamele-Macar Savaş Esirlerinin Kaderi" (*Treatment of the Captives-the Fate of the Hungarian Prisoners of War*, s. 207-219) olmak üzere dört altbaşlıktan oluşmaktadır. Makalede Kırım Hanlığında görülen esir alma geleneğini ve esir ticaretini ele alan bir çalışmadır. Tatarların çok sayıda esir alabildikleri seferler, genellikle Lehistan, Rusya ve Çerkez bölgesine yapılanlardır. Bu çalışmada da kullanılan kaynaklar, çalışmanın hedefi, sorunsalı açık bir şekilde metnin gelişiminde yer almamaktadır. Dipnotlarda kullanılan bibliyografyadan yazarın bazı *malîyeden müdevver* defterlerden, bazı Osmanlı kroniklerinden ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Tatarlar, Macar topraklarına Osmanlı ordularıyla beraber gelebilmişlerdir. Rusya ve Lehistan'a sık sık askeri seferler ve akınlar düzenlenirken Macar topraklarına Tatar akınları oldukça nadir görülmektedir. Yarım asır içerisinde bir kez Tatarların Macar topraklarına akınlarda buldukları bilinir. Sonuç olarak yazar, Transilvanya-Tatar-Osmanlı ilişkileri çerçevesinde Tatarların Transilvanyalıları esir alması sadece ekonomik değil, siyasi boyuta da sahip bir olgu olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle Rusya ve Lehistan topraklarından alınan esirler amaç bakımından farklılık göstermektedir.

Kitaptaki son makale olan Pal Fodor'un çalışması "Onyedinci Yüzyılın Başında Akdeniz'de Maltalı Korsanlar, Osmanlı Esirleri ve Fransız Tüccarlar" (Maltese Pirates, Ottoman Captives and French Traders in the Early Seventeenth-Century Mediterranean) başlığını taşımaktadır. Pal Fodor'un çalışması kitapta 221. ila 237. sayfalar arasında yer almaktadır. Makalenin 234. ila 236. sayfaları arasında Malta esaretinden kurtulmuş Osmanlı kölelerinin listesi ilave edilmiştir. Çalışmanın son sayfası olan 237. sayfada ise, "Maltalı Korsanlar, Osmanlı Esirleri" (Maltese Pirates, Ottoman Captives) başlığını taşıyan bir harita yer almaktadır. Pal Fodor, bu çalışmasında Maltalı korsanlık ekonomisinin bir yönünü yani Osmanlı tebaasından olan kişilerin tutsak alınması ve bunlar için fidye istenilmesi, bu tür olayların ardında yatan ticari ve siyasi çıkarlar ve buna benzer konuları inceleyemeyi hedeflediğini belirtmektedir. Ayrıca yazar, bu çalışmasının Paris Bibliotheque Nationale'deki bulunan bir belgeler koleksiyonuna dayandığını ifade etmektedir. Bu koleksiyon, 1626-1651 yılları arasında İzmir'de Fransız konsolosu olan Jean Dupuy'e aittir. Söz konusu koleksiyon 36 Osmanlı temessükü veya hücceti içermektedir. Makale, Osmanlı tabiyetinde olup da esir alınan Müslümanların Güney Avrupa'daki esaretini ele alması bakımından önem taşımaktadır.

Son olarak kitabın sonunda 239. ila 253. sayfalar arasında ayrıntılı yer ve kişi adları indeksine yer verilmiştir. Bu çalışma, Macaristan'da 1526-1718 yılları arasında kabul edilen Osmanlı-Macar ilişkilerini tutsaklık ve fidye konusunu temel alarak 1390'lı yıllara kadar geriye çekmektedir. Fidye ve tutsaklığın insanlık tarihi boyunca var olduğunu, bununla birlikte İslam dünyasındaki uygulamasının Antik dünyaya nazaran daha hafif olduğuna vurgu yapılmaktadır. Çalışmada Osmanlı döneminde Kırım'dan Malta'ya kadar uzanan ve ağırlıklı olarak Orta Avrupa coğrafyasında esaret ve fidye işlenmiştir. Bu yapılırken esaret ve fidyenin sadece Müslümanlar tarafından değil, Hıristiyanlar tarafından da siyasi ve ekonomik amaçlarla yoğun olarak uygulandığına dikkat çekilmiştir. Bu çalışmayı okuyan herhangi bir okuyucu, tutsaklık ve fidye sorununun insanlık tarihinin karanlık yüzlerinden birisi olduğunu dehşete kapılarak öğrenebilmektedir.

AYŞE KAYAPINAR

Özetler:

MATHIAS BENTER: *Milas'daki Pilavtepe Miken Oda Mezarı (s. 343-350)*

Milas ve İasos arasında yer alan Pilavtepe'nin güney yamacında 2001 yılının sonbaharında bir Miken oda mezarı tespit edilmiştir. 75 metre yükseklikte bulunan ve Pilavtepe olarak adlandırılan höyük yerleşimi bugün karaya dönüşmüş olan, Güllük Körfezine ulaşımı sağlayan dar ve kolay kontrol edilebilen bir koyun doğu kıyısında yer almaktadır.

Bugüne kadar araştırılmamış olan höyüğün yerleşim tarihi Geç Neolitik dönemde başlamış olup Geç Antik Döneme kadar devam etmiştir. Söz konusu Miken oda mezarında 30 adet seramik kap ve kap parçası tespit edilmiştir (GH IIIA2- Erken GH IIIC). Mezardan elde edilen veriler mezarın zengin ve ileri gelen bir ailenin fertlerinin gömülmesinde birçok defa kullanıldığına işaret etmektedir. Pilavtepe mezarı merkez Karya bölgesinde bulunmakta olup bilinen Miken mezarlıkları olan Müskebi Nekropolü ile Değirmentepe (Milet) Nekropollerine eşit uzaklıkta yer almaktadır. Mezarın uzun süre kullanılmış olması ve mezarda tespit edilen zengin buluntular (Ağırlık, mühürler, kehribar, altın takı parçaları) söz konusu mezarı Batı Anadolu'daki Miken varlığı araştırmaları açısından yeni ve önemli bir keşif yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karya, Pilavtepe, İasos, Milas, Güllük Körfezi, değişmiş sahil şeridi, miken oda mezarı, GH IIIA2'den IIIC erkene kadar, yeni kap formları, tıp aleti, ağırlık, mühür taşı, amber, egzotik, altın takı, prestij göstergeleri, batı Anadolu'daki mikenlerin varlığı.

ALTAN ÇETİN: *Memlûk Devleti'nde Cezalar ve İşkencelere Dâir (s.351-368)*

Ceza ve işkenceler tarih boyunca toplumların yaşadıkları ve muhtelif kaynaklar vesilesi haberdar olduğumuz olgulardır. Ceza ve çoğu kez onun bağlamında gelişen işkence, resmi ve hukuki veya gayri resmi bir düzenleme/uygulama vasıtası olmanın ötesinde tarihte sosyolojik bazı ilişkilerin anlamlandırılması bakımından da önem taşır.

Madalyonun ön yüzünde krallar veya sultanların parlak zaferleri ve icraatları dururken diğer yüzde duran olgulardan biri de ceza ve işkencedir. Memlûklerde cezalar hafif olabildiği kadar fevkalade ağır ceza ve işkencelerin uygulandığı da görülmektedir. Ortaçağın bir yönüyle iktidar ve güç sultanlığı olan Memlûkler devrinde de ceza ve onun ötesinde işkenceye varan uygulamalar kaynaklarda sık rastlanan bilgiler cümlesindedir. Bu

çalışmada amaç cezaların ve işkencelerin sebeplerini ve hangi suça ne ceza verildiğini tespitten ziyade icra edilen bedenî ceza ve işkencelerin türlerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Memlûkler, Mısır, Ceza, İşkence

ALTAY TAYFUN ÖZCAN: *Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs (s. 369-388)*

Amaçları Sina dağındaki Azize Catherine kilisesi yakınlarına bir yapı inşa etmek olan Karabeynikov ve arkadaşları seyahatlerine 1582 senesinde başladılar. Karabeynikov, Kudüs'e ulaşmasının ardından kenti tasvir etmeye başladı. Bu gözlemde, kent topografyası, ardından dini törenleri, dini mekânlar ve kiliselerden bahsetti. Karabeynikov'un gözlemlerine göre Kudüs'teki Hıristiyan cemaati dini özgürlüğe sahip olup bir ücret karşılığında Kutsal Kabir kilisesini ziyaret edebiliyorlardı. O ayrıca söz konusu kilisenin ibadete kapalı olmasına rağmen hacıların ziyaretine açık olduğunu ve tüm ihtişamı ile ayakta olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Kudüs'teki Hıristiyan cemaat diğer 8 kilisede ibadet edebiliyor, pek çok kutsal sayılan alanı rahatça gezebiliyorlardı. O ayrıca Yahudilerden kalma kalıntılardan ve İslam yapılarından da bahsetmektedir. Karabeynikov'un seyahatnamesi Kudüs'ün şehir yapısı ve sosyal hayatına dair son derece kıymetli bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Karabeynikov, Kudüs, Kutsal Kabir Kilisesi, Osmanlı Devleti.

LÜTFİ ŞEYBAN: *Mankalya Esmâ(Han) Sultan Câmii Hazîresi Mezar taşı Kitâbeleri (s. 389-420)*

Bu çalışma, Romanya'nın Dobruca Bölgesi Mankalya şehrinde bulunan Esmâ Sultan Câmii hazîresinde bulunan mezar taşı kitâbelerinin çözümlemesini içermektedir. XVI. Yüzyıl Osmanlı eseri olan câmi, 2008 yılında restore edilmiş ve bu esnada hazîrenin düzenlenmesi ve mezar taşı kitâbelerinin çözümlemesi tarafımızdan gerçekleştirilmiştir. Bölgenin bir Türk yurdu olduğunu belgelemesi bakımından bu mezar taşlarının önemi büyüktür. Bu sebeple korunması ve yeni nesillere tanıtılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Esmâ Sultan Camii, mezar taşı, kitâbe, Türk, Bal-kan, Osmanlı, Romanya, Dobruca, Mankalya.

ZAFER GÖLEN: *Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasî Olaylar (s. 421-475)*

XIX. yüzyıl İlber Ortaylı'nın nitelediği gibi gerçekten de uzun bir yüzyıl oldu. Yüzyıla ardı arkası kesilmeyen ıslahatlar ve milliyetçi isyanlar damgasını vurdu. Bilhassa Balkanlar, çok milliyetçi yapısı ve Düvel-i Muazzama denen İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve daha sonra Prusya'nın hedef sahasını oluşturması sebebiyle bölgede kargaşa dinmek bilmedi. Kargaşadan en fazla etkilenen yerlerin başında da Bosna Hersek yer almaktaydı. Özellikle Avusturya-Macaristan, Sırp, Karadağ ve Hırvatların nüfuz alanı içindeydi. Hükümet bu saldırılardan korunmak ve modern çağa ayak uydurmak için yüzyılın başından itibaren bir dizi yeniliklere girişti. Yenilikler başka milletlerin işine yaradığı gerekçesiyle Boşnaklar'ın tepkisini çekti. Onlar Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'daki gelişmelere bakarak aynı şeyin kendi başlarına gelmesinden korkarak katı bir muhafazakârlık geliştirdiler. Ne devlet onları ne de onlar devleti anladı. Yüzyılın ilk yarısı iki tarafın çatışmasıyla geçti. 1857'de bu kez Hıristiyanlar ortaya çıktı. Devlet yaklaşık 30 yıl da onlarla uğraştı ve nihayet 1878'de eyalet kaybedildi. Bu kez Boşnaklar 200 yıllık kâbuslarıyla yaşamaya başladılar. Yüzyılın sonuna doğru siyasî olarak örgütlendiler ve diğer milletlerle eşdeğer bir millî benlik geliştirdi. XX. yüzyıla bu şartlar altında girildi. Fakat Avusturya işgal ve ilhakı boyunca (1878-1918) Boşnaklar, Osmanlı Devleti'nin kendilerini kurtaracağına olan inançlarını hiçbir zaman yitirmediler. Osmanlı Devleti belki onları kurtaramadı ama onlar için daima güvenli bir barınak oldu. Aynı mirası Türkiye Cumhuriyeti de benimsedi. Türk-Boşnak kardeşliği günümüze kadar geldi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bosna Hersek, Boşnak, Karadağ, Sırbistan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu

MEHMET BEŞİRLİ: *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'ta Fiyatlar (s.477-515)*

Osmanlı kentlerindeki fiyat hareketleri, genel olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Fiyatlar, özellikle halkın alım gücü, arz-talep ilişkisinin tespiti, yönü ve oranı ile ekonomik yapının gelişmesi ve genişlemesine etki etmiştir. Fiyatlar; aynı zamanda toplumun sosyal, idari, askeri ve kültürel ilişkilerini de düzenleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı şehirlerindeki gıda maddeleri ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyat hareketleri daha çok Narh Meclisi'nde verilen fiyatlarla takip edilebil-

mektedir. Genellikle yılda iki defa Kadı huzurunda bütün esnaf temsilcilerinin katıldıkları Narh Meclisi'nde verilen narhlarda bütün zaruri gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını görmek mümkündür. Diğer yandan hububat fiyatlarını serbest piyasa fiyatları olarak kabul edilen tereke defterlerine göre ortaya çıkarmak daha isabetli sonuçlar vermektedir.

Tokat'ta gıda maddelerine ve diğer ihtiyaç maddelerine verilen fiyatlar, Narh Meclisi tarafından tespit edildikten sonra, genellikle şer'îye sicillerinin baş ya da sonlarına cins, miktar ve birim fiyatları baz alınarak kaydedilirdi. Ayrıca bazen de şer'îye sicilleri dışında narh fiyatlarını müstakil olarak gösteren narh defterlerinin düzenlendiği de olmaktadır.

Bu çalışmada Tokat şer'îye sicilleri taranarak narh ve tereke fiyatlarına göre Tokat'taki gıda maddeleri başta olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri fiyatları ortaya çıkarılacak ve sonrasında da fiyat hareketleri izlenecektir. Bu yolla Tokat'ta incelenen dönem içinde gıda maddeleri ve temel ihtiyaç maddelerindeki fiyat artışları, bunlara sebep olan etkenler üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl Tokat, narh, kadı, şer'îye sicilleri, gıda maddeleri.

ALİ RIZA TOSUN: İlk Kapsamlı Türkçe Mühendislik Kitabı Mecmûât El-Mühendisîn'in Ele Aldığı Konular ve Niteliği Hakkında Bir Değerlendirme (s. 517-530)

Makalemizde Hüseyin Rıfıkî Tââmânî'nin yaşam öyküsü hakkında kısaca bilgi verilmiş ve mühendishane öğrencileri için yazmış olduğu *Mecmûât el-Mühendisîn* adlı eseri ele alınmıştır. Eser, kapsamlı ilk Türkçe mühendislik kitabı olması bakımından önemlidir. Bunun yanında, ele aldığı konular ve ele alınış biçimiyle bize söz konusu dönemde mühendislikten ne anlaşıldığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eser değerlendirilirken ele aldığı konular ayrıntılı olarak tanıtılmış ve dönemin Avrupa matematik birikimiyle karşılaştırması yapılmıştır. Bunlar yapılırken yazarın konuları ele alış ve seçimleri tartışılarak, seçimlerinin matematik ve bilim tarihimiz açısından ne anlama geldiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Matematik Tarihi, Tââmânî, Mühendishane, Osmanlı Mühendislik Tarihi, Bilim Tarihi.

AHMET EFİLOĞLU: *Fuat Dünder'in, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan "Modern Türkiye'nin Şifresi" (s. 531-570)*

Balkan Savaşı geniş çaplı nüfus hareketlerine neden oldu. Osmanlı Devleti açısından, Balkan topraklarının kaybedilmesi ile birlikte buralarda yaşayan Müslüman ahali Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldı. Müslüman göçünün yaşandığı bu zamanda Trakya ve Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar da Yunanistan'a göç ettiler. İşte bu "Rum Göçü" konusu, Fuat Dünder tarafından "Modern Türkiye'nin Şifresi" kitabında, İttihat ve Terakki'nin gayrimüslimlere uyguladığı iskân politikaları bağlamında ele alınmıştır. Fuat Dünder kitabında çok önemli iddialar ileri sürmüştü ve bu iddiaları Osmanlı arşiv belgelerine dayandırdığını söylemiştir. Ancak kitapta referans verilen arşiv belgelerinin okunmasında ve değerlendirilmesinde çok ciddi yanlışlıklar yapılmıştır. Kitabın küçük bir bölümünde görülen bu yanlışlıklar, kitapta ele alınan diğer gayrimüslimlerle ilgili ortaya konulan tezlerle alakalı ciddi soru işareti doğurmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fuat Dünder, Modern Türkiye'nin Şifresi, Osmanlı Rumları, Rum Göçü, Osmanlı Belgeleri

KENAN ÖZKAN- EMRE KILIÇ: *Ahmed Refik'in "İki Komite, İki Kıtıl" Adlı Eseri ve Eskişehir'deki Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler (s. 571-617)*

Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında iç güvenlik gerekçesiyle Osmanlı sınırları içerisinde daha güvenli bölgelere tehcir edilmesi esnasında meydana gelen olaylar, 93 yıldır bilimsellik ve nesnellikten uzak çalışmalara, şahsi anlatımlara konu olmuştur. Bugün belli kesimlerce ve ne yazık ki bazı devletlerin de açıktan desteği ile yürütülen kampanyalar "Ermeni Soykırımı" adı altında dünya kamuoyuna yansıtılmaktadır. Ermeni tehcirinin Eskişehir'deki uygulamalarını anlatan Ahmed Refik'in *İki Komite, İki Kıtıl* adlı eserini konu alan bu çalışmayla milletlerin kaderini etkileyen, uluslar arası alanda itibarını zedelemesine yol açabilecek hassas konuların tarafsız bir bakış açısıyla ele alınması gerçeğine vurgu yapılmaktadır. Makalede, Ahmed Refik'in olayları dramatik anlatımıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler arasında büyük farklılıklar olduğuna dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Refik, *İki Komite İki Kıtıl*, Ermeni Tehciri, Ermeni Tehciri ile ilgili arşiv belgeleri, Eskişehir

Abstracts:

MATHIAS BENTER: *Mycenaean Chamber Tomb in Pilavtepe, Milas* (pp. 343-350)

In autumn 2001 a Mycenaean chamber tomb was discovered on the south slope of the so-called Pilavtepe, situated between Milas and Iasos. The 75-m-high natural elevation of the Pilavtepe presumably lay on the east shore of a deep, today silted up bay with narrow, controlling access to the gulf of Güllük.

The settlement, which has not been investigated until today, probably began already in the late Neolithic period and ended in late Antiquity. Thirty vessels or vessel-fragments could be rescued in the grave, dating from LH IIIA2 until IIIC early. The findings point to multiple burials of a prosperous, high ranking family. The chamber tomb at Pilavtepe, which is equally far situated from the Mycenaean necropolis at Müskebi and Değirmentepe (Milet) has a significant meaning for the research on the Mycenaean presence in Western Anatolia. This is due to its long allocation duration, the extensive equipment and the valuable, prestigious, even if partly only fragmentary grave goods (weight, sealstones, amber, fragments of gold jewelery).

Key words: Caria, Pilavtepe, Iasos, Milas, Gulf of Güllük, alternating coast extension, Mycenaean chamber tomb, Late Helladic IIIA2 - IIIC early, new pottery shapes, medical tools, seal stones, amber, exotics, gold jewelery, prestige goods, Mycenaean presence in Western Anatolia.

ALTAN ÇETİN: *On the Punishments and Tortures in the Mamluk State* (pp. 351-368)

Punishments and tortures are the facts that societies have encountered throughout history and we become aware of them thanks to several sources. Punishments and tortures mostly appearing in relation to them bear importance in terms of giving a meaning to some sociological relations in history beyond being official and legal or informal arrangements.

While we see magnificent victories of kings/sultans on one side of the coin, and on the other side punishments and tortures present themselves. In the Mamluk State we observe both practices of lenient punishments and very harsh ones and tortures.

Punishments and those applications reaching to the extent of torture were encountered often in the literature during the Mamluk Period.

This study was carried on in order to enlighten the types of punishments and tortures applied on human body rather than evaluating the reasons or the selection of punishments according to nature of crime.

Key Words: Mediavel, Mamluks, Egypt, Punishment, Torture

ALTAY TAYFUN ÖZCAN: *Jerusalem according to Trifon Karabeynikov's Travel Report the end of XVIth Century (pp. 369-388)*

Karabeynikov and his friends whose aim was to construct a building nearby St. Catherine's Church on Mount Sinai, had started their travel in 1582. Having arrived in Jerusalem Karabeynikov began to describe the city. In this depiction, he gave some information on urban topography, and then he narrated religious ceremonies, and mentioned religious places and churches. According to his observation, Christian community in Jerusalem had religious freedom and could visit Holy Spulchre in return for a fee. He also stated that the church was closed to regular religious worship, but it was open to visit of pilgrims, and the building maintained all its magnificence. In addition, the Christian community could worship in other eight churches and visit freely many other shrines. He also mentioned some Jewish ruins and Islamic buildings. Karabeynikov's book of travel presents valuable information on social life and urban structure of Jerusalem.

Key Worlds: Karabeynikov, Jerusalem, Holy Sepulchture, Ottoman State.

LÜTFİ ŞEYBAN: *The Inscriptions of Gravestones in the Burial Yard of the Esmâhan Sultan Mosque in the Town of Mangalia, Romania (pp. 389-420)*

This article deals with the epitaph readings of the gravestones found in the burial yard (*hazire*) of Esmâ Han Sultan Mosque in Mangalia, the Romanian city. A 16th century Ottoman architectural work, the mosque was restored in 2008 and during that time I did the deciphering of the inscriptions of gravestones. These gravestones are very important in demonstrating the existence of Turks in Romanian land. Therefore it is important to preserve them and to make future generations familiar with them.

Key words: Esma Sultan Mosque, Gravestone, epitaph, Turk, Balkan, Ottoman, Romania, Dobruja, Mangalia.

ZAFER GÖLEN: *Political Events in Bosnia Herzegovina in the XIXth Century (pp. 421-475)*

Nineteenth Century was truly a long century, in fact the longest one of the Ottoman empire as described by İlber Ortaylı. Incessant reforms and nationalist rebellions left their marks on the century. Especially in Balkans anarchy has not ceased mostly due to its nationalist structure and being a target field for the as *Düvel-i Muazzama* or the Great Powers, viz. England Russia, France, Austria-Hungary and later on Prussia. The anarchy mostly affected Bosnia-Herzegovina. It was under the influence of especially Austria-Hungary, Serbia, Montenegro and Croatia. The government initiated some reforms beginning with the century in order to protect its territories against the assaults and to keep pace with the modern age. Bosnians reacted to these reforms on the ground that they were useful not for them but for for other nations. Observing the developments in Greece, Serbia and Montenegro and being afraid that the same thing could happen for them, they developed a solid conservatism. Neither they understood the government, nor did the government understand them. The first half of the century passed with the clash of two sides. In 1857, Christians came into the scene. The government tried to cope with them for about 30 years and eventually in 1878 the province was lost. Bosnians started to live with their 200-year nightmare. They were politically organized towards the end of the century and developed a national identity similar t to other nations. They entered the XXth century under these circumstances. However, throughout the Austrian occupation and annexation (1878-1918), Bosnians never lost their hope that the Ottoman Government would save them. The Ottoman Government may not have been not able to save them but it was always a safe shelter for them. The Republic of Turkey has also embraced this heritage. Turkish-Bosnian brotherhood has lived until present day.

Key Words: Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, Bosnian, Montenegro, Serbia, Austria Hungary Empire

MEHMET BEŞİRLİ: *Prices in Tokat during the First Half of the XIXth Century (pp. 477-515)*

Price movements in the Ottoman cities became very effective in the formation of the economic structure of the Ottoman State. Prices contri-

buted to the development of the economic structure in terms of especially people's buying power, and determination of supply and demand relations. At the same time, prices appear to have been an important factor, regulating social, administrative, military and cultural relations of the society.

Price movements in foodstuffs and other essentials in the Ottoman cities are usually traced through the prices determined by the Fixed Price (*Narh*) councils. In *narhs* determined in the Fixed Price council meetings enacted with the participation of all representatives of guilds before the Judge (*Kadi*) twice a year in general, it is possible to see the prices related to all foodstuffs and other essentials. On the other hand, for more precise results about grain prices one has to consult with the inheritance records (*tereke*), where prices recorded are usually accepted to represent free market prices.

Having been determined by the Fixed Price Council, prices for foodstuffs and other essentials in Tokat would usually be recorded into first or last pages of kadi's court registers in terms of kind, amount and unit price. In addition, apart from court registers, sometimes registers of fixed prices were prepared that contain fixed prices of commodities.

In this study, the court registers of Tokat are surveyed and prices of foodstuffs and other essentials are determined according to lists of fixed prices and records of inheritance, and then price movements are evaluated. Thus, we try to assess the price increases seen in foodstuffs and other essentials as well as factors causing them in Tokat in the period under study.

Key words: Ottoman Empire, 19th century Tokat, fixed prices (*narh*), sharia court registers, foodstuffs.

ALİ RIZA TOSUN: *An Evaluation of First Comprehensive Turkish Engineering Book Called Mecmûât el-Mühendisîn its Subjects and Content (pp. 517-530)*

The article begins by giving a short bibliography of Hüseyin Rıfki Tâmani and evaluates the book entitled *Mecmûât el-Mühendisîn* (Compilation for Engineers) he wrote for the students of the Engineering School or *Mühendishane*. The book is important on the account of being the first extensive engineering book in Turkish language. Moreover the book gives us important information about the conception of engineering in that time through the topics it deals with and the ways in which it treats them. In the

article we describe the topics covered and compare them with the knowledge of Europeans about mathematics at that period. In doing this, we try to demonstrate the meaning of his choice with respect to our history of science and mathematics, discussing his ways of selecting and dealing with the topics.

Keywords: History of mathematics, Tâmâni, Ottoman Engineering School, History of Ottoman Engineering, History of Science.

AHMET EFILOĞLU: *Fuat Dünder's Missing "Modern Turkey's Code" In The Ottoman Archives (pp. 531-570)*

The Balkan War caused large scale population movements. From the point of the Ottoman State, following the loss of Balkan lands Muslim people living in the area were obliged to migrate to Anatolia. Meanwhile, Greeks living in Thrace and Western Anatolia migrated to Greece. This very subject of "Greek Migration" was taken up in Fuat Dünder's book entitled "Modern Turkey's Code" in the context of Committee of Union and Progress's "settlement" policies. Fuat Dünder have put forward very important claims and argued that all these claims have been based on documents from the Ottoman archives. However, there are many serious mistakes in reading and evaluating the archival documents cited by himself. Found in a small part of the book, these misreadings create many question marks about other arguments concerning non-Muslims that are raised in the book.

Keywords: Fuat Dünder, Modern Turkey's Code, Ottoman Greeks, Greek Migration, Ottoman Archives

KENAN ÖZKAN- EMRE KILIÇ: *The Book by Ahmed Refik entitled "Two Committees, Two Massacres" and the Truths about the Deportation of Armenians in Eskişehir (p.571-617)*

The events that took place during the deportation of Ottoman Armenians for reasons of internal security into safer regions during the World War I have been subject to a wide range of non-scholarly and subjective works for 93 years. Today international public are bombarded by various campaigns under the rubric of "Armenian Genocide" organized by certain groups and supported by some states. Ahmed Refik deals with the application of the deportation in Eskişehir in his work titled "Two Committees, Two Wars" where he emphasizes the fact that delicate issues, which may

damage the reputation of the States or affect the destiny of the nations, shall be handled in an objective way. This article points out that there are great discrepancies between Ahmed Refik's dramatic expression of the events and the findings gleaned from the documents in the Ottoman Archives.

Key Words: Ahmed Refik, Eskişehir, Two Committees Two Wars, Deportation of the Armenians, Archive Documents related with the Armenian Deportation.

BELLE TEN DER Gİ Sİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıl arın bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şb.Md.

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author,

then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Yurt İçi Yurt Dışı İlişkiler Şubesi
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
BENTER, MATHIAS: Mycenaean Chamber Tomb in Pilavtepe, Milas (with 5 plates).....	343
ÇETİN, ALTAN: On the Punishments and Tortures in the Mamluk State	351
ÖZCAN, ALTAY TAYFUN: Jerusalem According to Trifon Karabeynikov's Travel Report the End of XVI th Century	369
ŞEYBAN, LÜTFİ: The Inscriptions of Gravestones in the Burial Yard of the Esmâhan Sultan Mosque in the Town of Mangalia, Romania (with 32 illustrations).....	389
GÖLEN, ZAFER: Political Events in Bosnia Herzegovina in the XIX th Century (with 3 maps)	421
BEŞİRLİ, MEHMET: Prices in Tokat during the First Half of the XIX th Century	477
TOSUN, ALİ RIZA: An Evaluation of First Comprehensive Turkish Engineering Book Called Mecmûât el-Mühendisîn its Subjects and Content.....	517
EFİLOĞLU, AHMET: Fuat Dündar's Missing "Modern Turkey's Code" In The Ottoman Archives	531
ÖZKAN, KENAN – KILIÇ, EMRE: The Book by Ahmed Refik entitled "Two Committees, Two Massacres" and the Truths about the Deportation of Armenians in Eskişehir (with 10 documents)	571
Book Reviews:	
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Georgia Eglezou: <i>The Greek Media in World War I and Its Aftermath: The Athenian Press on the Asia Minor Campaign (I.B.Tauris, 2009)</i>	619
KAYAPINAR, AYŞE: Gaza David - Pal Fodor: <i>Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)</i>	623
Turkish Abstracts	631
Abstracts	636
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	643
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	646

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXIV

No. 270

August 2010

ANKARA - 2010